

ל ש ו נ נ ו

רבעון לענייני הלשון העברית
מוצא ע"י ועד הלשון
העברית בארץ ישראל

נערך תרפ"ח — תרצ"ג עליידי ד"ר א. צפרוני ז"ל

מעורך:

נ"ה טור-סיני

כ ר ך י " ז

יוצא לאור בסיוע מוסד ביאליק
שעל יד הסוכנות היהודית לארץ ישראל

תוכן העניינים

א. הרצאות בענייני לשון בכינוס הראשון למדעי היהדות, ירושלים תש"ז

בן-חיים ז': המסורת השומרונית והשימוש בה לחקר העברית

138-133

והארמית

144-139

בן-נח י': העברית שביידית

84-81

בניאל י': פועל לדוגמה בדקדוק העברי

87-85

בראפמן מ"מ: לצורות הציווי

105-104

גוטשטיין מ': המשפט המנותק ותחביר משפטי הזיקה בלשון המקרא

גרבל א': שיטות חלוקת התנועות אצל המדקדקים העבריים

80-76

ומקורותיהן

89-88

הרטום א"ש: על בעית הנגינה של העבר המהופך לעתיד בעברית

132-128

הריס ז': השפה העברית לאור הבלשנות החדשה

109-106

זינגר א"ד: על סוג מסוים ממשפטי-השאלה בלשון המקרא

98-95

טור-סיני נ"ה: מן העבודה במילון העברי

71-67

ייבין ש': על מוצא האלפבית בשעה זו

114-110

מדין מ': מילונם המקראי של חכמי ישראל בספרד

103-99

מהלר מ': על מלים וביטויים סתומים בלשון המקרא

118-115

נאור מ': העבר לעבר (plusquamperfectum) בלשון המקרא

127-123

קאסוטו מד"א: שלוש צורות האל"ף האוגריתית והרקדוק העברי

122-119

קטשר י': הארמית המקראית ארמית מזרחית היא או מערבית?

75-72

קלאר ב': לתולדות המבטא העברי בימי הביניים

רבינוביץ מ': חלקם של ראשי-התיבות בלשון העברית ובהבנת

90-90

מקורות ספרותיים

ב. חקירות בלשון

11-3

ברגריין ג': עיונים לכסיקליים בלשון חכמים

217-213

וילנסקי מ': עיוני כתב ולשון

212-210

ורטסקי י': הפועל „תכתב” ומדרש קשה

206-195

טור-סיני נ"ה: הכתובת הכנענית מקארא-טפה

209-207

ארפכשד

172-145 ; 28-12

ירדן ד': עיוני לשון ומליצה במחברות עמנואל

230-227

מונטנר ז': רישומים לשוניים מן-הספר הרפואי של אסף

ג. להרחבת הלשון ולתיקונה

42-40

בן-גבריאל מ': שיטת אימונים בפוניטיקה מעשית

39-37

בן-צבי י': לתיקון הכתיב ולהשלמת האלף-בית העברי

240-231

גוטשטיין מ': הלשון העברית המדוברת כנושא למחקר

ד. ביקורת וביבליוגרפיה

53— 43	אברונין א': הערות למלון בן-יהודה
247—241	בן-חיים ז': הערות למונחי הדקדוק של ראב"ע
250—248	בראנד י': בשולי המילון למונחי הקדרות
54	ספרים שנתקבלו במערכת

ה. הערות והצעות

	ברגריין נ': הערות ונוספות: (א) הדומות; (ב) ד' וט' לפני ת';
	(ג) כתיב כנגדו וקרינן כניגדו; (ד) אותות = אותיות
178—177	בעברית א"י (2); (ה) תבלין
252—251	" " " " " " " " " " " "
180—179	גלובוס א"ל: "שינן" — "עוסק בריפוי שיניים" — "מרפא שיניים"
179	מדין מ': רצפה
	רוזן ח"ב: הערות אטימולוגיות: 1. לטאה; 2. גבל — <i>Béβλος</i>
176—173	3. עצמות חמור; 4. עפתא — עפה
194	תיקוני טעויות

ו. מפעולות ועד הלשון

261—253	מונחי הידראוליקה
63— 55	מונחי כימיה
193—191	מונחי מכונת-הכתיבה
190—183	מונחי פסיכולוגיה (רשימה ז')
182—181	מונחי תברואה
66— 64	אבדותינו: גור, קמינקא, אלון, שיפריס
194	איינחורן
262	רמז, רבין, אזרחי

ניסן ברגרין

עיונים לכסיקליים בלשון חכמים

(בתשומת לב לדיאלקטולוגיה)

(א) בקש להתנמנם, פרחי כהונה מכין לפניו באצבע צרדה ואומרים לו: אישי, כהן גדול, עמוד והפג אחת על הרצפה (יומא א. ז).
(ב) בא לו למזרח העזרה לצפון המזבח, הסגן מימינו וראש בית אב משמאלו (יומא ג. ט). — טרף בקלפי והעלה שני גורלות, אחד כתוב עליו לשם, ואחד כתוב עליו לעזאזל; (הסגן בימינו וראש בית אב בשמאלו). אם של שם עלה בימינו, הסגן אומר לו: אישי, כהן גדול, הגבה ימינך (יומא ד. א). — חזן הכנסת נוטל ספר תורה ונוחנו לראש הכנסת, וראש הכנסת נותנו לסגן, והסגן נותנו לכהן גדול (יומא ז. א).
(ג) בית שמאי אומרים: תבלין נדוכין במדוך של עץ... ובית הלל אומרים: תבלין נדוכין כדרכן במדוך של אבן (ביצה א. ז).

א

רָצָפָה — רִצְפָּת : רִצְפֹּת — רִצְפֹּת

בשלוש הוראות נמצא השם רצפה במקרא: (1) כשם עצם פרטי: רָצָפָה בת איה, וקריאתו בדגש קל (ש"ב ג. ז; כא ח. י. יא); (2) בהוראת גחלת לוהטת, ואף זה בדגש קל (ובידו רָצָפָה, ישעיה ו. ו; עוגת רָצְפִים, מ"א יט. ו; 3) במובן רצפת קרקע (בנפרד: 4 פעמים יחזקאל מ. יז — יח; פעם אחת יחזקאל מב, ג ופעם אחת דה"ב ז. ג. בנסמך: פעם אחת אסתר א. ו). שם זה נמצא הרבה בלשון חכמים ולעברית החדשה נכנס מתוך המשנה והתלמוד ומתוך המקרא, בייחוד מתוך הפסוק שבאסתר על רצפת בהט ושש, המנוקד בכמה הוצאות המקרא בדגש קל. קריאה זו היא לפי שיטת ניקוד טברנית אחת, וכך מנוקד ביחזקאל פרק מ ופרק מב בכ"י פטרסבורג של נביאים אחרונים משנת 916, המנוקד ניקוד בבלי, שנשתווה לטברני (תצלום שטראק)¹, והיא ההגייה המקובלת בספרות חז"ל ובספרות הרבנית. אולם שיטת ניקוד אחרת קוראת כל רצפה במובן רצפת קרקע שבמקרא במתג ושווא נע (שהגו אותו בכמה תקופות ומדינות בחטף פתח) ופ' רפה² לפי שיטת

1. Prophetarum Posteriorum Codex Babylonicus Petropolitanus, ed. H. Strack, Petropoli 1876.

2. בביבליאה הבראיקה, מהדורה ב', מנוקד באסתר רָצָפָה, וקטל מעיר: „בן אשר רצפה

ניקוד זו נמסר על ישעיה ו, ו במסורת טברנית של בן אשר: ל' וכל שום אתתא [דכוותיה] (= לית, כלומר אין כמות שם רצפה זה שבישעיה, שנקרא בדגש קל, ורק כל שם אשה – רצפה בת איה – דומה לו בהגייה).

מה משקלו של שם רָצְפָה בפ' רפה? נראה הדבר, שאינו שייך לסגוליים, כי אם לשמות ממשקל אָלֶם – אֶלְמָת – אֶלְמָה (בחירק ודגש חזק).¹ אשר רובם משמשים שמות תואר לבעלי יומים (אילם, גיבן, פיסח וכו'), ומיעוטם הם שמות של כלים ודברים מוחשים (חיבל שבמשלי כג, לג, כיסא – כיסאות, והשם שקמה – שקמים, שקמות, שהרד"ק מביאו במכלול, שער דקדוק השמות, במשקל פיעל הדגוש,² שמות המביעים את היחס המשפחתי של הצאצאים (שילשים, ריבעים) ושמות מופשטים (קיסר, שילם, דָּבָר – דְּבָרוֹת). בשם רָצְפָה (בשוא נע)³ אין הגה השריקה צ' נכפל לפני פ' כמו בתיבות המקראיות הצפרדעים (שמות ז, כט ועוד), לשפנים (תהלים קד, יח), והשפתים (יחזקאל מ, מג), ריבוי של השם במשקל זה הוא בנפרד ובנסמך רָצְפוֹת (בחירק קטן ושוא ופ' רפה) כמו פָּסָא – פָּסָאוֹת, דָּבָר – דְּבָרוֹת.⁴

ואע"פ שהוכנסה בהוצאות המקרא שלנו הקריאה של שם רצפה בשוא נע ורפה, אין אנו נוהגים להשתמש בו בעברית חדשה אלא במשקל של השמות הסגוליים: רָצְפָה (בדגש קל – רָצְפוֹת), כשם שנהג העם – אשכנזים, ספרדים ותימנים – לקרוא במשנה, בתלמוד ובספרות הרבנית.⁵ עדות על הקריאה הזאת

בחסף פתח, בן נפתלי בשוא נח ודגש קל". הערה זו אינה מדויקת: בביבליאה הבראיקה מהדורת קיטל וקאהלי, שהוכנה עפ"י כ"י B 10 A) L של לנינגראד משנת 1008, שהעתיקו שמואל בן יעקב „מן הספרים המוגהים המבוארים, אשר עשה המלמד אהרן בן משה בן אר"ם" הנוסח הוא רצפת במתג ושואו נע, וקאהלי מעיר, שיש נוסחאות של רצפת בחסף פתח וגם בשואו נח ודגש קל. — בתנ"ך לטריס, תרצ"ד, ברלין, רצפה ביחזקאל בפ' רפה, ובאסתר ודברי הימים נוסח משובש: רָצְפָה, הָרָצְפָה (תערובת של נוסחאות). בהוצאה ראשונה של מקרא לטריס, ווינא תר"ב, בכל מקום רָצְפָה, רָצְפָת בד"ק, כדרך שימוש העם ושלל כמסורת בן אשר.

1. דאלמאן, מלון לארמית ולעברית של התרגום, התלמוד והמדרש (בגרמנית) מהדורה ב', מנקד בעברית תלמודית רָצְפָה ובארמית רָצְפָתָא – רָצְפָת, והוא מביא מן כ"י אורינט. 2211 של המוזיאון הבריטי בארמית רָצְפָת בדגש חזק בתרגום לפסוק מלכים ב, טו י (על רצפת אבניא).
2. גם יתורה ליב בן זאב, תלמוד לשון עברי § קפ"א, מכניס שקמים בין השמות הדגושים. ועיין ג, ברגרין, תורת הצורות, דביר תרפ"ד, ע' 22, הערה לשם עיוור.

3. כל רצפה (= רצפת קרקע) שבמקרא מועמד במתג בתנ"ך קיטל-קאהלי, כלומר שהשוא עומד בנעוהו גם לאחר נפילת הדגש, אולם בתיבות שקמים, שקמות, כסאות וכיוצא בהם אין מתג.
4. עיין חנוך ילון, ענייני לשון, תש"ב, ע' 48–48, עשרת הדברות; ניסן ברגרין, עשרת הדברות, הצופה, ג' אב, תש"ב.

5. כך מנוקד במשניות, דפוס יצחק מואה, ויניציאה תצ"ו; בהוצאת ב. כהן, ברלין, תרפ"ו; במשניות מנורה, ווינא תרפ"ו, תצלום הוצאת יוסט ברלין תקצ"ב (כמה מקומות מטושטשים בהוצאות אלו). במשניות דפוס איצקובסקי ברלין (באנעטה ויונה הכהן) וכן במשנה יומא שבמחזור כפי מנהג קאטאלאן, שלוניקי, תרפ"ו. גם התימנים קוראים בדגש קל, כפי שהודיעני בטובו מר יצחק דמתי-שבטיאל.

בימי הביניים יש לנו במשנה כ"י קויפמאן, שבו תמיד ד"ק בפ' של ריצפה.1 גם לוי במלוננו לתלמודים ולמדרשים רושם את השם רצפה המושגתי בדגש קל כדרך המסורת העממית ומעיר בפירוש, כי רצפה שבמקרא בפ' רפה לפי דבריו של נורצי במנחת שי.

הגיית רצפה בדגש קל היא כאמור לעיל הגייה עתיקה ומנהג מקובל ואין לעקרו, כפי שעלה בדעת הוועדה לדקדוק של ועד הלשון בחזור מיום ל' סיון תש"ט, ע' 8. כלום סבורה הוועדה, שבכל פרט ופרט "דין הוא, שלגבי המלים המקראיות מחייב הניקוד, כמות שהוא מצוי במקרא" (בהקדמה לחזור)? ומה למשל דינו של השם גלגל-גלגלים? וכי נתחיל לומר בעברית המדוברת גלגלים, ונחזיר את גלגלי תולדות הלשון אחרנית? לשון תורה לחוד, ולשון חכמים, שנתקבלה בקריאת העם, לחוד.2

ב

סָגָן, סָגָן, סָגָן

על הגיית השם סגן רבו הוויכוחים בשנים האחרונות. יוסף קלוזנר (דעת יחיד בעניינים לשוניים, לשוננו י"א, 286) סמך על ניקוד של חרוז אחד מן הפיוטים בכמה מחזורים, והוא סבור, שיש לקרוא "סָגָן, ולא סָגָן, אף לא סָגָן, שכן מנוקד בכל המחזורים, שיש בהם הושענות לחג הסוכות, בהושענא למען איתן (הקפה ז' בהושענא רבה): למען והוא לך סָגָן". עיין שם. יצחק אבינרי (מעקשים למישור, לשוננו י"ב, 163) התנגד לדבריו ובלא חקירה ובדיקה בחומר פסק ואמר, כי "הצורה סָגָן עיקר, שכן מנוקד ברוב המשניות הסגן מימינו... הסגן אומר... וכן סגן הכהנים (אבות ג, ב), וגם בעבודת יום הכפורים מנוקד הסגן בימינו (שווא וקמץ), ולא ראיתי שום מחזור, שיהא מנוקד בו הסגן בשני סגולים"... בפנינת הלשון (על המשמר, ח' אדר תש"ט) הוא מדבר על סגן ואומר: "סוף סוף שגור הסגן בפינו במשקל סתו (שווא וקמץ). בשש נקודות לא ימצא אלא בפיוטים".

מה היא המציאות בספרים, במשנה ובפיוט? ומה הייתה קריאת העם לעדותיו? כלום הייתה במלה זו איוו סיבה לפייטנים לשנות באופן יוצא מן הכלל

1. ביומא א, ז אין הדגש קל נראה יפה בתצלום, אבל רישומו ניכר, ועל הפי' אין סימן רפה, הנכתב בכ"י זה באותיות בג"ד כפ"ת הרפויית.

2. ויפה אמר ר' אברהם גייגר במאמרו תולדות ר' יוסף קמחי (קבוצת מאמרים, ורשה, תר"ע, ע' 82): "כלל גדול יסוד קדמונינו, כי לשון תורה לחוד ולשון חכמים לחוד, וחוקי הלשון נשתנו ברבות הימים, ובפרט חוק הברת המלות ואין רשות בידנו למחוק ולשנות כל הנמצא אשר נראה כזר בעיני המדקדק, חסור בכבלי חוק הלשון כפי אשר מצא מושל בעת שבת אבותינו על ארצנו או כפי המבטא הנהוג בניקוד ספרי הקודש כפי אשר הם בידינו". וכן הורה ר' אפרים זלמן מרגליות בספרו שערי אפרים, שער ג', סעיף י"ד: "מוחמת כללי המדקדקים לא תשתנה הקבלה".

הגיהה רגילה בדברי חז"ל ולהשתמש דווקא במשקל אחר? עדות עתיקה ביותר על התנועות של שם זה יש לנו בטכסט פיוטי מתוך גניזת קאהרה שנכתב וננקד בתקופת הגאונים וכנראה לפני המאה העשירית: סֶגֶן חופה ישיש (= הסגן של משמר חופה ישמח). סֶגֶן בשני סגולים בנסמך (בקרובות לחשעה באב על כ"ד משמרות של הפייטן הדותא מן החצי השני של המאה השישית, המנוקדות בניקוד א"י הישן ונתפרסמו ע"י פ' קאהלי בספר בעלי המסורת של המערב, I, עמוד ז). כעין עדות נוספת נמצאת בפיוט על עבודת יום כפור, המיוסד על התיאור במשנה יומא: חש לשער איתון, שהוא צפון למזבח, וסֶגֶן וראש בית אב מיפו ומיפו (= מפה ומפה)... ישמיע לו סֶגֶן הגבה ימינך (לראשית תולדות המחזור, קטעי פיוטים של הגניזה מאותה תקופה מנוקדים ניקוד א"י, שנתפרסמו על ידי רפאל עדלמאן, עמוד יד, שורה 22; עמוד טו, שורה 1).³

בסליחות דפוס ראשון (שנת רל"ה, 1475?) מנוקד בסליחה ה' אלקי צבאות של רש"י סגן ומשוח בשש נקודות (תצלום בסוף פיוטי רש"י, מהדורת הברמן, שוקן תש"א). במחזור רומא עם פירוש קמחא דאבישונא, בולוניא שנת ש—ש"א (1540—1541) מנוקד בעבודת צום כפור בשש נקודות סגן ישאל. בסדר תפלות כמנהג ספרדים, לונדון, דפוס קאניגסברג, תק"י (1750), מנוקד ג"כ בסגול סגול זכור סגן אשר נגן (סליחה יה איום זכור היום, דף כח, ב) וגם במחזור אלטונא שנת תקל"ב (1772), שנדפס בהסכמה מאת ר' יעקב עמדין, קוראים אנו בשני סגולים בדברי הסליחות המיוסדים על המשנה סגן מימינו (תפלה תקח, ערב ר"ה, כרך I, צ"ה, ב), אמר סגן לאישו (אכפרה פני מלך רב, מוסף יוכ"פ, II, צ"א, ב). — פעמיים נמצא סגן בסגול ופתח במחזור זה). כמו כן הניקוד של סגן ישאל הוא בשני סגולים במחזור איטאליאני, ליורנו, תרט"ז (1856), ועדות אשכנזית נוספת על הגיהה זו מן תקופתנו האחרונה יש לנו בביטוי עמידת סֶגֶן בשש נקודות (סֶגֶן — שטעהען", כך קוראים למִשְׁרַת הגבאי, המחלק את העליות), שהיה שגור בימינו בבתי כנסיות בדרום גרמניה.⁵

1. Paul Kahle, Masoreten des Westens, 1927.

2. Rafael Edelmann, Zur Frühgeschichte des Mahzor, Genizafragmente mit palästinischer Punktation, 1894.

3. אע"פ שבניקוד של הקטע משמש סימן זה גם לשווא נע, נראה לאחר עיון, שבתיבה זו מכון המנקד לסגול.

4. המסדר קרא כנראה סגן בשווא ופתח בקריאה ספרדית וטעה בניקוד הס'.

5. עיין גם במאמרו של ישראל היילפרין, לקט מלים מתחום התרבות של היהדות האשכנזית, ספר טורשניר, ע' 196—197, ובהערה 4 ע' 197 של יוסף קלוזנר, המעיר על קריאות הרובות להגיהה זו שנסתבשה במדינות שונות, והוא מביא מהן ראייה לדבריו. ואין צורך בכך: בדרום אשכנז הייתה נפוצה ההגיהה העברית המקורית "סֶגֶן—שטעהען" בשני סגולים ממש.

עד כאן ראינו מסורת הגייה בת אלף וכמה מאות שנים, שהייתה מצויה בתקופת הגאונים בא"י ובתקופות מאוחרות באירופה בעדות האשכנזים וגם בין הספרדים, ובוודאי שרשיה נעוצים בתקופת התלמוד. אולם לעומת מסורת קריאה זו יש גם מסורת קריאה אחרת: במשנה כ"י קויפמאן מנוקד במסכת יומא ובכל המקומות המרובים שבשאר מסכתות בעקיבות בנפרד סגן בשש נקודות, ובנסמך (ר') חנניה סגן הכהנים, אצלנו ר' חנינא) סגן בשווא ופתח על דרך הארמית¹ ולמדקדקים המקפידים על לשון המקרא ייאמר כבר כאן, כי גם במקרא אנו מוצאים תופעה כזאת. כלומר הגיות של דיאלקטים שונים: חדר, בסמיכות בדרך כלל חֲדָר בחטף, אולם יש גם חֲדָר (שיה"ש ג, ד), ויש במקרא שמות במשקלים שונים בנפרד, כגון בָּשָׂם, בָּשָׂם, בָּשָׂם (ע"פ בָּשָׂם) ועוד. את הניקוד הכפול הזה של סגן מכיר גם ר' אליהו בחור (1468—1549) בספר התשבי (דפוס הוראדנא 1805, מארמורושיגט 1910): „סגן, המשנה לכהן גדול נקרא סגן" (מנוקד בצירי וסגול במקום סגול וסגול, שבמבטא הספרדים אין הבדל ביניהם) „ובסמיכות סגן בשווא ופתח". את דבריו אלו מעתיק ר' דוד רופא מעיר ספוליטי, איטליה, ממשפחת התפוחים (דוד די פומיס) בצמח דוד (ויניציאה שמ"ז, 1587), וכך וודאי קראו גם בעדתו. כנראה שדברי ר' יעקב עמדין (1697—1776) בלחם נקודים לאבות, ג, ב (ר' חנינא סגן הכהנים) מוסבים על הגייה זו, הידועה לו, ואינה נראית בעיניו, משום שאין בידו לשלבה במסגרת כללי נטיות השם. הוא אומר: „סגן, מוצאו מלשון מקרא ויבא סגנים (ישעיה מא, כה), וידמה היות הנפרד מכת בעלי שש נקודות, לא ישתנה בסמיכות". אולם שד"ל, המכיר את הערך הרב של המסורות שבפי העם, גם אם שונות הן מדרך המקרא, ואינו מזלזל בהן כדרך מתקני התפלות שבאשכנז ומשכילי רוסיה ופולין, כותב במחזור איטאליאני בפירושו על עבודת אתה כוננת שבמנהג צרפת, דף רט"ו, ב: „קיפיהו סגן — צרפת סֶגֶן, אפ"ם (שלוש הקהלות האיטלקיות הצפוניות אסטי, פוסאנו, מונקאלוו) סֶגֶן. הראשון הוא על דרך לשון הקודש והשני על דרך לשון ארמי כמו גבר-גבר, ואחד מן הפייטנים אמר: זכור סֶגֶן אשר נִגֶן".

הרב התימני ר' יחיא צאלח, ראב"ד צנעה בחצי השני של המאה השמונה עשרה, קורא גם בנפרד סֶגֶן (בשווא ופתח) בביטוי הלכות מן המשנה הִסְגֵּן מימינו (עבודה ליוכ"פ, תכנת כל אלה לכבוד אהרן, תכלאל עם עץ חיים, ירושלים תרנ"ט)², וכבר נתנקד כך בספרו של ר' מנחם די לונזאנו שתי ידות בסדר העבודה שחיבר (עבודת מקדש, דף נו ב; נו א, ויניציאה שנת שצ"ח, 1618): הִסְגֵּן עומד על הקרן, הניף הִסְגֵּן בסודרים.

ונראה, ששמות סגוליים רבים, שניקודם הארמי הוא במשקל קָטַל (שווא

1. עיין לוי, מלון לתלמודים ולמדרשים; באואר וליאנדר, דקדוק ארמי (נגרמנית), ע' 11.

2. וכן הודיעני מר יצחק דמתי-שבטיאל, שזו היא קריאת תימנים.

ופתח) על דרך דְּבַשׁ העברי, ושמות במשקל קָטַל (שוא וקמץ) ע"ד שְׁאָר, פְּתַב נתערבבו זה בזה בא"י ובבבל כבר בתקופת הגאונים ואולי קודם לכן, ואפשר שכמה מהם מתחילתם בשני משקלים נוצרו. ונמצאים שמות ממשקל קָטַל, שהקמץ שלו היה בתחילה בלתי משתנה, ובתקופה קדומה מאד נשתנה כדרך שנויי משקלים אחרים. אשכנזים קוראים זָפֶק, ובניקוד בבלי נמצא זָפֶק, זָפֶק (= זָפֶק, זָפֶק, לשון חכמים לפי מסורות בבליות שבכתבי יד ישנים מאת אפרים פורת, ע' 122), וכן היא קריאת תימנים זָפֶק (יצחק דמתי, מסורות התימנים בדקדוק לשון חכמים, קונטרסים לענייני הלשון העברית של חנוך ילון, ב' 64). אשכנזים קוראים גָמֶר (= גָמֶר ספרדי), וכן נמצא בניקוד בבלי גָמֶר, גָמֶר (= גָמֶר, גָמֶר, פורת, שם ע' 122) ובניקוד תימני גם בנסמך גָמֶר (דמתי שם, 68), וספרדים קוראים גָמֶר, ומהם נתקבלה קריאה זו בקצת בתי ספר בארץ. השם שבח נמצא בניקוד בבלי בשווא קמץ ובשווא פתח שֶבַח, שֶבַח (פורת שם, 123), ובכ"י קויפמן שֶבַח, שֶבַח וכו', שֶבַח, שֶבַח וכו', שֶבַח, אשכנזים וספרדים קוראים את השם ג"כ בשני המשקלים שֶבַח, שֶבַח (או שֶבַח) ותימנים עפ"ר שֶבַח (יצחק דמתי, שם 64).¹ בקטעי פיוטים של הגניזה, מהדורת רפאל עדלמאן הנ"ל מנוקד והקטיר פֶרֶס קטורת בשני סגולים א"י (ע' ט"ז, שורה 5) ואנו נוהגים לקרוא פרס בשווא ופתח או בשווא וקמץ, וכבר במקרא אנו מוצאים את השם שָלוּ בשווא וקמץ וברבים שְלוֹם, צורת ריבוי עתיקה של הסגוליים המתאימה למשקל שְלוֹ.² השם סָתוּ, שהוא במקרא לא-סגולי, הנהו בארמית סיתווא או סתווא, ותואר השם הנגזר ממנו במשנה מנוקד בכ"י קויפמן על דרך המשקל הארמי סִתְוָנִית וכו',³ כמו שנמצא בניקוד הבבלי הישן סִתְוָנִית, סִתְוָנִית (פורת שם 138) והתימנים קוראים סִתְוָנִית (יצחק דמתי, מסורות התימנים, ספר שבות תימן, ע' 120). השם הסגולי חָלֶק הוא בארמית המקרא במשקל חָלֶק (עזרא ד', טז; דניאל ד', יב, כ). השם פְתַב המנוקד במקרא בסמיכות יחיד בלי שינוי, נקרא בנסמך רבים בשינוי: פְתַבִּי הקודש. כך מנוקד בניקוד בבלי (פורת, שם 123) וכך תמיד בכ"י קויפמן (ושם פעמיים גם מלא י') ונמצא הרבה מלא בכתבי יד של ימי הביניים.⁴ אף

1. בארמית אנתנו קוראים בשיר של האר"י אומר בשֶבַחִין וכן שֶבַחִין אסדר בשיר יה רבון עלם של ר' ישראל נגארה — ר' יוסף קמחי (1105—1170) חשב את השם שבח לסגולי בלבד, והוא כותב במשקל פָּעַל (ספר זכרון, מהדורת בכר, ע' 22) 1. „וטעה האומר מן שבח שֶבַחו, שֶבַחִין... וטעה האומר וְשֶבַחִין וכו' לא ימוש, כי אין נכון לומר כי אם שֶבַחִין... אף מדקדים הבאים אחריו ניסו לשנות ולא עלתה בידם. ועיין חנוך ילון, לדרכי ניקוד המשנה, סיני טז, ע' ריב—ריג.
2. עיין באואר וליאנדר, דקדוק עברי, ע' 580. [ע"י במה שנאמר באופן עקרוני על שאלת המשקל הדקדוקי ועל חילופי המשקל בצורות השמות בפרט בספרי „הלשון והספר" א, עמ' 196—233, נה"ט].
3. עיין לשוננו טז, 86, הערה 1. גם שד"ל קורא סִתְוָנִית (אגרות שד"ל, ע' 1371).
4. הקמץ של משקל קָטַל זה, הקיים כנראה בלשון המקרא, אין לו קבץ בעברית שלאחר המקרא. לקריאת כתבי הקודש יש מסורת כללית מתקופת הגאונים והנקדים ועד ימינו. לעומת זה נמצא בניקוד בבלי שְטָרִי חוב, כְלֻתִּיהֶן בקיום הקמץ (פורת שם, ע' 122—123), ויש גם קריאה

בארמית המקרא יש נוסחאות עתיקות בשמות אלו ממשקל קָטַל בפתח בנסמך יחיד: אנש, כתב, חלק, שאר, וכן בשם מנין, וכיוצא בהם (דקדוק ארמי של באואר וליאנדר, ע' 209).

ראינו, שמרובים הם החילופים בין משקל קָטַל ומשקל קָטַל, ולפיכך לא יתמיהנו הניקוד סָגָן, הנמצא במקומות רבים, כך במשניות דפוס ויניציאה תצ"ז, מנטובה תקל"ח, הוצאת מנורה ווינא תרפ"ז (ולפרקים בנפרד בשווא ופתח, ויש בנסמך גם בשווא וקמץ) וכן במחזור כמנהג ספרדים בקושטאנטינא ואיזמיר, פיסא 1792, הסגן מימינו בשווא וקמץ (דף רסו, ב) ובמחזור כמנהג ספרדים שבקונסטאנטינא ומדינות מזרח ומערב ואיטאליא, ליורנו 1864, הסגן בשווא ופתח וגם בשווא וקמץ במסכת יומא.

ר' יצחק בער מנקד סגן בשש נקודות בסידור עבודת ישראל, אשכנז, תרכ"ח, בהושענא למען איתן (ע' 374) ובסליחה יה איום זכור סגן אשר ניגן (שם ע' 595). אולם בתמיד פרק ז' הוא מנקד בשווא וקמץ (שם ע' 525, 541), וכן בלקט צבי שלו שנת תרט"ז, במסכת יומא, וכמו כן בסליחות לפי מנהג האשכנזים, תרנ"ז, בסליחה לעריה תפלה תקח, המיוסדת על מסכת תמיד (ע' 98). בסליחה העממית, הוצאת לוי־אפשטיין, וורשא תרכ"ה וירושלים, מנוקד בסליחה זו גם בשווא ופתח וגם בשני סגולים, ובמחזור העממי לוי־אפשטיין הסגן בשווא ופתח בעבודת אתה כוננת. במחזור קאטאלאן מנוקד בשווא וקמץ במשנה יומא, אולם בעבודת יוכ"פ בשני סגולים: פץ סגן הגבה ימין.

לפי דרכנו למדנו, ששתי ההגיות, שהן שלושה ניקודים: סָגָן, סָגָן, סָגָן, מסורות ישנות הן, המובנות לנו לפי כללי התפתחות הלשון, ונכונות הן, ואין לערער עליהן.

הניקוד סָגָן בשני קמצים, הנמצא בספרות הבלשנית של חכמי העמים (מילון גזניוס־בוהל, גזניוס־דרייור, מילון דאלמאן, משניות פסחים, הוצאת גיסן ע' 414, ועוד) אין לו כנראה יסוד במסורת קריאה של העם, ואינו בא אלא מתוך סברה, ויש להוציאו מן המלונים. ההיסטוריון שירר (תולדות היהודים וכו', 2 מהדורה רביעית 1907, חלק ב', ע' 321) אומר, מכיון שלא ניתן לקבוע,

עמית שְׁטָרִי חובתינו (מחזורים וסידורים חדשים גם ישנים), ור' יוסף קמחי פוסק מבחינה „דקדוקית“: „ושטר מנורת כתב יהיה הפ' בחירק, שטרי חובתינו בשקל כתבי הקדש, ולא יאמר שטרי (ס' זכרון, ע' 22). שד"ל העיר על „הקמץ הקדמון הבלתי משתנה“ ודרש ניקוד כתבי (!) הקדש, שטרי חובתינו (בית האוצר שנת 1847, לשכה ראשונה, דף לט, א). ידידי דוד יוסף בורנשטיין ז"ל כתב בפירושו על הרהורי לילה של ח"נ ביאליק (כנסת, תש"ה, ע' ע"ג): „כל אותו כלל של קמץ קדום שאינו משתנה לא נתקבל בלשון במסורת העם“. ועיין נ' ברגרין, תורת הצורות, ע' 170.

1. גם בספר האגדה, מהדורה מורחבת ומנוקדת, תר"ץ, נתקד בדרך זו הַפָּקָן בימינו בעבודת יוהכ"פ שבמשנה יומא. — ועיין ערך סגן במילון בן יהודה.

2. Schürer, Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi.

אם קריאתו בשני סגולים או בשני קמצים בעברית, לפיכך הוא בוחר בצורה הארמית קָגֶן (Segan).

ג

תָּבֵל – תְּבִלִּין, תְּבִלִּין

השם תבלין משמש במשנה הנ"ל בלשון רבים בצירוף עם פועל, וכן הוא בגמרא שם: כל התבלין מפיגין טעמן (ביצה יד, א), ועם תואר אנו מוצאים: ביצה שנתבשלה בתבלין אסורין (תרומות י, יב), ובפירוש הר"ם שם: ענינו שיהיו אותם התבלין וכו'. – תבלין של תרומה ושל כלאי הכרם, שנפלו בקדירה, לא באלו כדי לתבל, ולא באלו כדי לתבל (ערלה ב, טו). – וכן תבלין של ערלה או של תרומה, שנתנם לתוך הקדירה (ר"ש ערלה ב, ד). – ואם היו התבלין, שמתבל בהן התבשיל (ר"ם שם). – התבלין המנעימים את המאכל (רגמ"ה, ערכין יג, ב). – ובארמית: ותבלין לאו בני אכילה נינהו (עירובין כט א), ובפיוטים: ולמה תבלין בתוכו מוגבלים (אין ערוך אליך, סילוק לשבת הגדול).

היחיד תבל נמצא במשנה פעם אחת: כדי ליתן תבל בנעימה (ערכין ב, ו וכאן יש גם נוסח תבלין). בגמרא ירושלמי: אין תבל ביותר ממאתים... יש תבל ביותר ממאתים (ערלה, פרק א, הלכה ג, דף סא, ב). אולם בדרך כלל שימוש בצורת הרבים: תבליים (כך עפ"ר במשנה כ"י קויפמאן), תבלין. ועיין על כך ערוך השלם, ערך תבלין, דברי אחי"ה.

משקל השם סגולי הוא, ונוהגין אשכנזים לקרותו במשנה ותלמוד ובספרות הרבנית על דרך הארמית תְּבִלִּין בפתח ושווא, ולא בקמץ עברי באות ב, כמו שנמצאים במקרא בדרך הצורות העתיקות שמות המספר עשרים מן עשר, שבעים מן שבע, תשעים מן תשע וכמה שמות סגוליים אחרים בלא קמץ. הגייה זו ישנה נושנה היא. אותה אנו מוצאים תמיד בשם זה במשנה כ"י קויפמאן בין בריבוי תְּבִלִּים ובין בריבוי תְּבִלִּין. וכך אנו קוראים בפיוט: טנף תְּבִלִּין שאור שבעיסה מבליע (סליחה אורח צדקה לצום גדליה ולמנחה יוכ"פ) בפתח ושווא. זהו ניקודו במחזור אלטונא תקל"ב, וכן ניקד יצחק בער בסליחה אורח צדקה (סליחות אשכנז צום גדליה) וגם בלקט צבי במשנה ביצה: תְּבִלִּין נדוכין. גם במשניות של יוסט, מנוקד בזרעים ובשבת תְּבִלִּין (אולם מביצה ואילך תְּבִלִּין בנפרד, ובנסמך תְּבִלִּי תרומה).

ספרדים נוהגין לקרוא רבים בדרך הסגוליים העבריים תְּבִלִּין וביחיד תְּבֵל. תימנים קוראים שם זה במשקל שאר בשווא וקמץ גם ביחיד וגם רבים נפרד ונסמך בלא שינוי: תְּבֵל, תְּבִלִּין – תְּבִלִּי (יצחק דמתי, מסורות התימנים, קונטרסים של ילון, ב' 64, 68). השם הסגולי בצורתו הארמית עבר אצלם ממשקל דבש למשקל כתב, כמו השם סגן הנמצא בשווא ופתח וגם בשווא וקמץ. וכן

מנוקד תְּבַלֵּי תרומה בשווא וקמץ בדפוס המשנה ויניציאה, מנטובה (ושם ביחיד בערכין תְּבַל).

הגייית השם הזה תְּבַלֵּין, בפתח ושווא, שבפי האשכנזים והמאמר הידוע: „מפני מה תבשיל של שבת ריחו נודף... תבלין אחד יש לנו ושבת שמו“ (שבת קט, א) הביאו כמה מן הסופרים לחשוב, שיש כאן שם בלשון יחיד במשקל אחר, ויש כותבים בלשון רבים תבלינים, וטעות בידם. מנדלי מוכר ספרים, המשתמש במאמר חז"ל זה, הרגיש בחושו הלשוני הנפלא, שאין זו אלא צורת לשון רבים, והוא מוסיף שם עצם ביחיד וכותב: „תבשילין של שבת ויום טוב טעמם יפה וריחם נודף, מין תבלין אחד יש, אמרו חכמים, ושבת שמו“. והוא ממשיך בדרך הגמרא: „תבלין זה“ וכו' (בעמק הבכא, ספר שני, פרק ט, נתפרסם ראשונה בהשלוח, כרך ב', ע' 121, תרנ"ז), תופעה מעין זו לצרף לשם השגור בלשון רבים כינוי ביחיד כבר נמצאת במקרא: על כן לא נירא בהמיר ארץ ובמוט הרים בלב ימים, יהמו, יחמרו מימיו. ירעשו הרים בגאותו (תהלים מו, ג — ד). אולם מעניין הדבר, שיש במאמר הנ"ל על השבת גם נוסחה בלשון יחיד, ומתקבל על הדעת, שהיא הנוסחה העתיקה המקורית. במנורת המאור של ר' יצחק אבוהב, סימן קנ"ט, מובא המאמר בזה הלשון: „תבל אחד יש לנו ושבת שמו (דפוס ויניציאה שפ"ג, זולצבאך תק"נ, ווילנא תרל"ה), וכן הלשון במנורת המאור לר', ישראל אלנקאוו: „וגרסינן במ' שבת... מפני מה וכו' אמר לו: תבל אחד יש לנו (מהדורת ענעלאו, חלק ג, ע' 380). ובמדרש רבה אנו קוראים בסיפור על תבשילין של חול שהכין רבינו לאנטונינוס ולא ערבו לו כתבשילין של שבת שהביא לפניו: „תבל אחד הן חסירין... שבת הן חסירין (בראשית רבה יא, ב), על סמך מאמר חז"ל הנ"ל ולשונו יסד גם הפייטן אמיתי: אימץ יום מימים... תיבלו בתבל משונה בכיבוד מטעמים (יוצר לשבת רביעית אחר פסח) בלשון יחיד. הוועדה לדקדוק של ועד הלשון מציעה בחזור הנ"ל: תְּבַל וברבים תְּבַלִּים (ע"ד קריאת הספרדים), והיא מעירה שלא לומר ביחיד תְּבַלֵּין. יצחק אבינרי מתנגד להצעת הוועדה ואומר, כי „יש תבלין בתלמוד גם בלשון יחיד... ולפיכך אין להקפיד דווקא על תְּבַל ועל הרבוי תבליים שיהא במשקל מלכים“ (פינת הלשון, על המשמר, ח' אלול תש"ט). מסתמך הוא על מאמר חז"ל שלנו ואומר: „יהא תבלין ביחיד על משקל גרעין“. בדברינו הראינו, שצורת תבלין בפתח צורה ארמית היא של לשון רבים.

בין כסה לעשור, תש"י.

1. רבניצקי וביאליק פירשו בהוצאה ראשונה של ספר האגדה, קראקא תרס"ט, כממוס': תבלין אחד — מין תבלין אחד (כרך שני, ספר שלישי, ע' 158). — כדאי לציין שתימנים קוראים גם תבלין אחד שבגמרא בשווא וקמץ (דמחי, מסורות, קונטרסים ב', שם, הערה 45).
2. בב"ר מהדורת תיאודור הנוסח בפנים הוא תבל, ובחילופי נוסחאות מובא הנוסח תבלין שבילקוט שמעוני. מילוק גור אינו מביא את הנוסח העיקרי של המדרש, אלא את הצורה תבלין — במהדורה המורחבת של ספר האגדה של רבניצקי וביאליק מתוקן הנוסח: תבל אחד יש לנו ושבת שמו.

עיוני לשון ומליצה במחברות עמנואל

למורי ורבי

פרופ' נ"ה טורסיני

בשנת 1330 בקירוב אירע מאורע ספרותי חשוב: עמנואל בן שלמה הרומי – והוא אז כבן שישים – כינס את היצירות הפיוטיות, שחיבר בתקופות שונות בחייו, וערך אותן בצורת כ"ח "מחברות", כדוגמת "תחכמוני" ליהודה אלחריזי, קודמו הגדול שחי כמאה שנים לפניו, היה זה מפעלו הספרותי האחרון, "שירת הברבור", של האיש הדגול, שנתפרסם כבר לפני כן בפירושו הנרחבים, אשר חיבר לרוב ספרי התנ"ך, ואולם, בעוד שפירושו נשארו מונחים בקרן זוית, ונדפסו מהם רק פירושו למשלי (נאפולי רמ"ז) ולשיר השירים (פרנקפורט ענימ תרס"ח), ובהוצאה אבטוגרפית, בשישים טפסים בלבד, פירושו לחלק מתהלים, רות, איכה ואסתר (פרמה 84 – 1879) – זכו ה"מחברות" לתפוצה ניכרת בתקופת כתבי־היד ולאחריה, ולא בכדי: הרוח הפיוטית הלירית, החופפת על ה"מחברות", הלשון המקראית הנמלצת – ועם זה שקופה והגיונית – אשר המשורר "אל כל אשר יחפוץ יטנה", המתובלת בהשפעות מסגנון חז"ל ולשון השירה, המחקר והמוסר של ימי הבינים, ועל הכול – רוח ההומור ופיקחות־החיים המרחפים על־פני ה"מחברות", קונים להן את הלבבות ומבטיחים להן חיי נצח. חלקים ניכרים מתוך ה"מחברות" ראויים לקריאה גם לנוער בימינו, והישגיו הלשוניים של עמנואל, כיוצר עצמאי, וכמגבש מיטב הגיגם של הדורות הקודמים, לכשיידלו בשלמותם, יוסיפו תרומה חשובה לפיתוחה ולעידונה של לשון דורנו.

עד ימינו נדפסו מחברות עמנואל בשש מהדורות: א) ברישא (Brescia) רנ"ב, על ידי גרשום שונצינו, ב) קושטא רצ"ה, על ידי אליעזר בן גרשום שונצינו (במהדורה זו נוקדו השירים לראשונה), ג) ברלין תקנ"ו, על ידי יצחק סטנוב, ד) למברג תר"ל, על ידי מיכל וולף (בצירוף הערות מועטות מאת יונה וילהימר), ה) ברלין תרפ"ו, על ידי חיים ברודי (רק ההקדמה ושמונה המחברות הראשונות, בצירוף הערות), ו) תל־אביב תש"י, על ידי אברהם מאיר הברמן (בהוצאת "מחברות לספרות"). המחברת האחרונה, "התופת והעדן", פורסמה גם לחור, לאחרונה ברלין תרפ"ב, על ידי אליעזר גולדשמידט. על המחברות כתבו אחדים, ולאחרונה אברהם אברונין, לשוננו טו (תש"ז). ספר טורטשינר, 184 – 189 (על מהדורת ברודי), ויהודה פריס־חורב, קרית ספר כו (תש"י), 135 – 138 (על מהדורת הברמן).

מאובע המהדורות הראשונות נערכה כנראה רק הראשונה, מהדורת ברישא, על־פי כתבי־יד, ואילו השאר מבוססות בעיקר עליה. אין פלא אפוא כי טעויות, המאפילות על הכוונה, הלכו ורבו מדפוס לדפוס, עד כי נעשה הספר כספר החתום, ברודי, ובעקבותיו הברמן, הציבו להם למטרה להוציא מהדורה מדעית

של ה"מחברות". מהדורת ברודי, מבוססת על שני כתב־יד: כתב־יד ניו־יורק (בקיצור: כ"נ) וכתב־יד פרמה, ודפוס ברישא. מהדורת הברמן מבוססת אף היא על כתב־יד ניו־יורק, וכן על שתי המהדורות הראשונות של הספר, ומחברת כ"ח – גם על כתב־יד פריס (ס"י 1286; בקצור: כ"פ). הברמן הוא הראשון שניקד את כל הספר, לרבות חלק הפרוזה, ואף הוסיף הערות, מפתחות המשלים, השירים, השמות, המשקלים, ונספחים (ובהם שיריו האיטלקיים של המשורר). עבודותיהם של ברודי והברמן הצעידו צעד גדול קדימה את מחקר לשונו ומליצתו של עמנואל ב"מחברות". ביחוד עשויה מהדורת הברמן בניקודה השלם – שהוא כשלעצמו פירוש רב־ערך – , בביאורה, ואף בצורתה החיצונית ההדורה, למשוך עליה את עיני הקורא, ולהפיץ את היצירה הקלאסית של עמנואל בקהל משכילים נרחב.

ואולם, יש לציין, כי כתב־היד שהיו לנגד עיני המהדירים האחרונים, בהם גופם רבו השיבושים, ולא תמיד עלה בידי המהדירים לעמוד עליהם ולקבוע על פיהם את הנוסחה הנכונה.

תכלית מאמר זה היא המשכת הניכוש של מקומות משובשים, ביאור מקומות סתומים, או מקומות שהובנו שלא כהלכה, וגילוי מקורות ודימויים לרעיונותיו, לסגנונו וללשונו של עמנואל ב"מחברות". חלק מן התיקונים המוצעים נתחדשו לי מסברא, – וכאן המשפט בידי הקורא הנבון. – וחלק על ידי השוואה עם תצלום כתב־יד ניו־יורק, מעיובו של ד"ר ברודי ז"ל, אשר הואיל להעמיד לרשותי מר הברמן (בהסכמתו האדיבה של בעל התצלום, ד"ר וולשטיין), ועם תצלום כתב־יד פריס למחברת הכ"ח, אשר גם עליו הנני אסיר תודה לבעליו, מר הברמן. כמה גירסאות נכונות יש למצוא לפעמים גם בדפוסים הקודמים, ועל אחדות מהן הערתי כאן. החומר נתחלק לשלושה פרקים: א. הנוסח. ב. פירושים. ג. מקורות ודימויים. המובאות הובאו מתוך מהדורת הברמן, והמספרים שלפניהן מציינים את העמוד (המספר הימני) ואת השורה הראשונה של הקטע המובא (המספר השמאלי) במהדורה זו.

א. הנוסח

5,17: "והאלהים נִשָּׂא השר, יפה ענף וחרש מצל, ורוח בינה עליו אצל". צ"ל: והאלהים נִשָּׂא השר, מלשון "נִשָּׂא על השרים" (אסתר ה יא), כלומר, גידל ורומם אותו. ובניקוד זה תצדק יותר הערת ברודי במהדורתו (עמוד ז): "עדה"כ בראשית כ"ב א' (נשא תחת נסה ע"ד צחות)".

10,28: "עד כל עויל וכסיל וכל זר ואויל יורה חצציו בי וכמתעתע". נראה יותר נוסח סטנוב, ה: "וכל זר ואויל". השווה בשיר זה 8,27: "ותעשיר זר לאליל כרע". 20,233: "ותאר זר ואיש נבל בנבלות". 10,753: "זר, מה תאמר, היום המר". 16,28: "לא האמין עמי וידע שמי, עד אערץ המון ואשתרע, כי ישחקו עלי צעירים בָּעֵרִים, או צר ומצוק אהיה פָּגַע". צ"ל: צַת אערץ, כלומר, בעת שהייתי "עורץ המון רבה" (השווה 1,22: "היית בשכבר עורץ המון רבה"). השווה 22,26: "מי האמין, יום בי חמדות ספרו, כי יקראו כיום שמי בָּצַע". צַת "שכיחה מאוד בלשון ה"מחברות" במקום "בעת", השווה 9,143: "ונמנעו מלתארהו, פן צַת נספרהו, לדבר מן מערכו נעריכהו". 12,145: "יחיו לריחו שכני עפר,

עַת יִזְלוּ בִשְׁמִי עֲרוּגָתוֹ. 10,236: „ראיתי, עַת פָּתַח שְׁמִי, מֵרָאוֹת שָׁכַל וּתְמוֹנָתוֹ. 5,449: „לא האמנתי אומרים לי אמש: יש יעלה תלעג עלי ירה, עד אחזה האומרה לשמש, עַת יעלה מזרח: עלה קרח! 16,456: „אל תתמה על איש וכו' אם, עַת יתחבר עִם עֶפְרָה, זִיו הוֹדוּ מִנוּ בּוֹרַח; לא ילקה השמש רק עַת יתחבר עִם הִירָח. 7,466: „עֶפְרָה, עַת עִם עֶפְרָ תִשְׁכּוֹן, תֹּאדִיר תִּזְרִיחַ וּתְרַצֶּה; אֲכַן, עַת נִוֵּד דּוֹד חֶשְׁקָה, עַל נִוֵּדוֹ גַּם לְבָה יִמְצֶה, תִּדְמָה לִסְהַר, לֹא תִחְשֹׁךְ וְכו' רַק עַת תִּרְחַק מִן הַשֶּׁמֶשׁ מִן הַקֶּצֶה אֶל הַקֶּצֶה. 21,599: „מי האמין, יום אני חי, עַלֹּ וּבִכְנַף רִנָּנִים, עַת אֲלַבְּשֶׁה חוֹר וּרְקֵמָה וְכו', כִּי אֲשַׁכְנֶה בּוֹר חֲשָׁכִים. 14,602: „בְּנֵה בְּגִזִּית וּמִירֵי עַת נִפְלוּ הַלְּבָנִים, עַת גִּדְעוּ הַמְּלִיצוֹת הַחֲלִיף חֲרוּזִים סְפוּנִים. 3,605: „נֶעֱת מִן הָעוֹלָם הַזֶּה יִחְלְפוּ, אֶל מֵאֲמָרִיךְ כְּסוּפֶה יִרְדְּפוּ. 22,739: „עַת אַחְזֶה קִבְרֵי בְנֵי הָעָם יָמֶס לְבָבִי, וְעוֹד הִרְבֵּה (בְּכֵמָה מִן הַדּוֹגְמוֹת הַמּוֹבָאוֹת כְּתוּב בְּכִי־נָ „עַד” בְּמָקוֹם „עַת”). וְכֵן צִל־ב־24,107: אֲשַׁחֵק אֶל שָׁד עַת אֵינֶךָ שָׁד תִּנְחַמֶּינִי (בְּמָקוֹם „עַד אֵינֶךָ”). וְכֵן מַעִיר גַּם הַבַּר מִן ל־10,382: „אֵיךְ יַעֲמֵד לְבִי וַיְדִי תִּחְזֹק, עַד אֲזַכְרֶה דּוֹדִי אֲשֶׁר פִּסְקוֹ: „שְׁמָא צִל־עַת”. הַשּׁוּוֹה גַּם הַהֶעֱרָה ל־2,95. חִילוֹף זֶה שֶׁל עַת – עַד, הַחֲזוֹר וְנִשְׁנֶה לְפָרָקִים, יִיתֶכֶן – כְּפִי שֶׁהֶעִיר לִי מֵרַמַּאִיר מִדֶּן – שִׁנְגָּרָם בִּשְׁלֹ מִבְּטָאִם הָאֵיטְלָקִי שֶׁל הַמַּעֲתִיקִים וְהַמְּדַפִּיסִים הָרִאשׁוֹנִים, שֶׁכֵּן בְּמִבְטָא זֶה נִהְגִּית, כִּידוּעַ, תִּיִּי רִפָּה כְּמוֹ ד (הַשּׁוּוֹה א. ש. הַרְטוּב, סִפְר טוֹרְטִשִׁינֶר, 57).

19,30: „ויאמר השר: נפלאתי בידעי חריצותך וכו' ושמעתי אומרים כי יד חרוצים תמשול, ושלוש רב לאוהבי התורה ואין למו מכשול, וַיִּשָּׂא מִשְׁלֹ וַיֹּאמֶר: אִם הַגּוֹרֶה יִרְדֶּה מִמֶּעַל, אִם כֵּן חֲרִיצוֹת הָאֲנָשִׁים הֵבֵל וְכו'”. צִל־: „נָאֲשָׂא מִשְׁלִי נָאֲמַר (וְכֵן כִּי־נָ), שֶׁהִרֵי כָל תּוֹכֵן הַדְּבָרִים שֶׁבַּהֲמִשְׁךָ אֵינוֹ נִיתֵן לַהֲתַפְרֹשׁ אֶלָּא כְּתֻשׁוֹת עֲמֻנָּאֵל לְדִבְרֵי הַשֶּׁר, אֲכַן, הוֹאִיל וּמִנְהַג הַמְּשׁוֹרֵר הוּא לְהִבְיָא מְלִיצָה וּשְׁרִירָה בְּסִירוּגִים, קְרוֹב לְשַׁעַר, כִּי אַחֲרֵי „וַיִּשָּׂא מִשְׁלֹ וַיֹּאמֶר” נִשְׁמַט קִטְעַ, הַכּוֹלֵל אֶת דְּבָרֵי הַשֶּׁר בְּשִׁירָה וְאֶת תְּשׁוּבַת עֲמֻנָּאֵל בְּמִלִּיצָה. בְּמָקוֹם: „וּשְׁלוֹם רַב לְאוֹהֲבֵי הַתּוֹרָה” אִילִי צִל־: וּשְׁלוֹם רַב לְאוֹהֲבֵי הַחֲרִיצוֹת, כְּמוֹ שֶׁנֶּאֱמַר בְּמִפְּרֹשׁ לְהֵלֵךְ 18,522.

11,48: „ואהי שֶׁבֶר בְּחֻמַּת הַחֲכָמָה”. צִל־: שֶׁבֶר, כְּלוּמָר, מִבֵּיט, עַל דֶּרֶךְ הַכְּתוּבִים: „ואהי שֶׁבֶר בְּחֻמַּת יְרוּשָׁלַיִם” (נַחֲמִיָּה בִּיג), „ואהי שֶׁבֶר בְּחֻמָּה” (נַחֲמִיָּה ב טו), כֵּן צִל־ב־1,92: אֵנִי בְּחֻמַּת הָאֲגָרָת שֶׁבֶר, וּב־5,698: וְאֵנִי הֵייתִי בְּחֻמַּת שְׁכָרֹתָם שֶׁבֶר.

2,95: „הגד, כְּרוֹב מִמֶּשֶׁח, בְּרַב חֲסָדֶךָ, מִכָּל עֲשָׂקֶיךָ הָאֵם פְּנִית, עַד לַתְּעוּדָה בֵּית זָבֵל בְּנִית וְכו' הִיא הַצְבִּיָּה בַּעֲלַת סוּדֶךָ וְכו', צִל־: עַת, לַתְּעוּדָה, כְּלוּמָר, בַּעַת שְׁבִנִּית בֵּית זָבֵל לַתְּעוּדָה. הַשּׁוּוֹה 5,128: „יּוֹם צִיר חֲנוּן הַצּוֹרוֹת אַחָה, מִכָּל עֶשֶׂק פְּנֶה”. 22,336: „עַת הַתְּעוּדָה שֶׁר יְהוּדָה יִלְדֶה, עֶצֶר זִמֵּן רַחֲמָה בְּיוֹם הִלְדָּתָה”. 19,671: „עַת צִירָה צִירָה, חוֹתֵם תְּכֵנִית חֲלָק לָהּ בְּרַבִּים”. הַשּׁוּוֹה גַּם הַהֶעֱרָה 16,28־7.

1,97: „תְּסִיחֹנִי לְהַמִּיר הָקִים בְּכֹלָה, וְהַנִּכְבֵּד בְּנִקְלָה וְכו' וְהַעֲמֵד בַּחֲלָף וּדְבָרֵי צִדִּיקִים יִסְעֶף”. אִילִי צִל־: וּדְבָרֵי צִדִּיקִים בְּסִלָּף.

2,99: „וַאֲמַר: חֵי אֲנִי, לֹא אוֹכַל בְּרָקָה, כִּי בַּפֶּעַם הַזֹּאת אֶפְרָ יִרְאֶה וְאֶגְרַע שִׁיחָה, וְאֶשְׁלַח אֶת כָּל מַגְפוֹתֵי אֶל לְבָה, וְאֶבְעִיר אֶשׁ הַחֶשֶׁק בְּקִרְבָּה, וְאֶכְתֹּב מַגְלַת סִפְר וְאֶשְׁפֹּךְ בָּהּ אֶת כָּל נַפְשִׁי וְאֶשְׁלַחנָה, וְאֶמַּר וְכו'”. צִל־: וְאֶכְתֹּב, וְאֶשְׁפֹּךְ, וְאֶשְׁלַחנָה.

23.101: „צביה תדמה בלבה כאלו עלי כל שמי אל מעונה מעונה נראה לי שציל להפך: עלי כל שמי אל מעונה מעונה, מעונה הראשון רקיע והשני מעון, כלומר, היא תדמה כי מעונה הוא מעל לשמים של אלוהי מעונה. 3.111: „איך פשטת מעיל הרוקנית ולבשת בגדי חשק. צל: הרוקנות.

השווה ההערה ל-1406.

11.171: „ושם נקרה אויל משריש מבני פרובינציה, בהמה על צורת איש, יביע שמן רקחנו בהבליו ויבאיש, ואבני אלגביש יקלע, פלג יי לשונו ובצע. צל: פלג יי לשונו ובצע, בלשון קללה: ולואי ויאלם! על דרך הכתוב בתהלים נה י. 23.226: „ולא נחשב לרץ או לאהב לבד איש אשר יהיה כזה לחברה. צל: כזה (בענייני המסחר). השווה חובת הלבבות, חשבון הנפש ג (מובא על ידי ונה, תרביץ ה, 332): „אינו חושב לאהב אלא מי שיעזרהו עליו. 16.243: „ומי למדך לומר מן נָדָד וְנָדָד, ומן עָנְפִי – והם זכרים – פְּרוּדוֹת. צל: ומי למדך לומר מן נָדָד וְנָדָד (במקום: וְנָדָדִים), ומן עָנְפִי – והם זכרים – פְּרוּדוֹת (במקום: עָנְפִי פְּרוּדִים).

2.316: „לשאל: במה נעלית עָלֶי כָּל נשׁוֹךְ הַזֶּמֶן יַחְזֹךְ וְחִיָּה? עֲנִיתִי: תַּמּוּרַת לַהֲצִיב לַנִּגְדִי רֹאוֹת מִן צִבְיָה – צָבִי צָבִי יָהּ. שיר זה חוזר עוד פעם ב-5.456, בשנויים הבאים: „עָדִי כָּל, במקום „עָלֶי כָּל, „הַצִּיבִי צָבִי יָהּ במקום „צָבִי צָבִי יָהּ. וצל בשני המקומות: עָדִי כָּל, צָבִי צָבִי יָהּ, כמו שעמנואל בעצמו מפרש את הכוונה ב-2.456: „תחת היות איש חשק לנגדו הַצִּיבִי מַעֲמִיד, שויתי אֶדְנִי לַנִּגְדִי תַּמִּיד, וכעין זה 23.315, ובכ"נ כתוב ב-8.456 במקום „הַצִּיבִי צָבִי: „צָבִי יִצְבִּי, שאינו אלא טעות-חלוקה באותיות של „צָבִי צָבִי.

9.320: „שלחו וְהִנֵּה הַזֶּמֶן לִבְנוֹי לִהְיוֹת פָּחַם. צל: שלחו הַזֶּמֶן וכו'. 8.336: „ויאמר השר: ואיך זה יתכן להיות, להיות הילדות והחכמה לרוכים, ואיך זה ביהודים, אשר ראה הילדות והחכמה רוכבים צמדי, והאיש אשר תפארהו הוא בן שלשים ושב, ומדרך הבחורים קירות החכמה כעורים לגש, כי הלמוד בימי הבחורות עראי, בעתים מעתות הפנאי, ואמר החכם: אכתי לא קשאי, ואען ואמר: ידע אדני, כי יש נפש בְּרָכָה תָּדָשׁ, ויש קנקן חדש מלא ישן, וישן ובו פִּיחַ הַכֶּבֶשׂ, והבית ימלא עשן. הביטוי „נפש ברכה תדשן“ הלקוח מדברי הכתוב במשלי יא כה, אינו מובן במקום זה, שבו רוצה עמנואל להדגיש, כי גם אדם צעיר יכול להיות מלא וגדוש בחכמה. ייתכן כי לפנינו פְּרָפְרָה של הכתוב הנזכר, ויש לקרוא: יש נפש בְּרָכָה תָּדָשׁ, כלומר, יש אדם שהוא בן בְּשָׁנִים, ועם זה הוא מלא דשן החכמה, והשווה נ. ה. טורטשינר, משלי שלמה, 87. אפשרות אחרת היא: יש נפש בְּרָכָה בְּרָכָה תָּדָשׁ, ונשמטה המלה „בְּרָכָה“ לדמיונה אל „בְּרָכָה“ שאחריה. השווה 6.538: „והלמוד לבן צריך להיות במדרגה, כל עוד היות נִשְׁלֹשׁ בְּרָכָה וְעִנְיָה“.

1.346: „תוכה רצוף אהבת הַשְּׁלֵמִיּוֹת. צל: הַשְּׁלֵמִיּוֹת. 10.348: „בְּתָדָרִי גָּלְגְּלִי הִכְלֹ נִצְבָּה הַחֲכָמָה לַפְּנִים. אולי צל בחדרי הִכְלִי גָּלְגְּלִי (כ"נ: בחדרי היכלי גלגלי), והלשון מושפעת מתהלים מה. השווה 20.351: „היתה האמונה אמונה טמונה בְּתָדָרִי הִכְלִי מִשְׁכִּילִי עִם. 16.351: „באות נפשם רוח נדיבתך ישאפו, פָּעָב העטופים ברעב, למלא נפשם כי תרעב. צל: פָּעָם העטופים ברעב. 9.353: „יהודה יעלה במעלות השכל, יראה נתיבות הַזֶּמֶן פְּתָחָיו שִׁחְחוּ

רְהִי הַסְפִּיקוֹתָ. צ"ל: יראה נתיבות הוֹמָן תַּחֲתָיו. תַּחֲתָיו שַׁחַחוּ. (וכן בדפוסים).
במקום "רְהִי" אולי צ"ל: רְהִי (וכן סטנוב, קי), על דרך הכתוב: "תַּחֲתָיו שַׁחַחוּ
עוֹרֵי רְהִי" (איוב ט יג).

18,363: "וַחֲבֵרְתִּי אֵלָיו שִׁירֹת בְּפֹז מִסְּלֹאוֹת, הִיוּ קִצְתָּם דְּבָרֵי נְבוֹאוֹת,
יְפוֹת הַמְּרָאָה וְהַבְּרִיאוֹת, וְהִנֵּה הִיוּ עַל כִּנְפֵי נִשְׂרֵי הַמַּהֲלִילִים נִשְׂאוֹת". אולי צ"ל:
וְהִנֵּה, כְּלוֹמֵר, הֵן, הַשִּׁירֹת.

13,402: "יּוֹם נִפְזָרוּ מִפִּי לִשְׁמִי בִּינָה וְשִׁדִּי חֲכֵמָה אֵינִק, אִמְרוּ: אֵלֹו יַעֲשִׂיר
זֶה, אֹו יִתְנַשֵּׂא וְכֹאֲרִיָּה זֹנֶק". צ"ל: אֵלֹו יַעֲשִׂיר זֶה, אֹו יִתְנַשֵּׂא, כַּעֲדוֹת הַמְּלִיצָה
23,401: "כִּי הוּא יִפְזֹר לִשְׁמִיו וּפְנִינִיו כֹּאִילוֹ יִינֶק שְׁדֵי הַתְּבוּנָה וְכו', אִם הִיוּ לוֹ
חֲטִי מִנִּית וּפְנֵנִי, חִי אֲנִי כִי אֹו יַעֲשֶׂה בְּשִׁירִים נִפְלֹאוֹת".

1,403: "כִּי בֹא הֶקֶץ לְהִקֵּץ מִשְׁנַת הַשְּׁכָרוֹת, וְלֹאבֹד בְּמַתִּי הַבְּחֵרוֹת, וְלִהְסִיר
אוֹפְנֵי הַחֶשֶׁק וְהַנְּשׂוֹא מִהֲרַעֲיוֹנִים וְהַמַּחֲשֵׁב, וְאִמְתִּי אִם לֹא עֲכָשִׁיו, וְאִשָּׁא מִשְׁלִי
וְאִמְרִי: בֹּא הֶקֶץ הֶקֶץ מִשְׁנַת שַׁחֲרוֹת וְלֹאבֹד בְּמוֹתִי, וְלִהְסִיר אוֹפְנֵי הַחֶשֶׁק כִּי
אִם לֹא עֲכָשִׁיו אִמְתִּי". בַּמָּקוֹם "הַשְּׁכָרוֹת" צ"ל: הַשְּׁחָרוֹת (וכן כ"ג), כַּהֲקַבְלָה
אֵל "הַבְּחֵרוֹת" הֵבֵא בְּסִמּוֹךְ, וְכַעֲדוֹת הַשִּׁיר. בַּמָּקוֹם "הַנְּשׂוֹא", שֶׁאֵין לוֹ מוֹבֵן
כֹּאן, צ"ל: וְהַנְּשׂוֹא, חֲרוּ 5 מִחֶשֶׁב, "עֲכָשִׁיו" (כ"ג י"ג י"ג) תֵּג אַחֲרֵי מִלַּת "וְהַנְּשׂוֹא"
כְּסִימָן (לְחֲרוּ), הַשְׁווֹה גַּם 27,27: "וּבַעֲתָ אֲשֶׁר נִטְעוּ נִטְעַתְּ חֶשֶׁק וְשָׂא, זֶרַע צֹדֵקָה
אִתָּה זֶרַע".

1,406: "וְהַמַּעֲלָה אֲשֶׁר עַל כָּל מַעֲלוֹת לֵה גְבוּהוֹת, הִיא לְהַתְּהַפֵּךְ מִן הַבְּהֻמוֹת
אֵל הָאֱלֹהוֹת, וְלִכְן מַעֲלַת הָאֲנֻשִׁית הִיא לֹאחֹז בַּמַּדַּת הַפְּרִישׁוֹת". צ"ל: הָאֲנֻשִׁוֹת,
חֲרוּ אֵל 5 "הַפְּרִישׁוֹת". הַשְׁווֹה גַּם 17,654: "וְאֵין מִן הָאֲנֻשִׁוֹת כִּי לְבַד הַחֲמֵר".

3,431: "לֹא יִדְעִתִּי אִם עֵינִיָּה יַעֲלֹו בְּסַעֲרָה הַשְּׁמַיִם, וְלִכְן נִחְנֹם בְּשַׁחַק בֵּין
הָעֲרִבִים וְכו' מִי הָאֲמִין, עֲפֹרָה, אֲשֶׁר עֵינִיָּה הֵם יַעֲלֹו בְּסַעֲרָה שְׁמַיִם, כִּי אֲחֻזָּה
שַׁחַק בְּבֵין עֲרִבִים, וְאֲחֻזָּה יוֹמָם בְּאוֹר פְּנִיךָ". צ"ל: כִּי אֲחֻזָּם שַׁחַק בְּבֵין עֲרִבִים,
וְאֲחֻזָּם יוֹמָם בְּאוֹר פְּנִיךָ, כְּמוֹ לַמַּעֲלָה: "וְלִכְן נִחְנֹם בְּשַׁחַק" (וכן כ"ג).
16,431: "אֲשַׁאל צִבִּית חֵן: הֲאִם עֵינִיָּה הֵם כּוֹכְבֵי שַׁחַק, לְקַחְתָּם בְּשִׁבִּי יוֹמָם".

צ"ל: לְקַחְתָּם, כְּלוֹמֵר, לְקַחְתָּ אוֹתָם.

11,432: "כִּי הִיא בִּיפִיָּה תִשִּׁים הַתַּפֶּת עֲדָן, וְתִשִּׁיב חֶרֶב הַשְּׁנֹנִיָּם בְּתוֹךְ
הַנֶּדֶן". צ"ל: חֶרֶב הַשְּׁנֹנִיָּם, כְּלוֹמֵר חֶרֶבוֹ שֶׁל הַשְּׁטָן (וכן קוֹשֻׁטָא), הַשְׁווֹה 8,54:
"הִיא מִרְכָּב סַמָּאֵל, מֶלֶךְ הַשְּׁטָנִים". 20,68: "כִּי מִטְּרַדַת הַשְּׁטָנִים עָלֶיהָ יִשׁוּבוֹן מִדֶּלֶק
אַחֲרִיו", זְבֹאֲרָה, שַׁעֲשׂוּעִים הֵם דּוֹדוֹן, 47: "וְהֵם יַחֲלִקוּ עִם הַשְּׁטָנִים".

9,435: "דּוֹדִים לְצִנִּי יִרְאוּ מַגִּשָּׁת". אולי צ"ל: דּוֹדִים לְצִנִּי, כְּלוֹמֵר,
לְסִיבַת צִנִּי, כְּפִי שֶׁנֶּאֱמַר ב־12,434: "וְלֵהן אֵין כָּל וְכו' כִּי הַכֶּסֶף וְהַזָּהָב הִלְכוּ
לְחִרְפוֹת". (כ"ג): "לְעִנִּיָּם".

16,436: אֲרֹאָה שִׁכְנָה בֵּין שְׁלֹשִׁים חֲדָשׁ שֶׁל בְּעָלִים צִלְ אֲשֶׁר קִבְּרָה כָּל
הַשְּׁכֵנוֹת אוֹמְרוֹת אֲשֶׁרֶיָּה. צ"ל: שֶׁל פְּעָמִים בְּעָלִים קִבְּרָה (וכן כ"ג), וְכִנְקִידוֹ
שֶׁל שִׁיר מִן בְּמַבְחַר הַשִּׁירָה הָעֵבְרִית בְּאִיטָלִיָּה, קִנּוּ. בַּמָּקוֹם "בֵּין", אולי צ"ל: בֵּין.
10,437: "וְנֹאמֵר: שְׁלוֹם עֲלֶיךָ, אִסִּירַת הַתְּקוּהָ! וְהִיפָה הַשִּׁיבָה בְּמוֹסֵר

וְבַעֲנוּהָ: וְעֲלִיכֶם תְּבֹא בְּרַכַּת טוֹב, חֶבְרַת הַנְּאוּהָ". צ"ל: הַחֶבְרָה הַנְּאוּהָ, וְכֵן
כ"ג, הַשְׁווֹה 5,429: "וְתֵהִי חֲבֵרְתָנוּ חֶבְרָה נְעִימָה וְנְאֻהָ". 13,845: "וְכֹרְאוֹתוֹ
בְּאֵהֶל מֹשֶׁה הַחֶבְרָה הַנְּאֻהָ".

4,438: "בֵּיד אִישׁ יַעֲנֶה רוּחַ וְקִרַח נִתְנַנֵּי". אולי צ"ל: נַעֲנֶה רוּחַ, עַל-פִּי:

8:491, "ועתה, חוֹסֶה עַל נְדִיבֵי אֲשֶׁר הִתְגַּלְגַּל עָלָיו אֹפֶן הַגִּלְגָּל, צִ"ל: חוֹסֶה עַל נְדִיב, כְּמוֹ בְּשִׁיר הַבַּיט בַּסְמוּךְ, וְגַם פְּרִי־סְחָרָה בְּמֵאֲמָרוֹ תִּקֵּן: נְדִיב.

22,499: „זי חלק גלות עליות, מן שמים יום יום אלחם. צ״ל: מן שמים, על דרך הכתוב: „וימטר עליהם מן לאכל ודגן שמים נתן למר״ (תהלים עח כד). השווה בשיר זה 11,502: „איך תחת להם אפירים ודגן רום אקטף מלוחם״.

21,500: „אזעק חמם אל הים	והחך גלגל כי השפיקם
מדוע דרכם צלחה	או מה נאה כי הניחם
אזו הכיר מעבדיהם	או אלו ידע את שיקם
לא השפיקם על מוטות שן	וסרוחים לא אסף נדחם
לא שעה אל מנחת הקלם	אף לא רצה כיום זכחם
לא נתן בר הלחי	או ממון נכנס בא צל נכחם
על פן העצה על גורלם	ממון יוצא או הנדחם״.

במקום „השפיקם״ נראה עיקר נוסח קושטא: השפיקם, כלומר, שיפר את חלקם, כהקבלה אל „הניחם״ הבא בסמוך. במקום „בר העצה״, שאין לו מובן, נראה שצ״ל: בר העצה, על דרך הכתוב: „נשאת בר נלחם ומזון״ (בראשית מה כג). השווה גם אלעזר בן יעקב הבבלי, צבי חמדה, ברודי, פו: „בכל מועד לאיש ערך בגדים ובר להם ומזון לו קבועים״, והכוונה: אילו ידע הזמן את דרכיהם הרעים של הרשעים המצליחים, לא היה נותן להם בר העצה או רווחי ממון הבאים למולם, בלי שייגעו ויעמלו עליהם, אכן היה מפיל להם לגורל הפסדי ממון, או ממון הנלחם בהם ומתנגד להם.

11,505: „ודמו החכמים בשכלם, העולם הזה לסלם, זה יורד בו וזה עולה, זה שוקט וזה גולה, זה נכבד וזה נקלה ומקרא בצד ובכחף יהדפו, שנה על שנה חגים ינקפו, ומחסה כזב וסתר מים ישטפו, ואישיו למאמרו כסופה ירדפו, כלבוש יחליפם ויחלפו, ואשא משלי ואמר: ראה מקרי זמן בוגד וכו״. במקום „ומקרא צ״ל: 9: ומקרי, כלומר: מקרי העולם, בצד ובכחף יהדפו, כהקבלה למלת „ואישיו״ הבאה בהמשך: „ואישיו למאמרו כסופה ירדפו, וכעדות השיר: הפותח במלים: „ראה מקרי זמן בוגד״. השווה גם 10,37: „ודמיתי זמני אש ומקרי לעצים״. 18,424; 16,828; 25,847: „מקרי הזמן״. 17,565: „מקרי העולם״. השווה גם ההערה ל-15,661.

ה ע ר ה. בספר „צרי היגיון״, לוין-אפשטיין תרל״ז, עמוד 14—15 מובא הקטע הנל, ושם נוספו המלים: „זה לחיים יוחק וזה נתלה״, לפני „ומקרא בצד ובכחף יהדפו״, ואולי היו המלים הנוספות גם בנוסח המקורי של ה-מחברות, שכן גם בשיר, 13,506 יש משפט דומה: „ומי נסקל ומי נתלה״. בספר הנל ישנם עוד קטעים הנמצאים במחברות עמנואל, וכנראה לוקחו מהן.

17,511: „אמרו: עד מה, השר, תשבנו״. צ״ל: השר, כמו ששיער הברמן, חידוד על פי „עד מה אשור תשבך״ (במדבר כד כב).

2,521: „ומן הדברים אשר ראוי להרחיק הם החנף והכזב, כי החנף נתעב ונעזב, ובתי הכזב לאכזב, ואמר החכם במשלו: ומצא מחשף אל הנסתרים בין שוליו, והכזב ארבו (סטנוב, קסד: ארכו) הבליו והתוליו, ומצא מכשול אל הנשען עליו, ואמרתי בשירי: בחנף מצאתי מחשף אל הנסתרים בין שוליו, אך בכזב או בשקר מכשול אל הנשען עליו״. נראה לי, כי בין „במשליו״ לבין „ומצא״ חסר משפט מקביל למשפט „והכזב ארכו הבליו והתוליו״, למשל: החנף קצרו מעיליו.

יש כאן אולי תמונה של בגד שאינו הולם את בעליו, בהיותו קצר מדי או ארוך מדי. השווה בן המלך והנזיר טו: "ואמר אחר: קרבת הגדול כלבוש, אם הוא קצר יגלה הערוה, ואם הוא ארוך יכשל בו. ואמר המשורר: גדול — כמו מלבוש, אם קצרו שוליו — גלה כנף לובש אותו במקהליו, או ארכו רגליו — נלכד בחוכם עד יפול, ומי יעזור לו אחרי נפלו". אבן בחן לקלונימוס בן קלונימוס, למברג, 3: "לא לבשתי מלבוש יארך ממני ומדים לא כמדתי, פן בצעדי יפילוני, אכשל בהליכתי".

14,524: "ודע פי מן הנדיבות מעלה גדולה". אולי צ"ל: פי אין מן הנדיבות מעלה גדולה, כלומר, אין מעלה גדולה יותר ממעלת הנדיבות.

7,527: "איך לא ירא לבי לגוף, או לחמס לא יהיה ירא". צ"ל: יירא לבי (וכן כ"יג).

12,533: "כי העולם הזה כדמות מסגר, ובו החרש והמסגר כגר, ופניו בטמן חבוש, ופרום יצאנו (כ"יג: ילינוהו) הזמן מבלי לבוש". צ"ל: ופרום ילינוהו הזמן מבלי לבוש, על דרך הכתוב: "פרום ילינו מבלי לבוש" (איוב כד ז).

4,534: "תבל בפרמו הידוע". צ"ל: פרמו, כניסוחו של ברודי במבחר השירה, עמוד 308, וכן כ"יג, והכוונה היא למשחק המלים: תבל — תבל. השווה: "אחי תבל, שאל תבל, שאל מה אחרית עמה, אשר תאכל ילדיה והם לא לחמו לחמה, הכי תבל קראוה, למען היא והם פרמה" (רשב"ג, אחי תבל, ביאליק-רבניצקי א, 137). "תבל באיבת לב ובצדיה, תשנא בני שכל וחושיה, פרמה פעליה, ושית זונה נקראת, וסוררת, והומיה" (רמב"ע, תבל באיבת, ברודי, פה). "קראוה תבל, והיא פרמה תבל" (תחכמוני ב, 29).

4,537: "העולם הזה פרדס שהמלכות הוא בפרשוכחו" צ"ל: פרשוכחו.

1,541: "רחם יחידתי לך מתחננה יום יום וכפה פרמה נגדך". צ"ל: פרמה.

1,543: "הנה לבבי עם לבבות פרמה, פרמה נדבות הם ביום חילך". צ"ל: פרמה

נדבות, על דרך הכתוב: "פרמה נדבת ביום חילך" (תהלים קי ג).

23,543: "רכב שחקים, אות ברית בי שתה, יצרי אזי פרמה פרמה".

צ"ל: פרמה פרמה, על דרך הכתוב: "פרמה פרמה" (תהלים פט מה).

18,551: "היא נולה גשמי נדבות הן פרמה שחק וטל אורות הכי ממסרת".

צ"ל: היא נולה גשמי נדבות פרמה שחק (וכן כ"יג). השווה גם 3,541: "ומחה כעב פרמה, וחטאי פרמה שחק". טדרוס אבו אל עפיה, ילין א. 61: "פרמה שחק". שם, 76: "פרמה שחק".

3,552: "מראש יניקות המליצה קטפה, רק פרמה לקחה צמרת". צ"ל: רק

מחרוזים, על דרך הכתובים: "ויקח את צמרת הארז, את ראש יניקותיו קטף" (יחזקאל יז ג-ד). "ולקחתי אני מצמרת הארז הרמה ונתתי, מראש יניקותיו רק אקטף" (יחזקאל יז כב). והכוונה: שירתך קטפה ממבחר יניקות המליצה, ולצמרת לקחה לה את הרך והצעיר מן החרוזים, בהתאם לכלל ב-17,538: "ומבחר השירים אשר הוא רק בשניו". וכתב "פרמה" במקום "פרמה", רמז א, פרמה, על פי "הפרמה" הנזכר בכתובים המובאים. השווה 16,602: "עת גדעו המליצות החליף פרמה ספונים", על דרך הכתובים. שחקים גדעו פרמה נחליף" (ישעיה ט ט), "פרמה פרמה" (ירמיה כב יד). השווה גם 23,353: "ולקח צמרת פאר לך לעטרה, ומכל מחברת מליצה רק קטף".

12,553: "מה נפלאה אהבתך, הצבי, היתה בתוך לבי כאש בוערת, פרמה

בתוך לבי, וְהָנָה עַל שַׁפְת לַשּׁוֹן כֹּאפִיק נַחֲלָה נִגְרָתָה, לֹא יִכְלָה עוֹד הַצְפִּינו חֶשֶׁק, שְׁמָה לְשׁוֹנִי לְהִיּוֹת דּוֹבֶרֶת. צ"ל: וְהָנָה עַל שַׁפְת לַשּׁוֹן וְכו' שְׁמָה לְשׁוֹנִי לְהִיּוֹת דּוֹבֶרֶת, כְּלוּמָר, אַהֲבַתְךָ שְׁמָה, עֲשֵׂתָהּ, אֵת לְשׁוֹנִי שֶׁהָיָה מְדַבֶּרֶת.

8,555: "וְהַשְׁנִי יִקַּח בִּגְדֵי בִסְתָר וַיִּלְבָּשֶׁם, וְהַשְׁלִישִׁי כְּאֶשֶׁם אֲכֹזְרִי הוּא וְלֹא יִרְחֹם, וּבִיד חֻזָּקָה יִקַּח. צ"ל: וְהַשְׁנִי יִקַּח בִּגְדֵי בִסְתָר וַיִּלְבָּשֶׁם, וְהַשְׁנִי כְּאֶשֶׁם, אֲכֹזְרִי הוּא וְלֹא יִרְחֹם, וּבִיד חֻזָּקָה יִקַּח. וְיִלְבָּשֶׁם כְּתוּב גַּם בְּכִי"ג, וְכְאֶשֶׁם" הוּא חֲרוּז אֶל "וַיִּלְבָּשֶׁם", וְהוּא עַל דֶּרֶךְ הַכְּתוּב: "וַיִּמְדַּבֵּר הַמֶּלֶךְ הַדְּבָר הַזֶּה כְּאֶשֶׁם" (שְׁמוּאֵל ב יד יג). הַשּׁוּוּה גַם 21,839: "וּכְמוֹ שֶׁהָיָה לִי לְהַכְנֹעַ אֶל הַשֵּׁם, וּלְבַלְתִּי הִיּוֹת כְּאֶשֶׁם".

5,561: "וְאִשָּׁא מִשְׁלִי וְאִמְרִי: סֵרְטָן נִקְרָא שֵׁם הַנֶּגַע וְכו' וְהָנָה לְךָ שִׁיר אֶחָד עַל זֶה הָעֲנִין וְכו' וְאִשָּׁא מִשְׁלִי וְאִמְרִי: קִרָּא סֵרְטָן לְסֵרְטָנִי יְאֻרִים וְכו'". צ"ל: שִׁיר אֶחָד (וְכֵן כִּי"ג).

13,568: "נִכְאֵב לְבַנְךָ, הַתְּעֹכֹר שְׁאֵרְךָ, פָּרַח זֶמֶן, קוּם חֲבֹשׁ אֶת פֶּאֶרְךָ. צ"ל: פָּרַח זֶמֶן, כִּפִּי שִׁשְׁעִיר גַּם הִבְרַמְנִי. הַשּׁוּוּה 22,111: "הִיא פָּרַח הַזֶּמֶן וְצִיץ נִזְרוּ", וְהוּא תוֹאֵר-כְּבוֹד: אֵתָה שֶׁהֵנֵךְ פָּרַח הַזֶּמֶן, כְּמוֹ שֶׁבָּנוּ כּוֹנֵה (בְּשׁוּרָה 9) "וְנִגַּר הַיָּמִים".

18,578: "אִם נִעְלִים וְשִׁתִּי אֹו וְשִׁנִּי, אִיךְ נִחְבִּיא בֵּן וּפְסִי. צ"ל: אִיךְ נִחְבִּיא בֵּן וּפְסִי, בַּהֲתָאֵם לְמִשְׁקָל. וְכֵן בְּדַפּוּסִים וְכִי"ג.

5,579: "וְיִשְׁקִיט אֲשֶׁר קִרְבוּ כְּתוּרֵי קָבֶם, בְּאֶרְבָּם לְטַמֵּן עוֹנֵם בַּחֲבֹם. צ"ל: וְיִשְׁקִיט אֲשֶׁר קִרְבוּ כְּתוּרֵי לָבֶם בְּאֶרְבָּם, לְטַמֵּן עוֹנֵם בַּחֲבֹם, עַל דֶּרֶךְ הַכְּתוּב בְּהוֹשֵׁעַ ז ו.

6,587: "וּבִתְתוֹ סַפִּירִי סַפִּירִי קָבֶם, לְעֵלוֹת בָּהֶם וְלַהֲשִׁיג כָּל נִעְלָם. צ"ל: וּבִתְתוֹ סַפִּירִי סַפִּירִי קָבֶם (וְכֵן כִּי"ג). הַשּׁוּוּה 16,314: "הוּא עֲלָה עַל קָבֶם חֲכֵמָה". 10,367: "מִי זֶה אֲשֶׁר עֲלָה בְּקָבֶם הָאִמּוֹן". 14,807: "לֹא יִדְעוּ כִּי הַחֲכֵמָה קָבֶם, מִצַּב אֶרֶצָה וְרֹאשׁוֹ מְגִיעַ אֶל אֵל עוֹלָם, וְכִפִּי עֲלוֹת הָאָדָם בְּמַעֲלוֹתָיו הַגְּבֵהִים, יִקְרַב מִדֵּי עֲלוֹתוֹ אֶל הָאֱלֹהִים".

9,588: "כִּי כֹאשֶׁר שִׁמֵּשׁ בְּסִפְתָּ הָרְאוֹה, נִרְאָה בְּאוּרוֹ אֹור וְכוּ נִרְאָה, כֵּן שִׁכְלֵךְ סִבָּה לְשִׁכְלֵךְ כָּל יִצְוֹר וּבִשְׁכֻלֵךְ נִשְׁכִּיל וְנִשְׁכִּילָהוּ". צ"ל: בְּסִפְתָּ הָרְאוֹת (וְכֵן כִּי"ג), כְּלוּמָר, סִפְתָּ הָרְאוֹה. הַשּׁוּוּה 24,225: "וְלֹא נִכִּיר בְּנַפְשֵׁנוּ נִסְבָּה אֲשֶׁר נָחִיהָ עֲלֵיהֶם בְּעִבּוּרָה". 2,241: "וּמִי הִיתָה נִסְבָּה" (עֲלִפִּי דְבָרֵי הַיָּמִים ב י טו).

24,588: "תַּפְשִׁיט בִּשְׁכֻלֵךְ מִחֲמָדִים אֶת עֲדֵי צוּרוֹת טְהוּרוֹת יַעֲטוּ לְכָשׁוּ". צ"ל: "מִחֲמָדִים" (וְכֵן סְטֵנוֹב, קצ). הַשּׁוּוּה 18,356: "בְּנִימָן יִשְׁכִּיל בְּחֻמְרֵים, וְהַיְּהוּדָה יִפְשִׁיט צוּרוֹתָם". בְּמָקוֹם "לְכָשׁוּ" צ"ל: יִלְכָּשׁוּ (וְכֵן כִּי"ג).

1,590: "הֵן-הוּא כְּרוֹב מִמִּשַׁח וְכו' אֶף וְכִרְךָ עֶרֶב וְכו'". צ"ל: אֶתָּה הוּא (כִּי"ג: "אֵתָּה"; סְטֵנוֹב, קצ: אֵם).

8,595: "וּסְבִיב לְהִיכָל הָיוּ קְבֻרוֹת הַמַּלְכִּים וְכו' כְּתוּב עַל כָּל אֶחָד מֵהֶם מִלִּצוֹת צָחוֹת וְקִינּוֹת עֲרֵבוֹת, מִצּוֹר הַשִּׁכְלֵךְ הַצּוּבוֹת, לְקוֹחוֹת מִפְּנֵי הַמֵּאֲמָרִים, וְאוּרוֹגוֹת מִיְּהוּדֵי הַדְּבוּרִים, מְדַבְּרִים (כִּי"ג: מְדַבְּרוֹת) מֵאֲדוֹת בְּעִלְיָהֶם, מִסִּירוֹת לֵב רוֹאֵיהֶם, וּמַחֲרִידוֹת שׁוֹמְעֵיהֶם, יִכְנַעוּ בְּעִבּוּרָם הַלְּבָבוֹת הַשּׁוֹמְעוֹת, וְיִשִּׁימוּ עֵינֵי הַלֵּב דְּמָעוֹת (כִּי"ג: דְּמוּעוֹת), וְהַגָּאוֹת נִכְנָעוֹת, וְהַבְּרִכִּים מִתְּנַפְלוֹת וְכוּרְעוֹת". צ"ל: מְדַבְּרוֹת מֵאֲדוֹת בְּעִלְיָהֶם וְכו' וְיִשִּׁימוּ עֵינֵי הַלֵּב דְּמָעוֹת. הַשּׁוּוּה 5,613: "וּבְעֵינִים דְּמָעוֹת". 13,685: "בְּעֵינִים דְּמָעוֹת".

15.596: „ויאמר השר אדני: אל יאמר כן מחמד עיני, כי אֶשׁ זעם לשונו יפחידני, עד אשר אל המנוחה ידריכני, טוב מאשר יבטיחני, ומראות מה שיהיה אחרי ישכיחני. צ״ל: כי אֶשׁר זעם לשונו, כעדות השיר הבא בסמוך: „אֶשׁר יפחידך זעם לשונו וכו״. והכוונה: האיש המוכיחני ומזכיר לי את מוראי יום הדין, ומביא אותי על ידי זה אל מנוחת העולם הבא, טוב הוא לי ממי שמשלה אותי בהבטחות שוא וגורם לכך, שאשכח לעשות את חשבון עולמי.

5.599: „עֵינִי יכסו חרלים, על לחיי קמשונים. צ״ל: פָּנֵי יכסו חרלים (וכן כ״נ), על דרך הכתוב: „והנה עלה כלו קמשונים, כסו פָּנָיו חרלים״ (משלי כד לא).

5.605: „והנה כאשר יהיה הענן, מן העולם הזה תחליף ותשתונן, ותשב בסתר עליון וכו״ מי הוא זה השר המליץ אשר ירוץ בצואר ויכונו וכו״. צ״ל: ומן העולם (וכן כ״נ).

6.606: „השכח חנות הזמן אם קפץ באף רחמיו, כי מדוע לא נכמרו רַחֲמָיו. צ״ל: לא נכמרו נְחוּמָיו (וכן כ״נ), על דרך הכתוב: „יחד נכמרו נְחוּמָיו״ (הושע יא ח), וכן 7.194.

25.607: „אי, ספר תורת אדני, מי יחשף מעל תפוחי זֶהָבִיךָ (כ״נ: זהבך) משכיות פֶּסֶףִיךָ. צ״ל: מעל תפוחי זֶהָבִיךָ משכיות פֶּסֶףִיךָ, על דרך הכתוב: „תפוחי זֶהָבִיךָ במשכיות פֶּסֶףִיךָ״ (משלי כה יא), השווה גם 8.844: „אשר מדי פרשו ספרינו, גלה תפוחי זֶהָבִיךָ, אשר טָמְנוּ במשכיות פֶּסֶףִיךָ״.

3.608: „מי יָבִין מלאכת נקבין ותפין. צ״ל: יָבִין (וכן כ״נ), על דרך הכתוב: „מלאכת תפין ונקבין בך ביום הבראך פִּזְנוֹנִי״ (יחזקאל כה יג).

1.609: „ומי ישיב לשירי חכמי פרובינצ״א המפארים, וְשִׁבַּח דגן שמים ולחם אבירים, אפס אביר הרועים ומורה המורים. צ״ל: וְשִׁבַּח דגן שמים (וכן כ״נ), על דרך הכתוב: „וְשִׁבַּח הַמֶּן״ (הושע ה יב), וכן מובא במונוגרפיה „עמנואל הרומי״ לשאול טשרניחובסקי, עמוד 78. והכוונה היא: מי יענה על השירים המפארים של חכמי פרובינצ״א, לאחר שְׁשִׁבַּח דגן שמים, כלומר, מת המשורר ופסקה ההשראה הפיוטית. השווה גם ההערה ל-3.850.

9.611: „ואם הניח נשיאנו את תְּמוּדוֹתֵינוּ. צ״ל: תְּמוּדוֹתָיו (וכן כ״נ).

15.611: „ואם באיש אחד לא תמצאנה כל מעלותיו וכו״ הַיּוֹתוֹ ירדן החכמות וכו״. צ״ל: וְהַיּוֹתוֹ (וכן כ״נ).

5.612: „ויפקד אדני אלהי הרוחות לכל בשר, על עם אדני איש נגיד ושר, אשר ירפא נגעו, ויחיש ישעו. כ״נ נוסף אחרי זה: „דורש טוב לעמו ודובר שלום לכל זרעו״.

9.612: „יאסף הַגּוֹלָה ויקבץ הנדחה, וישם הנהלאה לגוי עצום בהשקט ובבטחה. צ״ל: יאסף הַצִּלְעָה (וכן כ״נ), על דרך הכתוב: „אספה הַצִּלְעָה והנדחה אקבצה וכו״ ושמתי את הצלעה לשארית והנהלאה לגוי עצום״ (מיכה ד ו-1).

7.613: „מי יתנה את בני חי וכיום ירדו עצמי בבדי שאולה, הנני כאש אוכלה אש, וְאֵיךְ הוא אל המנוחה ואל הנחלה. צ״ל: וְאֵיךְ הוא (וכן כ״נ), כלומר, בנגוד אלי הגיע הוא אל המנוחה.

20.617: „ויש לנו מן הקשיות יותר מדי, וְהַמְתַּקְדָּשִׁים לא התקדשו למדי,

ונאמר לנו כי לכם לכל קשיא תרוץ, וטוב פריכם מפז ומחרוץ, וְהַעֲמַד מַרְבָּה על הפרוץ". צ"ל: וְהַמְתָּרְצִים לא התקדשו למדי (כ"נ): "והמתרצים לאל התקדשו למדי" וכו' וטוב פריכם מפז ומחרוץ, וְתִשְׁמְרוּ הָעֵמֶד מַרְבָּה על הפרוץ (כ"נ): "ותשימו המרובה עומד על הפרוץ", כלומר, הַמְתָּרְצִים לא התכוונו למדי להשיב על שאלותינו. השווה 21.618: "מִלֶּלֶךְ מְתָרֵץ הַשְּׁאֵלוֹת". והוא על דרך הכתוב: "כי הכהנים לא התקדשו למדי" (דברי הימים ב ל ג).

19.618: "וימהרו האנשים ויקחו איש את בגדו, וישימו תַּחְתּוֹ אֶל גֵּרֶם המעלות, ויתקעו בשופר ויאמרו: מֶלֶךְ מִתְרַץ הַשְּׁאֵלוֹת! ויהי בראותי כי שמו אותי במרום התהלות וכו'". צ"ל: וישימו תַּחְתּוֹ (וכן כ"נ), כמו שגם במלכים ב ט יג מפרשים: "וישימו תַּחְתּוֹ" – תחת יהוא שנמשח למלך.

22.618: "ואמר אל הקהלות: הִתְקַבְּצוּ ושמעו אנשי השאלות המהללות". צ"ל: הִתְקַבְּצוּ (וכן כ"נ), על דרך הכתוב: "הִתְקַבְּצוּ ושמעו בני יעקב" (בראשית מט ב).

15.619: "מדוע אמר הפסוק, חֲנוּךְ לְנֹעַר, ולא אמר ארפכשד לנער, או מתושלח, ואען ואמר מתושלח, וארפכשד באו אלי קבר בכלח וכו'". צ"ל: ולא אמר ארפכשד לנער או מתושלח, ואען ואמר ארפכשד ומתושלח, באו אלי קבר בכלח (כן גם כ"נ, רק שבמקום "מתושלח" כתוב בטעות "משותלח"). 1.621: "ואען ואמר: החכם שלמה רצה לעשות המצוה בעצמו ולעלות על עץ התמר התאוה, לחתך לולב למצוה". אחרי "שלמה" ו"בעצמו" יש להוסיף סימני פיסוק לחרוז (וכן כ"נ).

22.626: "איך אמר יתעלה". צ"ל: הָאֵל יתעלה (וכן כ"נ וסטנוב, רא). 1.627: "ויגש השמנה ועשרים ויאמר: ממה שצותה התורה, שתה גם אתה והערל' יש לתמה, כי אֵין לשחות יין נסך יצוה גבה מעל גבה". צ"ל: אֵיךְ לשחות. השווה 19.620: "ויגש הששי ויאמר: אדני, אֵיךְ צותה התורה, ועוד. 17.629: "ויגש החמשה ושלשים ויאמר: הושיעה אדני, כי מעי כננור יהמו: מה נאכל בשבת-נחמו וכו' אחרי שהכתוב אסר את האווזות, והוא שאמר יחזקאל: ולא תהיינה עוד לאוץ, ברוך אתה אֲדֹנִי, גָּאֵל יִשְׂרָאֵל, צ"ל: ברוך אתה, אֲדֹנִי, גָּאֵל יִשְׂרָאֵל, כלומר, ברוך יהיה עֲמֻנָאֵל לְכַשִּׁיגָאֵל את ישראל מאיסור אכילת האווזות. השווה 12.173: "ואען ואמרה: אל יחר לְאֲדֹנִי ואדברה, אולי יחסרון חמשים השאלות חמשה", על דרך הכתוב: "ויאמר: אל נא יחר לְאֲדֹנִי ואדברה" (בראשית יח ל). 1.578: "עוד זה מדבר וזה בא ויאמר: הושיעה, אֲדֹנִי, כי חסיד גמר", על דרך הכתוב: "הושיעה יי כי גמר חסיד" (תהלים יב ב). 23.637: "ויגש התשעה וחמשים ויאמר: אֲדֹנִי, לעזרתי חושה ואל תרחק, מה זה שאמר הכתוב וכו'", על דרך הכתובים: "יי לעזרתי חושה" (תהלים מ יד; ע ב), "ואתה יי אל תרחק, אילותי לעזרתי חושה" (תהלים כב כ), מה שם הוציא מאדנות של קודש לאדנות של חול, אף כאן כך. והשווה גם: "אמר רבא: קריאת שמע והלל – גאל ישראל, דצלוחא – גואל ישראל" (פסחים קיז:).

5.631: "ואען ואמר: שמע הפסוק בְּרָעָה". נוסח כ"נ: "קול הפסוק", ונראה עיקר, על דרך הכתוב: "וַיִּשְׁמַע וכו' קול העם בְּרָעָה" (שמות לב יז). 12.639: "ויאמר אלי השר: ברוך אדני צבאות, אשר נתן היום בפיך דברי נבואות, ולעולם לא עֲשִׂיתִי בלתי היום גבורות נפלאות". צ"ל: עֲשִׂיתִי, וכן דפוסים וכ"נ.

26.644: „כי השיר אשר חשב היותו במאזני צדק מאזן, כדרך שיר כל חרון, היו מְזִי שגיאותיו מלאים מפיקים מון אל זן.“ צ"ל: מְזִי, כלומר, מזוי השיר היו מלאים שגיאותיו של המשורר. כן יש לתקן „מְזִי“ במקום „מְזִי“ ב-24.814: „וכמו שהיה להם לבחר חזן מְזִי חכמותיו מלאים ומפיקים מון אל זן.“ השווה גם 15.418: „משם נסענו והנה לקראתנו פלוני החזן, ומְזִי מלאים יגונים מון אל זן.“

13.657: „עד הראני מְצַף פניו.“ צ"ל: מְצַף (ישעיה סג ט).

23.658: „ורחבה ונסבה למעלה למעלה מעלתכם, וכעת במרום תמריא תהלתכם, תסבינה אלמות הימים ותשתחווין לְאֶמְוִיתִיכֶם.“ צ"ל: לְאֶמְוִיתִיכֶם, בגלל החרוז, ועל דרך הכתוב: „תסבינה אלמתיכם ותשתחווין לְאֶמְוִיתִי (ביחיד)“ (בראשית לו ז).

4.659: „והנה אנחנו, תְּסָרִי התקיה, המתברכים בשמך.“ אולי צ"ל: אֶסְרִי התקות, כלשון הכתוב: „שובו לבצרון אֶסְרִי התקוה“ (זכריה ט יב). השווה גם 10.437: „ונאמר: שלום עליך, אֶסְרִית התקוה.“

15.661: „מי זה נגד הזמן יחזיק מצב, מי יתיצב לפני מְקָרִיֹת (כ"נ: מקרא) אם לא יתיצב.“ צ"ל: לפני מְקָרִי (של הזמן). והשווה ההערה ל-11.505.

9.662: „ושאלתך, השר הנכבד, מורנו רבי שמואל, מאתנו, ליעץ אל הנכבד אחיך, פלא זמננו, לשוב מהר אל מחוז חפצו, אל נוהו ואל ארצו, אף על פי שהשאלה היא לנו נגדית, למעלת הַנְּזָקִין נשום להם בעידי עידיתי.“ צ"ל: למעלת הַנְּזָקִין, כלומר, לכבוד בני ביחו של קלונימוס. שהעדרו מביתו מביא להם נזק, ואף בגיטין ה א נאמר: „הניזקין (כלומר: הַנְּזָקִין) שמין להם בעידיתי.“

18.662: „ומשתדל בכל עז להשלים מלאכת אדננו המלך שיחיה ואת אשר נגזר עליו כדי לשוב אל מחוז חפצו, ואל מעון רבצו, לרחף על גוזליו ולהפלגת חשקו לשוב אליהם ולהיות בביתו כבראשונה, יום אחד בשנה חשוב שנה.“ הפיסוק לשם החרוז צריך להיות: ואת אשר נגזר עליו, כדי וכו' לרחף על גוזליו, ולהפלגת וכו'.

26.662: „והאל הַמְּשַׁפֵּר שחקים בחכמה.“ צ"ל: הַמְּסַפֵּר (וכן סטנוב, ריא), על דרך הכתוב: „מי יִסְפֵּר שחקים בחכמה“ (איוב לח לו).

8.667: „ואהבני אהבה עזה, ואהבת כל איש זולָת (קושטא: זולתי) אֶהְבֵּתוּ היתה בְּעֵינֵי נמבזה.“ צ"ל: ואהבת כל איש זולָתִי היתה בְּעֵינֵי נמבזה (וכן כ"נ).

13.670: „וגדר הסבל הַמְּפָרֵשׁ טעמו.“ אולי צ"ל: הַמְּפָרֵשׁ טעמו, כלומר, אשר טעמו מפורש.

14.670: „יתברך האל הראשון והאחרון, אשר לא נמלט זולתו מחסרון, וְכַאֲשֶׁר דבר מלכותו שלטון.“ אולי צ"ל: וְכַאֲשֶׁר דבר מלכותו.

21.672: „מי זה יחלק שלל העת יְחַלֵּק אימים.“ צ"ל: יְחַלֵּף אימים, כלשון הכתוב: „יְחַלֵּף עליו אימים“ (איוב כ כה). השווה גם 13.674: „ולדאג בעת יְהַדֵּף אימים.“

1.680: „אשר אש חשקה תעורר האהבות, ותופיע אור הלבבות.“ כ"נ: „ותופיע אור על הלבבות.“

6.681: „מתי אראה קול רְעֻמִּיךָ, בגלגל המליצות.“ צ"ל: רְעֻמָּךְ בגלגל (וכן קושטא), על דרך הכתוב בתהלים עז יט.

2.684: „ועתה הלך הלכת, כי נכסף נכספת, ללכת אחרי פלוני ופלוני נִכְרִי (ברישא וקושטא: נכדי). למה גנבת את לבבינו ותנהגי אותם כשְׁבִיּוֹת חרב? אחלי למאסף הנפשות הקדושות לאסף את נפשך, וכבוד אדני יאספך“. יש להניח כי במקום „פלוני ופלוני“ היו נקובים במקור שמות, שהושמטו אחר כך. לפי זה יתכן כי אין „נכרי“ או „נכדי“ אלא טעות גרפית במקום „וכו“.

10.684: „מי זה לשלמים וברכות טוב יקדמנו, וְתַחְתָּנוּ נרגו וְכָא רקב בְּעַצְמוֹתֵינוּ, ונפל חלכאים בעצמינו“. צ"ל: וְתַחְתָּנוּ נרגו וְכָא רקב בְּעַצְמֵינוּ, בגלל החורו, ועל דרך הכתוב: „וְכָא רקב בְּעַצְמֵי וְתַחְתָּי ארגו“ (חבקוק ג טז). 14.684: „אהה, מרת אמנו הקדושה“. נראה שצ"ל: אהה, מרת אֶסְתֵּר, אמנו הקדושה, כמו למעלה, שורה 9: „כי מדוע לא עלתה ארוכת בת עמנו, הצדקת המהללה, מרת אֶסְתֵּר אמנו“, ולהלן 12.685: „הנה אנחנו וכו' צעקים בקול מרה על פטירת הצדקת מרת אֶסְתֵּר אמנו“.

8.687: „ומי יגעל במות—והצביה בְּחִיָּה נלכדה, וְעָמֹ (כ"נ: ועמה) התאחדה“. צ"ל: והצביה בְּחִיָּה נלכדה, וְעָמָה התאחדה, על דרך הכתוב: „וילכדו את מנשה בְּחִיָּים“ (דברי הימים ב לג יא), והכינוי שב אל „בְּמָנוֹת“, המשמש אצל עמנואל גם בלשון נקבה, השווה 7.820: „כמו שהיה להם לקבל הַמָּנוֹת הָאֲנָרִית מאהבה, והיות בעיניהם מְתוּקָה וְנֶצְרָה“. 1.838: „וקבלו עליהם מרירות הַמָּנוֹת מאהבה, בידעם כי הֵיא עליהם כדין וכחובה, וְנֶצְרָה דָּהֵם הַמָּנוֹת מחיים וכו' וכי בְּסִפְתָּה מענש מר ממות יהיו פדויים“.

6.689: „וחרדו הלכבות לחשב בה דבר גנאי, והפתאים לדבר עמה דברי הבאי, והעינים מראות בה דבר ערוה, ואף אם גרסה נִפְשָׁה לתאוה“. צ"ל: נִפְשָׁם, כלומר, אף אם חשקו בה חשק עז. השווה 21.354: „ויהי היום גרסה נִפְשִׁי לתאוה, והשתוקקה אל אהבתם החשובה“. 9.437: „ובראותנו אותה צמחה בלבנו גאווה, וגרסה נִפְשָׁנו לתאוה“. — על דרך הכתוב: „גרסה נִפְשִׁי לתאבה“ (תהלים קיט כ). 11.691: „ובין היתד התקועה במקום נאמן לאשר נחל קישון גרפה“, בכי"נ נוסף אחרי זה: „ובין המגדים ליום רע לאשר מתנופת יד הקהל תאחזם וזלעפה“. 23.691: „ובין אשר יתנו לו עמר לגלגלת לאשר לו בקע בגלגלת וְנִחְבְּשָׁה ברב עֲבִיָּה וברב הקפה“. צ"ל: וְנִחְבְּסָה (וכן קושטא וכי"נ). על"פי: „וגלגלת שִׁנְחֻבְסָה ברובה, בעי רב ירמיה רוב גובהה או רוב היקיפה“ (חולין נב:). ואולי צ"ל גם אצלנו: ברב גִּבְהָה.

2.701: „ומשנכנס אדר יחליף כח יעלה אבר כנשרים, ויִבְרִיחַ בכל עברים, ויאמר: ישמעו העברים, כי יום פלוני הוא פוריה“. צ"ל: ויִכְרִיז בכל עברים. השווה 5.263: „וְאֶעֱבִיר קול לכל צד“.

5.701: „ויקנה דבש ותבלין ופלפלין, וְשָׁבַע ילין, וישכר וירון“. צ"ל: וְשָׁבַע ילין, כלשון הכתוב במשלי יט כג. השווה גם 26.791: „לנתי שְׁבַע“. 6.708: „מֵה שָׁעָא ראו עיניו עת חול עליו אלה המקרים וכו' לא ראה שמחה מימיו“. צ"ל: מִי שלא ראו עיניו, על דרך מאמרם: „מִי שלא ראה שמחת בית השואבה, לא ראה שמחה מימיו“ (סוכה ה א). השווה 13.701: „ומִי שלא ראה וכו'“.

10.710: „כי לא היו מִזֵּין חֶלְמוֹן מי בורות שיחין ויאורים“. 2.799: „וְיִין חֶלְמוֹן וצמר צחר“. צ"ל: חֶלְבוֹן, על דרך הכתוב: „בְּיִין חֶלְבוֹן וצמר צחר“ (יחזקאל כז יח). השווה גם 21.47: „אוציא אני יותר בשמן, מאשר יוציא בְּיִין

תִּבְּוֹן וצמר צחר". 22,329: "תחת חקי האל תבחר צמר צחר עם יין חִלְבוֹן, איכה לא תזכר לפני מי אתה עתיד לתן חִשְׁבוֹן". 19,705: "הגמיואני מִיִּין חִלְבוֹן". 2,720: "אומר היין: בעון האנשים השוככים, אם יתלו על העץ על לא חמס בכפיהם הענבים, אסבב יום יום תלית הגנבים". צ"ל: האנשים השוככים. השווה 4,823: "ויסר בהם לבות האנשים השוככים". 2,186: "איך דרך האיש השוכב?". 18,736: "חי אני לו תזקין אסתר — לא תהיה על חשקה בלשון". צ"ל: לא אָהִיהָ. השווה 4,733: "ולו תהיה בזמן אסתר, ואני אָהִיהָ מרדכי — מראותה אֶסְתֶּר".

10,741: "ינחה זמן אותי ויִתְפַּלֵּא כִּי כאשר נחם והסיעם". צ"ל: ויִתְפַּלֵּא בִּי, כנסוחו של ברודי במבחר השירה, שה, על דרך הכתוב: "ותשב תִּתְפַּלֵּא בִּי" (איוב י טו), ומבנה המשפט דומה למבנה המשפטים הבאים בסמוך: "ישקה זמני לענה ורוש לי — כאשר השקם והשביעם, ישפיל גאון לבי ויכניע ערפי — כהשפילם והכניעם".

23,746: "ותפקח עֵינִי הסומא וכו' ותשים אורות התאוה כהים". צ"ל: לאות התאוה, ע"פ: "וחשכו הָאֹת בארבות" (קהלת יב ג), כי כן שגור הפעל "כהה" על־יד "עינים" במקרא, והשם "לאות" במקום "עינים" שגור בלשון המשוררים (השווה מלון בן־יהודה, ערך א. רָאָה, 6289–6290). השווה גם את הביטוי "עֵינִי חָשַׁק" (1,125; 3,125; 15,673; 14,717). 20,750: "יִשְׁיֵגוּ מדלג כאיל פסח". אולי צ"ל: יִשְׁיֵבוּ מדלג כאיל פסח, כלומר, יהפכו את הפיסח לקל רגלים.

21,757: "ויאמר אלי השר: אלהים יענה את שלומך, ועל טובך יזכר שמך, כמוני כמוך כעמי כעמך, אל כל אֶשֶׁר תִּטְנִי, תקרא ואמר הנני". צ"ל: אל כל אֶשֶׁר תִּתְפַּחַץ תִּטְנִי על דרך הכתוב: "על כל אֶשֶׁר יִתְפַּחַץ יִטְנוּ" (משלי כא א). השווה גם 11,165: "ואמר אל השר: הנני, ולכל אֶשֶׁר תִּתְפַּחַץ תִּטְנִי". 25,318: "ראען ואמר: הנני הנני, אל כל אֶשֶׁר תִּתְפַּחַץ תִּטְנִי". 16,730: "ואמר אל השר: הנני, ואל כל אֶשֶׁר תִּתְפַּחַץ תִּטְנִי".

10,758: "ואז תראה כי האנשים האלה לא ימצאו מענה, כי המקום מקום מקנה, וישמרו לפיהם מחסום, כִּי יִזְלָה מִחֻזֹּן וְחֻשְׁקָה להם מקסום". צ"ל: כִּי יִזְלָה לָהֶם מִחֻזֹּן וְחֻשְׁקָה להם מקסם, על דרך הכתוב: "לילה לָכֶם מִחֻזֹּן וְחֻשְׁקָה לָכֶם מקסם" (מיכה ג ו).

10,761: "השמש כמלך והלבנה גבירתה, נגה פילגשו ואומנתו, וכוכב סופר מהיר במלאכתו, ושבתי יודע בינה לְעֵתִים, וצדק דן דין אמת לאמתו". נראה שצ"ל: ושבתי יודע בינה לְעֵתוֹ, לשם החרוז.

1,763: "ואני נשיאים ורוח גָּשָׁם מקצה הארץ אעלה". צ"ל: וְגָשָׁם, על דרך הכתוב: "נשיאים ורוח וְגָשָׁם אין" (משלי כה יד).

3,764: "איך איש לא ירחף על גזוליו וירחם, בראותו שְׁמִים עיש על בניה תנחם". צ"ל: בְּשָׁמִים.

20,778: "הִיָּה בִּי שָׁפֵל ולא הבחנתי, וְתוֹרַת אמת היתה בפי ובלבבי ולא האמנתי". צ"ל: הִיָּה בִּי שָׁפֵל. השווה 13,224: "שניהם בעלי שָׁכָל וְתוֹרָה". 5,807: "הִיָּה לָהֶם שָׁכָל ומזמה וערמה, ולא פנו אל דבר חכמה". 23,838: "הִיָּה לִּי שָׁכָל מְחֻדָּד".

11,792: "ובדברו עמי התחזקתי, ובכנף מעילו החזקתי, ועפר רגליו

חֲבֻכְתִּי (כ"פ: רחבתי?) ונשקתי. צ"ל: ועפר רגליו לַחֲבֻכְתִּי, על דרך הכתוב: „ועפר רגליך יִלְחֻכוּ” (ישעיה מט כג). השווה גם 25,357: „בנימן ידבק בקדשים, ויהודה יִלְחֻף צִפְרוֹתָם”.

3,793: „וְרָנַח בִּינִי וּבִינְךָ לֹא יָבוֹא”. צ"ל: וְרוּחַ, על דרך הכתוב: „אחד באחד יגשו וְרוּחַ לֹא יָבֹא בִּינֵיהֶם” (איוב מא ח).

21,802: „מִי יִתֵּן בַּחֲיֵי קוֹרוֹת יְמֵי הַפְּקוּדָה, אִזְלָא הַגְעִתִּי לִזְוֹת הַפְּקוּדָה”.
אולי צ"ל: מִי יִתֵּן, כלומר, מי יספר לי.

13,803: „וּמַגְלִלִי יִצְיָאָתָּ (כ"פ: צִיאָתָּ) הָאָדָם יִשִּׁימוּ בָאָפוֹ קְטוּרָה”. צ"ל: יִצְאָתָּ, על דרך הכתוב: „וְהָיָא בַּגְלִלִי יִצְאָתָּ הָאָדָם תַּעֲגִנָּה לְעִינֵיהֶם” (יחזקאל ד יב).

14,803: „יִסְרוּהוּ (כ"פ: יִסְרוּהוּ) בְּשׁוּטִים וּבַעֲקָרִיִּים, וְיִסְבּוּ עָלָיו רִבִּים, יִשְׁפְּכוּ לָאָרֶץ מִרְרָתוֹ וְכוּ'”. צ"ל: יִסְרוּהוּ, וְיִסְבּוּ, השווה גם 9,818: „וּמַלְאֲכֵי מוֹת יִדְבְּרוּ אֹתָם מִשְׁפָּטִים יִסְרוּם בַּעֲקָרִיִּים וּבְשׁוּטִים”.

27,803: „וְאָמְרָה: מִי הָאִישׁ הַזֶּה, אֲשֶׁר הִצְעֵר הַגְּדוֹל הַזֶּה בּוֹ אֶרְאָה”.
אולי צ"ל: בּוֹ אֶחְזָה, דָּשֵׁם הַחֲרוֹן.

7,804: „זֶה הָאִישׁ בִּיָּין תּוֹעָה וְשָׁכָר, וְתוֹרַת מֹשֶׁה בְּתוֹעֵבוֹתָיו עָכָר”. צ"ל: בִּיָּין תּוֹעָה שָׁכָר, בגלל החרון, וכן כתוב בדפוסים ובכ"פ: שָׁכָר, בלי וו. וכבר העיר פריס-חורב במאמרו כי צ"ל שָׁכָר, השווה גם 5,228: „וְהָיוּ כָל בְּנֵי תָבֵל שָׁכָרִים בִּיָּין תּוֹעָה”. „וּבִיָּין תּוֹעָה (כן צ"ל גם כאן, וְלֹא: תּוֹעָה, כַּנְדָּס) שֹׁכְבִים וְהָיוּ”. 1,786: „רֹאִיתִי מִתִּי רִשְׁעָה, שְׁכֹרִים בִּיָּין תּוֹעָה”. 13,786: „עַד אֵן מִתִּי רִשְׁעָה בִּיָּין תּוֹעָה שְׁכֹרוֹ”. 15,184: „מִה יַעֲשֶׂה הַיֵּין לְאִנְשֵׁי תּוֹעָה? — יוֹסֵף אֶת דַּבְּתָם רַעָה”.

5,805: „וְכַאֲשֶׁר יִלִּיץ בַּעֲדוֹ וַיֹּאמֶר פִּדְעוּהוּ מִרְדַּת שַׁחַח, יִכְרַת פְּרִיו מִמַּעַל וּשְׂרָשָׁיו מִתַּחַת, יַעַן אֲשֶׁר מָנַע נַפְשׁוֹ מִשְׁבָּה נִצַּחַת”. אולי צ"ל: וְכַאֲשֶׁר יִלִּיץ, כלומר, האיש אשר ילִיץ. וכן נראית עיקר נוסחת כ"פ: יַעַן שׁוֹבְכָה נַפְשׁוֹ מִשְׁבָּה נִצַּחַת, על דרך הכתוב: „מִדּוֹעַ שׁוֹבְכָה הָעַם הַזֶּה יִירוּשָׁלַם מִשְׁבָּה נִצַּחַת” (ירמיה ח ה). 12,807: „חֲשַׁבּוּ כִי בַּהֲתַרְחָקִם מֵהִבַּט אֵל דְּבַר חֲכָמָה יִרְצוּ, וְכֹאֲלוּ בַּהֲסִתּוֹפֶפֶם בַּפֶּתַחִי שְׁעָרָיו הַגָּדֵר יִפְרוּצוּ, לֹא יִדְעוּ כִּי הַחֲכָמָה סֵלֶם וְכוּ'”. צ"ל: וְכֹאֲלוּ בַּהֲסִתּוֹפֶפֶם בַּפֶּתַחִי שְׁעָרָיָהּ (של החכמה) גֵּדֵר יִפְרוּצוּ (וכן כ"פ).

6,808: „וּלְגֹזֵל מִתְחַלֵּק הַשְּׁכָלִי הַנֶּפֶשׁ הַמְּשַׁכְּלֹת, וְהַחֲכָמוֹת הַמְּהַלְלוֹת, גְּדוֹל מְכַל גִּבּוֹת וּגְדוֹלוֹת”. צ"ל: וּלְגֹזֵל מִתְחַלֵּק, כִּידוֹעַ נַחֲלֶקֶת הַנֶּפֶשׁ, לְפִי הַקְּדָמוֹנִים, לְחֻלְקִים. השווה לְמַשֵּׁל שְׁמוֹנָה פְּרָקִים לְרַמְבַּם א: „דָּע שְׁנַפֵּשׁ הָאָדָם אַחַת, וַיֵּשׁ לָהּ פְּעוּלוֹת רַבּוֹת חֲלוּקוֹת וְכוּ' עַד שִׁיאֲמַר חֲלִקִי הַנֶּפֶשׁ וְכוּ' וּמִפְּנֵי זֶה אֹמֵר שְׁחֲלִקִי הַנֶּפֶשׁ הֵם חֲמֵשֶׁה: הֶזֶן, וְהוּא נִקְרָא צוּמָח, וְהַמְּרָגִישׁ, וְהַמְּדָמָה, וְהַמְּעוֹרֵר, וְהַשְּׁכָלִי”.

17,809: „אֵיךְ לֹא עָלָה אֵל לְבוֹ זֶה הַמְּקַלֵּל, רִשְׁע חָלָל, כִּי הַמְּקַלְלִים אֲבוֹתָם וְאִמָּם, אֲשֶׁר הָאֲכִילוֹם חֲלָבִם וְהִשְׁקוּם דָּמָם, תִּהְיֶה יָד אֲדָנִי בָהֶם לְהִמָּסֵם”. אולי צ"ל: אֵיךְ לֹא הִעָלָה אֵל לְבוֹ, על דרך הכתוב: „הִעָלּוּ גְלוּלֵיהֶם עַל לִבָּם” (יחזקאל יד ג). השווה גם 27,837: „וְכֹאֲשֶׁר אֵל מִרְרוֹת הַמוֹת הַגִּיעוּ, הִעָלּוּ עַל לִבָּם אֶת אֲשֶׁר הִרְשִׁיעוּ, בַּמָּקוֹם אֲבוֹתָם” צ"ל: אֲבִיהֶם.

22,809: „וַיַּעַן אֲשֶׁר אָבִיו קָלַל חֲתָנוֹ לְשׁוֹנוֹ, וַיַּעַן אֲשֶׁר הִכָּהוּ גִדְעוּ אֶת יְמִינוֹ, לְמַעַן אֲשֶׁר לֹא יִשְׁמַע עוֹד עַל אָבִיו יִשָּׂא (בְּרִישָׁא: עַל כֵּן חָזַן יִשְׂרָאֵל כ"פ: עַל חָזַן יִשְׂרָאֵל) קוֹלוֹ, וְלֹא יִטָּה לָאָרֶץ מְגֻלוֹ”. צ"ל: לְמַעַן אֲשֶׁר לֹא יִשְׁמַע עוֹד

אֶרֶץ הָרִי יִשְׂרָאֵל קוֹלוֹ, עַל דֶּרֶךְ הַכְּתוּב: „לִמְעַן לֹא יִשְׁמַע קוֹלוֹ עוֹד אֶל הָרִי יִשְׂרָאֵל“ (יחזקאל יט ט).

26,810: „וּמִי יִתְפַּלֵּל בַּחֲגִים וּבְמוֹעֲדִים, רַק אֲנֹשִׁי הָאֲבוֹת הַעַמְדִים עַל הַפְּקָדִים“. אוֹלֵי צִ״ל: רֵאשִׁי הָאֲבוֹת, עַל דֶּרֶךְ הַכְּתוּבִים: „רֵאשִׁי בֵּית אֲבֹתָם וְכוּ׳ הַעַמְדִים צִ״ל הַפְּקָדִים“ (במדבר ז ב). „רֵאשִׁי הָאֲבוֹת לְפָקֻדֵיהֶם“ (דברי הימים א כג כד).

24,813: „וּלְכֵן אֵין לְתִמָּה אִם הוֹשֵׁם רָאשׁוּ בְצַלְצֵל, וּפְרִי אֲדָמְתוֹ וְכָל יִגְיָעוּ יִירֶשׁ הַצַּלְצֵל, אַחֲרֵי כָּל אֲשֶׁר שָׁאֲלוּ עֵינָיו מֵהֶם לֹא אֲצִל. צִ״ל: אַחֲרֵי אֲשֶׁר כָּל אֲשֶׁר שָׁאֲלוּ עֵינָיו, וְכֵן כִּי״פ.

9,815: „יִקְרִיבוּם נָא לִפְתָּחַם, הִינִרְצָה אוֹ יִפְנֶה אֶל מִנְחָתָם“. צִ״ל הִינִרְצָם, כְּמוֹ שֶׁהוּא בְּכִינוּי גַם בְּכְתוּב: „הַקְרִיבֵהוּ נָא לִפְתָּחְךָ, הִינִרְצָךְ אוֹ הִישָׂא פָנֶיךָ“ (מלאכי א ח).

7,826: „אִם לֹא תֵאֱמִינוּ בָּנוּ (כִּי״פ בִּיז) לֹא תֵאֱמִנוּ“. צִ״ל: אִם לֹא תֵאֱמִינוּ כִּי לֹא תֵאֱמִנוּ, כִּלְשׁוֹן הַכְּתוּב יִשְׁעִיה ז ט.

25,826: „וּלְכֵן תַּחַת הֵיְוֹת רִשְׁעִים, יִרְדּוּ פְּלִאִים, וּסְפָקָם בְּמָקוֹם רָאִים“. צִ״ל: תַּחַת הֵיְוֹתָם רִשְׁעִים, וְהַלְשׁוֹן הִיא עַל־פִּי: „תַּחַת רִשְׁעִים סְפָקָם בְּמָקוֹם רָאִים“ (איוב לד כו). הַשּׁוּוֹה גַם 2,786: „תַּחַת הֵיְוֹתָם לִפְנֵי אֱלֹהִים לְרִצּוֹן, וְהִנֵּה שִׁשׁוֹן וּשְׂמַחָה, הֵרָג בְּקֶר וּשְׁחַט צֹאן“. וְהַשּׁוּוֹה הַהֶעֱרָה ל־12,849.

7,840: „כִּי בְּנֵי פְלוֹנִי וּפְלוֹנִי יִצְאוּנִי וְאֵינָם, הִדְרָם וְהַמוֹנֶם וּשְׂאוֹנֶם“. צִ״ל: וְיִרְדּוּ הַדְרָם וְהַמוֹנֶם וּשְׂאוֹנֶם, עַל דֶּרֶךְ הַכְּתוּב: „וְיִרְדּוּ הַדְרָה וְהַמוֹנָה וּשְׂאוֹנָה“ (ישעיה ה יד).

10,840: „וְעַתָּה, אִיהָ מַעֲלַת אֲבוֹתֵי הַצַּדִּיקִים, וְאֲשֶׁר הָיוּ עַל לֵב לְיוֹם הַזְּמַן חֲקָקִים“. צִ״ל: אֲשֶׁר הָיוּ עַל לֵב, עַל דֶּרֶךְ הַכְּתוּבִים: „חֲרוּשָׁה עַל לֵב לְיוֹם לְבָם“ (ירמיה יז א), „כְּתָבָם עַל לֵב לְבָךְ“ (משלי ג ג ז).

14,840: „אוֹיְהָ לִנְפֹשֵׁי הַנְּעוּהָ, כִּי הִיא לִי לִפְשֵׁט מְעִילֵי הַנְּאֻהָ (בְּרִישָׁא וְכִי״פ: הַגְּאוּהָ), וְלַחֲסֵם רֶסֶן הַנְּאֻהָ, וְלִלְבֹּשׁ מַחֲלָצוֹת הִירָאָה וְהַעֲנוּהָ“. צִ״ל: לִפְשׁוֹת מְעִילֵי הַנְּאֻהָ, וְלַחֲסֵם רֶסֶן הַנְּאֻהָ (הַעֲרִיר עַל כֵּךְ גַם גּוֹלֵד שֶׁמִּידֵּט בְּמַהֲדוּרָתוֹ). הַשּׁוּוֹה 7,21: „פְּשֻׁטִי מְעִילֵי הַנְּאֻהָ וְהַחֲדוּהָ“. 2,424: „פְּשֻׁטִי מְעִילֵי הַעֲזוֹת וְהַנְּאֻהָ“. 13,749: „אֲנִי אֶפְשֵׁט מְעִילֵי גְּאֻנֹּתִי“. 23,799: „אוֹיְהָ לִי כִּי לֵב הוֹתֵל הַטְּנִי, כְּאֲשֶׁר מְעִילֵי הַנְּאֻהָ יַעֲטִנִי“. 21,79: „וְתִשֶׁם בְּלִבָּה אֶת רֶסֶן תַּאֲנוּתָה לְכַבֵּשׁ“. 14,142: „וְיִכְבֹּשׁ אֶת רֶסֶן תַּאֲנוּתוֹ וְכוּ׳ כִּי בְהִיוֹתוֹ רֶסֶן תַּאֲנוּתוֹ כִּבֵּשׁ הוּא עַדִּי הַשְׁכַּל לְבִשׁ“. 27,176: „וְאֲשֶׁר רֶסֶן תַּאֲנוּתוֹ יִכְבֵּשׁ“. 15,787: „וְאֵיךְ רֶסֶן תַּאֲנוּתוֹ לֹא יִהְיֶה כּוֹבֵשׁ“. אֲלֵעֶזֶר בֶּן יַעֲקֹב הַבְּבִלִי, בְּרוּדִי, לֵד: „וְהַעֲבִידוּ יַחֲדָתָם לְגוֹפֶם, וְנִמְשְׁכוּ בְּרֶסֶן תַּאֲנוּתָם“.

23,846: „כִּי רָאוּ אֶת עֲנֵי יִשְׂרָאֵל וּמָאֵד מוֹרָהּ“. צִ״ל: מָאֵד מוֹרָה, עַל דֶּרֶךְ הַכְּתוּב: „כִּי רָאָה אֶת עֲנֵי יִשְׂרָאֵל מֶרֶה מָאֵד“ (מלכים ב יד כו). וְכֵן כִּי״פ.

12,849: „וַיַּעַן בְּהִיוֹתוֹ דּוֹרֵשׁ טוֹב לַעֲמוֹ, יִהְיֶה אֱלֹהֵיו עִמּוֹ“. צִ״ל: וַיַּעַן הִיוֹתוֹ.

3,850: „וְהַחֲפָה הַחֲמִישִׁית אֶל הַמִּשְׁכִּיל רַבִּי פְלוֹנִי מַעֲרִיר פְלוֹנִית אֲשֶׁר הַשְׁבִּית מִשְׁרָרֵי הַזְּמַן בְּשִׁירֵיו אֲשֶׁר הִרְאָנוּ וְכוּ׳ לָאוּ מִשְׁרָרֵי תָבֵל לַעֲשׂוֹת שִׁיר כְּמוֹהוּ, וְלֹא יִכְלוּ עֲשׂוֹהוּ, וְנִחְשְׁבוּ לוֹ מֵאִפְסָא וְתַהוּ“. בְּמָקוֹם „הַשְׁבִּיתָם“ צִ״ל: הַשְׁבִּיתָה.

כלשון נדרפת אל "אָאו" שבהמשך. השווה גם ההערה ל-1.609. או: הַשְּׁפִיחַ. השווה 6.829: "הַשְּׁפִיחַ" והזנחת שמות שאר המפרשים.
 20.850: "הוא סבב נַחֲלַת מצרים ועבר גשור". צ"ל: נַחֲלַת מצרים, כפי שהעיר גולדשמידט במהדורתו, על דרך הכתוב: "וְנָסַב הַקִּרְקָעָה וְעָבַר עֲצֻמוֹנָה וַיֵּצֵא נַחֲלַת מִצְרַיִם" (יהושע טו ג-ד), ועוד.
 19.852: "והוא למען חסדיו יִשָּׂא לך מעינך". צ"ל: יִשָּׂא, על דרך הכתוב: "וְדַע כִּי יִשָּׂא לְךָ אֱלֹהִים מְעֻיֵּנִי" (איוב יא ו). וכן כי"פ.

(השמטות)

17.399: "אפרים היה אבן מעמסה וכו' נשרטו בה עֲמוֹסִיו (קושטא: עומסיו)", צ"ל: עֲמוֹסִיו, ע"י דרך הכתוב: "כל עֲמוֹסִיה שרט ישרטו" (זכריה יב ג).
 7.482: "אמרתי ללשוני: עזירני ואתנשא וכו' וְצַת (קושטא, וכן חורב במאמרו: ועתה) הִרְאָהוּ כִּי שָׁקַר נִסְכוֹ". צ"ל: וְצַת הִרְאָהוּ.
 11.489: "ממומי זה העולם ומהבלו, שהוא לא יחן איש ואיש כפי שכלו וכו' יהרג יאשיהו וְיִמְלִיךְ חפרע". צ"ל: וְיִמְלִיךְ.
 13.500: "אנכי השויתי כיום את שריהם אל פרחחם, החרש המסגר בָּגָר פְּתוֹשָׁקָם וּבְאֶזְרָחָם". צ"ל: בָּגָר פְּתוֹשָׁקָם וּבְאֶזְרָחָם.
 15.561: "וכן הוא (סרטן) שם למזל, בין תאומים ובין אריה הכי ישכן וְיִירָא". צ"ל: וְיִירָא, כלומר, יִרְאָה.
 3.623: "חיים הנזכר בפרשה היא שם איש היה ממרשה". צ"ל: הוא, וכן כי"נ וסטנוב, ר.
 14.706: "וכחזיון לילה כן יוֹרֵד". צ"ל: יָדֵד, על דרך הכתוב: "וְיָדֵד כַּחֲזִיוֹן לֵילָה" (איוב כ ח).
 27.718: "וְאֵשׁ עִם מִים יֵעָרְבוּנִי, ימצאוני מהם נפרד". צ"ל: וְאֵשׁ עִם מִים, וכן סטנוב, רכי.
 2.732: "וְשָׁבְרָם כְּשֹׁבֵר נָבֵל". צ"ל: וְשָׁבְרָם, על דרך הכתוב: "וְשָׁבְרָה כְּשֹׁבֵר נָבֵל" (ישעיה ל יד).
 5.742: "הָאֵם הַפְּחָדָת הַמּוֹת כְּאִשֶּׁר דְּבַרְתָּ, וְתַעֲלֶהוּ עַל לֵבךָ כְּאִשֶּׁר סִפַּרְתָּ". צ"ל: הַפְּחָדָת הַמּוֹת.
 11.777: "נפשות בני אדם אשר לא בנו סוד בית אלהים פֶּאֶשֶׁר הֵינּוּ". צ"ל: פֶּאֶשֶׁר, כעניין שורה 1: "בית אלהים אֲשֶׁר שָׁם הֵינּוּ".
 8.781: "וְהָאֵשׁ תִּזְרַח וְתַעֲרַב בַּפְּנִיָּה". צ"ל: וְהִשְׁמָשׁ.
 14.781: "אֵיךְ בִּשְׂרִי לֹא תִאֲכַלְנָה רִמָּה". צ"ל: תִּאֲכַלְנָה.
 5.783: "ואחרי אשר נתן האל מים עמקים עצה בלבו, יִדְלְגוּ בַּעֲוֹדָנוּ בִּאֲבוֹ". צ"ל: יִדְלְגָה, על דרך הכתוב: "מִים עֲמָקִים עֲצָה בִּלְבָב אִישׁ וְאִישׁ תְּבוֹנָה יִדְלְגָה" (משלי כ ה).
 (המשך יבוא)

להרחבת הלשון ולתיקונה

נ"ה טורסיני

מתחיית הלשון העברית ובעיותיה *

עדים היינו בפרשת התחייה בארצנו לסדרה של חוויות גדולות ומהפכניות שלכל מי שראה אותן, או ששמע עליהן מרחוק, לא ייראו אלא כמעשי נסים, שאין דוגמה להן בתולדותיהן של כל אומה ולשון בהיסטוריה. אם יכלה התורה לאמור על שיבת שבטי ישראל ממצרים לארצם: „הנסה אלוהים לבוא לקחת לו גוי מקרב גוי במסות באותות ובמופתים ובמלחמה וביד חזקה ובזרוע נטויה ובמוראים גדולים ככל אשר עשה לכם ה' אלהיכם במצרים לעיניך", מה תאמר ההיסטוריה על פרשת התחייה בימינו: שנלקחנו, במוראים גדולים, מכל תפוצות תבל, שבנו אל ארצנו ואל תרבותנו, אחרי שהופסקו חיינו כאומה בין האומות כאלפיים שנה, ששבנו אל ארצנו זו, שכאילו חיכתה לנו במשך הרבה דורות ונתנה את עצמה לנו כלירשיה החוקיים; ושחידשנו בה זריעה חדשה בחומר וברוח, ושיכולנו להגן עליה ועלינו ביד חזקה ובזרוע נטויה, באותות ובמופתים לעיני כל העולם. ואחד הנסים הגדולים, הנעלים מהבנת כל רואיהם, הוא גם נס זה של תחיית לשוננו בארצנו, החייאת לשון זו, שנחשבה כמתה מאז חורבן בית המקדש וששבה לחיות בפנינו ובפי בנינו, והפכה בזה לאחד הגורמים החזקים ביותר, שהפихו בלב לוחמינו את רוח הגבורה להתגונן ולהגן על יצירותנו באדמת האבות. ואמנם היו גם עמים אחרים, עמים משועבדים במלכויות גדולות, שהזניחו בשיעבודם את לשונם הלאומית, וששבו ונתנו ללשונם זו את מקומה המכובד בתרבותם המחודשת, כדוגמת הלשון הליטאית, או כלשון האירים באיים, שהייתה מוזנחת ושימשה כלשון הדיבור העממי בלבד, ולא טופחה כשפת המשכיל והמלומד, להיות לבוש לאומי ומכשיר מפותח, נושא שכם אחד עם לשונות אחרות במשא התרבות הגדולה של ימינו, המקיפה את הישגיהם הרוחניים של העבר וההווה, פרי עבודתם ויצירתם של עמים רבים.

גם הלשונות האלה שבו לגדולתן עם חידוש חייהם המדיניים של עמים אלו, ואילו לא כדוגמת העמים האלה ולשונם עם ישראל ולשוננו. עמים אלו, אף שלא היו להם יצירות תרבות נעלות בלשונם, שפה היה לדיבור הייתה להם, ואמנם קשה היה לדבר ולכתוב בלשונות אלו על דברי מחקר ומדע, במונחים מדויקים של מקצועות המדע והמחשבה הגבוהים; אבל אפשר היה לאב לשוחח בלשון זו עם בנו, לאם לדבר עם בתה, לאדון עם משרתו, לבעל המלאכה עם הפועל, על צורכי יום יום בבית ובמשק. הייתה לשון זו דומה לבניין העומד על יסודות מוצקים ומשוקעים בקרקע אדמתו, שאמנם לא התרומם לגובה רב, אבל אפשר היה לבנות על יסודו קומות נוספות, ולהעלותו בבנייה חזקה ומאוששת. לא כך לשוננו העברית. הייתה במסורת האומה לשון של ספרות אלוהית, ספרות של מחשבה נשגבה, של תורה ופילוסופיה, על עולם שלמעלה מן החיים

(* הרצאה שנאמרה בימי חגיגת מחצית יובלה של האוניברסיטה העברית.

החומריים, לשון שהיהודי יכול היה לשפוך בה את שיחו לפני אלוהיו, המבין רזי רזים; אבל לשון לדיבור על צורכי יום יום, לשון חולין לא הייתה לנו. אפשר היה לדבר ולכתוב על תופעות הרוח, ואפילו על דברים שבחומר, עד כמה שהם תופעה שבהיגיון, תופעה שברוח, על החי, הצומח והדומם כמושגים שבמחשבה, על כלים במשמעות כלי קודש, על אבנים כאבני המקדש המתואר בכתבי הנביאים; אבל אילו באת לכנות בעל חיים מסוים, עץ או עשב, צומח בשדה ממש, אבן ממיני האבנים, כי אז לא היה לך אלא הד השמות המועטים הזכורים מן המקרא, שלא ידעת לזהותם בכל מציאות. אבן השמיר שבכתבי הקודש הפכה לך, לפי אגדת התלמוד, לחולעת פלאים מבקעת את הסלע; כשבאת לדבר על פרחים, זכרת את שושנת העמקים ואת חבצלת השרון, אשר הרעיה בשיר השירים וכנסת ישראל נמשלות להן, בלי שיכולת לאמר לאיזה צמח מתכוונת מליצת הכתובים. דומה הייתה לשון זו לבניין, שכולו מעל לקרקע המציאות, לארמון מרחף בשמי שמים, ויסוד מוצק בקרקע לא היה לו, וכל רוח מנשבת יכלה להדוף ארמון חלומות זה, שלא עמד על האדמה. אפשר היה להגות בלשון זו מחשבות מופשטות; יכולת לשבח ולפאר במליצותיה את רוממות האידיאל האלוהי, את נצח ישראל, אבל על צורכי החיים ודברי חולין לא יכולת לשוחח בשפה זו, שמלאכי השרת היו נוקקים לה.

ואף לשון עילאית זו, לשון שכולה רוח, לא הייתה ידועה ומובנת לרוב העם. רבים הייתה גם התפילה, שפנו בה אל האלוהים, מצוות אנשים מלומדה, קריאת מלים, מובנות להקב"ה ששמע אותן, אבל סתומות, בלתי מובנות לאומריהן. ועל כן קשה היה מעשה תחיית הלשון המתה, כמעשה החייאת מתים ממש; כהחייאת מת זה, הקבור בארנו באדמה, כן היה צורך להחיות את הלשון המתה, הגנוזה והקבורה בארון הספרים, בספרי מורשה אלו, שהועלו על הכתב לפני דורות הרבה, ולפני אלפי שנים.

וכיצד, בכל זאת, נעשה נס זה, שאפשר היה להחיות את לשון העבר מתוך מילול התפילות ומתוך ספרים אילמים? כי גם מה שנראה לנו כנס, מתאפשר כמעשה שבמציאות על ידי גורמים של ממש, על ידי עובדות שבמציאות, שאך צירופם למפעל מפתיע נדמה לנו כמעשה פלאים.

תחיית הלשון נתאפשרה למעשה על ידי פעולתם של מועטים אלו, ששרידי הדיבור העברי נשארו חיים בפיהם, גם בזמן שרבים מבני האומה שכחו אותה ואת צלצולה. הרי עיד היו בעם כאלה, שלמדו בחדרים ובישיבות להבין הרבה מן הספרות העברית הקדומה שבירושתנו, ואשר בשבילם גם לשון התפילה וגם לשון הפיוטים, ששוחחו בה לפני האלוהים, ושהשמיעו את מלותיה, הייתה להם לשון חיה בתחום האמונה, ובמידת מה אף לשון המחשבה ושל יצירה ספרותית. דור זה של תלמידי החדר ושל בחורי הישיבות היו להם ידיעות, ואף ידיעות חיות בלשון המקורות, ואמנם הייתה ידיעתם זו כידיעת התלמידים בבתי הספר. הלומדים לשון זרה, עתיקה או מודרנית, ועדיין אין הם מרגישים בכל צורך אמיתי להשתמש בלשון זו בשימוש חי, לומדים הם לצרף מלים למשפטים מלאכותיים ברומית או ביוונית, באנגלית או בצרפתית, ולפי דרישת המורה ידעו אף לחבר חיבור על נושא מן הנושאים בצירוף המלים הידועות להם; אלא שלא יעשו זאת מחוץ לתחום בית הספר, כל עוד אין דחיפה חזקה בחיים דוחפת אותם להשתמש בלשון נוספת זו מרצונם, כך היה בידי חלק ממנו אוצר מלים עברי

מסוים, אשר בשעת הצורך ידעו אף להשתמש בו בדיבור על דברים מופשטים, על נושאים מעולם עליון זה, שספרותנו הקדומה דנה בו, ועל כן יכלו לעשות מאמץ זה, ולפתוח בדיבור-מה בעברית, אחרי שהתעורר בלבם צורך נפשי, שאילץ אותם לכך. הקנאות לתרבות לאומית עצמאית ורגש הנושה שבנפש על מצב נורא זה של היותנו עם נטול-ערכים, חסר קרקע וחסר דיבור עצמאי, הם שהבעירו אש ההתלהבות בלבם של אישים אלו, אשר אליעזר בן-יהודה ז"ל הוא סמל ודוגמה להם, עד שהכריחו את עצמם ולימדו את בניהם להשתמש בלשון עברית מצומצמת זו, על אף כל הקשיים שבדבר; והם שהביאו במשך שני דורות לידי הרחבת הלשון הזאת, עד שהייתה, והיא כיום, לשון עשירה ומפותחת, לשון יפה ומצלצלת, שיש בה במידה הולכת וגוברת כדי להביע את תודעת העולם ואת תודעתנו אנו על כל עושרו, בנימים דקים מדקים ובגוני גוונים מזהירים.

קשה למצות את כל הקשיים והמכשולים שעמדו בדרך הראשונים, ואת הבעיות המרובות והחמורות, שבדרכנו אנו, ביצירת הלשון העברית המחודשת והחיה של ימינו. היה עליהם ועלינו לקבוע את המסגרת הדקדוקית והמילונאית ללשון חדשה זו. כי הלשון הכתובה בספרי המקורות לשון משותפת-להם הייתה בכתב בלבד, לשוננו זו בוטאה בשבטי ישראל במבטאים ממבטאים שונים, למן מבטאם של יהודי אשכנז לארצותיהם, השונים והמשונים בכל מדינה ומדינה, עד לשון הספרדים והפורטוגזיים, של יהודי אפריקה ואסיה, ושל עדות התימנים, שחיו מאות ומאות שנים חיים מנותקים מיתר בני עמנו. ואם נתקבל בדיבורנו מבטא שאינו ביסודו אלא פשרה, מבטא קרוב לזה של חלק מיהודי ספרד, עמד גם מבטא זה לפרטיו כנגד זרם ההשפעות של להגים להגים שבעברית, ושל לשונות העמים ששימשו גם לנו לשון החיים. ובתוך השפעות שונות ומנוגדות אלו עדיין משימה גדולה לפנינו לבסס מבטא מופתי אחד, כלשון בית הספר, בדיבור הנואם והבימה, מבטא לדוגמה, שישמור על אופייה השמי של שפתנו ויתן בצליליו לדיבורנו דיוק ויופי יחד.

ומצד מבנה הלשון וצורותיה: הלא מקורות אלו, אשר מהם ינקו בני הדור הקודם את ידיעתם היסודית בלשון העברית, לא היו למעשה כתובים בלשון אחת אחידה. אפילו כתבי המקרא, בני התקופה הארוכה מימי האבות עד למלחמת החשמונאים, כתובים הם בלהגים שונים לתקופתם ולמקום מוצאם. שונה הוא אוצר מליהן של מגילות קהלת ושיר השירים, דרכי לשון וסגנון של הספרים עזרא, נחמיה ודברי הימים, מאוצר לשונה ומבנה צורותיה של תורת משה ושל ספרי ההיסטוריה והנביאים הראשונים. כמה מכתבי הקודש מראים על השפעתה של הלשון הארמית, וחלקים ידועים מכתבי הקודש הרי כתובים הם בארמית ממש; וגם הם הפכו ליסודות תודעתנו הלשונית. ולשון המשנה, הגמרא והמדרשים, בעברית ובארמית, לשון הפיטנים בפיוטי התפילה, לשון הפוסקים, המדקדקים, הפילוסופים והמשוררים של ימי הביניים, המושפעת מדרכי הלשון הארמית והלשון הערבית, הקרובה גם היא ללשוננו, כל אלה והרבה זולתם תרמו את תרומתם ליסוד לשוני זה, אשר עליו ייסדו אבות הלשון החיה את בניין לשוננו המדוברת. הרבה שינויים ואף הרבה סתירות בין התופעות בענפים מרובים אלו של שפת המקורות. כאן, למשל נקרא דונג, מה שנקרא במשנה: שְׁעוּה, כאן אנייה וכאן ספינה, כאן: הוּא, הוּאת, האלה; ההוא, ההם; וכאן: זוה, זו, אלו; הלה, הללו וכדומה; כאן: לו וכאן אילו, כאן לולא, וכאן אלמלא ש, והרבה הרבה הבדלים

ושינויים כאלה, המעמידים אותנו כאילו לא לפני לשון אחת, אלא לפני צירוף של להגים שונים, אשר מתוכם עלינו לבור את המלה ואת הצורה, שתשמש בחיים, לקבוע את שימושה ולייחד את הוראתה.

כמה גדולים הם הקשיים אפילו בהחייאת חלק זה של הלשון, שהיה בידנו, ושלא היה צורך אלא להחזיר אותו לחיים! אפילו כתב זה, שירשנו אותו בכתבי הירושה, בעיות מרובות כרוכות בשימוש בחיים. הנה בידנו דרך הכתיבה בניקוד, שאנו נוהגים בה בדפוסי התנ"ך, בהדפסת כתבי מופת בשירה ובפרוזה, ובספרי לימוד, למי שאינו רגיל לקלוט את תוכן הדברים ללא עזרה זו בקריאה. גם ניקוד זה לא נוצר לשם שימוש בשפה חיה, אלא כמערכת סימנים נוספים, שנוספו על כתב האותיות שבכתבי הקודש, שהם עצמם כבר היו שונים בכתבם. על כן, למשל, יש לנו שני סימנים לתנועה u, אחד שלוש הנקודות שמתחת לאות, סימן הנקרא היום קיבוץ, והשני בסימון האות ו' על ידי נקודה בתוכה, כסימן זה לתנועה u, שאנו קוראים לו שורוק. שני סימנים אלו למה? הואיל וכבר היו חלק מן התנועות המבוטאות u מסומנות על ידי ויז' בגוף האותיות שבמקרא; וכאן אפשר היה להסתפק בנקודה בתוך ו' זו. אבל במקרים אחרים לא היה כל סימן לתנועה, ועל כן היה צורך להוסיף סימן מלא חדש לתנועה, הוא סימן הקיבוץ בשלוש הנקודות, והרבה תכונות כאלה לניקוד המסורתי, שאינן מובנות אלא מתוך תולדות הניקוד הזה, שאף השתנה בכתבי יד ובדפוסים. ומכאן קשיים מרובים בהבעת התנועות אף בספרים כאלה, שאפשר להשתמש בהם בסימני הניקוד. וגם קושי עיקרי בזה, שלא נוצר ניקוד זה בשביל המבטא הספרדי דווקא, שאנו בחרנו בו, ועל כן אין לימוד הניקוד יוצא כדבר טבעי לדוברי הלשון במבטא זה.

ואולם לא בכל מקום אפשר להשתמש בניקוד לסימון התנועות. ואם אין ניקוד, בכתב החסר ברובו של המקורות הקדומים, קשה הוא לכוון באמת לכוונת הכתוב. ועל כן עלינו למצוא דרך לציין לפחות בקירוב את התנועות, גם במקום שאין אפשרות להשתמש בסימני הניקוד. אבל סימון התנועות ללא ניקוד בכתב מלא, לפי שאנו נוהגים בו ברוב הספרים והעיתונים היום, אינו יכול להיות אלא בדרך פשרה, הבאה כפתרון חלקי לבעיה קשה זו. אפשר לקבוע, למשל, איזה נוהג מוסכם, כדי לסמן הבדלי תנועות של u ו-o, של i לעומת יו"ד קונסוננטית ושל הדו-תנועה ai בסימנים שבידינו. אבל במיוחד לא נמצא עדיין פתרון מתקבל על הדעת והרגש כדי לסמן את התנועה e, ולהבדיל אותה למשל מן a בכתיבה ללא ניקוד.

והנה גם בעיה קשה זו, שנולדה מתוך העובדה, שאנו, בניגוד לכל העמים, ניגשנו להשתמש בלשון של מקורות קדומים, מרוחקים ממנו באלפי שנים, לצורכי ההווה. כלום הייתה אף לשון זו, לשון המקורות, באמת בדינו? הרי, למשל לשון התנ"ך, שהיא לנו יסוד היסודות של שפתנו, ושכל יתר המקורות אינם משמשים אלא כעלייה בנוייה על יסוד זה; גם לשון זו למעשה אינה ידועה לנו בידיעה ברורה. מאות ומאות מלים שבכתבי הקודש, פירושן האמיתי אינו ידוע לנו, או שהוא הולך ומתברר לנו במחקר, בהוראה שונה תכלית שינוי מזו שלמדנו להשתמש בה בדיבורנו. כלום אין לך מאות מלים, שהתרגומים הקדומים או הפרשנים שלנו מתרגמים ומפרשים אותן בפירושים שונים, לפי דעותיהם השונות זו מזו? ועוד מלים הרבה, שפרשנינו העברים מסכימים יחד בהבנתן, והנה מדע ומננו מלמד אותנו, שאין פירושן כפירוש המקובל, ואין אף צורתן המדויקת כצורה

זו, שאנו ביארנו אותן על פיה. ומלים וצירופי מלים הרבה משמשים בפינו אף בעיקרון שלא ככוונתן במקורות. על פי דרכי דרוש שונים, שדחו את פשוטם. כלום אין אנו משתמשים בשמות אשכנז, ספרד, צרפת לגבי ארצות אירופה, בעוד שבמקרא צרפת היא עיר בחוף הכנעני, אשכנז, אשכנז של כתבי היתדות הם הם הסקיתים, ספרד, סאפארדא עם בקיליקיה שבאסיה הקטנה? והואיל והייתה גם זאת כוונתנו בחידוש לשוננו בחיים, לחדש ולקשור קשר חזק אל כתבי הקודש שלנו, ואנו משתמשים בביטויים מתוך התנ"ך כמטבעות חיות בדיבורנו, צר לנו על כך, כי על ידי שימוש זה בחיים דווקא אנו מתרחקים תכופות מהבנתם המקורית של כתבי המורשה, אשר לשמם שבנו אל שפתנו, שפת התורה ושפת הנביאים.

ולשון זו, לשון העבר, שאמרנו להחיות אותה בפינו, לא הייתה בידינו אלא בחלק ממנה גם מטעמים נוספים, אוצר לשוננו, המפוזר בספרות של דורות הרבה מארצות שונות, ששימשו תחנות-מעבר בנדודי עמנו במדבר העמים, לא נאסף ולא סודר, עד שיכולנו לדלות מתוכו מה שהוא מוכשר ודרוש לשימוש בחיי הלשון המחודשת. לא היו לנו מילונים אלא לאוצר לשון המקרא, ומילונים בלתי מספיקים למקורת התלמודיים והמדרשיים. אבל דווקא מישושי לשון אלו של הדורות שמאחר חתימת התלמוד, של משוררים והוגי דעות ופוסקי הלכה למעשה, שניסו למצוא ביטוי למושגים ולעובדות המתחדשים והמשתנים מדור דור, דווקא נסיונות אלו, שיכלו לשמש לנו התחלה כדי לגשור גשר בין העבר הרחוק והווה, אלה לא היו מאוספים ומכונסים בשום מילון, ודרכיהם לא נרשמו בשום ספר דקדוק. ועל כן ניגש אליעזר בן-יהודה לאסיפת החומר הרב, שלא אוסף עד כה, והתחיל לכתוב את מילונו הגדול, את המילון של העברית העתיקה והחדשה יחד, אשר אנו עד היום עסוקים בהשלמתו, למען ישמש מילון זה יסוד לתחיית הלשון. אבל עדיין לא הושלם המילון ההיסטורי הזה עד היום, ובינתיים דרשו החיים את שלהם, ותחיית הלשון נעשתה ברובה לא על יסוד המילון הזה, אלא בד בבד עם יצירת המכשיר, שנוצר לשמה, והלשון החיה כבר היא קובעת לה את דרכיה ברוח החיים שבה, ולא לפי חוקים מבחון.

וגם חומר לשוני עצום זה, שדלינו ושעוד אנו דולים אותו ממקורות העבר, כמות שהוא, לא היה בו למעשה כדי למלא את דרישות החיים החדשים והמתחדשים, כי אמנם אפשר למצוא במקורות העבר מלים וצירופים מרובים להבעת תודעתם של הדורות שעברו, ויש שאנו מוצאים לא מלה אחת, אלא כמה וכמה מלים, כדי להביע אותו מושג, ששימש בתפקיד חשוב בעולמם של אבות ואבות-לאבות, אלא שהיום, אינו אלא מושג שעבר זמנו ובטל צורכו. אבל עולם חדש זה, שהתחדש ועדיין הוא מתחדש עם גילויי המדע, עם המצאות הטכניקה המודרנית, עם אותה מהפכה במחשבה ובחיים, שנתחוללה במאות השנים האחרונות, אותה התפתחות והתחדשות מהירה, שהחישא את כל דרכי חיינו, ושעוד ועוד היא ממריצה אותנו למהירות הבזק הגוברת מיום ליום, כל מערכת חיים חדשה זו, בכל מקצוע ומקצוע, לא מצאה ולא יכלה למצוא את הבעתה בלשון העבר, בלשון זו של זמנים איטיים ושקטים, כאילו שוקטים אל שמריהם, במעשה ובמחשבה, והרי אף מלים אלו, שאנו משתמשים בהן עד היום לסמן בהן את השולחן והמנורה, את עט הכתיבה, ואת הספר והמגילה, שאנו כותבים בהם, את העגלה, המרכבה, שאנו נוסעים בה, ואת הספינה השטה בימים, וכל כלי המלחמה

והשלום, הרי כולן מציינות היום מושגים חדשים, שונים מאלו של דורות העבר, אפילו של עבר קרוב זה, כשאנו, בני הדור הראשון לתחייה, למדנו את ראשית לימודינו בנעורינו.

והנה, בעוד שניתנה שהות ללשונות העמים, שחיו חיים עצמאים בלשונם, שהות של דורות, לפתח לשונם זו עם התפתחות החיים ומושגיהם, היה על לשוננו העברית לקפוץ קפיצת נחשון וליצור במשך דור אחד תמורה ליצירות לשוניות אלו, שנוצרו בתרבות העולם בתהליך טבעי ואיטי במשך מאות שנים; להפוך לשון קדומים לשפת ההווה והעתיד, ועם זה לשמור על אופייה של לשון זו, היאיל והייתה לשון זו לנו לשון הקודש, ועז חפצנו לקיים, על אף כל הקשיים, את הקשר אל נכסי לשון זו, שירשנו אותם מאבות אומתנו, ואשר בהם תעודת זכותנו לחיי נצח במולדת העם.

עלינו היה לקיים את הישן ביצירת החדש, לגלות אפשרויות להבעת העולם החדש בתוך הלשון העתיקה. והנה נעשה הנס, ומצאנו בשורשיו של אילן קדומים זה של לשוננו כוח להוציא נצר, להציץ ציצים, ענף ועלה; וכהתחדש העץ, אחרי שיבשו בדיו ונשרו עליו בחורף, והוא מתעטף צמיחה רעננה, ירוקה באביב, כן צמחו צמיחות חדשות והבשילו פירות באילן לשוננו.

וכולנו שותפים אנו בחידוש חיים אלו בשפתנו: המורה בכיתתו, הפועל בסדנה, החוקר במעבדה, ואף הילד בשעשועיו, כולנו שותפים אנו בהפרחת ניצני יצירה חדשים אלו בלשון. עם כל מפעל חדש בארץ, עם כל מוסד שנוסד, עם הרחבת רשת החינוך במולדת, מגן הילדים לבית הספר העממי והתיכון ועד לאוניברסיטה, לטכניון ולמכוני מחקר חדשים, נולדו, עם הצרכים, גם הכלים הלשוניים להבעת הצרכים האלה. אבל במיוחד הייתה זאת עבודתו של ועד הלשון העברית: לחשוף את האפשרויות החדשות בתוך הישן, לפתח שימושי לשון נשכחים, שהיה בהם כדי להביע מושגים נוספים, דרכי הבעה חדשים וגמישים; לקבוע צורה ולבטל צורה; להגדיר את שימושה של מלה אחת לשם הבחנתה מחברתה, לבחור בין ההצעות השונות שהוצעו, לפסול מה שמתנגד לרוח השפה או מה שנותן מקום לטעות, ולשלב את הפרטים לתוך לשון אחת ואחידה.

ועד הלשון העברית נוסד על ידי בן־יהודה וחבריו מלפני יותר משישים שנה. וקשה לנו היום אפילו לתאר לעצמנו אותן ההתחלות הזעומות בעבודת ועד הלשון בראשיתו, ואפילו לפני 40 שנה, כשזכיתי גם אני להצטרף אל חבר יוצריו, כשהיינו דנים על דברים יסודיים, ראשיתיים ביותר, שאז טרם נמצאה הבעה מתקבלת להם בלשוננו. באותה תקופה עדיין הייתה הלשון העברית כמעט כולה הפשטה, סמל לחיי עמנו, שהיו גם הם חיי הפשטה גרידא: רעיון של עם, נטול כל היסודות המוחשים של אומה, עם נטול קרקע ואילם לשון, עם שקנה מאחרים את פרי האדמה ואת מושגי הרוח, ועל כן לא היו לו גם מלים משלו לקרוא שמות ליבול זרים זה. לא היו בתקופה זו מלים מקובלות לא לעיתון ולא לרכבת, לא למכונית ולא לגפרור, לא לחביטה ולא לקציצה, לא לתחבורה ולא למשרד, לא לפרחים שבגן ובשדה ולכלי המלאכה של הפועל והאיכר.

וגם שאלות כלליות, יסודיות, היו אז רחוקות מאוד מפתרונן. נזכיר לדוגמה בעיה זו של מלים שאולות וזרות בלשוננו, הרבה מן המלים הזרות האלה מצאו היום את תרגומן הטבעי בעברית, ואנו משתמשים במלים העבריות המיוחדות האלה, כאילו ניתנו לנו מפי הגבורה. כי גם זה אחד הנסיים, נס בתוך נס, בתוך

סדרת הפלאים שבתחייית הלשון: כי חידושי לשון ודרכי לשון אלו, שהמחדשים הראשונים הציעו אותם בהיסוסים ובספקות, ואולי בעצמם לא האמינו באמונה שלמה, שיוכלו לחדור ולנצח בחיים, נסיונות אלו נתקבלו דווקא על ידי דור העולים, שהיו מרוחקים מכל ידיעה חיה בעברית, כמסורת מוסמכת. גלי העולים, שחששנו, שמא יסכנו את מפעל התחיייה בלשון, וילדינו שנולדו לנו, הם בתמימותם, באמונתם בנו, הם שנתנו לנסיונותינו זכות חיים של ממש, והם שהפכו את הספק שלנו לוודאי, את השתיל הרך ששתלנו, לאילן גדול וחזק, וכך קיבלו גם תרגומי המלים הזרות בעברית במידה מרובה זכות אורחים, ובזה השתנתה גם גישתנו לבעיית המלים הזרות בלשון בכלל, אפשר לנו להתייחס היום לזרים אלו, שאינם מהווים עוד סכנה של ממש לחיי לשוננו, בביטחון ובסבלנות. מלים זרות אלו, שעודן קיימות בלשון, הן ברובן למעשה מלים בינלאומיות, מלות קשר בין כל עמי התרבות בעולם, הלומדים אלו מאלו והמעשירים זה את זה. בוודאי יש ויש עוד צורך למצוא הבעה עברית להרבה מלים זרות כאלה, שאינן נכנעות לחוקי לשוננו, כדי לשמור על אופייה העברי של הלשון בכללה. אבל אין עוד סכנה במלים בינלאומיות אלו, שאינן חלק של הלשון הכללית, היסודית, הקובעת את עיקר אופייה של לשון אחידה ועצמאית, שלטת בדרכיה.

פעולתו של ועד הלשון העברית, שהתחילה בהנחת יסוד לראשית דיבור מוחשי בלשוננו, הלכה והתרחבה, והולכת ומתרחבת, ודחיפה חדשה קיבלה כל הפעולה הזאת על ידי יצירת המדינה, מדינת ישראל. במשך שני דורות הונחו היסודות לחיי הלשון, אבל כמה מענפי החיים לא היו בידינו, ולא היה צורך דחוף לפרנס אותם ביצירות הלשון, כל עוד היו בידי השלטון הזר ובידי עובדים זרים. והנה נוצרה המדינה, עם ממשלה משלנו, שרים מישראל, משרדים ותפקידים, פקידים ועובדים משלנו בכל מחלקותיה, מן צבא ההגנה לישראל ועד הצי, בתחבורה ביבשה, בים ובאוויר, בטילפון ובשידור, בעבודות ציבוריות, בבנייה ובשיכון, בסלילת כבישים ובהעלאת אחינו העולים על חוף המולדת. וביחד עם זה קמה תנועת החזרה אל השם העברי לכל איש ואשה, אחר ימי הגלות, שהטביעו את רישומם גם על שם זה שאנו נקראים בו. כל אלה דרשו ודורשים מאמץ גובר של פעולה ומחשבה. ועם הרחבת תחומי לשוננו עולה גם ערכה בעינינו, וגדלה גם חיבתנו אליה, אחריותנו על התפתחותה, והצורך הנפשי בידענתנו אותה.

פעולה זו של חידוש לשוננו איננה פעולה לזמן מוגבל ומסוים בלבד, כי עם חידוש חיינו במדינה וכעם עצמאי, נעשינו גם שותפים ליצירה ברוח ובחומר, במדע ובחיים, שסימנה היום החידוש וההתחדשות, התחדשות לבקרים. עם המסורת היינו, ועם המסורת אנו רוצים להיות גם בעתיד, עם הבונה את עתידו על מסורת העבר המזהיר, ועל נכסי העבר המקודשים, אשר לשוננו העברית היא סמל להם והמפתח לאוצרם. אבל אין בדעתנו להיות גם בעתיד יורשים בלבד, נהנים מירושה, מבלי להוסיף עליה, אלא לברוא בריאה חדשה, להצמיח נצרי פריחה רעננה בחיים חדשים. תחייית הלשון איננה אלא התחלה, עלינו ללמוד ולהקנות לנו את אוצרות העבר ביתר מרץ וביתר התעמקות, ועלינו לבנות בניין חדש, ההולך ומתרחב, הולך ומתרומם על יסודות העבר.

והנה הגברת המפעל הלשוני תמצא את ביטויה בהפיכת ועד הלשון העברית לאקדמיה ללשון העברית, אשר באותה תקופה של חג האוניברסיטה

העברית, תינתן לה סמכות יתרה על ידי חוק רשמי מטעם ממשלת ישראל והכנסת של צירי מדינתו. ואקדמיה זו ללשון העברית גם היא, כמו ועד הלשון העברית עד היום, לא תוכל לעבוד אלא בשיתוף פעולה הדוק עם האוניברסיטה העברית, ורוב עובדיה יהיו כבעבר. בוודאי מעובדי האוניברסיטה. כי עבודתנו בלשון העברית חלק היא מעבודת האוניברסיטה, וחג מוסדנו הגדול והמפואר הוא גם חג לכל הבונים בבניין תחיית לשוננו.

לתיקון הכתיב ולהשלמת האלף-בית העברי*

האלף-בית שלנו, כמו כל אלף-בית שבעולם, נוצר לשם סיפוק צרכי לשונו, דהיינו לשם ביטויים בכתב של כל הצלילים וההגאים המיוחדים לאותה לשון. הא"ב שלנו התמזג עם הלשון העברית: מקודם היה זה הא"ב של הכתב העברי הישן, ("הכנעני") ואח"כ — הכתב המרובע ("הארמי"), הידוע במליצה התלמודית כ"כתב הנשתווין" שחודש ע"י עזרא הסופר. והנה, מתוך אופיין המיוחד של לשונות בני שם קיבלו כל אותיותיו של הא"ב שלנו אופי של קונסוננטים בלבד או לכל היותר קונסוננטים המציינים לפעמים תנועות (אהו"י).

במשך הזמן נתגלה הצורך לציין בכתב באופן יותר ברור ומדויק את התנועות, הווקאלים. לשם כך אחזו מחוקקי הלשון בשעתם בשתי דרכים: בכתיב מלא ובניקוד ע"י סימנים מיוחדים שנתחדשו לדבר.

כל אחת משתי השיטות יש לה מעלות משלה ומגרעות משלה. שיטת הניקוד עשויה למלא בשלמות את הצורך בדייקנות התעתיק, מה שחשוב, בראש ובראשונה כשהוא לעצמו, לשם ביטויין המדויק של המלים העבריות. יחד עם זה הורגש צורך מיוחד בכך לגבי מלים ושמות לועזיים, בשעה שבאו להעתיק אותן לכתב שלנו. אולם הניקוד מצריך עבודה משולשת, עבודה מייגעת למדי — דהיינו ניקודה האינדיוידואלי של כל אות ואות, אם למעלה או למטה או באמצע. סידור זה מלבד שהוא מעייף — הוא גם מאכף על הלשון ועל כתבה בנין מזור, בהוסיפו על השורה הכתובה נדבך על נדבך עליות-גג ומרתפים. — הוא מאיט את קצב הקריאה ומכביד על שניהם: גם על הקורא וגם על הכותב, הוא מפזר את מאמץ המחשבה ומפנה אותה הצדה מן התוכן. חסרון זה היה מורגש תמיד, אולם הוא נעשה מורגש בייחוד בדורות האחרונים, כשערכה של המלה הנדפסת גדל ללא השוואה עם הדורות שעברו, כשמלה זו נעשתה גורם עיקרי לחינוך ולתרבות של כל בני האומה, וההוצאות הספרותיות והעלים רבו מספור. ואם בסידור ביד, כך — הרי בהדפסה ובסידור במכונת יציקה, ליינוטיפ או מונוטיפ — על אחת כמה וכמה. והנה כמה טרחו ועמלו מכונאים וסדרים מומחים לפתור את הבעיה — ולא עלה בידם, והבעיה לא נפתרה עד היום. וכמה מזור הדבר שבשעה שאנו חוגגים כ"ה

* מאת המערכת:

הצעתו של המחבר הנכבד להשתמש באותיות הכתב העברי הקדום להשלמת סימון תנועות בכתב לא מנוקד כבר הושמעה לפני שנים, ואף הגיעה לפני ועד הלשון. הוועדה שעסקה בהצעת כללי הכתיב, לא מצאה דרך זו כנאותה להתקבל על ציבורנו. אך מכיוון ששאלת פתרון הכתיב העברי, בייחוד שאלת ההעתיק מכתב לועזי לעברי נעשתה דחופה יותר עתה עם קום המדינה ועם השלטתה הגמורה של לשוננו בחיינו המדיניים, מצאנו לנכון לפרסם ברבים את ההצעה, שמר בן-צבי הוא לפה לה. אנו מקווים, שהאקדמיה ללשון העברית תביא גם אותה בחשבון, כשהודין בפרשת הכתיב העברי.

שנה לסטנוגרפיה העברית, העשויה להגביר את יעילות הכתיבה ולהדביק את ההתפתחות המודרנית, נשארו במקצוע זה, במקצוע הדפוס והסידור, עדיין מפגרים באלף ומאתיים שנה, מימות נקדני טבריה ובבל ועד עתה, ולא התקדמנו. נעבור אפוא לשיטה השנייה, לשיטת הכתיב המלא, ע"י קביעת אמהות קריאה. שיטה זו מצילה אותנו אמנם מכל החסרונות האמורים של הניקוד, אולם דא עקא, שגם שיטה זו לא פתרה את כל השאלה והשאירה הגאים תנועתיים חשובים ללא לבוש עברי במנעה מהם אמהות קריאה הראויות להם.

הננו מפגרים באותיות לביטויין של תנועות (ווקאלים), שבהן לשונות אירופה עשירות יותר מלשונות בני שם. כגון eu, ü, וכו', הערבית-ספרותית שהיא ענייה בתנועות יותר מן העברית, אינה מקפידה על ביטוי הסגול ואין לה בניקודה סימן מיוחד להבחין, אפילו בין סגול לפתח. אצלנו קיימים אמנם שני סימנים שונים לשתי התנועות הללו, אולם אמהות הקריאה שלנו חסרות, ואין בהן סימן לסגול (e). טכני הוא הדבר, שכבר בימי קדם התחילו אבותינו להשתמש באהו"י לתפקיד של אמהות קריאה: ב a לשם ב-י, לשם חולם ב-ו – ולשם שורוק, וביו"ד לשם חיריק. כן השתמשו גם בשתי יודין לשם צירה, אולם ל-א אין סימן, והן ה-א היא מאמהות הקריאה המצויות ביותר בשפות האירופיות, ולה לא נמצא גואל בא"ב שלנו. אמנם באידיש השתמשו בעי"ן, וממנה העבירו בארצות אשכנז את העי"ן במשמע סגול גם לעברית. אולם דבר זה לא נתקבל בשום ארץ אחרת, אשר בה היהודים משתמשים בכתב עברי בשפה מדוברת לעצמן, כגון בלאדינו, בערבית, בפרסית וכו' וכמובן שבשום מקום, שאין משתמשים באידיש, אין העי"ן ממלאה תפקיד של אם קריאה.

ניסו בזמן האחרון להשתמש בא (אלף סגולה), אחרי הקונסוננט, כגון גאָתאָ גראָץ, אולם יש בזה קושי, באשר הסדר הזריז עלול בחפזו לטעות ולשים בלי ניקוד במקום אָ—א. והקורא שאינו בקי, יקרא בעל-כרחו גאָתאָ גראָץ, במקום גאָתאָ, גראָץ וכו'.

בזמננו הוחמרה הבעיה. עם תחיית לשוננו הוגבר הצורך להשתמש בכתיב העברי שלנו לצורך של תעתיק מלים ושמות לועזיים, צורך זה גדל פי כמה עם תקומת מדינת ישראל, כשאנו נתבעים לעמוד במגע תדיר, יום-יומי עם מדינות ועמים שונים, ואנו מצויים גם לדעת לבטא בלשוננו ובכתבנו אנו את כל השמות הזרים המרובים, שאנו מחויבים להכירם—בלי לעגי לשון ובלי לעגי מבטא. באיזו שיטה נשתמש לשם תעתיק השמות הלועזיים של ידידינו ומתנגדינו מאומות העולם?

לדעתי יש לקבל על זה החלטה מוסכמת שתשמש הוראה, הן לעיתונות ולכל ההוצאות הספרותיות להשתמש לא בניקוד. אלא באמהות קריאה. אבל כיצד נפתור בת הבעיה?

קודם כל יש לצמצמה. מן ההכרח להשתמש, כרגיל, ביו"ד מנוקדת למטה לשם חיריק, בווי"ו מנוקדת באמצע לשם שורוק וביו"ו מנוקדת למעלה לשם חולם. אל הפתח עוד נשוב. גם לצירה יש פתרון – שתי יודיין, אולם מה נעשה לסגול?

לדעתי יש מוצא — צריך להוסיף לשם כך עוד אות אחת, והיא האות ה"א מתוך האלפא-ביתא העברית הקדומה בכתב הישן, בצורה המובאת להלן בשמות הרצל, גתה, היינה:

הרצל, גתה, היינה

באשר לפתח אפשר, כמובן, להשתמש באל"ף פתוחה, אולם סבורני שגם זה מטעה במדה ידועה, ומוטב להשתמש גם לשם זה באל"ף העברית העתיקה בצורה שלהלן בשמות קרל מרכס, לֶסֶס:

קרל מרכס, לֶסֶס

הצעתי היא אפוא להוסיף לאלף-בית המרובע שלנו שתי אותיות מהאלף-בית המקורי: את הה"א העתיקה לשם סימון e, ואת האל"ף העתיקה לשם סימן a.

אין אלו אותיות זרות — הן בכתב זה נשארו הרבה תעודות וחריטות במצבו ועל גבי המטבעות העתיקות שלנו — המכביות, וקמעות הכוכביות (כוזוביות). הכנסת אות אחת או שתיים מכתב זה — שהוא הכתב העברי ההיסטורי שלנו — לא תעמוד בניגוד ובסתירה לכתב הרגיל שלנו. אלא להיפך, זו תהא השלמה טבעית למלא צורך שחסרנו כל כך מורגש.

אכן יש חסרון לאות ה"א העתיקה כאשר היא יותר מדי מזכירה את ה E היווני והלטיני בצורה הפוכה, אולם בזה אין אשמה בנו, שהרי שתיהן, גם היוונית וגם הלטינית שאלו אות זו מאתנו ולא להיפך. הכתב העברי הישן הוא סוף סוף הכתב המקורי שלנו, שעליו נאמר וה"מכתב מכתב אלהים הרות על הלוחות", וכבר העידו עליו חז"ל: שבתחילה נתנה תורה לישראל בעברית ולשון הקודש, בררו להם לישראל כתב אשורית ולשון הקודש והניחו להדיוטות כתב עברית ולשון ארמי (סנהדרין כ"א ע"ב), וכבר ביארו חכמינו בדור האמוראים (מר זוטרא בשם חסדא) מאי הדיוטות? כותאי, — ומהאי כתב עברית — כתב לבונאה. ברור שהכתב הלבונאי הוא הכתב הצורי, או העברי הישן, שהוא היינו הך.¹

בהצעתי זו אני פונה בראש וראשונה למחוקקי הלשון שלנו, וכן לסופרים ולקוראים, לאנשי הממשלה ולחברי הכנסת, ובראש וראשונה — לוועד הלשון שיתן את גושפנקתו להצעה זו. לדעתי יש בזה משום תיקון חשוב וצורך השעה.

1. לא נעלמו ממני השגותיו של הפרופ' טור-סיני, אולם לצורך ענייני זה אין הכרח להכניס

שיטת אימונים בבוניטיקה המעשית

מכיוונים שונים אנו ניגשים אל בעית תרבות הדיבור, ומרובים הקשיים. החיאת הדיבור העברי הייתה הכרעה מרצון; אך לדאבוננו נשארו עומדים כאילו במחצית הדרך. ועלינו להשלים הכרעה רצונית זו ולקבוע את האופי הצלילי של השפה העברית המודרנית מן הארטיקולציה (החיתוך) ועד האינטונציה (ההנגנה). ונחוץ לנו חינוך הדיבור ובפרט לבעלי מקצוע, שמקצועם קשור בייחוד לשפה, מורים שחקנים וקריינים משפטנים ונואמים. ולחוגים אלו השפעה גדולה על הקהל הרחב, ורק על ידי חינוך הדיבור אפשר לנו להגיע לדרגה התרבותית הדרושה של שפה אחידה, שפה למופת.

ובחיתוך הדיבור עלינו להתחיל ברגילי דיבור והאימון בם, וכשאנו באים לעבד תרגילי דיבור, עלינו לקחת בחשבון שלוש עובדות, שהן קובעות בעיקר את התנאים לעבודה:

(א) אין לנו בעצם איברים המשמשים אך ורק כלי דיבור. לכל האיברים הנקראים „כלי-דיבור“ בראש וראשונה פונקציות ביאלוגיות, ורק בתפקיד משנה, אמנם מכובד ביותר — הם משמשים גם כן כלי-דיבור;

(ב) כל תנועה מודרכת ממרכז מסוים במוח, ואפשר לנו לעשות כל תנועה כשבתודעתנו היא. וכך גם מודרכות תנועות כלי הדיבור משני המרכזים, ממרכז ברוקא, מרכז מוטורי, מרכז הדיבור. הפועל בכוח דוחק וממרכז ורניקה, מרכז סנסורי, מרכז השפה (קליטת המלים), הפועל בכוח שואף;

(ג) משווים, ובצדק, את כלי הדיבור לכלי זמר מסוים, לחליל דו-לשוני מעומת, שחלקיו השונים ופעולותיהם דומים לאיברים מסוימים ופעולותיהם בגוף האדם.

ויוצא מכל אלה, שעלינו ללמוד להפעיל את האיברים הנקראים כלי דיבור, ולשים לב גם לצד המוסיקאלי שבדיבור. הרי מה שהגראציה, חן התנועה, לעין חן הצליל הוא לאוזן. ועל ידי אימונים מתפתח גם היקף הקול וצלילותו.

הלימוד במקצוע „פוניטיקה מעשית“ יכול להיות רק לתועלת כשהאימונים נעשים בריכוז מלא ובהתמדה, כאימונים שיטתיים עד „תרגול“. ומובן מאילו, שהמורה יכול להראות רק את הכיוון בעבודה הזאת, וכל הצלחה תלויה בחריצות הלתמיד ובהתמדתו: בגרונו הוא הדבר.

הקול — בדיבור ובזמרה — הוא אוויר מצליל הנד מן החלל הקטן של הפה אל החלל הגדול שמסביב. החיתוך היעיל ביותר מצד השמיעתי וההיגיאני צריך להיות בתחום סף הארטוקולציה; וסף זה מקומו בשולי השיניים התחתונות. ועלינו לכוון את הריכוז המלא למקום זה. על סף זה עלינו לרכז, כאילו, יצירת כל הצלילים, תנועות, הווקלים, בהוספת לחיצת חוד הלשון כלפי השיניים התחתונות וגם העיצורים, הקונסוננטים, צריכים להיווצר — עד כמה שזה אפשר — בקרבת

סף החיתוך זה. גם בעברית, כמו בכל שפה, התנועה היא הצליל בשפה המדוברת העיצור הוא המולה.

ועל ידי חיוק שריר מרכזי, שרירי הלשון, ובפרט הלשון הקדמית, מקילים אנו על עבודת שפתי הקול וגם על פעולת הוילון. וזאת בהתאם לעובדה כי בתנאים תקינים וריאות בריאות, טיב הקול נקבע במידה מכרעת על ידי שפתי הקול והחך הקדמי. תנועת הלשון צריכה להיות קפיצית, כשהלשון נשענת מאחורי השיניים התחתונות. בחלל המצומצם שבין החך הקשה לבין קימור הלשון הקדמית נוצרות ונוספות עם הקול תוצאות שבתהודה.

ככל שיטה אחרת גם שיטתי מבוססת על נשימה מווסתת, ועל המתאמן להתרכז לגמישות הלשון ולוויסות הנשיפה. ואותה חשיבות כמו לפעולות המכניות האלה נודעת גם לכך, שהמתאמן יכול את אוזנו לשמיעת הצליל הנכון. מובן מאליה שחוש השמיעה הוא כלי עזר העיקרי, ונוסף לו עוזרות למטרה גם הראייה וגם תחושת שרירים מסוימים. והמטרה: יצירת הצלילים בחלל התהודה במהירות הקיצונית.

הלשון הקמורה – אך לא מתוחה – כשחודה נשען מאחורי השיניים התחתונות מזכירה לנו בזמן הדיבור, על ידי גמישותה את סף הארטיקולציה, ועל ידי כך היא גורמת להתרת המיתוח של שאר כלי הדיבור.

השלב הראשון של האימונים הוא בזירוז הפעלת הסרעפת, והשליטה עליה. שריר זה פועל באופן בלתי רצוני, אך עלינו לזרז אותו. התרגילים בנויים בהדרגה, בהתחשב בשלוש דרגות הנשימה: שאיפה, נשיפה והפסקה. בזמן הנשימה הרגילה, שאיפה ונשיפה שוות הן; בזמן הדיבור השאיפה קצרה, אך מלאה, והנשיפה ארוכה וחסכנית. הפעולה היוצרת את זרם הנשיפה, והיא הנותנת את האפשרות ליצירת הטון, היא פעולת שרירים, ושרירים אלו מתחזקים על ידי האימונים. ותחושת שרירים אלו מאפשרת לנו ויסות זרם האוויר לצורך הדיבור. השלב השני הוא בהגייט תנועות ודו־תנועות בשני אופנים: כתנועות ממש, כשהן מחוברות לעיצור הנושא אותן, או כצליל תנועות, כשאני מחברת את הצלילים האלה על ידי שינוי צורת השופר.

אוצר ההגאים בעברית אינו גדול ביותר ובפרט מצומצם מספר התנועות והדו־תנועות. יש לנו תשעה צלילים כאלה, שש של תנועות פשוטות ושלוש של דו־תנועות. התנועה יכולה להיות ארוכה, קצרה ותנועת מלמול, כשווא נע, החטפים וכל תנועה קצרה לא מוטעמת. ועל המתאמן להשמיע בשעת האימונים תנועות ארוכות, שכן לתנועות הקצרות ולתנועות מלמול אין אפשרות להתפתח לצליל אמיתי. סדרת התנועות והדו־תנועות היא כדלקמן:

a, o, u, ae, e, i, ai, oi, ui

a היא התנועה הטבעית, כביכול: הלשון שטוחה ומפתח הפה נויטראלי. בשינוי צורת השופר ועם השפתיים בכל, תלוי אופי של כל תנועה ותנועה. בזמן הראשון על המתאמן להפריז מעט כדי להתרגל לשינויים אלו, בהגייט o ו־u השפתיים מתעגלות, הלשון נמשכת אחורה, וחלקה האחורי מורם כלפי החך הרך: ae היא a בהורדת הלסת התחתונה בהגיי e ו־i. השפתיים מתפסקות, הלשון נמשכת קדימה, וחלקה הקדמי מורם כלפי החך הקשה. בהגייט הדו־תנועות מפתח הפה כמפתחו בהגייט התנועות, ועמדת הלשון כעמדתה בהגייט i. מגמת הלשון לרדת ללוע, ועלינו להתרגל לרסן אותה ולכוון אותה לקראת

שחקנים וקריינים, משפטנים ונואמים.

ביקורת וביבליוגרפיה

א' אברונין

הערות למלון בן־יהודה

מדי עייני במלון הלשון העברית הישנה והחדשה" לאליעזר בן־יהודה במשך שנים הרבה עמדתי על פגימות וטעויות שונות, שחלו במלון הזה, בין בהגדרת ערכים ובין בהבאות מן המקורות, ורשמתי לעצמי את התיקונים. כך נצטבר בידי חומר רב של תיקונים – ובכללם תיקונים לטעויות דפוס קשות המשבשות את העניין – לכל הכרכים שכבר יצאו לאור. הערות־הגהות לכרכים ח, ט, י, פרסמתי בדברי הביקורת שלי ב"לשוננו" ט (עמ' 229 ואילך), יג (עמ' 236 ואילך) ויד (עמ' 50 ואילך).

סבור אני שכדאי הוא מלוננו של בן־יהודה, וראויים המעיינים בו, שאפרסם ברבים את התיקונים העיקריים גם לשאר הכרכים. והרי אני מביאם להלן לפי סדר הכרכים והעמודים. לשם הבלטת דברי המלון הנתונים להגהה היקפיתם בסוגריים מרובעים.

אות א

2b. ויבהשם אלהים עם בוכ"ל: בָּאלֵהִים וְאֵלֵהִים, כָּאלֵהִים, לְאֵלֵהִים והסימן במסרה תהלים קלו: משה מפיק אלף וכלב לא מפיק אלף]. יש להעיר: צ"ל קל"ו, פסוק ג', על המלה לאדני האדנים, והסימן עצמו נמצא בדרכי הניקוד והנגינות לר"מ הנקדן שבמסורה רבתי (פינאליס) בשער שמתחיל: כל לשון אלהות וכו', סימן זה נמסר גם בלשון זו: "משה מוציא וכלב מכניס": כן מביא בעל ההערות לתלמוד לשון עברי של בן־זאב מאמר ב § לה הערה ג) אחרי מס. שין הא האלף מופקת (מוצאה): מְאֵלֵהִים, שְׁאֵלֵהִים הָאֵלֵהִים. אחר וו, כף למד, בית האלף נבלעת בצירה שלפניה: בָּאלֵהִים, וְאֵלֵהִים, כָּאלֵהִים, לְאֵלֵהִים. הנוסח השני לא ידוע לי. בס' הנוטריקון הסימנים והכינויים של ר"מ היילפרין אין כלל הסימן הזה.

שם. [ויש שישיטוה גם מן הכתב וכתבו "חט" (עין זה) בָּשׁוּ] (איוב טו לא)]. יש להעיר שלדעת הריב"ג והרד"ק "שו זה איננו מן "שוא" בחסרון א', כי אם מן שוה. עיין ערך שוה וכבר השתמשו משוררים רבים בשו זה לא במובן שוא, למשל תרשיש שער ד פח (ברודי, מח), [ועי' על מלת שו זו במאמרו של ב' קלאר ס' היובל לש' קרויס עמ' 5 וכו' ובמילון ביי ערך שו].

3a. [והלכה ונתפשטה נטייה זו (של פעלי ליא להידמות לפעלי ל"ה א"א) הרבה בזמן המשנה ואח"כ. קריתי במקום קראתי, יצחה, במקום יצאה, מצוי במקום מצוא, נשוי במק' נשוא]. יש להעיר, שנשוי במקום נשוא נמצא כבר בתנ"כ: "נשוי פשע כסוי חטאה" (תהלים לב א), אף ע"פ שבוודאי יד הזיווג באמצע, ואולי שם עיקרו נשוי בשין ימנית מן גשה (קיטל).

1. נזה לזיכרון: כי יש בו רמז היסטורי: משה הוציא את ישראל ממצרים, אבל לא הכניסם

וכלב (יחד עם יהושע) הכניסם.

5a. ערך אב, יש להוסיף: אב (סתם) הוא כינוי לאברהם אבינו „זכור אב נמשך אחריו כמים“ (מוסף לשמיני עצרת).

6b. ערך אב, החודש החמישי. ונמצא שם זה גם בה"א הידיעה (שאר החדשים לא יבואו בהא המיידעת: ניסן, אייר וכו') „היו נוהגים תמוז בזמנו והאב מעבר“ (תוספתא ערכין פא. ח), (בקונק') לתוספתא של קוסובסקי ערך אב אין דוגמה זו.)

10. יש להוסיף ערך אבג"ד, שם הא"ב עפ"י סדרו (והמשכו הו"ח, טיכ"ל מנס"ע, פצק"ר, ש"ח). כי יש סוברים, שלפעמים מחלפות האותיות על פי סדר זה (עיין ס' חלקת הניקוד לר"מ רייכרסון) ועיין ס' השוהם (הוצאת מ"נ תש"ו) עמ' 7 שו' 13: ובתקון — ובתרוך, עודרי — סודרי, ברותים — ברושים עפ"י אבג"ד.

11b. פעל אבד. ללמדך שכל המאבד נפש אחת מישראל מעלה עליו הכתוב כאלו איבד עולם מלא (סנהד' ד ה). הנוסחה הנכונה היא: „שכל המאבד נפש אחת“ וכן „כל המקיים נפש אחת“ שהרי תחילת המאמר היא: לפיכך נברא אדם יחיד, ואין אפוא הבדל בין ישראל לאדם אחר, ונוסחה זו מובאה גם במשניות הוצאת שטראק ובחילופי נוסח הוא מציין ש„מישראל“ נוסף בויניציאה.

15b. התפעל מן אבה. [מתאבה ונפשו שוקקה, מתאבה (רש"י ישעיה כט ח). בספרינו: „תאבה“ תאר מן תאב. וז' בכר בהצופה לח"י א' אומר שברש"י נפלה טה"ד וצ"ל מתאוה וכן הוא במקראות דפוס באסילאה.

17a [אבוי עולם רחב הים... עמנו מחב' ז]. צ"ל: רחב היד... (עמנואל מחב' א הברמן 36–37).

17b. הוסף אבוס, פעולת האובס כמו אביסה. אבוס כמאן דנקט מנא (ערובין כ. ב).

20b. [אבטיח הודין]. אין לומר מן הדו (שם מלעיל, בדלת דגושה) בידו היחס הודי מלא אלא „הדי“ (מעיקרא: הנדי) הָא בקמץ חטוף (כדי לשמר על הדגש) או הדי. הקש עז: עזי או עזי.

34a. [אבע מימין]. אין יסוד לשורש זה, במקום „אָבע מימין“ צ"ל „אָבע מימין“ שתי מלים ארמיות, ואבע הוא צווי אפעל משרש נבוע (בכר).

35b. [דוך, כתש, שחק במדוכה]. צ"ל במדוכה (ודכו במלכה, במד' יא ח).

37. אָבקי. מן אבק, צ"ל: אָבקי.

38a. [האבר הזה באדם הרעיבתו השביעתו הרעיבתו]. ירושלמי

כתובות פרק ה, הלכה ח: ל' עמ' ב'. בעל הערוך השלם וכן לוי מביאים דברים אלו בלא ניקוד. יסטרוב מנקד הרעיבתו השביעתו. בניקוד מקראי השביעתו הרעיבתו, אולם אבר הוא ל"ו „האבר הזה“ והיה צ"ל הרעיבו השביעו, כמו שהוא בא בבבלי סנהדרין קז, ב מרעיבו משביעו. ונראה שצ"ל בלי יוד: הָרַעֲבָתוּ — הַשְׁבִּיעָתוּ, השבעתו-הרעבתו, והוא שם ע"ד: השפלתו-הגבהתו, הגבהתו-השפלתו. שם האביר (הפעיל מן אבר). ע"פ הדוגמאות הוא פעל עומד, ומצאתיו אצל ר"ש הנגיד — יוצא: „או אם יצמח עץ לחץ, חיציו בכנף תאבירו“ (בן קהלת שכג).

כן הוסף: האביר כמו אָביר, חזק והקשה. אבירם שהאביר לבו שלא לעשות תשובה (פס' זוטא, קרח).

45a. [אגמני-נפש (ישעיה יט ח, י)] — מצטערים. יש לציין את מליצת יל"ג:

על אגמי־נפשם רוחות אמונה סערו (מלחמות דוד) אגמי־נפש, אגמים נחים, שוקטים מלשון נופש ומנוחה. והוא ע"פ רש"י לכתוב.

54a. ערך אדון. בראש הערך ניתנה נטיית היחיד: אדוני אדונך, וכו', אולם כידוע אין במקרא אדון בכינוי יחיד חוץ מן „אדוני“, והמחבר לא הביא שום דוגמה ביחיד שלא בכינוי המדבר. יש אפוא להוסיף דוגמה זו מלשון חז"ל: ואדונו אומר לו מזוג לי כוס חמין והוא מוזג, תן לי צונן והוא נותן לו מאתו כלי, אדונו אומר לו תן לי יין והוא נותן לו וכו' תנח' בובר וישב ט. 59b. הוסף: אדירים במשמעות מים, פץ השריץ אדירים פורחים, שחים טמאים טהורים (אשיחה יוצר לשבת ד' אחר הפסח).

61b. [כל יהודי שאין לו אשה אינו אדם]. המלה יהודי הוכנסה על ידי הצנזורה, לוי ערך אדם וגם ערך יהודי.

65b. [אדם ש"ן]. הוסף: מ"ר אָדָמִים. פאר כפאר בקישור לברקת מחברת האדמים (בן משלי, ששון אברמסון תקלד).

68a. (ש' 17 מלמטה). [ש"ת. בור ארוך]. צ"ל ש"ת.

69b. (ש' 10 מלמטה). מעדור צ"ל מַעְדָר.

70a. אדמות מובא מ"מ מן הריקנטי פר' יתרו, ויש מקור קדום יותר: טהורה תהיה לאדמות כממום (אמרה סנונה קרובות לפרש' פרה, קליר).

80b (ש' אחרונה). [ואיך בני תמול שנאת זמנים וכו']. צ"ל ואיך קָנו וכו' (רשב"ג, מליצי אהבה הוצאת בר א, 133).

81a. ש' 5. [בגן אהבה נטוע] צ"ל נטע. רשב"ג הוצאת בר כרך א' עמ' 82 שורה אחרונה.

82a. אָנכיות, צ"ל אָנכיות.

83b. ע' אָהָה [אָהָהו ישרי (קליר קרובות לת"ב)]. צווי מן אהה, צ"ל אָהָהו וכן מנוקד באותו ערך ש"ו ז, בר מנקד אָהָהו יִשְׂרִי כעבר.

86b. אָהָה, הוסף: נחשבו כל הבגידות מור וקציעות אָהָה (אשחר יוצר ש' שובה).

87a. אהם, בהערה 6. [יצירת ר"א קליר מן הם, שהיא יסוד שרש – המה

בתוס' א' בראש]. כדאי להתעכב קצת על יצירה זו, שאין לה כל יסוד, וכבר

העיר בר' א' ידעתי מה הכריח הפייטן להוסיף אלף בראש, אם לא כדי להפיל

הלשון נופל על לשון אההו אהמו. ולא היא, בר לא הרגיש, כי הקליר היה זקוק

לאלף שישית לפני ההא, שכן טעה בר בקבעו בראש הקינה אאביך, שהיא מיוסדת

ע"פ א"ב מחומש. וכן סימן בנקודות בכל מחרוזת את אותיות ההתחלה, ולא

הרגיש שלפניו א"ב משושה, אלא חמש האותיות הראשונות נוספות לפניו תמיד

א', אפילו לפני אלף איתן, כמו למשל אאקין, והאות השישית יש שבאה אלף

לפניה, ויש אשר היא עצמה חסרה, ורק האלף תופשת מקומה הקבוע, ולא עוד

אלא שגם החרוז החורז את כל המחרוזת אינו פוסח גם עליה אלא המדפיסים

לא ציינוהו, ואלה הן האלפים שלא צוינו במחרוזת: א. אאקין אשר חברני.

ב. אבכה ולחיי אבי שלי. ג. אגיש חין מריבי איך לא רב ריבי הג' חסרה.

ד. אדמתו אבד אדירי: להאבד. ה. אההו ישרי. אהמו כשרי (כאן הוסיף המחבר

1. [כך נדפס רק בחלק מן המהדורה הראשונה, זב"ח].

2. בספר אָבד אבירי, אבל ברור שצ"ל אָבד, בשביל החרוז שבכל מחרוזת הדלת, וגם אדירי

אלף אל המו, כדי להשלים את האלף השישית). ו. אומרה¹ (בוו!) לגליון אוו
לכליון. ז. אוי דיני אומרה לד'. ח. אחזתי פה לדרום אחריש על הדים. ט. אטיף
בכל טוב אין עושה טוב כאן חסרה הטית. ובמקומה באה היוד שאחריה, אבל
האלף אינה חסרה)? אישי מלקוחי אכלו רקוחי (גם כאן חסרה היוד ובאה האות
שאחריה [הכף]). כ. אכביר נחמותי אכריו טוב מותי. ל. אליה לחטמני אלוף באף
לשטמני. מ. אמרר בחריף רצח אמת חרבת לנצח. נ. אנחות מלאתנו אנינות
תכלתנו.

אנו רואים אפוא, שבכל מחרוזת יש אלף ששית לפני הא"ב, חסרים א. ג.
ט, י, ארבע מארבע עשרה. (א — ט).

88a. [ולא נשאר אנוש מבעלי בין ונמלא הזמן מבעלי או (רשב"ג אז
כסעיף)]. במקום מבעלי בין צ"ל מבעלי הן, כלומר האומרים הן ומקיימים
דבריהם מקביל לבעלי או, שהן ולא ורפיא בידיהו. במקום אז כסעיף צ"ל: אוי
בסעיף חלום (הוצאת ב"ר א, 22) "בין" נמצא גם אצל ב"ר, אולם בספר ו' עמוד
35 מובא התיקון "כן". תיקוני "הן" נראה מכוון יותר למקור.
97. (ש' 11) טס. צ"ל טס (מן טוס).

103a. אומן. "ידד שנת" הוא של ר"י נגארא ולא של א"מ עראקי.
109b. אופן, יש להבדיל בין אופן אופנים ובין אפן אפנים, בלשון הכתוב
(משלי כה יא) דבר דבור על אפניו (בכר).

110b. אפנים. צ"ל אופנים, כי הוא זוגי של אופן ולא של אפן (בכר).
120b. אות. יש להוסיף גם "אותות" במובן סימני כתיב, כן השתמש הקליר
"כי ספדו לו איכה בעשרים ושתיים אותות" (איכה אלי קינות לת"ב). בספרינו
כתוב אמנם בעשרים ושתיים אותיות, אבל זוהי טעות בלא ספק כעדות החרוזים:
לשתות לאתות, שתות. [כך הוא השימוש גם אצל מדקדקים קדמונים, כמו בעל
דה"ט: ארבע אותות נסוכים במקרא ערוכים, הוצאת בער שטראק עמ' 6, זב"ח].
הוסף: אותיות גדולות ואותיות קטנות, ר"ל אותיות שמסמנות מספר
גדול היינו: תשע האותיות ק, ר, ש, ת, מ, נ, ה, פ, צ נקראות אותיות גדולות ושאר
האותיות נקראות קטנות. אמר לו חשוב בתחלה אותיות הגדולות דרקעים: שמים
רקיע, שחקים, זבול, מכוון, מעון, ערבות, ש' שמים שלש מאות, מם סתומה דשמים
ת"ר—600). ר"ק דרקיע שלש מאות שק"ם דשחקים—אלף וכו'. בראשית רבתי עמ' 5-6.
121a. [מפיק אלף מפיק הא]. הוסף: גם מפיק וו ומפיק יוד (עיי' דרכי
הניקוד והנגינות).

121b. [אות, פועל, עבר אות, אותה, אתי, את, אתו, אתנו, אתם]. טעות
שאינן חולם הברה סגורה בלא נגינה וצ"ל אתם.
132b. שו' 22. [כי השיר אשר חשב היותו במאזני צדק מאוזן, כדרך כל
שיר חרוז, היו מזיו שגיאותיו מלאים מפיקים מוזן אל זון (עמנואל מחב, כג)]. כן
הוא במהדורת וואלף, אולם ברור, שיש כאן טעות הדפוס: במקום מזיו צ"ל
מזוי שגיאותיו וכו' [עי' במאמרו של ד' ירדן בחוברת זו].
132b. [אזן, זין בכלי זין (בעוופנען). ועדתו (של עמלק) ביד און חלושה].
צ"ל: ועדתו חָלְשָׁה ביד און חלושה. ואזן אין פירושו זין מלשון אָזַן, אלא שמע

1. אומרה ואעפ"י שהוא גוף ראשון בא מלא וו וכן הוא בכתוב תהלים מב.

2. בספר: אומרה, אבל ברור שצ"ל אומרה, שכן הוא עומד ו"אומרה" כבר בא באות וו.

מלשון אֶזְן, האזין, והוא כינוי ליהושע ע"ש שאמר למשה קול מלחמה במחנה, ומשה ענה אין קול ענות גבורה ואין קול ענות חלושה (שמות לד יז).

134a. הוסף: הפעיל האזיר „להאזירם אורה בכל שחר ושחר" (בראשית רבתי 27 ש' 16).

134b. אזרוע, הוסף: מ"ר אזרועים, אזרועות. עוד יפוזו אזרועיו לאכל לשמח" (יל"ג דוד וברזלי). לא תשברנה אזרועות השטף. (הוא, שני יוסף בן שמעון ח').

141b. הוסף: נאחד, נאחדת, בת אות אחת; המלה השנויה משתי אותיות והנאחדת מאות אחת (מנחם בן סרוק פתיחה עמ' 1).

142b. הוסף: אַחְדוֹת (=אֶחָדוֹת) אַיִם אַחְדוֹתךְ איחד אודך (זמירות ישראל ע"ת נד) בדפוסים אַחְדוֹתךְ, נגד המשקל. אחד אלקינו אַחְדוֹת נעלם (משלם דאפיאירה. ידיעות המכון לחקר השירה ד, יח).

150b. [אַחַל מ"ר אַחְלִים, כינוי אַחְלִי]. מִן אַחְלִים היה צ"ל אַחְלִי, אחלי ה"ה מן אַחְלִים, על משקל רַחֲמִים או מן אַחְלִים.

151b. [אַחְלִית, ש"נ מ"ר אַחְלִיוֹת... ולשון אחליות שוהי"ט בלעז כאדם האומר הלואי והייתי נביא וחכם רש"י תה"ל קיט]. מלשון רש"י נראה יותר, שהוא קרא אחליות בשורק, כמו אחריות, ואין אפוא ראה לשם אחלית.

152a. [אַחְלָמָה ש"נ]. טעות, אחלמה הנגינה מלעיל, וההא נוספת וא"כ הוא ל"ו. והמחבר עצמו מדמהו בהערה לשם לילה ואעפ"כ הוא מנקבהו. גם בנטייה צ"ל = אַחְלָם, אחלם.

155b. מְאָהָר, צ"ל מְאָחַר (אעפ"י שיש אַחַר) כמו מְרַחֵם יְנַחֵם (בכר).
156b. הערה 2: [וזקנו של רש"י]. צ"ל ונכדו של רש"י, וכוונתו לרשב"ם (ב"ב צג, ב).

178a. הוסף: איך = מה. אמר לו אחיך הקטן איך שלומו, מובא בערך אדון 56a.
187a. [אַיִם, ב] הטל עליו אימה. ההבאה היא מתשובות ר"ת על דונש, ויש מראה מקום קדום ממנו: אַיִמְתִּי בחיל כפור (קליר).

206a. אֶזְזַר הוסף התפעל, נתפעל נתאכזר, ויבקש שאול להכותם שמואל ב' כ"א. אעפ"י שלא הכם נתאכזרו עליו (במד"ר ח ד).
218b. ערך אכף. [המשל אומר מי שאינו יכול להכות את החמור מכה את

האכף (יהושע אבן שע"ב)]. המקור הקדום הוא תנחומא פקודי ד.
233a. אָלוּ. המחבר לא הזכיר, שיש אלו גם לשאלה, והוא מביא דוגמאות

בערבוביה. עם מלת הרמז, למשל: אלו הן החרצנים ואלו הן הזוגים? (נזיר ו ב).
וכן שם: על אלו טומאות הנזיר מגלח? (נזיר ז ב) ויש להוסיף למשל: אלו גדולות שעושה הקב"ה ביצירת הולד? (תנח' פקודי ג). באלו? איך נפתח פה לפניך דר מתוחים? באלו פנים נשפך שיחים (סלי' יום א') באלו נדרים אמרו? (תוספתא כתו' ז ח). [ועי' על מלה זו את מאמרו של ח"א חזן, לשוננו ד' עמ' 183 ואילך. נה"ט].

238a. ערך אלול. והגולות ירוצו ברהטים באלול (עמ' מח' ט) צ"ל ירוצון לפי המשקל. במקום בָּאלוּל צריך לנקד בָּאָלוּל ג"כ לשם כך. וכן שם בָּאָלוּל אעלו עם בת נדיבים. וכן הוא מנקד בָּאָדַר במ' בָּאָדַר לשם זה, וכן בזמירות ישראל [אזי' במקום נְאֻזִי, ורבים כיוצא באלו].

241a הוסף: נאלחים – נמסים, נאלחים במ כדונג מפני האש" (וחיות בוערות) א' דרה"ש.

241b. ערך אליה, מובאה דוגמה אחת מירושלמי ויש להוסיף: „על אלה אני בוכיה ולבי נוהם נהימות אלי ואליה כלם הומות" (קניות אשכנז, אל אלה אני בוכיה, בר, רעדלהיים תרכ"ג). [לדעתי באה המלה במקרא: וכתב אליה קינים והגה והי (יחזקאל ב, י) נה"ט].

247a. אָפֶם – תקיף. כל ההבאות אצל ב"י מדגמות את האלם בעל האגרוף, אולם מצאתי אלם גם במובן המוסרי כלו' חקיף בדעתו ובמעשיו: „אבל באפרים אמר ואולם, שיהושע ומשיח אָפֶמין במעשיהן הטובים מתחלתם ועד סופם" (ברא' רבתי הוצ' אלבק 224 על-הכתוב בר' מח יט).

263b. הוסף: אם ש... – אע"פ: הצווי שער חרבו (ירמ' ב יב) רחקו מעל ה' (יחז', יא טו) כי עין פעל גרונית, מרקו הרמחים (ירמ' מו ד) שָׁחַדוּ בעדי (איוב ו כב) אם ש עין הפעל גרונית ובחטף" (מעשה אפוד עמ' 94). ר"ל אעפ"י ש עין הפעל גרונית ובחטף לא בא שָׁחַדוּ (כמו רחקו הנ"ל) אלא השין בחיריק. וכן שם עמ' 81 שו' 15 „ואיך שיהיה הנה אלך אחריהם בזה בדרך כלל אם שבמקומות מה אחלוק עליהם בסברתם ביחוד". ר"ל אע"פ שבמקומות וכו'. ואולי „אם ש" הוא טעות סופר במקום עם ש (עיין בן יהודה כרך ט' 4542b).

267a. [אם ש"י... שבחוהו כל האָמִים (תהל' ק"ז ח')]. יש להוסיף, כי אצל הפייטנים בא אם או או כן כ שם נקבה: אום אשר על כל גוי הו שמה עלין (קליר, אאביך קרובות לת"ב) אם אני חומה ברה כחמה וכ' (הושענות) כל הא"ב הוא בל"ג. ואם עשירה תהיה שלישיה (רשב"ג שביה עניה, מהדורת ב"ר ב עמו, 5). בחר באם בַּלְתָּ ראש (אל מתנשא, יוצר לפ' שקלים), אם אשר בך דבוקה (יוצר לפר' פרה אם אשר בך דבוקה). וכן צ"ל בתפילת ד' אלהי ישראל, תפלת שחרית (והוא רחום בסופו): חן אם לשמך מְקֵנָה (וו קמוצה, בלש' נקבה). כעדות החרוזים תקוה-קָרְבָּה. ולא כס' עבודת ישראל המנקד מְקֵנָה בסגול ומעיר. שכן צ"ל מפני שאם הוא לשון זכר. וזה אינו, ורוב הסידורים מנקדים מְקֵנָה, למשל סידור רב עמרם גאון השלם, סידור הרב, יעבץ (עמדין) ואחרים. [השווה גם רשב"ג בענק: ואסף שפת קודש לאום נפזרת. זב"ח]

300b. [הפעיל האמיש... יען אשכים ואאמיש מושלך כמו חלמיש... (שטר עלי, סדור רע"ג)]. אצל ב"ר כרך ב' עמ' 92 „אשכים ואָמיש" והוא מלשון „וימש חשך", שהוא כמו ויאמש. ב"ר בפירושם. והוא דומה ללשון: „אָזין עד תבונותיכם במקום אאזין".

302a. שו' 16. [אמת מרחקן מליה (ר"י ברצל', יצירה 146)]. המקור הוא כמובן שבת קד, ע' א ובילקוט ברא' מז ג בעברית: אמת אותיותיה רחוקות ושקר אותיותיו קרובות.

314b הוסף: אָנִי. מקוצר מן אָנִיה כמו אָנִי מן אָנִיה. (ומירות ישראל ע"ת קמ"ג). „בַּת צְדִינָה רַנְנִי שְׂכַחִי קִינָה וְאָנִי", „וּבְתִי הָאָנִי אֲתִי תְנוּיִת (גנזי שכתר 252). 324a. הוסף: נָאֵנֶשׁ, היה חלש: „למצא חן בעיני האנשים חלושי הדעת והנאנשים (אגרי, מוסר לר"ש אלעמי).

324b. ערך אסון. [ואמר המשורר כי יום ששון אסוני (רשב"ג)]. צ"ל ששוני אסוני (מהדורת ב"ר, א עמ' 4).

- 328a. הוסף: פֶּעַל אָפֶס: ליבשה פרסם, לבלב ונסם. לערוגת הבשם. ליראיו אסם. (אילת יוצר לשבת ר"ח).
- 340a. ערך אָפֶד. [אהללה... אאפדנו מלוכה (רא"א קליר מוסף א' ריה)]. צ"ל יוסי בן יוסי (ע"פ רס"ג רסה).
- 351a. ערך אפל, הוסף פֶּעַל: אָפֶל: הבית נכדי אדמון שממו ואפלו (גנוי שכטר ג עמ' 78).
- 352a. שו' 4. במקום וטהר צ"ל וסהר.
- 353a. אָפֶנים צ"ל אופֶנים מן אופן (וע' לעיל 110b).
- 354b. ערך אָפֶס לעתיד מובא מ"מ מן מאיר אלדבי (שי"א ד ב). ויש מקור קדום ממנו: זרע בן עתים חפֶש לעד בלי יָאָפֶס (אלים, טל, קליר). והוסף: נפעל ואומר מה לך קל בעת המָצאוּ וְיָקִיר בהאָפֶסוּ? (הנגיד; בן משלי תע"ח).
- 372a. הוסף: אצעה ש"נ מ"ר אצעות, טבעת של רגל ושל יד: ואצעה אשר על זרעו (ש"ב א י). אצעה וצמיד, במד' לא נ).
- 376b. ערך ארב, הוסף: ארב את: כוך של ציידין שאורבין בה את העופות (רש"י סכה יט ב) ד"ה כמין צריף, וכן בר"ן שם.
- 384a. הוסף: אָרז ש"ז. ואלו דברים מתעשרין דמאי בכל מקום: הדבלה והתמרים והחרובין, האורז והכמון (דמאי ג א). אורז קלוף... אורז שאינו קלוף (ב"מ מ, א).
- 384b. [ארח ש"ז]. צ"ל שם זו"ג, כי נמצא גם בל"נ: ארח ישרים סלולה (משלי טו יט).
- 386a. הוסף: הארח. הכן ארוחה: „מים מעבים מטריחים ומעדני מלך מאריחים“ (קליר, יפתח, גשם).
- 394b. אָרֶךְ, הפעיל, הוסף: האריך במשמעות רָפֶא. העלה ארוכה: לחבוש ולהאריך חרבון חרב מפריך (קליר אפיק מען, גשם). טבוע היה ומוכן להאריך (הוא קרובץ לפורים), לפניו, בשרים תאריך תחתית אדמה (הלא תראי, רשב"ג מהדורת ב"ר כרך ג, א') וכבר הובא פירושי זה בתיקונים והוספות לכרך ג' ספר ז' עמוד 96 וכן מבאר פין במשלי כח, ב: ובאדם מבין יודע כן יאריך.
- 396a. [ארמון ש"ז מ"ר ארמנות]. יש להוסיף: ארמונים: „בליל זה נשרפו ארמוני“ (קניה לת"ב) ולפי גירסת ב"ר „חרב ביתי ונשרפו ארמוני“, וכן אומר הראב"ע בביאורו „ובטירתם (ברא' כב טז) ארמונים“.
- 405b. אָרֶשׁ, הוסף נפעל: שמך הוא לעֶשׂם לעֶצֶם, כי לא פָרַשׁ, אשר בו עשר ספירות יסוד עולם נֶאָרֶשׁ (רשב"ג לך ד' הצדקה, שמך הגדול, מהדורת ב"ר ג ספר ראשון, פ"ח).
- 415b. ערך א. אשישה. [ואמר המשורר: ואם אין סמוך על לבבי בתפוח ורפד באשישה]. צ"ל סמוך עָלִי לבבי (רשב"ג, הברק או ברק חרב, ב"ר, א', 121) [ע' על מלה זו בספרי הלשון והספר א' עמ' 361. נה"ט].
- 423b. הוסף: אָשֶמור: לכד זה יהיר ובאשמורו הכניע (קליר, קרובות לפורים, וישם).
- 428a. הוסף: התפ' התאשר, זכו קדושים ומשם נתאשרו, נעשו מאושרים, מל' אשרי האיש. (שבית מרום, קרוב' ב' שבועות).
- 441b. ערך א את ש' 3. כדוגמה לשימוש לשון „את אותו“ הובא מ"מ יחיד מר"נ מברצל. אולם יש במקורות קדומים יותר: לא יתחיל ויקרא את אותו

פסוק בפני עצמו (תוספתא, צוקרמנדל, מגילה ב ב). האוכל את או תו המאכל מורד מלהיות עליו אימה. (אוצר הגאונים ברכות. התשובות סימן רע"ה).

441b. באַת. בכנ' הוסף: אַתָּךְ (יהושע ב יט).

447b. שו' 12. [אדם עצל אל תאנח]. צ"ל אדם עמל.

448b. [אתרוג ש"ו. פרי ממין הלימון]. הוסף: גם האילן עצמו נקרא אתרוג

(רש"י ערובין ז, א ד"ה שליטת) והקש תפוח, פלפל, שקד, זית.

אות ב

451. ש' 1. הוסף: בָּהֶן, בָּהֶמָה, בָּהֶנָּה, בָּמוֹ.

454a הוסף: באור כמו ברור: אנו יודעים בבאור שאותן האותות בלש

וכשוף הן (רמב"ם יסוה"ת ח ג). ועיין זולאי, ידיעות המכון כרך ו' עמ' קעג: באור בטוי קווי בסמכי רוח נדיבה (אשחר ש' שובה).

454b. באר. הוסף: באר כמש' בטא: הלשון הוא הכלי המיוחד לחתוך הקול

ולב אר האותיות (מעשה אפוד, פריפוט דוראן הלוי פרק ו). [יכבר נמצא במקורות קדומים יותר, כגון: חוץ מארבע אותיות מבוארים (דה"ט, עמ' 6, §6), תנועה

מבוארת בהרגשה (הראב"ע בתרגום ספר אותות הנח והמשך לחיג' דוקס עמ' 6, זב"ח].

462a. [פֶּעַל בְּדָד... בסכת גאות דשא יבדדו (קליר כי אקח ב' סכות)]. על

פי ההבאה צ"ל: הפעל: יבדד ולא פעל.

463b. בדידה. יש להוסיף: כנוח עליו רוח העצבת והבדידה (יל"ג, הקדמה

להוי אח משנת תרי"ד ח"א 151).

464b. בדל. הוסף: פעל יוצא: דולי וכמר מדלי בדלי: כאן בדלי פירושו:

בְּדִלְנִי, הבדלני (ע"פ רוויה).

471a. ערך בהל. [ואל תבהל להשיב ע"ז ל"ה]. איני יודע, מניין לו שזה

פעל ולא נפעל: תבהל. הרי יש באבות (ה ז) אל תהא נבהל להשיב?

471a. תתבהל. ויש להוסיף עוד דוגמה של התפעל במקום נפעל המקראי:

מתבהלים להעשיר (תנח' בהר א).

486a. [בוטָה ש"נ — פטפוט, דברים בלי טעם (ב"ז מלון גרמני עברי) ומ"ר

בוטות כאלה כמדקרות חרב... (הוא, תרגום בן סירא כט)]. לדעתי טעה ב"ז

ואחריו מחברנו בניקוד השם: יש אמנם בט דבר (עיין לקמן 510b ההוספה שלו),

אבל זוהי יצירה פייטנית ושרשה "בטה" מל"ה ע"ד חז, עש, פץ מן חזה, עשה,

פצה, ואי אפשר ליצור משורש ל"ה שם ע"מ פועה, לוטה, סוגה הם מן לוט,

סוג ולא מן לטה, סגה. וצ"ל לדעתי בוטָה, בוטִים (או בוטָה, בוטִות) מן "יש בוטה

כמדקרות חרב" והוא על דרך "עם שאול עשינו חוזה", וזוהי דעתו של אייכל

בפירושו למשלי י"ב, י"ח: כמו יש בטוי. אלא שהוא טעה וחושבו שם על משקל

קודש! והה"א במקום א. (והיה יכול לומר ע"מ סָאָךְ [סבאך מהול במים]). נימוקו

הוא, כנראה, שבוטה בא בטעם מלעיל שלא כבינוני ולא ידע, כי כן דרך הדחי

לבוא באות הראשונה גם במלים, שחגיגה בהן מלרע, ובזה הוא נבדל מבן צורתו

הטרחא. למשל אוהב מוסר (שם הוא מלרעי, אלא הדחי עומד תחת המ"ם

כיוצא באלה.

המסקנה היא שאין שם בוטָה, בוטִות, אלא בוטָה, בוטִים על המשקל חוזה

חויים, או בוטָה, בוטִות ע"מ עולה (קרבן), עולות.

489a. [בוע, ש"ז מ"ר בועים סמ' בועי — מקום, בית של משתה ויין וכדומה: שהיה מניחם (איוב לבניו) להיות מקיפים בבועי המשתאות תמיד וכו' (אלשיך איוב א ה)]. כבר תימן בכר (הצופה לחכמת ישראל שנה א') שבמקום בבועי צ"ל "שבו עי" היינו שבעת ימי המשתה של ז' בניו.

490a. ערך בוק. [ואמר המליץ לאיש שיצא לו שם בנדבה וידיו מכל נדבות חרבה: אתמה לעבי טובך איך נכלאו, דודי ונוזלי ידך איך נקפאו, אתה כמו מחול, אשר לו קול מאד גדול — ובוק עור ריק ורוח מצאו. (ר"י אלהריזי בכ"י תחכמוני, דברי חפץ בהקדמה)].

ב"י מביא מכתם זה כדוגמה לשימוש השם בוק (כד של יין) ובוק עור הוא מפרש כנראה: נא ד. אולם כל ההבאה לא יכירה מקומה כאן. כי אין בה זכר למלת "בוק". מה שביי קורא: "בוק עור" בשתי מלים צריך לקרוא מלה אחת: "בוקעיו" ור"ל: אתה המבטיח ולא מקיים דומה למחול (מין תוף). שיש לו קול גדול, אולם הבוקעים אותו (בוקעיו). כדי למצוא את מקור הקול. מוצאים בו ריקות ורוח. הנוסחה הנכונה של כל המכתם נמצאת במלאכת השיר לנאיבואיר עמוד 37 וכן בתחכמוני מהדורת קאמינקא עמ' 399. בהוספת התיקון בעמוד 514. אלא שבמקום "ובוקעו אצל ק' צ"ל "ובוקעיו". (ומכאן: ובוק עור) כמו שהוא במלאכת השיר וכמו שמעיד עליו הפועל בריבוי "מצאו". במקום "מכל נדבות" בבי צ"ל מטל נדבה, כמו שהוא במלה "ש ותחכ". במקום איך "נקפאו". בתחכמוני קפאו. אגב, יש לתקן במלה "ש" "נכלאו" במקום נפלאו. ומעניין שלמלה "בוקעיו" באה הערת נאיבואיר צ"ל "בטנה"!

495a הוסף: בושם, בעל חנות בשמים: אשרי מי שמלאכתו בושם. עין יעקב, קדושין פב ב = בסם שבש"ס, אי אפשר לעולם בלי בורסי וכלי בושם אשרי למי שהוא נביא ואוי לו למי שהוא קוסם (ר"ז הענא, צהר התיבה בו). 496b. ערך בָּזָה. לשימוש הלשון בזה ב' מובאת רק דוגמא יחידה מאדר"ג "שהן בוזין בעצמן" ויש להוסיף: "בויתי במצוותיך" (כתר מלכות, פסקה, אלה בשתי).

שם. בָּזָה על מובא מד"ר בראשית ע"ה, ויש להוסיף: מבזה על כבודי (ב"ר א ה), מה אתה מבזה על המלכות? (תנח' בובר, מקץ יא), משה על אלו אתה מבזה? (תנח' פקודי ט), חביבין הם הנרות לפני שלא תהיו מבזין עליה (על המנורה) (תנח' בהעלותך, ה).

497a. [בָּזוּז מ"ר בָּזוּזים]. צ"ל בָּזוּזים. ב"י מעיר שהוא ע"ד לקוח לקוחות, אבל גם לקוח צ"ל בריבוי לקוחות בקמץ קיים.

497b. ערך בָּזוּי. הוסף: ובזוי על: שלא יהו מצוות בזויות עליו (שבת כב, א). 497b. הוסף: בָּזוּי. טעמא דרב (שאמר אין מדליקין נר־חנוכה מנר) משום ביוזי מצוה (שבת כב, א) וכן אין מפסידים שאר אוכלין דרך בזוי ובעיטה (רמב"ם הלכות ברכות ז ט).

500b. ערך בָּזָק. [מ"ר בנגים]. הוסף: ואמר המשורר: תדמם כרובים חצובי להבים ושבים כמראה הבזקים (ר"י אלהריזי במלים חשוקים, תחכמוני, שער ראשון מהדורת לגרד), בתחכמוני מהדורת קאמינקא כמראה הברקים. והיא טעות "ברקים" נזכר במחרוזות הקודמת והמשורר הלא תפס לשון הכתוב (יחז' א יד) כמראה הבזק.

510b. הוסף: בָּטָ — בטא, צונץ Synagogale Poesie משקל קלה, 381 מהד'

פריימן): אני אמרתי אל מוציאו ממצרים והוא ב ט והוצאתי אתכם מתחת סבלות. מצרים (דוידזון א' 6580). נִזְמַר שִׁיר וְנִבְטָה לֹאֵל תִּהְיוּ עוֹטָה (ר"י נגר' עולת חדש נז).

514 ערך בְּטִיחָה. הוסף מ"מ: גבר חסיונו מבטיחת אדם שעוננו (אשחר יוצר לשבת שובה) ב"י מציין את המלה מרשימחו של צונץ).

516b. ב בְּטִל. הוסף: „בשבתות ובי"ט מיהא שיש לנו פנאי נש ב בט לים ונישן כל הלילה (אוצר הגאונים ברכות תשובות מ"א).

517b. [בְּטֵן ש"נ מ"ר בְּטָנִים]. הוסף: בְּטָנוֹת. מהו ועלהו לתרופה (יחז' מז יב) כדי לפקוח עיני עורים, רגלי חגרים ולחזק ברכים כושלות ולתת ילד בבטנות עקרות (בראשית רבתי מהד' אלבעק 30, שו' 26).

523b. שימוש הלשון בִּין. ב"י מביא רק דוגמה אחת לשימוש לשון זה, ויש להוסיף: בין הרועה והזאב נבקע השם (תנח' וארא ו') בין מר ומתוק יעמד לבי (ריה"ל, מה לך צביה) וכן בין כל אחד וחבריו ימצא השנוי בין ארבעתן יסוה"ת ד ה).

524b. ביניהם. יש להוסיף גם בִּינָם. בינך לבינם אני הרוג (מכות כ ב) בינך ובינם אני אָהֵרָג (לק"ט, 116).

525a. בְּיִינוּבְּנֵי. הוסף: ביני השיטות (רמב"ם הלכ' ס"ת ז יג). 525b. [א. בין פ"ע עבר בנתי]. הוסף: בִּינָתִי: אני דניאל בינתי בספרים (דני' ט ב).

שם. [אשר למד ותורה לו לקנין וכו'. (ראב"ע)]. צ"ל: (ר"מ קמחי). 529a. ערך ביצה. הוסף: משכרת אשה לחברתה תרנגלת לישב על הביצים (תוספתא, בבא מציעא פרק ד משנה כד).

531b. [בירנית ש"נ מ"ר בירניות]. הוסף: בירניים. „שבנו רומי הרשעה ועשו בה בירניים. (שו"ט יז יג, בובר 134).

535b. שו' 87 מלמטה. [בית נכאת, בית אוצר הבשמים וכו']. צ"ל בית נכות עיין ערכי נכאת ונכות.

שם. הוסף בית עתרות, בית תפלה, ראה עתרות.

538a. בִּיתִי צ"ל בִּיתִי.

541a. ערך בכורה, בסופו: ראויה היתה בכורה לצאת מרחל. (כ"ב קכג, א). הבאה זו מקומה בסעיף א) במשמעות: „משפט הבכור“, ולא בסעיף ד) במשמעות: אשה שנולדה ראשונה.

542. ערך בכר. הוסף נפעל: „נבכר מבשל מסמני להביאו לאמרכל" (אשריך ישראל, מעריב ליל ב' של שבועות).

546b. [בְּפָה ש"ז מ"ר בלהים]. מ"מ: אזהרות, רס"ג: אונך הט וכו' צ"ל „תרי"ג מצוות" (סדור רסע"ג קסה); בסדור מנוקד בְּלָהִים, ונראה שזהו הנכון. רסע"ג לא חידש שם בְּלָה בשני קמצים, על משקל דבר (אגב אין דוגמה כזאת), אלא את ריבוי השם בְּפָהָה שינה מן בלהות לְבָפָהִים לשם החרוה, וכן יש לנקד גם בהבאה השנייה מאזהרות סד' רס"ג קצט.

557b. ערך בס. יש להוסיף: במו, צורה מחודשת על משקל „למו“: טרפי ערבות לרוכב בערבות במו לבהלל בזמר והלל, (אקחה בראשון, קרובץ ליום א' דסכות). יבינו איפה הם ומה יהיה במו (שדל, כנור נעים, עמק החרון).

559a. [בן. שִׁנִּי הַנִּיקוּד קְדוּם שֶׁל הַשֵּׁם בֶּן וְנִשְׁמַר רַק בְּסִמִּיכוֹת בַּהֲרֻכְבַּת שַׁעֲפָה בַּהֲשֵׁם בְּנִימִין וּלְפָנַי נֹון וּלְפָנַי יוֹד]. מְנִיסוּחוֹ שֶׁל בִּי יוֹצֵא, כִּאִילוֹ צוּרַת בֶּן בֶּא לְפָנַי נֹון וְיֹוֹד בְּכָלֵל, וְלֹא הִיא, גַּם לְפָנַי נֹון בֶּא בֶן בְּסִמִּי בְּסִגּוֹל כְּרִגִּיל. בֶּן־נַחֲוֹר; בֶּן נֹר, בֶּן נִבְט, וְכֵן לְפָנַי יוֹד בְּנִי־יוֹתָם, בֶּן יוֹסֵף, בֶּן יִצְהָר.

562. הוֹסֵף: בְּנֵי מְלָאכִים. (שֶׁבַת קִיב, ב.).

573. הוֹסֵף: קָעִיט שִׁת: בַּעוּטָה וְלַעוּטָה וְעַבּוּטָה בֵּין אֶצֶר וְדִשּׁוֹן (אֲדַעָה כִּי־

שֶׁב־שׁוֹבָה).

56/a. עֵרֶךְ בֶּסֶם. מוֹבָאוֹת שְׁתֵּי הַבָּאוֹת מִן הַמִּדְיָר שְׁמוֹת כֵּג וּמִן עֲבוֹדַת

הַקֹּדֶשׁ לְרַמְבֵּ"ג. הוֹסֵף: לִיבִשָּׁה פֶּרֶסֶס לְבָלֵב וּבִסֶּם, לַעֲרוּגַת הַבֶּשֶׂם, לִירֵאִיו אֶסֶם, (אֵילַת, ר' מֵאִיר, יוֹצֵר לְשֶׁבַת וְרַח).

570. עֵרֶךְ בַּעַד. הוֹסֵף בַּעַד בְּמִשְׁמַעוֹת בְּשִׁבִּיל: „צוֹאֵר נִפְשֵׁט בַּעַד קְרִיצָה”

(אֶפְסוֹ גּוֹשִׁים, סִלִּיחוֹת יוֹהִ"כ.).

576b. ש' 10. הוֹסֵף: בַּעַל שְׁבוּעָה, רִבִּים בִּיהוּדָה בַּעֲלֵי שְׁבוּעָה (נַחֲמִיה ו' יח).

579a. עֵרֶךְ בַּעַר. הוֹסֵף: בִּקֵּל בְּמִשְׁמַעוֹת נִפְעַל: מְדוּעֵ לֹא יִבְעַר הַסֵּנָה

(שְׁמוֹת ג' ג) רִ"ל מְדוּעֵ לֹא יִשְׂרָף.

הוֹסֵף בְּנִפְעַל: הַמֶּלֶךְ נִבְעָרָה הֶמְתָּו (רִ"י נִגְר' מֵהַד' פֶּרִיס חוֹרֵב 413).

שֵׁם צִיִּין בְּנִפְעַל הַמִּשְׁמַעוֹת כֹּלָה: שְׁכֹלָה וְנִבְעַר אִיסוּרוֹ (רִשִּׁי פִּסְח' כו, ב

דִּ"ה בְּטִילָה).

580b. עֵרֶךְ בַּעַת. הוֹסֵף: הִפְעַל: „לְקוּלוֹ כִּי יִקְשֹׁב יִבְעַת כֹּל מוֹשֵׁב” (אֲשָׁא

דַּעִי מוֹסֵף לְרַה"ש).

ספרים שנתקבלו במערכת

אביונה מ', גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל, מן שיבת ציון ועד ראשית הכיבוש הערבי, הוצ' מוסד ביאליק, ירושלים תש"ט, 208 עמ'.

אבן-שושן א', מילון חדש מנוקד ומצויר, בהשתתפות חבר אנשי מדע, כרך שלישי, מ-ס, הוצ' „קריית ספר” בע"מ, בסיוע משרד החינוך והתרבות, ירושלים, תש"י.

האוניברסיטה העברית בירושלים, כ"ה שנה תרפ"ה – תש"י, ירושלים, תש"י.

אטינגר ד', שפתנו במראות, מילון הסתכלותי בציורים עם תרגום לאנגלית, בהשתתפות מומחים מקצועיים ואנשי מדע מוסמכים, הוצ' „דביר”, תל-אביב, תש"י.

אלמליח א', מילון חדש ושלם, עברי-צרפתי, מהדורה חדשה מוגדלת ומורחבת, מוגהת ומתוקנת עם הרבה הוספות ושינויים, כרך ראשון, א-י, הוצ' „יבנה”, תל-אביב, תש"י, 1207 עמ'.

אלף לילה ולילה, כרך רביעי, תרגום מערבית, י"י רבלין, הוצ' קריית ספר ירושלים תש"י.
בן-גריון ע', שבילי האגדה, מבוא לאגדות-עם של העמים ושל ישראל, הוצ' מוסד ביאליק, ירושלים, תש"י, 259 עמ'.

בן-יהודה א' הירושלמי, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, כרך תשיעי, אות ע', מהדורה עממית להוצאה „לעם”, תל-אביב.

ברגר ב', ענייני לשון, הערות בעקבות האונה, קובץ א', ירושלים, תש"י, 127 עמ' במכפלת. **גוטשטיין מ'**, למד עברית, בהשתתפות ש' ברחיים, הוצ' ניומן, תל-אביב, תש"י.
גורביץ י', שיעורים במיקרוביולוגיה, ספרית מס למדע סופולרי, ספר 36, ירושלים, תש"י (בצירוף רשימת מונחים).

דרומי ח', ספר התחביר לבה"ס התיכוניים ולמתלמדים, ירושלים, תש"ט.

דרומי ח', על הלשון העברית ועל למודה, קובץ מאמרים, ירושלים, תש"ט.

היינמן י', דרכי האגדה, היצאת ספרים ע"ש י"ל מגנס, האוניברסיטה העברית והוצאת „מסדה” בע"מ, ירושלים, תש"י.

ולטש ב"פ, טבע, מוסר ומדיניות, רמת החיים ומלחמת נצח, מוסד ביאליק, ירושלים, תש"י.
זלאטקין מ"מ, שמות הספרים העברים לפי סוגיהם השונים, תכונתם ותעודתם, הוצאת המחבר, שוויץ, תש"י, 296 עמ'.

מגלות גניזות, מתוך גניזה קדומה שנמצאה במדבר יהודה סקירה שנייה, מאת א"ל סוקניק, הוצאת ביאליק ירושלים תש"י.

מנחה ליהודה, מוגש להרב י"ל זלוטניק ליובלו השישים מאת חבריו וידידיו, בעריכת פרופ' ש' אסף, ד"ר י' אבן-שמואל וי' בנימין, בסיוע מוסד הרב קוק שעל יד המזרחי העולמי, ירושלים וההסתדרות העברית באפריקה הדרומית, ירושלים תש"י.

סגל מ"צ, מבוא המקרא, ספר רביעי – תולדות המקרא, תוספות, הוצ' קריית ספר בע"מ, ירושלים תש"י.

סדובסקי א', מחלות נשים, XLXI + 244 מילון מונחים הוצ' אחיאסף, ירושלים, תש"י.
סדר תפלה, עם פירוש עולת ראייה מאת הרב ר' אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל, כרך שני, הוצ' אגודה להוצאת ספרי הראי"ה קוק ז"ל, בסיוע „מוסד הרב קוק”, ירושלים תש"י, תצ"ו עמ'.

סמבטיון, שפינוזה גנבי-ספרותי, הוצ' „אשכולין”, תל-אביב, תש"י.

(המשך יבוא)

מונחי כימיה

עם פרסום רשימה ג' (ב"לשוננו" כרך י"א עמ' 307 ואילך) חלה הפסקה ממושכת בפעולת הוועדה למונחי הכימיה. הוועדה הגיעה אז לכלל דעה, כי תוכל להמשיך בעבודתה רק אם תיקבע תכנית מפורטת לפעולתה והחומר לדיון יוכן הכנה יסודית ומקיפה.

לאחר מ"מ ממושך עם סניף ההסתדרות הכימאית בירושלים נקבע בשנת תש"ו שיתוף פעולה בינו ובין המזכירות המדעית של ועד הלשון בירושלים. סניף הסתדרות הכימאים מינה עובד מדעי מיוחד, שמתפקידו היה לכנס את המונחים הלועזיים הדורשים תרגום לעברית, להגדיר במידת הצורך ולציין את המונחים העבריים המשמשים כבר בספרות המקצועית להבעת המושגים הנדונים. ואמנם כעבור שנתיים בערך נסתיימה הכנת פרק אחד: הצעות למונחים בכימיה האנאורגאנית, שהוגשו בטבת תש"ח לחברי ועד הלשון ולכימאים לעיון ולחוות דעת.

הרשימה המוצעת, שנלקטה ונערכה על דעת ועדה מכינה של שלושה אנשי המקצוע מטעם הסניף הירושלמי של ההסתדרות הכימאית בארץ-ישראל, כוללת 885 ערכים מסודרים לפי סדר אלפביתי באנגלית וגרמנית, ולידם השמות העבריים במידה שהם מצויים ברשימות שנתפרסמו ע"י ועד הלשון ובספרי לימוד עבריים לכימיה, ובמידה שהיה אפשר לעורכים לקבוע שמות נוספים בתבניתם של השמות המצויים.

הוועדה הנ"ל הרגישה בקושי הרב הכרוך בחיבור מילון למונחי הכימיה בעברית, ואלו דבריה במכתב הלוואי שצורף לרשימה:

„אף כי עבודת בראשית רבה ונכבדה נעשתה במשך עשרים השנים האחרונות על ידי ועד הלשון ועל ידי מחברים שונים בשדה זה, עדיין רב המחסור במונחי כימיה עבריים — לפעמים אף למושגים אלמנטריים ביותר — וכנגד זה קיימת במקרים רבים כפילות מכבידה ומכשילה במונחים המשמשים בפי מורים שונים, במוסדות השכלה שונים או בספרים שונים.“

כתגובה על החוזר הנ"ל נתקבלו הערות מאת הגב' מ' בר-דיין (ירושלים), ה' ש' ייבין (ירושלים), ד"ר א' רוזנברג (תל-שלום) וה' ש' שמחוני (חיפה). ההערות, שניתנו מתוך גישה שונה והרגלים לועזיים שונים, הבליטו עוד יותר את חוסר השיטה הקיים בלימוד הכימיה בעברית ואת הצורך בשיטה אחידה לקביעת שמות התרכובות הכימיות. ה' שמחוני חיבר הצעה מפורטת של

1. ד"ר א' גלזנר, ה' א' רדלר-פלדמן ואינג' י' שכטר ואתם ד"ר ז' בן-חיים

מטעם ועד הלשון.

2. זכרונות ועד הלשון ו' 53—58, לשוננו י' 873—877, „לשוננו" י"א 307—314.

שיטה לקביעת שמות לתרכובות כימיות בעברית¹ — תמצית אותו חלק בהצעתו, העוסק בכימיה האנאורגנית, נדפסה ב„לשוננו“ (כרך ט"ז, עמ' 47–54) — ועי' שיטה זו חיבר רשימה מקבילה של שמות התרכובות בעברית.

במרחשון תשי" כנס ועד הלשון את הוועדה למונחי הכימיה בירושלים בהרכבה החדש: פרופ' ד"צ בנעט ופרופ' ניה טור-סיני — חברי ועד הלשון, פרופ' מ' בובטלסקי — מטעם האוניברסיטה העברית, וה"ד"ר א' גלזנר, ד"ר י' ליבוביץ וד"ר ש' שר-אל (ישראלשוילי) — מטעם ההסתדרות הכימאית בישראל; מזכיר הוועדה — ה' מאיר מדין.

הוועדה חידשה את עבודתה על יסוד הרשימה המוצעת ע"י הוועדה המכינה וההערות שנתקבלו עליה ועל יסוד ההצעה המקבילה של ה' שמחוני. ה' שמחוני הוזמן להשתתף בישיבתה השלישית של הוועדה והרצה בה את טענותיו כלפי המצב הקיים בכימיה בעברית ואת תמצית הצעתו הנו'. באותה ישיבה צורף כחבר קבוע בוועדה ומכאן ואילך השתתף בישיבותיה.

אחר דיון מקיף החליטה הוועדה, שחוסר שיטה בקביעת מונחי הכימיה גורם לבלבול תחומים בין סוגים שונים של תרכובות כימיות ועי"כ לקשיים גדולים בהוראת המקצוע ולתקלות בשימושו המעשי, ומשום כך החליטה לקבוע שיטה, שתאפשר להביע את מושגי הכימיה בעברית באופן ברור, מדויק וחד-משמעי, כלומר: מצד אחד חייב שם של תרכובת מסוימת לשקף בדיוק את מהותה; ומצד שני צריך, ששם זה יהא נובע ממהותה של התרכובת.

דרך משל: אסור שאותה חומצה תיקרא גם „חומצת-בור“, וגם „חומצה בורית“ וגם „חומצה בורנית“ וכדומה; וכן אסור שתיקרא חומצה אחת בשמות הרבה, כגון: חומצת המלח, חומצת מימן-כלור, חומצה מימן-כלורית, חומצה מלחית, חומצת כלור-מימן, חומצה הידרוכלורית; או ששתי תרכובות תיקראנה בשם אחד או בשני שמות המשמשים בערבוביה.

לאחר דיונים ושיקולים, שבהם נתבררו גם השיטות הנוהגות בלשונות אחרות, קיבלה הוועדה את עקרונות שיטתו של ה' שמחוני (עי' במאמר הנ"ל ב„לשוננו“), שלפיה שם התרכובת מורכב דווקא משם-עצם ותואר (ולא משמות-עצם בסמיכות), ולכל חלק מחלקיו תפקיד מוגדר ומסוים. עי"כ ובתוספת שיטתית של סופיות לתארים — ובשעת הצורך גם של תחיליות מתאימות לתארים ולשמות-העצם — מבטא השם העברי בדיוק נמרץ את הנוסחה הכימית על פרטיה ואף על סדר איבריה. בדרך כלל מקבילה שיטה זו לזו הנוהגת באנגלית בזמן האחרון, ולפעמים מדויקת היא וברורה אף יותר ממנה, ומחאימה לנסיות החדשות בכימיה הבינ-לאומית.

ועוד יתרון לשיטה זו: הלשון האנגלית מקדימה כאן את שם-העצם לתואר בניגוד לטבעה לשם קיום שיטה עקיבה, ואילו בעברית עולה הצורך הכימי בקנה אחד עם טבע הלשון המקדימה את שם-העצם לתואר. יתרון נוסף לה לשיטתנו ביחס לאנגלית, שבעברית ניתנת לנו אפשרות מצוינת להתאים את הסופיות בתוארי המלחים לשל תוארי החומצות, שעליהן

1. ש' שמחוני, רוקח כימאי — הצעת טרמינולוגיה כימית בעברית לפי שיטה אחידה

קבועה ומדויקת, 1945–1947, א) לכימיה הלא-אורגנית, ב) לכימיה האורגנית.

מתייחסים מלחים אלו. סופיות אלו מקבילות לסופיות הבין-לאומיות, ועם זה הן עבריות בצורתן (עי' בכללים ב' ו-ג').

ההחלטות, שהגיעה אליהן הוועדה בשתי קריאות תוך חמש עשרה ישיבות, נשלחו בחוזר לחברי ועד הלשון ולמומחים מקצועיים. נתקבלו הערות מאת היה אינג' ש' אירמאי, ד"ר ב' אשכנזי, ד"ר ז' בן-חיים, ד"ר מ"ה בן-שמאי, ד"ר מ' ויניק וד"ר י' קורצ'ין. ובישיבתה הט"ז ביום כ"ו בסיוון תשי" סיכמה הוועדה את החלטותיה, והרי הן ניתנות להלן.

מ"מ

כללים לקביעת שמות תרכובות כימיות אנאורגניות

א. השם המדויק לחומצה, מלח וכו' מורכב משם-עצם המציין את הקטיון ומתואר המציין את האניון. גודל מנת החמצן בתרכובת, או היעדרו, מובעים בסופית של התואר.

אין כלל זה שולל את האפשרות להשתמש בשמות לוואי נוספים על השם המדעי, בתנאי שיהיו ברורים וחד-משמעיים.

ב. שמות החומצות מורכבים משם-העצם „חומצה" ומתואר המביע את היסוד האלמנטרי המסתיים בסופית כלהלן:

יִית — בחומצות מימן (חסרות חמצן), hydro-acids, למשל:

חומצה קְלוֹרִית hydrochloric acid, HCl

יִית — בהקבלה אל -ous באנגלית, למשל:

חומצה קְלוֹרִיתית chlorous acid, HClO₂

תִית — בהקבלה אל -ic באנגלית, למשל:

חומצה קְלוֹרִיתית chloric acid, HClO₃

ג. שמות המלחים מורכבים משם-עצם המביע את היסוד המתכתי (הקטיון) ומתואר המציין את האניון. התואר מסתיים בסופית המתאימה לזו של תואר החומצה שהמלח מתייחס עליה:

יִי — בהקבלה אל -ide באנגלית, למשל:

נתרן קְלוֹרִי sodium chloride, NaCl

יִיתִי — בהקבלה אל -ite באנגלית, למשל:

נתרן קְלוֹרִיתִי sodium chlorite, NaClO₂

תִי — בהקבלה אל -ate באנגלית, למשל:

נתרן קְלוֹרִיתִי sodium chlorate, NaClO₃

כלל זה נוהג גם לגבי מלחים בעלי אניון מתכתי, למשל:

אשָׁלָגן צִינְקָתִי (זִינְקָתִי, אֶצְתִּי), potassium zincate, K₂ZnO₂

הערה: הסופיות יִיתִי, תִי הן סופיות תואר עבריות, ונכתבות

בתי"ו (השווה הערה לכלל ז').

ד. הסופיות ־י (ת), ־יתי (ת), ־תי (ת) מצטרפות לשורשו של שם היסוד, ולכן בבניית תארים משמות יסודות המסתיימים בעברית ב־"ן" או ב־"ית" נשמטת הסופית של שם היסוד. למשל, מן היסודות חנקן, זרחן, גפרית נגזרים התארים: סָנְקִי; וְרָחִי, וְרָחִיתִי; גָּפְרִי, גָּפְרִיתִי, גָּפְרִתִּי (ולא: חנקני; זרחני זרחנית; גפרית, גפריתית, גפריתתי).

וכן תושמט הסופית — יום בשמות יסודות המשמשים בעברית כצורתם הלטינית. למשל, מן קולומביום — קולומבתי (ולא קולומביומתי). במקרה שעלולה לבוא טעות הבנה תישמר היו"ד שבסופית זו, למשל מן גליום — גָּלִי, גָּלִיתִי, מן גרמניום — גֶּרְמָנִי, גֶּרְמָנִיתִי.

ה ע ר ה א': בתארים משמות היסודות חמצן ומימן קיימת הנו"ן (שלא להחליפם בחומץ ומים): חֲמָצָנִי, מִימָנִי.

ה ע ר ה ב': בשם היסוד "אָרְסֵן" (וְרָנִיךְ) דין הנו"ן כחלק משורש השם, והתארים: אָרְסֵנִי, אָרְסֵנִיתִי, אָרְסֵנִיתִי; והוא הדין ביסודות: אירן, טִיטָן, פְּלָטִין, אַנְטִימֹן, לֵבָנֶן, ובשורשונים: אַמּוֹן, צִיָּאָן. ה ע ר ה ג': התארים משמות היסודות כֶּסֶף וכֶּסֶפִּית נגזרים מן השמות הלועזיים של יסודות אלו: מן כסף — אַרְגֶּנְטִי וכו', ומן כספית: מְקֻרָּנִיתִי (כדי למנוע טעות בתארים מעין כֶּסֶפִּי, כֶּסֶפִּיתִי, כֶּסֶפֶתִּי, שאפשר להבינם כנגזרים גם מ"כסף" וגם מ"כספית").

ה. מן היסודות: גפרית, זרחן, חנקן, פחמן אפשר לגזור תארים גם משמותיהם הבין־לאומיים של יסודות אלו. כך: סוּלְפִידִי, סוּלְפִיתִי, סוּלְפָּתִי עַל יד גָּפְרִי, גָּפְרִיתִי, גָּפְרִתִּי; פּוֹסְפִידִי, פּוֹסְפִיתִי, פּוֹסְפָּתִי עַל יד וְרָחִי וכו'; גִּיטְרִידִי, גִּיטְרִיתִי, גִּיטְרִתִּי עַל יד סָנְקִי וכו'; קַרְבִּידִי, קַרְבּוֹנָתִי עַל יד פַּחְמִי, פַּחְמִיתִי.

ה ע ר ה: סולפיד, גיטריד, בקיום ־id (לעזו, שהרי תארים אלו שאולים כתבניתם הבין־לאומית. לעומת זאת: פְּלֹזִרִי, בְּרוֹמִי, יוֹדִי בלי ־id) הלועזית, הואיל ושם היסוד גם בעברית הוא פְּלֹזֶר, בְּרוֹם, יוֹד, מה שאין כן ב־carbon, sulphur, phosphorus, nitrogen. אולם פּוֹסְפִיתִי, פּוֹסְפָּתִי וכו' נכתבים בתי"ו לפי התבנית העברית, שלא לחרוג מן המסגרת שבכללים ב־ג' (ובניגוד לכלל ז').

ו. התחילית per-, המציינת מנת חמצן גדולה יותר בחומצות ובמלחים, מובעת בעברית "על-", והתחילית hypo-, המציינת מנת חמצן קטנה יותר, מובעת "תת-"; למשל:

חומצה על־פְּלֹזְרִיתִית	HClO_4 , perchloric acid
נתרן על־פְּלֹזְרִיתִי	NaClO_4 , sodium perchlorate
חומצה תת־פְּלֹזְרִיתִית	HClO , hypochlorous acid
נתרן תת־פְּלֹזְרִיתִי	NaClO , sodium hypochlorite

ז. השמות הכלליים המציינים קבוצות מלחים המתייחסים לחומצה אחת נקראים בשם הבין־לאומי: סוּלְפִיד, בְּרוֹמָאט, פּוֹסְפָּאט, פְּלֹזִיד, פְּלֹזִיט, פְּלֹזְרָאט, צִינְקָאט (וִינְקָאט), אַרְנָאט, פְּרָאט, קוֹפְרָאט.

ה ע ר ה: שמות אלו הם ש א ו ל י ם, ולכן הם נכתבים בטיית ולא בתי"ו (השווה הערה לכלל ג').

ח. המלות meta-, ortho-, pyro-, thio-, pseudo- מובעות בצורתן הבין-לאומית ונכתבות: מטא-, אורתו-, פירו-, תיו-, פסידו-, גם כשהן באות כתחיליות בתוארי החומצות והמלחים, כגון: חומצה מטא-ורחתית, נתרן פירו-נפּרתי, וגם כשהן באות במקום תארים לציון קבוצות של תרכובות, כגון: חומצות אורתו, מלחי תיו.

ט. התחמוצות (oxides) נקראות בשמות המורכבים משם-עצם המציין את היסוד המתכתי או האל-מתכתי ומן התואר "חמצני". את המספרים שבנוסחה המדעית מביעות התחיליות ("סד-"), "דו-", "תלת-", "ארבע-", המצטרפות גם לשם העצם וגם לתואר במידת הצורך; כגון:

פחמן דו-חמצני carbon dioxide, CO_2

תלת-פרזל ארבע-חמצני triiron tetroxide, Fe_3O_4

תלת-עופרת ארבע-חמצנית trilead tetroxide, Pb_3O_4

במקום שאין חשש לטעות, מותר להשמיט את התחילית, כגון: "נתרן חמצני" במקום "דו-נתרן חמצני" (Na_2O).
התחילית per- בשמות התחמוצות מובעת בעברית "על-": "על-חמצני" = peroxide.

י. ערכיות שונות של מתכת מובעות ע"י התחילית "רב-" המקבילה לסופית האנגלית -ic להבליט את הערכות הגבוהה, והתחילית "קט-" המקבילה לסופית האנגלית -ous להבליט את הערכות הנמוכה; למשל:

רב-פספית כלורית mercuric chloride, HgCl_2

קט-פספית כלורית mercurous chloride, HgCl

וכן בתחמוצות, אם הכוונה להבליט את הערכות השונה (השווה סוף כלל ט):

רב-פרזל חמצני ferric oxide, Fe_2O_3

קט-פרזל חמצני ferrous oxide, FeO

יא. התחילית sub- מובעת בעברית "פחות" כגון:

קסף-פחות כלורי silver subchloride, Ag_2Cl

יב. השורשון OH (hydroxyl) נקרא כמו בלועזית, "הידרוקסיל".

שמות התרכובות בעלות השורשון OH מורכבים משם-עצם המציין את המתכת עם התואר "הידרוקסיד", כמו:

נתרן הידרוקסיד sodium hydroxide, NaOH

שם כולל לכל הסוג הזה הוא "הידרוכסידים".

יג. אם המלח מכיל שני שורשונים חומציים, מובע הקטיון בשם-עצם, ושני השורשונים בשני תארים מאוחדים; למשל:

סידן חנקתי-כלורי calcium nitro-chloride, $\text{Ca}(\text{NO}_3)\text{Cl}$

והוא הדין אם במקום אחד משני השורשונים החומציים בא הידרוכסיל (במלחים בסיסיים); למשל:

מגנסיום הידרוקסיד-כלורי basic magnesium chloride, $\text{Mg}(\text{OH})\text{Cl}$

יך. אם המלח מכיל שני יסודות מתכתיים שונים, מובעים שניהם בשמות-עצם מאוחדים, והאניון בתואר ; למשל :

אשָׁלָגָן-נֶתֶרֶן טַרְטְרָתִי potassium-sodium tartrate, $\text{KNaC}_4\text{H}_4\text{O}_6$

אשָׁלָגָן-מַגְנֶסְיִים כְּלוֹרִי potassium-magnesium chloride, KMgCl_3

והוא הדין אם במקום אחת משתי המתכות בא מימן (במלחים חומציים) ; למשל :

נֶתֶרֶן-דִּוְ-מִיָּמן וִרְחָתִי sodium dihydrogen phosphate, NaH_2PO_4
(mono sodium phosphate)

על יד שם מדעי זה אפשר להשתמש בשם טכני, שבו נוספת התחילית „חד-“ ליסוד המתכתי של המלח העני ביותר במתכת. „דו-“, „תלת-“ וכו' לאלה שאחריה, בלי להזכיר את המימן.

כשיש חשש לטעות יש להוסיף לפי הצורך על השם (הטכני) כולו את התואר : ראשוני, משני, שלשי ; למשל :

חד-נֶתֶרֶן וִרְחָתִי, NaH_2PO_4 חד-סִידֵן וִרְחָתִי, $\text{Ca}(\text{H}_2\text{PO}_4)_2$

דו-נֶתֶרֶן וִרְחָתִי, Na_2HPO_4 דו-סִידֵן וִרְחָתִי (משני), CaHPO_4

תלת-סִידֵן וִרְחָתִי, $\text{Ca}_3(\text{PO}_4)_2$

בסימון זה התחיליות „חד-“, „דו-“ וכו', מכוונות לערכות ולא לנוסחה.

טן. במלחים חומציים נטולי מים יש להוסיף על שם המלח בהתאם לנוסחה את תחילית ההכפלה „דו-“, „תלת-“ וכו' לפני התואר המציין את האניון ; למשל : נֶתֶרֶן דו-גִּפְרִיתִי, $\text{Na}_2\text{S}_2\text{O}_5$ לעומת : נֶתֶרֶן-מִיָּמן גִּפְרִיתִי, NaHSO_3 . אין כלל זה בא לשלול את השמות המובעים בעזרת התחיליות „מטא-“, „פירו-“ ו„אורתו-“ ; למשל :

נֶתֶרֶן אַרְבַּע-בוֹרָתִי, $\text{Na}_2\text{B}_4\text{O}_7$

אשָׁלָגָן דו-כְּרוֹמָתִי, $\text{K}_2\text{Cr}_2\text{O}_7$

אך גם : נֶתֶרֶן פִּירו-גִּפְרִיתִי, $\text{Na}_2\text{S}_2\text{O}_7$

טז. הסופית -yl בשמות מלחים בסיסיים מובעת גם בעברית „-יל“ ; למשל :

בִּיסְמוּתִיל חֲנֻקָּתִי bismuthyl nitrate, BiONO_3

יז. בקומפלקסים מובע שם המלח כפי הכללים שלעיל. התואר המציין את האניון ייבנה באחת משתי הדרכים :

(א) שם האלמנט הבאה במקום החמצן עם הסופית „-י“ ואחריה המתכת עם הסופית המתאימה. „-יתי“ או „-תי“, כמו :

אשָׁשָׁן כְּלוֹרוֹ-פְּלָטִינָתִי potassium chloro-platinate, K_2PtCl_6

נֶתֶרֶן פְּלוֹאורוֹ-סִילִיקָתִי sodium fluoro-silicate, Na_2SiF_6

(ב) שם המתכת עם התחילית „רב-“ או „קט-“ ואחריה האלמנט הבאה במקום החמצן עם הסופית „-יי“, כמו :

נֶתֶרֶן רַב-זָהָב-יודִי sodium auri-iodide, NaAuI_4

נֶתֶרֶן קַט-זָהָב-צִיאָנִי sodium auro-cyanide, $\text{NaAu}(\text{CN})_2$

יח. תרכובות של מתכת עם מימן נקראות בשם עצם המביע את המתכת עם התואר „מִיָּמְנִי“ או „הִידְרִידִי“ ; למשל : נֶתֶרֶן מִיָּמְנִי (הִידְרִידִי).

השם הכולל לסוג זה הוא: היִדְרִידים.
 תרכובות של אלמתכת עם מימן נקראות בשם־עצם המביע את האלמתכת עם התואר „מִימְנִי“, או בשם־העצם „מִימֶן“ עם תואר המביע את האלמתכת עם הסופית „-י“; למשל: כְּלוֹר מִימְנִי, גָּפְרִית מִימְנִית, או: מִימֶן כְּלוֹרִי, מִימֶן גָּפְרִי (סולְפִידִי).

אחדות מתרכובות אלה נקראות גם בשם בין־לאומי מקוצר:

חנקן מימני (מימן חנקי) NH_3 — אַמוֹנְיָה, והשורשון NH_4 — אַמוֹן;
 זרחן מימני (מימן זרחי) PH_3 — פּוֹסְפִין, והשורשון PH_4 — פּוֹסְפוֹן;
 ארסן מימני (מימן ארסני) AsH_3 — אַרְסִין, והשורשון AsH_4 — אַרְסוֹן;
 אנטימון מימני (מימן אנטימוני) SbH_3 — סְטִיבִין, והשורשון SbH_4 — סְטִיבוֹן.

הדגמה לאחידות השיטה

hydrochloric acid	HCl	חומצה כְּלוֹרִית
sodium chloride	NaCl	נתרן כְּלוֹרִי
hypochlorous acid	HClO	חומצה תַּת־כְּלוֹרִיתִית
sodium hypochlorite	NaClO	נתרן תַּת־כְּלוֹרִיתִי
chlorous acid	HClO ₂	חומצה כְּלוֹרִיתִית
sodium chlorite	NaClO ₂	נתרן כְּלוֹרִיתִי
chloric acid	HClO ₃	חומצה כְּלוֹרִיתִית
sodium chlorate	NaClO ₃	נתרן כְּלוֹרִיתִי
perchloric acid	HClO ₄	חומצה עַל־כְּלוֹרִיתִית
sodium perchlorate	NaClO ₄	נתרן עַל־כְּלוֹרִיתִי

שמות היסודות (לפי א"ב באנגלית)¹

actinium	אֶקְטִין	antimony (stibium)	אֶנְטִימוֹן
aluminium	אַלְיוּמִין (חֶמְרֶן)	argentum v. silver	
americium	אַמֶּרִיצִיוֹם	argon	אֶרְגוֹן

1. בשמות היסודות ראתה הוועדה לשמור על שמותיהם העבריים המקוריים של יסודות, שזהותם ברורה ומקורם קדום. בשאר יסודות היא בוחרת בשם המקובל ברוב הלשונות, שצורתו העיקרית על פי רוב לטינית. כשהשם ארוך ונראה הדבר רצוי מבחינה פוניטית, הושמטו הסופיות הלטיניות —ום, —יום. במקום שלא הושמטו, נשמרו כצורתן ולא הוחלפו בצורות היווניות —ון, —יון. הואיל ומלים אלו נלקחו מן הלטינית (המאוחרת) במישרים ולא באמצעות היוונית (כמלים הלטיניות שבמקורות הקדומים). מסיבה זו נשמר במלים אלו גם מבטאן המאוחר של אותיות לטיניות, כמו c (צ' ולא ק) ועוד. והואיל והוועדה לדקדוק עדיין לא החליטה החלטה אחרונה בעניין ניקוד מלים כגון רדיום, אם בדגשות היויד קָדִיּוֹם או ביויד רפה ושווא לפניו, כְּדִיּוֹם, נקטנו לפי שעה

arsenic	אַרְסֵן, זַרְנִיד	helium	הֵלִיום
astetin	אַסְטֵטִין	holmium	הוֹלְמִיּוּם
aurum v. gold		hydrargyrum v. mercury	
barium	בָּרִיּוּם	hydrogen	מִימָן
beryllium (glucinum)	בֶּרִילִיּוּם	indium	אֵינְדִיּוּם
bismuth	בִּיסְמוּט (בטי"ת 1)	iodine	יוד
boron	בוֹר	iridium	אִירִידִיּוּם
bromine	בְּרוֹם	iron (ferrum)	בְּרִזָּל
cadmium	קַדְמִיּוּם	kallium v. potassium	
caesium	צֶסִיּוּם	krypton	קְרִיפטוֹן
calcium	סִידָן	lanthanum	לַנְתָן
carbon	פַּחֲמָן	lead (plumbum)	עוֹפֶרֶת
cerium	צֶרִיּוּם	lithium	לִיתִיּוּם
chlorine	כְּלוֹר	lutecium	לוּטֶצִיּוּם
chromium	כְּרוֹם	magnesium	מַגְנֶסִיּוּם
cobalt	קוֹבַלְט	masurium	מַזוּרִיּוּם
columbium (niobium)	קוֹלֻמְבִּיּוּם	manganese	מַנְגָן
copper (cuprum)	נְחֹשֶׁת (תארים: נְחֹשֶׁת, נְחֹשֶׁתִי, נְחֹשֶׁתִי)	mercury (hydrargyrum)	כֶּסֶפֶת
curium	קוּרִיּוּם	molybdenum (בתארים תושמט הנו"ן)	מוליבדן
dysprosium	דִּסְפְּרוֹסִיּוּם	natrium v. sodium	נִיאוֹדִים
erbium	אַרְבִּיּוּם	neodymium	נִיאֹדִים
europium	אֵירוֹפִּיּוּם	neon	נִיאֹדִים
ferrum v. iron		neptunium	נֶפְטוֹן
fluorine	פְּלּוֹאֹר	nickel	נִיקֵל
francium	פְּרַנְצִיּוּם	niobium v. columbium	
gadolinium	גָּדוֹלִין	niton v. radon	
gallium	גָּלִיּוּם	nitrogen	חֲנֹקָן
germanium	גֶּרְמַנִּיּוּם	osmium	אֶסְמִיּוּם
glucinum v. beryllium		oxygen	סַמְאָן
gold (aurum)	זָהָב	palladium	פַּלָּדִיּוּם
hafnium	הַפְּנִיּוּם	phosphorus	זָרְקָן
		platinum	פְּלָטִין

את הדרך הראשונה. לכשתחליט הוועדה לדקדוק, תחול החלטתה גם על המונחים המובאים כאן. והוא הדין בשאר שאלות כתיב וניקוד של מלים שאולות, הטענות הכרע. בכתיב בלתי מנוקד נוהגים בשמות אלו הכללים הרגילים (למשל: קולומביום, אינדיום, איסטרביום וכדומה).

plumbum v. lead		sulphur	זָקְרִית
polonium	פּוֹלֹנְיוֹם	tantalum	טַנְטָל
potassium (kallium)	אֶשְׁכָּנָן	technicium	טֶכְנִיְצִיּוֹם
praseodymium	פְּרָסִיאוֹדִים	tellurium	טֵלּוּר
protactinium	פְּרוֹטָאקְטִין	terbium	טֶרְבִּיּוֹם
radium	רָדִיּוֹם	thallium	תֵּלּוּרִיּוֹם
radon (niton)	רָדוֹן	thorium	תוֹרִיּוֹם
rhenum	רֶנִּיּוֹם	thulium	תוֹלִיּוֹם
rhodium	רוֹדִיּוֹם	tin (stannum)	בְּדִיל
rubidium	רוֹבִידִיּוֹם	titanium	טִיטָן
ruthenium	רוּתֶנְיוֹם	tungsten v. wolfram	
samarium	סָמָרִיּוֹם	uranium	אוּרָן
scandium	סְקַנְדִּיּוֹם	vanadium	וַנְדִּיּוֹם
selenium	סֵלֶן	wolfram (tungsten)	וולְפֶרָם
silicium	סִילִיקִיּוֹם, סִילִיְצִיּוֹם, צֶרֶן	xenon	כְּסֶנוֹן
silver (argentum)	כֶּסֶף	ytterbium	אֶטֶרְבִּיּוֹם
sodium (natrium)	נָתְרָן	yttrium	אֶטֶרִיּוֹם
stannum v. tin		zinc	אֶצֶן
stibium v. antimony		zirconium	זִרְקוֹן
strontium	סְטְרוֹנְצִיּוֹם		

א ב ד ו ת י נ ו

במשך חדשים מועטים נעדרו משורות ועד הלשון העברית ארבעה מחבריו, מהם שלושה חברים ותיקים, אשר פעולתם רבת-השנים הייתה לברכה מיוחדת לוועד, ואחד מחיל-המילואים, אשר נקפד בשנות עמידתו בטרם מיצה את כל מידת יכולתו.

יהודה גור (גרובסקי), ד"ר אהרון קמינקא, גדליה אלון ונתן שיפריס זכרונם לברכה.

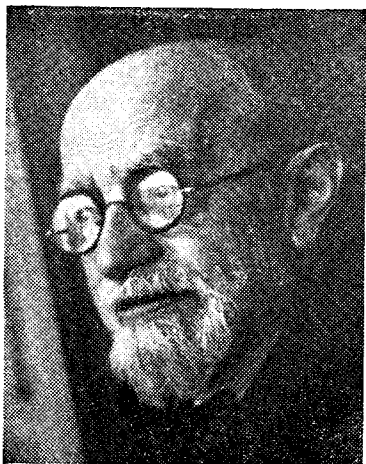
גדולה וקשה אבדתם של חברים למפעל מדעי בכלל, וגדולה וקשה היא שבעתיים בנסיבות המיוחדות של חיינו ופעולתנו, כשאין למצוא תמורה להולכים. אנו עומדים על משמר חקר הלשון והרחבתה תוך מחסור באנשי-מדע וספר, יודעי מסורת הלשון, המחוננים בחוש לשון והמוכנים לעבוד את עבודתם, יום-יום מאומצת, קיבוצית, פלאית, בשיטתיות ובהתנדבות.

עם הסתלקותם של ארבעה מחברינו במשך זמן כה קצר התרוששנו והתייתמנו ביותר, וימים רבים יעברו עד אשר נצליח ברוב או במעט למלא את חסרונם.

יהודה גור (גרובסקי), הזקן שבחבורה, הלך לעולמו ב' בשבט תש"י, שבע ימים ושבע פעולה בחיי הלשון השימושית העברית. הוא היה משיירי הדור הראשון של מחיי-הלשון. כבר זמן רב לפני התמנותו כחבר ועד הלשון – באייר תרפ"ו – טרח בחיבור ספרי-לימוד וספרי-קריאה ומילונים לעברית המתחדשת והקמה לתחייה. משעת כניסתו לוועד הלשון השתתף בעבודתו הכללית של המוסד, בייחוד עד פטירתו של חיים נחמן ביאליק ז"ל. הוא שימש חבר לכמה ועדות מקצועיות, אולם בעיקר התמסר לפעולה בוועדה לתקנת הלשון ועד סוף ימיו, כשהיה חולה ותשוש, לא פרש פרישה שלמה מן העבודה, היה ער לכל תהליכי התחדשותה של הלשון ולתיקון פגמותיה והיה משתתף בישיבות הוועדה, שהיו מתקיימות, לשם נוחיותו, בביתו. כמו כן היה נענה למזכירות המדעית ככל אשר היה נשאל.

ד"ר אהרון קמינקא, שהלך אף הוא לעולמו בגיל של זקנה מופלגת בן 84 שנה, בכ"ד אדר תש"י, תרם את תרומתו החשובה לספרות המדעית העברית ולחקר כתבי-הקודש. מזמן עלותו ארצה והתמנותו לחבר ועד הלשון בשנת תרצ"ט היתה פעולתו בעיקרה אינדיבידואלית – השתתפותו ברבעון „לשוננו“ (הוא התחיל בה עוד בימי שבתו בווינה) ועיון בהצעות מונחים, שהיו נשלחות לו, כפי הנהוג, מטעם המזכירות המדעית בירושלים ובתל-אביב. בשנים הראשונות לחברותו בוועד הלשון היה משתתף בתור בא-כוח הוועד בוועדה המקצועית למונחי כלכלה ובוועדה ללשון העיתונות. בשנים האחרונות היה אנוס להימנע מהשתתפות בוועדות בגלל המחלה והזקנה, אשר קפצו עליו, אולם הערותיו השקדניות היו תמיד לתועלת ולברכה לוועד עד יומו האחרון.

אהרן קמינקא

כ' באייר תרכ"ו — כ"ד באדר תש"י

יהודה גור

ל' בשבט תרכ"ב — ב' בשבט תש"י

נתן שיפרים

כ"ב בשבט תרמ"ב — י"ד בניסן תש"י

גדליה אלון

א' בניסן תרס"ב — כ"ז באדר תש"י

גדליה אלו, שנפטר בכ"ז אדר תש"י בגיל של 48 שנה, צורף לוועד הלשון בשנת תשי"ד והיה מן התלמודיים וההיסטוריונים הצעירים, המעמיקים, המתמידים ובעלי המחשבה המקורית, שהמדע העברי תלה בהם תקוות רבות. ברוחב ידיעותיו ובתפיסתו הפשטנית היה מביא ברכה לוועד הלשון. הוא השתתף בעבודת הוועדה למונחי בוטניקה, בוועדה המשותפת לוועד הלשון ולממשלת המנדט בקביעת מונחים למרכלה הממשלתית ובוועדה למונחי משפט. בכוח זכרונו המפליא היה מעלה ביטויים שפונים טמונים מנבכי ספרותנו העתיקה, מבררם ומלבנם כדי להפיח בהם רוח חיים חדשים. אולם טרם הספיק לפתח פעולתו, להיפנות למענה, לבצר את מקומו בעדת מחיי הלשון וחוקריה, והנה נלקח מאתנו ללא-עת.

נתן שיפריס נספה אופן טראגי בתאונת דרכים באמצע פעולתו המתמדת, הענפה והפורייה בוועד הלשון בי"ד ניסן תש"י. הוא חונן בסגולות מיוחדות לפעולה בשדה הלשון העברית השימושית. כבר קודם לכניסתו לוועד הלשון העברית – בכסליו תרפ"ז – התמסר התמסרות-קבע לקביעת מונחים לצרכי החקלאות, המלאכה, החרושת והטכניקה. השכלתו התלמודית הרחבה והתמחותו בענפים השונים של החקלאות והטכניקה, אשר רכש כפועל וכחקלאי ותיק מאנשי העלייה השנייה, השתלבו והתמזגו בו באופן המוצלח ביותר. הוא שהלך וחיבר בהדרגה מימים ראשונים לעלייתו על הקרקע מונחים מקצועיים הדרושים למשק היום-יומי של האיכר, וכמו כן קבע (באופן נפרד מיחיאל גרינפלד ז"ל) את המונחים העבריים לחלק הראשון של המילון הטכני הבינלאומי של שלומן-אולדנבורג.

משעת כניסתו לוועד הלשון התייצב במרכז פעולתו המוסמכת של הוועד בענפי המלאכה, החרושת והחקלאות השונים, וידו היתה רבה בקביעת המונחים למסגרות ולנפחות, לעבודות-עץ וחשמל. הוא עמד במחיצתו של ח"נ ביאליק ז"ל, שסמך עליו את ידו ונהנה מהצעותיו, שהיו תמיד שאובות מן המקורות הראשונים. מרץ רב השקיע במילון המפורט למונחי הטכניקה, שהוציא הוועד במהדרה עצמאית, מורחבת ומושלמת, וכן גם במילונים למונחי אריגה, רדיו, כבאות, מונחי הסוס, העגלה, הרתמה והמחרשה, ולכלי-עבודה בנגרות. כל המילונים האלה הניחו נדבכי-לשון יסודיים וחשובים ואוצר מונחים נקלט בשפת-המציאות. הוא עסק בחריצות ובהתמדה גם בהכנת החומר למונחי מכוניות, אשר הושלם כבר בכתב-יד, ולמילון למונחי האפייה, אשר שניהם יראו אור בעתיד הקרוב ויעידו עדות נאמנה על כושר פעולתו של נתן שיפריס ז"ל בוועדות המקצועיות.

בכל אלה עוד לא הצטמצמה פעולתו: בכל עת היא הוא המשען העיקרי למזכירות המדעית מדי הזדקקה לבירור שאלות מורכבות ורבות, שהיו מתעוררות על ידי באי-כוח ההגנה ואחר כך על ידי צבא ההגנה לישראל בכל ענפי המשק הצבאי כגון התחמושת, האימון, האוויראות, הספנות ועוד.

הוא היה מן המועטים, שצירפו צירוף יצירתי אוצר של ידיעות מקיפות בתורה, במדע ובחיים השימושיים, ולא במהרה תימצא לו תמורה בוועד הלשון ובאקדמיה ללשון העברית.

ה ר צ א ו ת ב ע נ י י נ י ל ש ו ן

בכינוס הראשון למדעי היהדות, ירושלים, תשי"ז

ש' ייבין, ירושלים

על בעיות מוצא האלפבית בשעה זו

אף באותם הימים של ראשית המאה הזאת, הנראים רחוקים כל-כך מבחינת השקפותינו על הכעיה היום, כשהכתובות השמיות הקדומות ביותר — שנמצאו בידו עולם המדע אז היו כנות המאה ה' לפני ספח"נ, כבר היה ברור כי הכתב העברי הכנעני הקדום, בצורתו שנודעה אז, הוא פרי התפתחות ממושכת, שכבר עברה שלבים וגלגולים רבים, אלא שחסר היה החומר אשר ממנו אפשר יהיה ללמוד את פרטי ההתפתחות ההיא ולעקוב אחריה.

משפרסמו — בימי מלחמת העולם הראשונה — גארדינר (A. Gardiner) באנגליה וזיטי (K. H. Sethe) בגרמניה את השערותיהם ומסקנותיהם בזיקה אל החומר האפיגרפי שנחגלה באמצע העשור הראשון של מאתנו הנוכחית בחצירהאי סיני, ראו החוקרים רובם ככולם בכתובות האלה את צורת-הכתב של האלפבית העברית-הכנענית הקדומה. בין אם נסכים עם דעה זו, ובין אם נראה בכתובות אלה רק שלב קדום מאוד של ניסיון המצאת כתב אלפביתי, דומני כי מותר לי לאמור, שד"ר ליכוביץ הוא כמעט בודד במערכה בדעתו שאין לקשר את הכתובות האלה אל שפה שמית ואל כתב אלפביתי.

החפירות בגבל, שנערכו בראשית שנות העשרים של המאה הזאת, העלו חומר אפיגרפי, שנחן בדינו תעודות — הכתובות באלפבית העברית-הכנענית — בנות המאה ה' לפני ספח"נ, ולאור הגילויים האלה נזטים חכמי האפיגרפיה להקדים גם את לוח גזר למאה ה' לפני ספח"נ.

החל משנת 1929 רבו כינתיים תגליות חדשות בשרה מחקר זה, אשר לא בלבד שנמכו אור חדש על הכעיות הישנות, אלא גם העלו ועוררו כעיות חדשות, שמציאותן אף לא שוערה קודם.

בראש ובראשונה, יש להזכיר כאן את מערכת השרידים והשכרים שנחגלו בארץ-ישראל (בגזר, בשכם, בלכיש, בכית-עגלים, בתל-ג'סה, בתל בית-מרסם, במגידו ובכית-שמש), ועליה יש להוסיף את החרס מתל אל-חצי, שנחגלה בשנות התשעים של המאה שעברה, אלא שמהותו ויחסיו נתבררו רק לאור החומר הנ"ל. ויצוין-נא מיד, כי מערכת התעודות הקטועות האלה מתחלקת מבחינת זמנה לשתי קבוצות עיקריות: א) המאות ה' ו-ה' לפני ספח"נ (עדות ארכיאולוגית או מכוח עצמן של התעודות), ב) אמצע המאה ה' — סוף המאה ה' או ראשית המאה ה' (עדות ארכיאולוגית ברובן של התעודות; עדות פאליאוגרפית, שאינה ודאית כל-כך, בקצחן). ומבחינת צורת הסימנים ורהיטותם ניצבות תעודות אלה באמצע בין הכתובות הפרוטוסינאיות ובין הכתובות הקדומות ביותר בכתב האלפבית העברית-הכנענית (מגבל), ותואמות מבחינה זו את קביעות הזמן הנ"ל.

שנית, יש להזכיר את הניסיונות ליצור שיטות כתב חדשות שנעשו לאורך החוף הפיניקי במשך האלף ה' לפני ספח"נ. שיטת כתב אלפביתי, שצורת אותיותיה

שאלה מן הסימנים היתדיים, הומצאה באוגרית. דומני כי רוב החוקרים נוטים להסכים היום, שזו הייתה המצאה מלאכותית מכוונת של סופרים, שלעיניהם כבר הייתה מערכת אלפבית אחרת, אשר לא התאימה לצורכיהם (מפאת חומר הכתיבה שבו רצו להנציח את כתיביהם). בקביעת זמנה של המצאה זו יש להביא בחשבון את העובדה, כי התעודות הכתובות בכתב זה נמצאו בשכבה שחרבה בשנת 1200 לפני ספּה"נ בקירוב, והיא שייכת בעיקרה למאה הי"ג; אולם צורות לשון, המשמשות בתעודות אלה, מראות סימנים ארכאיים שקשה לייחסם לפרק זמן. המאוחר בהרבה מאמצע האלף השני לפני ספּה"נ. מצד שני, עיקרן של התעודות הוא שירי-עלילה מיתולוגיים-דתיים, כלומר צורות-ספרות, שבהן עלול להשתמר נוסח ארכאי יותר מכלל צורה ספרותית אחרת. שתי תעודות בכתב זה, שנחגלו האחת בבית-שמש והשנייה בסביבות ואדי ביריה בארץ-ישראל, שייכות למאה הי"ד לפני ספּה"נ בקירוב. מכאן כי בוודאי אין לאחר את המצאת הכתב הזה לראשית המאה הי"ד. לפי ידיעות ראשונות, שכבר נחפרסמו בעיתונות המדעית במחציתו הראשונה של העשור השלישי למאתנו, נמצאה בנבל מערכת תעודות כתובה בכתב הירוגליפי בלתי-נודע. לפי הדוגמאות שנחפרסמו אז נראה היה כי מדובר בכמה מיני כתבים, וכי כל אחד מאלה בפני עצמו עלול להיות כתב אלפביתי. עתה, משרסם דיונאן (M. Dunand) את ספרו *Byblia Grammata*, ברור הדבר, כי כל הכתבים שבכתובות השונות קשורים זה בזה, ומספר סימניהם רב הוא מכרי היות הכתב אלפביתי. ברי, כי בידינו כתב אידיאוגראפיה-בר, אף-על-פי שלא מן הנמנע הוא כי תעודה אחת (מס' j של דיונאן) כתובה בכתב אלפביתי שפותח והושפע מן הכתב הגבלי ההברי הנ"ל. אשר לקביעת זמנן של התעודות האלה, אין להעלות שום דבר ממסיבות הימצאן מבחינה ארכיאולוגית, שכן כולן נמצאו באותו שטח שבו הפכו ופרעו הצלבנים את שכבות התל בחפרם את היסודות למצודתם. נימוקיו של דיונאן, הקושר כמה מציאות אל אבני מקדש מימי הממלכה התיכונה המצרית, שנמצאו ביניהן, אינם משכנעים ואינם אומרים ולא כלום. בתורת השערה בלבד נוכל להעלות רק שתי הנחות, שאולי עשויות הן לקבוע תחומים מאכסימאליים למועדים של *ad quem* ו *a quo*. המציאות מקבצות מלכי גבל בני זמנה של הממלכה התיכונה המצרית (כלומר הרבע הראשון של האלף השני לפני ספּה"נ) כמידה שרשומות עליהן כתובות, כתובות אלה כתובות מצרית ובכתב ההירוגליפים המצרית. אפשר לחשוב, שאילו כבר היה ידוע הכתב ההירוגליפי הגבלי הנ"ל היו מלכי גבל משתמשים בו, שכן כמה מתעודותיו נראות כשרידי כתובות מונומנטליות רשמיות; אמנם יש לזכור, כי במאה הי"ד לפני ספּה"נ כתבו מושלי מדינות-הערים בארץ-ישראל אל פרעה אכדי—זרועה גלוסות כנעניות לרוב—בכתב היתדות, אף-על-פי שאז כבר נודע בארץ כתב אלפביתי ארכאי, וכנראה גם הכתב האלפביתי היתדי של אוגרית. מאידך גיסא, יש להניח כי אם הגיע הכתב האלפביתי היתדי מאוגרית לארץ-ישראל במשך המאה הי"ד, בוודאי נודע גם בגבל; ואם הגבלים לא השתמשו בו הרי סיבת הדבר היא כי כבר הייתה בידם שיטת כתב משלהם. כמובן אין להעלים עין גם מאפשרויות אחרות, כגון קנאה ותחרות בין הערים השונות שעל החוף הפיניקי ועוד. על-כן אולי יש לייחס את התחלת השימוש בכתב הגבלי לפרק הזמן שבין המאות הי"ז והי"ז לפני ספּה"נ.

מבחינת הזמן אנו רואים אפוא, שבמשך כל האלף השני לפני ספּה"נ תוססים בחוגי התרבויות של ארץ-ישראל וסוריה מאמצים שונים למצוא דרך ביטוי בכתב

ללשונותיהם המדוברות, בלי להיזקק לשיטותיהם המסורבלות של שכניהם בדרום-מערב (ההירוגליפים המצריים) וצפון-מזרח (כתב היתדות השומרית-האכדית). אולם שאלת הזמן היא רק אחת הבעיות החשובות בפרשת המצאת הכתב האלפבית. חשובה לא פחות מסנה היא שאלת הרעיון המונח ביסודה של ההמצאה הזאת.

כבר הוכחתי, כי הכתב האידיאוגראפיה-ההברי הוא מכוי סתום, שאין ממנו דרך התפתחות הדרגית ואורגאנית לכתב אלפביתי. השאלה היא אפוא מהו מקור סימניה של האלפבית העברית-הכנענית הקדומה? אם מקורה בציורים שנשתגרו ונסתגנו עד-כדי משמוש עקבות ציוריהם, יש להניח כי ההמצאה יצאה בעקבות סימני ההירוגליפים המצריים ונעשתה לפי עקרון האקרופוניה. אז גם יוכן העיקרו, המונח ביסודה של ההמצאה. לאמיתו של דבר, היה זה עיקרון הברי, אלא שבניין המיוחד של השפות השמיות שלל מלכתחילה את ערכו של הגיוון החנועי אשר בהברה, שכן סימן מסוים יכול היה לשמש לציון ההברות: א, ב, ג, ד, ו, ז, ח, ט, י, כ, ל, מ, נ, ס, ע, פ, צ, ק, ר, ש, ת. והוא הפך לציון העיצור אן מושג מלאכותי שאין לו קיום כלל במציאות, ו"הודקקות" זו נעשתה לכניין-אב ביצירת האלפבית האמיתית, שהוא יצירה מלאכותית.

מאידך גיסא, יש מכחישים את ההנחה, כי מקורם של סימני האלפבית בציורים ממשיים. ואין להתעלם מכך כי לכמה וכמה אותיות קשה למצוא מקור ציורי אפילו אם נמתח את מידת דמיונו עד קצה גבול האפשרות; ועוד אין להתעלם מן העובדה כי כמה סימנים קשורים זה בזה קשר אטיק, וההבדלים ביניהם נראים כפרי הסכם מותנה שרירותי, שכן אין לכאור בדרך אחרת את הקרבה וההבדלים בין א, ב, ג, ד, ו, ז, ח, ט, י, כ, ל, מ, נ, ס, ע, פ, צ, ק, ר, ש, ת.

מלבד העניין הנודע לפיתרון השאלה הזאת כשהיא לעצמה, נודעת לו גם חשיבות בפתרון שאלה שנייה, הלא היא בעיית שמויותיה של האותיות; וגם כאן חוזרת הכפילות שכבר נתכלנו בה בשעה שמיפלנו בכעיה הקודמת. בקצת התאמצות ומתיחה מסוימת של כוח דמיונו יכולים אנו לראות באלף את ראש הבקר (אף-עלפי שקשה להכין את הקשר בין אלף, בקר, וראש), בכית — דמות מסוגננת ביותר של תכנית בניין מופשטת, בגימל — את (דבשת) הגמל וכו', אולם קשה לראות ולהכין את מהותן ומשמעותן של אותיות ה"א, ח"ת, ט"ת, צד"י, כלומר דווקא אותן האותיות עצמן שכבר ראינו את הקשר השרירותי המותנה בדרכי סימונן. אפילו חזרת האקלקטיוויזמוס של פיטרי, הרואה בכתב האלפביתי מבוחר שרירותי של סימנים ותווים שהיו רווחים בארצות ים-התיכון, אינה מסבירה ולא כלום, שכן אין היא מכארת כיצד ומדוע נבחרו דווקא סימנים אלה ולא אחרים, ומה קשריהם אל ההגאים שהם מסמלים.

במידה מסוימת קשורה אל שתי השאלות האחרונות גם שאלה שלישית, הלא היא בעיית סדר האלפבית. אם צדק טורטשניר בהשערותו האחרונה, כי סדר זה הותנה בזמן מניסוייכני טעין אלף, ב"ת, גמל, דלים וכו', כי אז אין לחפש מקור ציורי לסמלי האותיות, אלא שאנו חוזרים בכל-זאת אל העיקרון האקרופוני; אמנם, דרך הדלת האחורית, אקרופוניה המותנית לא בצורתם של הסימנים אלא בדרך היגויים. ואולם גם כזה עדיין אין פתרון לשאלה מדוע ולמה ומניין נבחרו דווקא סמלים אלה לציון הגאים אלה. מכל-מקום עתיק הוא הסדר הזה למדי, שכן בבניין השיך לימי מלכות יהודה (המאות הו'—הו' לפני ספח"נ

לכל-המאוחר), שנחשף בלכיש, נמצאו חקוקות בדרגה חמש האותיות הראשונות של האלפבית כסדרן.

חשיבות רבה נודעת לעוד שתי שאלות. היכן, כלומר באיזה איזור גיאוגרפי, הומצאה הצורה הסופית של האלפבית העברית-הכנענית הקדומה, ומי היו ממציאיה. מקובל היה לראות את מקום מוצאה בערי החוף הפיניקי. בעיקר על-סמך המסורת היוונית, כי היוונים קיבלו את שיטת הכתב שלהם, כלומר את האלפבית, מן הפיניקים. מלכתחילה היה הדבר מוקשה במקצת, הואיל ועצם שמות האותיות ביוונית מצלצלים כשמות שמקורם בארמית (אלפא, ביתא וכו') ולא בפניניות. אולם עתה נוכחנו לדעת, כי שיטות הכתב שהומצאו ודווחו בערי החוף הפיניקי במשך המאות הי"ז-הי"ד לפני ספח"נ אין ביניהן ובין האלפבית העברית-הכנענית ולא כלום, וכן הוכיח מיילר, שאין כל יסוד לקביעת התאריכים הקדומה של דיונאן לכתובות שפטבעל ועברא מנבל, והן שייכות ככל הנראה למאה הח' לפני ספח"נ. לכן קשה להניח, כי הפיניקים היו ממציאי הכתב האלפביתי הזה, אף-על-פי שהתעודות הקדומות ביותר בכתב הזה (המאה הי"א לפני ספח"נ) נתגלו כגבל.

מצר שני אי-אפשר להתעלם מן העובדה, שקשה להכחיש את קרבתו — ולו גם הרחוקה — של הכתב העברית-הכנענית הקדום אל הסימנים, המשמשים בכתובות הפרוטוסינאיות הקדומות ואל אלה, המשמשים בשתי מערכות התעודות הקדומות מארץ-ישראל שנוכרו להלן; וכסימנים אלה ניכרת התפתחות הדרגית הסתאית לסדר השתלשלותן התאריכות של התעודות.

מבחינה זו יש לשים לב לכך, כי מספר הסימנים בכתובות הסינאיות, ככל שהדבר ירוע היום, הוא 29 לכל-הפחות (אני כולל יחד כמה סימנים המסומנים בלות של ליבוביץ לחוד — כשינויים גראפיים של סימן אחד). מתוך הקבלה לסימני האלפבית היחיד מאוגרית, שמספר סימניו גם הוא 29 (*), יש לשער, שנכללו בו ציוני הגאים שמיים קדומים כגון ח או ש או ז או ט או ע, שאינם מצויים באלפבית העברית-הכנענית, אשר מספר סימניה הוא 22 בלבד. הגאים אלה מצויים גם באלפבית השמית הדרומית (דרום-ערבית וחכשית), אך קשריהם של סימני האלפבית הזאת לאלפבית העברית-הכנענית הקדומה — מזה — ולסימני הכתב הפרוטוסינאי — מזה — עומד מעורפלים ביותר. וכן בלתי-ברורה היא שאלת מוצאן המשותף של שתי האלפביתות — השמית-הדרומית והעברית-הכנענית — ויחסיהן אל הסימנים הפרוטוסינאיים ככניין-אב לשתיהן.

ולכסוף יש לנגוע עוד בשאלה מי היו ממציאי האלפבית, הקשורה קשר אמיץ אל הכעיה שנדונה לאחרונה, דהיינו היכן הומצאה האלפבית. כבר ראינו, שאח הפיניקים יש למחוק מרשימת המועמדים העלולים לזכות בכתר-ממציאים זה. מבחינה זו יש לשים לב לשתי עובדות. אמנם, אלה אינן עשויות לשמש הכרעות ברורות ובדוקות, אך יש בהן משום הצבעה מסוימת על אפשרות הכרעה, ומבחינה זו הן נראות כסותרות זו את זו לכאורה. כאמור אין בה באלפבית העברית-הכנענית הקדומה אלא עשרים ושתיים אותיות. יש אפוא להניח, כי ממציאיה לא נזקקו להגאים רבים יותר, כלומר בשפתם כבר נימשמשו ההבדלים בין ט ובין ת, בין ח ובין ע, בין ד ובין ז, בין ו ובין ש ובין ז, בין ע

(*) בחינה זו של הבדלי ההיגוי דקים הנעלמים מן הלשון במשך הזמן תוכל גם היא לשמש קנה-מידה תאריכי בקביעת זמן המצאתה של האלפבית היחידתית האוגריתית, לשנרע יותר על תולדות הימששותם של גוני ההיגוי בשפות השמיות הצפונית-המערביות.

ובין ג' וכו"ב. ויש חכמים הסבורים כי בפי העברים הקדמונים עדיין היו קיימים כמה מגוני ההיגוי האלה, שהם הם הסכארים לדעתם את הברלי-התעתיקים היוונים. כשמות שאותיות כתיבם העברי דומות, כגון צָבָרִים — Abareim או עכו — Acce, ואילו עזה — Gai (גַּי), צִי — Gai (השווה גַּי), צִמְרָה — Gomorra (השווה גִּמְרָה); וכן צור — Tyros (כלומר במקורו צור — השווה צִהָר), ואילו צידון — Sidon. אם נכונה סברה זו, אין להעלות על הדעת, כי העברים הקדמונים היו ממציאי האלפבית, שכן לא יתואר כי לא היו מוצאים סימנים נוספים כנגד הגאים שגורים בחיתוך דיבורם, והיעדרם מן האלפבית עלול להתכאר רק כעובדת שאילת האלפבית מקיבוץ תרבותי שבשפתו לא היה צורך בהגאים אלה. לעומתם יש עונים, כי הברלי התעתיקים היוונים אינם מחייבים, שכן מצויות נוסחאות שונות, כגון עי — Gai וגם Ai; עזה — Aia, Aya, Gaya; עלמת — Aleph, Galemeth, וכו"ב; ובמקרים מסוימים מותנים הברלים אלה בחוקים פונימיים יווניים, כמנ' שכבר הויב רונזראוך להסביר את השינוי גבל — Byblos (במקום Gylblos) לפי חוקים אלה מצד שני אין להתעלם מעובדה אחרת הרת-משמעות. כבר עוררתי תשומת-לב על-כך, כי שתי מערכות התעודות שנתגלו בארץ-ישראל, הקשורות בצורות מעבר מן הכתב הפרוטומינאי לכתב העברי-הכנעני, שייכות דווקא לשני פרקי-זמן שבהם שוהות בארץ משפחות העברים. הקבוצה הארכאית (המאות הי"ז — המ"ז לפני ספחה) שייכת לימי שהיית האבות בארץ; הקבוצה השנייה (המאות הי"ד — הי"ג) — לימי הכיבוש וראשית ההתנחלות. אין לאמר שהקשר הוא ודאי ומוכח, אבל הוא מעלה סחשבות; וייתכן שאינו התבטא בעלמא; מכל-סקום העובדה אומרת דרשני!

עם הסיום יש לסכם: א) האלפבית יכולה היתה להתפתח רק בין דוברי שמית, מתוך ביטול חשיבותו של המרכיב התנועי בהברה, ו"זיקוק" הדרגי ומלאכותי של היסוד העיצורי, שהפך אז להיות סימן אלפביתי; ב) העיקרון המונח ביסודה הוא אקרופוני, בין שהוא אקרופוניה ציורית כדעת אחרים ובין שהוא אקרופוניה היגויית כדעת אחרים; הכרעת השאלה בלתי-אפשרית עדיין מחוסר חומר מספיק; ג) החולדה הקדומה של האלפבית ויחסיהם של הניסיונות השונים — להמציא שיטת כתב אלפבית — זה אל זה אינם ניתנים עדיין להתכבר בגלל היעדר חומר מספיק לכך; ד) כפי הנראה יש לקבוע את זמנה של המצאת האלפבית העברית-הכנענית — בצורתה הקדומה המופית — במחציתו השנייה של האלף השני לפני ספחה, בתוצאת ניסויים וגישושים לכן המאה הי"ח לפני הספירה — לכל-המאוחר — ואילך; ה) מקום המצאתה אינו בערי החוף הפיניקי, וכפי הנראה יש לחפש אחריו בארץ-ישראל; ו) הממציאים היו דוברי שמית צפונית-מערבית, שבשפתם כבר נימשטשו אותה שעה גוני היגויים דקים, וייתכן כי היו אלה הישראלים.

להכרעה מופית בבעיות אלה דרוש לנו חומר תעודתי נוסף היכול לבוא רק מחפירות, בראש ובראשונה בערי החוף הפיניקי, כגון ארווד, צור וצידון, כדי להיווכח כיצד פתרו יושביהן את שאלת הכתב באלף השני לפני ספחה, ובתלי הארץ הגדולים בשכבות נרחבות של תקופות הברונזה התיכונה והמאוחרת — לאותה חכלית עצמה, ומסיוורים נרחבים על-פני השטח וחפירות באזורי הספר של ארץ-ישראל, כדי למצוא את החוליות החסרות בשרשרת המקשרת כפי הנראה את הכתב הפרוטומינאי אל הכתב העברי-הכנעני הקדום, או להיווכח כי אין שרשרת כזאת בנמצא כלל וההשערה היא פרי דמיונו בלבד.

לתולדות המבטא העברי בימי הביניים

החקירה בשיטות הניקוד השונות, שהומצאו בתקופת הגאונים, התקדמה בפרק הזמן שבין שתי מלחמות העולם התקדמות ניכרת, בייחוד הודות למאמציו של פרופ' קאהלי והאסכולה שלו. המאמצים האלה היו מכוונים בראש ובראשונה להכרת עצם התפתחותו של מעשה הניקוד, עד כמה נתפתח מסימנים פרימיטיביים בראשיתו, שלא, הקיפו אלא חלק קטן של הווקאליסמוס ושל נועם הקריאה, עד שהגיע אל השיטות המשוכללות שבניקוד המכרני ובניקוד הכבלי המורכב. כמו כן נתנו החוקרים את דעתם על פגימות מסוימות, על מקרים של "חוסר-עקיבות" במערכת הניקוד, שעל ידם קיוו להגיע אל "מבעד למסורת" ולחדור אל הכרת מצבה הפוניטי של הלשון העברית לפני המסורת, קודם שהכניסו הנקדנים הראשונים את דרך הקריאה בעול שיטתם.

אין השעה מספקת לי כדי לסכם את תוצאותיה של חקירה זו עד עכשיו. עד כמה הצליחה או לא הצליחה בשתי המגמות הללו, הן בהכרת התפתחותם הפנימית של סימני הניקוד והן בהדירה אל המצב הפרימסורתי. אבל בדעתי להסב את תשומת-לכם על תוצאת-לוואי של כל החקירות הללו, והיא שכבר בעצם תקופת יצירתו של הניקוד שוב לא הייתה קיימת הגייה אחת ואחידה בתפוצות ישראל, אלא הייתה מפולגת לשלושה מבטאים שונים, שכל אחד מהם היה שולט בתחום גיאוגרפי מסוים. עובדה זו נתכברה מתוך עצם סימני הניקוד ושימושם בכתיב-היד הקדמונים, בצירוף כמה ידיעות ישירות, שהגיעו אלינו במקורות ספרותיים שונים. אחר כך, בייחוד במאה העשירית למנינם, נעשה ניסיון גדול להנהיג מבטא אחד ואחיד בכל התפוצות, אלא שהניסיון הזה לא הצליח אלא בחלקו, היינו כפי מדקדקים וקריינים מומחים, ובסופו של דבר חזר וניעור פילוג המבטאים כבראשונה, באופן שהמבטאים השונים בעברית, הקיימים בימינו, הם תולדות ישירות של המבטאים, שכבר היו קיימים בעצם ימי המצאת הניקוד.

כדי לצמצם עד כמה שאפשר את היקף דבריו, אני מוותר על כל דיון בהכדלי הגייה של קונסונאנטים, אף על פי שיש לנו גם על כך ידיעות מרובות, ואני מסתפק בכירורם של הכדלי הגייה בתנועות בלבד. נבדוק תחילה לשם כך את שיטת-הניקוד עצמן. הנחה מוסכמת היא אצל כל החוקרים, שמניחי הניקוד לא שמו לבם לסמן הכדלי כמות של תנועות, והסתפקו בסימון הכדלי איכות של תנועות בלבד. והנה אם נשווה על יסוד הנחה זו את הניקוד הארץ-ישראלי ואת הניקוד המכרני, ששניהם מונחת ביסודם אותה הגייה מסש, מצד אחד, אל הניקוד הכבלי, מצד שני, נמצא שהשניים הראשונים יש להם שבע תנועות, בעוד שהמבטא הכבלי אין לו אלא שש תנועות בלבד, ואילו משימושם של סימני-התנועות הארץ-ישראליים והמכרניים בכתיב-יד מסוימים יוצא, שבתחום גיאוגרפי מסוים היה קיים מבטא, שלא היו בו אלא חמש איכויות ווקאליות שונות.

ארבע מן התנועות הללו חופפות זו את זו בכל שיטות הניקוד ובכל המבטאים, והן חירק, צירי, חולם ושוורק, והמחלוקת היא בשאר שלוש התנועות הארץ-ישראליות המברניות. כנגד סגול ופתח שבניקוד הארץ-ישראלי והמברני יש לנו בניקוד הבבלי רק תנועה אחת, המסומנת בסימן הדומה בצורתו לאות עי"ן, ולפי דעת החוקרים היא ממוצעת מבחינה פוניטית בין הפתח ובין הסגול שבארץ ישראל ובמבריה. לעומת זה צריך להניח לפי החקירות האחרונות, שלא היה הבדל בהגיית הקמץ בין ארץ ישראל-מבריה מצד אחד ובין ככל מצד שני. שלא כדעת החוקרים משדיל ועד קאהלי, שחשבו שהקמץ הבבלי נהגה כפתח, נחברר עכשיו, שגם הקמץ הבבלי היה נהגה כתנועת \bar{a} השווידית, או כפי שאומרים הפוניטיקאים הערביים, כ- \bar{a} ألف التفخيم כתנועת a אמפאטית.

דבר זה יוצא ברור מן העובדה, שגם המסורת הבבלית קוראת לתנועה זו "מיקפץ פומא", בניגוד ל"מיפתח פומא", שהוא פתח. קרקסאני, שכתב על כך בשנת 937, משווה בכמה פרטים את המבטאים השונים, שהיו קיימים בימיו בתפוצות שונות, ואומר על היהודים היושבים בארצות אֶרְוֹמ , היינו בארצות הנוצרות, שהם אינם מקיימים בקריאתם את הקמץ, הואיל ותנועה זו אינה מצויה בלשונות הנוצריות. כיון שקרקסאני עצמו היה בבלי, ודאי שלא היה נמנע מלהשוות גם את יהודי כבל- עם יהודי ארצות הנוצרים בנידון זה, אילו היו אף הם "בלתי מקיימים את הקמץ". גם מטרנאנסקריפציות עממיות של מלים עבריות בכתיב ההשבעה הארמיים, שמוצאם מניפור שבכבל ומן המאה השביעית בערך, יוצא כך, כיוון שאנו מוצאים שם כתיב כגון בורוך, הועולם. וכן מורות מטרנאנסקריפציות של מלים עבריות אצל אלכירוני הפרסי, בן המאה העשירית, המעתיק קמץ עברי ב"ו או ערביה.

קענו אפוא בשטח הווקאליסמוס העברי עוד בתקופת הגאונים שני מבטאים שונים, ארץ-ישראלי-מברני מכאן ובבלי מכאן, אשר לתחומים הגיאוגרפיים של שני המבטאים הללו, נמצאת בירדנו עדותו של קרקסאני, שהקריאה הבבלית מתפשטת מגבול רקה — עיר ידועה השוכנת על העיקול הגדול של נהר פרת — ועד גבול סין, והיא מקיפה את המחוזות הירדועים כאותם הימים בשם אלג'זירה, כראסאן, פארס כרמאן, אצפהאן, ימאמה, כחריין, תימן ועוד — כלומר את כל הארצות שמגבול סוריה ועראק מזרחה. חבל שאין קרקסאני רואה להגביל כפירוט כזה גם את תחום שלטונה של הקריאה הארץ-ישראלית, ורק זה אנו יכולים ללמוד משם-הלואי של קריאה זו, שהייתה קיימת לכל הפחות בארץ ישראל גופה.

אם נחזור מעתה אל שיטות הניקוד עצמן ונבדוק את המכסמים המנוקדים בניקוד הארץ-ישראלי ובניקוד המברני, נמצא, שכשני הניקודים האלה גם יחד, המשקפים כאמור מבטא של שבע איכויות ווקאליות שונות, השתמשו גם אנשים, שמבטאם למעשה לא כלל אלא חמש תנועות. מכסמים ממין זה נחפרסמו עוד לפני חמישים שנה בערך על ידי לויאס ובזמן האחרון על ידי קאהלי בספרו Mdw ח"ב. המכסמים האלה הם בניקוד ארץ-ישראלי, אבל מקבילים להם בנידון זה גם כתבי-יד מנוקדים ניקוד מברני, כגון קודכם רויכלין שבקארלסרוהי וחבריו. במכסמים אלה משמשים קמץ ופתח מצד אחד וצירי וסגול מצד שני בערכוביה גמורה. נקדן כזה עשוי לנקד מלת "בשר", למשל, בכל ההטורות המאתימאטיות האפשריות בין קמץ לפתח, היינו בקמץ-קמץ, קמץ-פתח, פתח-קמץ, פתח-פתח. אין כל ספק בדבר, שניקוד כזה מעיד על חוסר כל הבדל איכותי בין התנועות המיוצגות על ידי סימנים אלה, היינו

שלאמיתו של דבר אין כאן אלא תנועה אחת, תנועת a פשוטה. והוא הדין בנוגע לצירי וסגול, באופן שנוכל לומר בוודאות גמורה, שאין אחריה כל שיעור של פקפוק, שמטכטים אלה מייצגים לפנינו מבטא השווה בכול למבטא הספרדי הקיים בימינו, המשתמש אף הוא בשבעת המלכים המכרניים לחמש איכויות ווקאליות בלבד. אשר לתחום הגיאוגרפי של מבטא שלישי זה, אין בדינו ידיעה מפורשת אלא זו של הראב"ע בס' צחות, האומר: "דע, כי תנועת קמץ גדול... הפה נקמץ בקריאתו, ואיננו פתוח כפתח גדול, כאשר אנחנו קורין אותו במקומות האלה. רק אנשי טבריא, גם חכמי מצרים ואפריקה יודעים לקרוא את הקמץ הגדול." לפי זה נוכל לומר, שהמבטא הקורא קמץ כפתח מקומו בספרד, וכן באיטליה, ששם חיבר הראב"ע את ספר צחות. וכן נראה לי לדייק בדברי ראב"ע, המכחין בלשונו בין אנשי טבריא מכאן ובין חכמי מצרים ואפריקה מכאן. כלומר, כאן, בטבריא, יודעים כל האנשים להכדיל בין קמץ לפתח, ואילו במצרים ובאפריקה מבחינים ביניהם החכמים בלבד, בעוד שהמון העם קורא אף בארצות אלה במבטא הספרדי. בדרך זו יסתבר לנו, כיצד נודמנו לפונדק אחד של הגניזה בקאהרה של מצרים כל שיטות הניקוד וכל המבטאים כאחד, כיוון שכאן היו, כפי שידענו ממקורות מרובים, חתי כנסיות של ככלים ובתי כנסיות של אנשי ארץ ישראל, ובלי ספק גם של יהודי מצרים היציבים והאוטונומיים. על פי החקירות האחרונות של ילון צריך להוסיף על ארצות אלה של מבטא ספרדי גם את אשכנז וצרפת עד המאה הי"ג, באופן שיצדקו דברי קרקסאני על היהודים בכל ארצות הנוצרים, שאינם מקיימים את הקמץ.

נסכם אפוא: כבר בתקופת המצאת הניקוד, היינו בתקופת הגאונים, היו קיימים שלושה מבטאים שונים בתפוצות ישראל, והם: המבטא הארץ-ישראלי-הטברני, שלפי שעה אין לנו עדות מפורשת על קיומו מחוץ לארץ-ישראל גופה; המבטא הכבלי, השולט בכול ובערב עד סין; והמבטא המצרי-הספרדי, שתחום שלטונו במצרים ובאפריקה, בספרד ובאיטליה, בצרפת ובאשכנז. אין השעה כשרה עדיין להגיד בכירור ובהחלטיות, מה הוא היחס ההיסטורי שכין שלושת המבטאים הללו, ורק זה ניתן לשער, שהואיל והמבטא המצרי-הספרדי חופף את הטראנס-קריפציות שבחרגום השבעים וביוספוס, הרי הוא נראה כקדום ביותר שבכולם, באופן שהשינויים שחלו אחר כך במבטא הכבלי ובמבטא הטברני הם פרי השפעה מאוחרת. אשר לזו, כדאי להעיר על הדמיון המפתיע בין המבטא הכבלי ובין ההתפתחות הפוניטית שחלה בפרסית החדשה: אף שם הפכה כל תנועת \bar{a} ארוכה ל- \bar{a}^o שוידית, ואילו כל תנועת \bar{a} קצרה חלה בה אמאלה, כלומר נטייה לצד תנועת \bar{a} . ושמא מותר לקשר את המבטא הטברני עם המבטא הסורי-המערבי, שאף בו נקראת תנועת \bar{a} ארוכה כתנועת \bar{o} .

אבל שלא כדעה זו, הרואה במבטא המצרי-הספרדי את המבטא העברי הקדום, הייתה דעתם של אנשי ימי הביניים עצמם. בערך בתחילת המאה העשירית, ואולי כבר קודם לכן, גוברת והולכת הדעה בכל תפוצות ישראל, שאין מבטא אמיתי וצח אלא המבטא הטברני דווקא. דעה זו מובעת בכמה וכמה מקורות. הלכסיקוגראף הקראי דוד בן אברהם אלפאסי דורש את הפסוק הנאמר בברכת יעקב לנפתלי "הנותן אמרי שפר", שהכוונה בזה על אנשי טבריא, היושבים בחלקו של נפתלי ושהם יפי הלשון והדיבור. דברים אלה הורחבו על ידי מפרש קראי אחר,

האומר שאנשי מכריא הם יפי הדיבור ומיטיבי הקריאה והלשון — המחבר משתמש במלה הערבית **جيد**, המשמשת כתחום התרבות של האסלאם לעניין קריאה נכונה ומדוקדקת בקראן: **مخوיד**. אותו פרשן מספר, שקריאתה של מכריא התפשטה בכל אופקי העולם ושמלמדיה יצאו לעראק ולשאר ארצות והפיצו שם את הקריאה הנכונה. מעין זה אנו מוצאים גם בספר "הדאיה" אלקאריי, שנתחבר לפי הנראה במחצית השנייה של המאה העשירית. אף זה מספר על מורים שנמסרו ממכריא לארצות רחוקות ושם הפצירו בהם אנשי הגולה, שיוורו את ילדיהם את קריאת ארץ-ישראל, והם למדו מהם את הקריאה הנכונה במאמץ גדול. והרי את הקוראים האלה הכאים מארץ-ישראל ראה גם רש"י (ברכות ס"ב א').

ואין כאן הכוונה לעניין של מסורת בלבד ושל הרצפציה של המכסמ של בן-אשר, אלא לעניינים של מכטא ממש. שכן אנו קוראים אצל קרקסאני, הטוען אף הוא לאמיתותה של קריאת ארץ-ישראל, כדברים האלה: "לא נשאר בדור זה איש מבין העוסקים כמדע הלשון והדקדוק בין אנשי אצפהאן וכצרה ותוסתר וזולתן, שלא יתנו את הככורה לקריאת ארץ-ישראל . . . ולא עוד אלא שחבורה מזקניהם, שאינם קוראים קריאת ארץ ישראל לפי טבעם וקריאתם היא הקריאה הבבלית ואינם יודעים קריאת ארץ ישראל אלא מפי השמועה, אם הם רוצים לדבר על ענייני הלשון והדקדוק, אינם מדברים אלא על הלשון הארץ-ישראלית ולא זולתה." נוסף על כך מה שהכאנו קודם לכן מדברי הראב"ע על חכמי מצרים ואפריקה, שהם היחידים היודעים לקרוא קמץ גדול, ובתור הדגמה מאלפת לכך מה שמספר דונש בן חמים על רבו ר' יצחק הישראלי בפאם "שהיה בקי בקריאת בני מכריא" ושהשתדל "לייסד בלשונו" הגיית המ"א והצ"אד, שהיו קיימות לדבריו במכטא המכרני במלים מסוימות שבמקרא, ונקבל מכל זה מושג ברור על קיומו של מכטא עברי "אקדימי" כפי מדקדקים וקריינים, שלא לפי מכטאם של ההמונים, אלא לפי קריאה זרה, שנחשבה להם מכטא אידיאלי ושלמדו אותה, כפי שאומר דונש, "לשמע אוזן". והרי גם כל שיטת הדקדוק של מדקדקי ספרד מחיוג' ועד הראב"ע מכוססת על המכטא המכרני, שאותו ואת תנועותיו הם משתדלים לכאר ולהסביר לקהל, שאינו משתמש בהם למעשה.

אבל בסופו של דבר לא נשאו המאמצים האלה להנהגת מכטא מלאכותי אחד בכל התפוצות כל פרי. ר' יוסף קמחי מייסד את דקדוק הלשון על המכטא הספרדי, ואפוודי שוב אינו יודע כל "הכדל מוחש" בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול, כלומר אפילו בין המדקדקים עצמם חזר והשתלט המכטא הספרדי הקדום, שכבר היה נהוג בימי הגאונים. וכן קיימו יהודי תימן ויהודי פרס את המכטא הבבלי הקדום, אף על פי שקיבלו את המסורת המכרנית של בן-אשר. כי כאן, כמו בכל תחומה של הלשון, יש משטר דימוקראטי, המחליט על כל דבר ברוב דעות, וקריאתם של ההמונים ניצחה את מכטאם המלאכותי של היהודים. רק באשכנז הוחלף המכטא הספרדי במכטא המכרני, כפי שהוא קיים כיום הזה בשניוניים קלים בכל חלקי היהדות האשכנזית. אבל הסיבה להתפתחות זו ועצם התפתחות זו גופה עדיין לא נחקרה כהוגן, ולפי שעה עלינו להשאיר דבר זה בצריך עיון.

א' גרבל, ירושלים

שיטות חלוקת התנועות אצל המדקדקים העבריים ומקורותיהן

1. כידוע מחלקים החוקרים החדשים את התנועות לפי יסודות שונים: א. לפי תהודתן הסגולית (הלמחולץ והבאים אחריו); ב. לפי חלק הלשון הפועל בהגייתן (הלוואג עד פריקה); ג. לפי גובה הלשון (כלומר המרחק בינה לבין החך), וחלקה הפועל בהגייתן, מצב השפתיים, וכן מידת מתיחות הלשון (פּל); ד. לפי מצב הלשון בכל שטחה (גְּרִיג'יט, אטקינסון, א"א מייאר); ה. לפי פעולת כל כלי הדיבור המשתתפים בהגייתן, כלומר השפתיים, הלשון, הווילון ומיתרי הקול (סְפֶרֶן לפי שיטה סינתטית ורוסלֹו לפי שיטה אנאליטית-ניסיונית בהתחשב גם בפעולת הלסת ההחתונה, וכן באורך התנועות וחוזק תהודתן).

2. לפני שנעבור לשיטות חלוקת התנועות אצל מדקדקינו כימי הביניים, מן הראוי להזכיר את עיקרי תורות התנועות אצל מדקדקי אומות העולם שקדמו להם, כדי שנוכל לקבוע, מה למדו קדמונינו מהם, ומה חידשו הם עצמם. א. ההודים חילקו את התנועות לשלוש עיקריות או פשוטות: a שהיא גרונית (כלומר וילונית, שכן אף העיצורים הווילוניים k, g, ng קרויים בפהם "גרוניים"), i שהיא חיכית ו-u שהיא שפתית; וכן לשתיים מורכבות: e שהיא גרונית-חיכית ו-o שהיא גרונית-שפתית (עי' E. Brücke, Grundzüge der Phy-siologie und Systematik der Sprachlaute, Wien 1836, S. 100-101). נראה לעין, שחלוקה זו אינה שיטתית, שכן אין היא מביאה בחשבון אלא גורם אחד לכל תנועה עיקרית (את המוצא אצל השתיים הראשונות, ואת מצב השפתיים אצל השלישית).

ב. היוונים נטו לחלק את התנועות בעיקר לפי כמותן, ולתאר אח"כ כל תנועה ותנועה לפי אופן הגייתה. התיאור השלם ביותר נמצא אצל דיאוניםיוס איש הליקרנאסוס, שחי בסוף המאה הראשונה לסה"נ (עי' *Περὶ συνθέσεως* (ὁνόματων, ed. Usener et Rademacher, Opuscula II, p. 50-52). נביא כאן את דבריו על ארבע סוגי התנועות היווניות, שהשפיעו לא מעט על הבאים אחריו: אא. ᾶ נקראה כשהפה פתוח ביותר (ἀνοιγομένου τε τοῦ στόματος ἐπὶ πλείστον) והנשימה נישאת למעלה כלפי שמי החך (καὶ τοῦ πνεύματος ἄνω φερομένου) (πρὸς τοῦ οὐρανοῦ). בב. ῆ-ב' ההד מוטל למטה כלפי שורש הלשון ולא למעלה (ἀτάω τε περὶ τὴν βᾶσιν τῆς γλῶττης ἐρείδει τὸν ἦχον ἄλλ' οὐκ ἄνω) פתוח פחות (καὶ μείριως ἀνοιγομένου τοῦ στόματος). גג. ω — בו הפה מתעגל (στρογγυλίζεται γὰρ ἐν αὐτῷ τὸ στόμα) והנשימה נדחפת אל השפתיים (τὴν τε) (πλέγην τὸ πνεῦμα πρὸς τὸν ἀκροστόμιον ποιεῖται). דד. β-ו... נולדת חקשת האויר בשיניים (περὶ τοὺς ὀδόντας τε γὰρ ἡ κρότης τοῦ πνεύματος γίγνεται). כשהפה פתוח מעט (μικρὸν ἀνοιγομένου τοῦ στόματος).

ג. הנקדנים הסוריים הראשונים חילקו את התנועות לשתי קבוצות: את הראשונה היו מציינים בנקודה מלעיל, ואת השנייה בנקודה מלרע. המדקדק יעקוב אורחאה (חי במאה השביעית) מתאר את התנועות של מלעיל (a, o, u) כ"עבות", ואת התנועות i, e של מלרע כ"דקות" (ע"י Martin, J.A. 1869, I-II; 1872, I; 1875, I). חלוקת התנועות סובאת שם, H. Graetz, *Die Anfänge der* "וע" 1869, I, p. 471. (Vokalzeichen des Hebräischen, ZDMC, XXX, 1-2). האחרונים אין אנו מוצאים כל ניסיון לחלק את התנועות. לעומת זאת מתאר גריגוריוס בר-עברי (חי במאה הי"ג) את הגייתן של כמה תנועות כחיבורו "כתבא דצמחא" (הוצ' מרטין, ח"ד). תיאוריו מזכירים לנו את דברי דיוניסיוס איש הליקראסוס, אלא שהם שונים מהם מכמה בחינות. כך, למשל, הוא מתאר את פעולת הלשון כתנועת "זקפא" (קמץ) "לוקבל גבא עליא דשמי חכא משמרינן נשמא..." (שם, רכ"ט), ודברים אלה נראים לקוחים מתיאור תנועת a אצל דיוניסיוס; ואין ספק ששם התנועה מיוסד על השקפה זו. ואולם מה שהוא אומר על פעולת הלשון ב"פתחא" (פתח) "לוקבל דלשנא תחתיא..." (שם, שם), אנו מוצאים אצל היווני כתיאור תנועת ה. על תנועת "רבצא" (צרי או סגול) הוא אומר "לגסא אוכית סטרא דשמי חכא זלמינן נשמא..." (שם, רל"ג). — תיאור שאינו מצוי כלל אצל דיוניסיוס, והרי "רבצא" הגייתה מקבילה לזו של ה יוונית שבמאות הראשונות לסה"נ, ואף שם התנועת הסורית פירושה "רבציה" (בנגוד ל"זקיפה"), דבר המקביל שוב להשקפה היוונית על ה. נראה לי שבר-עברי, הידוע כלקטן, השתמש כאן בדברי סופר יווני מאוחר (אולי באמצעות כלי סורי), ששאב מסקורו של דיוניסיוס, אלה שנטה ממנו כמקצת. — שמותיהן של יתר התנועות הסוריות: "עצצא" (קבוץ — u וחולם — o) ו"חבצא" (לחיצה — i) ואף "פתחא", מכוססים על תיאור פעולת השפתיים בהגייתן, שאינו שונה מתיאורי היוונים.

ד. הערבים. השמות המקובלים של שלוש התנועות הערביות — צ'ם, פתח וכסר — מציינים כידוע רק את פעולת השפתיים בהגייתן, וקרוב לוודאי שהם לקוחים מן המרמינולוגיה הסורית. אולם המדקדק סיבוייה (חי בסוף מאה ח') מזכיר בצד גם את השמות "רפע" (הרמה), "נצב" (הצבה) ו"גיר" (גררה), (ועי' הוצ' דינקורג, עמ' 2), ומדקדקים אחרים משתמשים במקום "גיר" גם במונח "ח'פץ" (השפלה). בצדק מניח מרכס (A. Merx, *Historia Artis Grammaticae apud* Syros, Leipzig 1889, p. 140-141, N. 1), שהשם ח'פץ הוא העיקר, ואינו אלא תרגום המונח הסורי "חבצא", כשם שאף צ'ם אינו אלא תרגום "עצצא", ו"פתח" הוא "פתחא". אלא שיש להוסיף שאף "רפע" פירושו דומה לשל "זקפא", ואילו "נצב" אינו כנראה אלא כעין "דרך כינונית" בין "רפע" ו"ח'פץ".

ז. מזה נמצאנו למדים, שהמדקדים הערביים לקחו את שמות התנועות מן הסוריים, אלא שהתחשבו פעם במצב השפתיים (צ'ם, פתח, כסר), ופעם במצב הלשון (רפע, נצב, ח'פץ).

3. נעבור עתה לעצם נושאנו, כלומר לשיטות חלוקת התנועות אצל מדקדקי ערב המאה הי"ב (שכן הבאים אחריהם לא חידשו כלום בנידון זה). מוכן מאליו, שמדקדקים אלו, שהיו בארצות שונות ובזמנים שונים, על כורחם נחונים היו להשפעות שונות, ואין דבריהם מצטרפים לשיטה אחת.

א. בעלי המסורת. אם נעלים עין מן החלוקה הראשונה לתנועות מליאות (מלעיל), ולשווא (מלרע), נראה שבעלי המסורת היו מחלקים את התנועות לשתי

קבוצות, מלעיל ומלרע, בדומה לנקדנים הסוריים. הראשונה הייתה כוללת את כל כל התנועות הקטוצות (u, o, e) והשנייה — את כל התנועות שאינן קטוצות (a, i, e, e), וכן המסורת הכבלית מציינת את שתי הקבוצות האלה כפירוש "מקפץ פומא" ו"מפתח פומא" (עי, Kahle, apud Bauer-Leander, Grammatik, S. 93-95). ואולם יש לציין שערך המונחים "מלעיל" ו"מלרע" יחסי הוא, שכן נוהגים הם אף בין הקטוצות לבין עצמן (כגון: חולם — מלעיל לעומת קמץ — מלרע), ובין שאינן קטוצות לבין עצמן (כגון: פתח — מלעיל לעומת צירי — מלרע). יוצא מזה, שאף אם למדו בעלי המסורת מן הסורים, הרי שיטתם מדויקת יותר מזו של האחרונים, ואנו רואים אצלם את ראשית חלוקת התנועות ל"אחוריות" ו"קדמיות" (באופן יחסי), חלוקה החופסת מקום נכבד כל-כך בחזרת ההגייה שבימינו.

ב. ס' דקדוקי הטעמים. אעפ"י שספר זה מיוחס לר' אהרן בן משה בן אשר, אחרון הנקדנים של טבריה, שחי בסוף המאה התשיעית ובתחילת המאה העשירית, אינו, כנראה, אלא עריכה אחרונה של חומר לימוד שעבר מפה לאוזן במשך דורות רבים. על קדמותו מעידים, מלבד צורת חיבתו בחרוזים, אף שמות התנועות הנזכרים בו — שהם פתחה וקמצה, ואולי גם מלוא פומא, ואילו שאר התנועות מתוארות לפי צורת כתיבתן או לפי הגייתן (עי' הוצ' בר-שטרן, עמ' 11 ו-36; רשימת התנועות בעמ' 12 נראית לקאהלה אצל באואר-ליאנדר, עמ' 96 לתוספת מאוחרת, ונראים דבריו, שכן אין השמות המובאים שם חוזרים בשום מקום בגוף הספר). אולם העיקר לגבי ענייננו הוא חלוקת התנועות לשלוש קבוצות: דרך רום (או, או), דרך נצב (אָה, אַה, אֵי) ודרך מטה (אֵי, אֵי). כרי שחלוקה זו אינה רחוקה מן השיטה הערבית, שמקורותיה מתוארים לעיל. אולם דירוג התנועות ככל קבוצה וקבוצה, שאינו מצוי בשום אחד מן המקורות הקודמים, מעיד על דרך חקירה מדויקת ער להפליא, שיש בה משום המשך לשיטתם של בעלי המסורת הקדומים (עי' בפסקה הקודמת), ומן הראוי לעמוד עליה בפרוטרוט. מ"צ סגל (יסודות הפוניטיקה העברית, ירושלים תרפ"ה, עמ' 113) סבור, שחלוקה זו מקבילה לחלוקת התנועות אצל החדשים לאחוריות, אמצעיות וקדמיות, לפי חלק הלשון הפועל בהגייתן. אולם אין הדבר כן לכל פרטיו. שכן תנועת קמץ (o) נמנית לדעת ההרשים אל האחוריות, ותנועת סגול (æ) או (e) על הקדמיות, ואילו ס' דקדוקי הטעמים כולל את התנועות הללו בקבוצה אחת (דרך נצב), יחד עם תנועת פתח, שהייתה נהגית בימי הנקדנים כ-a קדמי. ושוב: למת מתכוון הספר במונחים "רום, נצב ומטה" כשהם לעצמם, שהרי ברור, שאינו מסתפק כאן בהערכת מונחים לועזיים בלבד? לדעת א' הומל (E. Hom-), מיוסדת השיטה הנדונה על מידת גובה הטון של התנועות. אך הרי ידוע שהטונים הסגוליים של u ו-o נמוכים מאלו של e ו-i, הומל מנסה ליישב קושיה זו בדרך פשוטה בתכלית הפשטות: הטון שאנו בימינו קוראים לו "נמוך", היו הקדמונים קוראים לו "גבוה", ולהפך. הוא מנמק את דעתו זו משני נימוקים עיקריים: אא. המדקדקים העבריים ראו את התנועה כעמוד של אוויר, שכל כמה שהוא "גבוה" (כלומר ארוך), כן נמוך הטון שלו, וכל כמה שהוא "נמוך" (כלומר קצר), כן גבוה הטון שלו; ב. חלוקת טעמי המקרא בס' הוריות לקורא (עי' להלן) לגבוהים, רמים, ניצבים ושפלים הפוכה אף היא ממושגיני המוסיקאליים. לדעתי נראה הנימוק הראשון דחוק ביותר, ואילו הנימוק השני — הרי הומל עצמו מודה שלא חקר את ערכיהם

המוסיקליים של טעמי המקרא כל צורכם (אגב, ערכי הטעמים בתקופה הנדונה אינם ידועים כלל ועיקר!); ואף זאת: כס' הורית הקורא נאמר על "דרך הגובה" בפירושו: "ונעימתן שיגביה קולו בהן עד למעלה... וישמע למרחוק" (הוצ' דרנבורג, JA 1870, עמ' 388). ועוד: "אמרו שיש בפסוקים אלה חוזק ביותר ונגבהין יותר מדאי" (שם עמ' 400); הרי שהמדובר כאן על חוזק הטון ולא על גובהו היחסי.

לדעתי מיוסדת חלוקת התנועות של ס' דקדוקי הטעמים על שני יסודות שהם אחד, ר"ל מצבם של חוד הלשון ושפתה מזה, ועל תנועות הלסת התחתונה מזה (דהא כהא תליא). בתנועות u ו- o ניתק חוד הלשון מעל השיניים התחתונות, שפת הלשון מורמת, והלסת התחתונה אינה זזה ממקומה (דרך רום). בתנועות a ו- α מתקרב חוד הלשון לשיניים בהדרגה, שפת הלשון מושפלת, והלסת יורדת במקצת (דרך נצב). ואילו בתנועות e ו- i מתקרב חוד הלשון לשיניים ביותר; אמנם שפת הלשון מתרוממת שוב, אך הלסת יורדת במידה ניכרת מאוד (דרך מטה) (ע"י O. Jespersen, Lehrbuch der Phonetik⁴, Leipzig-Berlin 1926, S. 52-55, 141-147 על מצבה של חוד הלשון; וכן J.-P. Rousselot, Principes de Phonétique Experimentale, t. II, Paris 1925, p. 645-739). עלי להודות שאיני מבינה את הקימוגרמות מספ' 450 ו-451, שלפיהן יוצא שחוד הלשון מורם בהגית i . על תנועות הלסת ע"י שם, עמ' 674-682; אף כאן קשה להבין את הציור 457, שלפיו הלסת הולכת ויורדת בין a ו- u , וכן את דברי ההסבר בעמ' 674-675). תנועות הלסת נראות לעין, ויש להניח, ששימשו יסוד לשיטה הנדונה. ועוד פרט אחד: אמנם יש לציין, כי u ולא o נחשבת לתנועה הגבוהה ביותר, אולם דוברים רבים מגביהים את הלשון יותר ב- o דוקא, כמו שיש לראות מטביעות הלשון כחך המלאכותי המובאות אצל רוסלו, וחוקר זה מעיר, שבמקרה זה נוהגים להשלים את "חסרונה" של u ע"י פעולת השפתיים (שם, עמ' 668. וע"י הציורים 436 מספ' 6 ו-7, ו-441-444, מספ' 3).

ג. הפירוש על ס' היצירה של ר' דונש בן תמים, שחי במאות התשיעית והעשירית (הוצ' גרוסברג, דף כ"א, ודוקם בקונטרס המסורת, עמ' 6, 71) אינו מחלק את התנועות לקבוצות, אלא מתאר את דרך הגייתן של שלוש העיקריות שבהן: פתח גדול (יולא צריך לשום כלי מכלי הדבור), חירק ("יחתכו סוף הלשון בעזרת מלתעות השיניים; נ"א: ראש הלשון בסופי השיניים") ושורק ("הוצרכה על תוספת כלי והוא השפתיים"). העובדה שהמחבר מטפל בשלוש התנועות העיקריות בלבד, מעידה על השפעת תורת הערכים. אמנם מקורו הערכי אינו ידוע, אך כלי ספק הושפע מצדו מהשקפות היוונים; דבר זה ניכר ביחוד לגבי תנועת i (ע"י בריקה, כנ"ל, עמ' 100-101). וכן לגבי o , שבה מתוארת רק פעולת השפתיים. ה. אף ר' יונה אבן ג'נאח (ע"י כתאב אלחסייל ואלחקריב, הוצאת דרנבורג Opusculs et Traitées, עמ' 275-277) מתאר את התנועות שורק, פתח וחירק כאמות התנועות – כדרך הערכים –. אך אינו מזניח את שאר התנועות, שהן התולדות. אף אצלו קרוי שורק תנועה גבוהה (ובניגוד לס' דקדוקי הטעמים התנועה הגבוהה ביותר), חירק תנועה נמוכה ופתח תנועה ניצבת, אלא שהוא מייחס את הקטן לתנועות הרום ומתארן כנמוכה שבהן; אין הוא קובע בדיוק את מקומו של סגול, ואילו צירי הוא לדבריו בין פתח וחירק, אך קרוב יותר לזה האחרון. שיטתו הבהירה של ר' יונה יש לראות בה משום המשך ושכלול

לשיטתו של חס' דקדוקי הטעמים, אעפ"י שאין לקבוע, אם אמנם היה ספר זה ידוע לו.

ה. לעומת זאת מחלק ר' יהודה הלוי (ס' הכוזרי, הוצ' הירשפלד, עמ' 130—132) את התנועות אך ורק לפי פעולת השפתיים, שכן בחוץ כל אחת מן הקבוצות העיקריות מודרגות התנועות לפי מידת הרווח שבין השפתיים: שורק הוא אצלו "צ'מה צגרא" (קבוץ קטן), חולם — "צ'מה וסטא" (קבוץ בינוני) וקמץ — "צ'מה ככרא" (קבוץ גדול); וכן פתח — "פתחה ככרא" וסגול — "פתחה צגרא"; וכן צירי — "כסרה ככרא" וחירק — "כסרה צגרא. אמנם נשען הוא על דברי המדקדקים הערבים ואינו מכיר אלא גורם אחד מחלוקת התנועות, אך כל חלקי שיטתו מכוונים יפה זה לזה.

ו. מן החיבורים המאוחרים מעניין בעיקר ס' הורית הקורא, שהוא בחינת ליקוטים מדברי קודמיו. חלוקת התנועות שבו מקבילה בדיוק לשל ס' דקדוקי הטעמים, ומשום כך אין לעמוד עליה. לא אביא כאן אלא תיאור הגייתן של שלוש התנועות (שכן תיאור שאר התנועות אין בו משום חידוש): קמץ בשליש הלשון (כלומר בחלקו האחורי) ותנופתו למעלה לחניכיים... פתח... פותח את הפה ומניף הלשון למטה... סגול יוצא מצדי הפה ומניף צד הלשון וקצתה (כלומר קצה) למטה (הוצ' דרנבורג, JA 1870, עמ' 567). תיאור זה דומה ביותר לזה של ברעברי, אלא שלפי מצב ידיעותינו היום קשה להחליט, מאיזה כלי הגיע לס' הורית לקורא.

3. בבואנו לסכם סקירה קצרה זו נוכל לומר: א. מקור ראשון לתורת התנועות של הלשונות השמיות שימשו תיאורי המדקדקים היוונים הראשונים; מהם קיבלו הסורים, שניסו עוד קודם לכן לחלק את התנועות לקבוצות ושאין קבוצות, ומהם קיבלו הערבים. ב. בעלי המסורת, בעל ס' דקדוקי הטעמים, ר' יונה אבן גינאח ור' יהודה הלוי הושפעו כל אחד לפי דרכו מן המקורות השונים האלה, אלא שהצליחו לפתח שיטות משלהם, שיש לראות בהן התחלות לתורת תנועות מדעית. ואילו ר' דונש בן חמים וכן מחבר ס' הורית הקורא מקוריים פחות מהם וכנראה שאבו את כל תורתם במישרים או בעקיפין ממקורות יווניים וסוריים.

פועל לדוגמה ברקדוק העברי

א

הסנהג להשתמש בדוגמה דקדוקית כללית ימיו כימי מדע הדקדוק גופא. כבר ר' סעדיה גאון, הנחשב מן הראשונים במקצוע הדקדוק העברי, השתמש בשורש "שמע" כדי להדגים את כל הצורות האפשריות של מלה עברית. מכתבי הדקדוק של רס"ג נשארו לנו רק פירוורים מעטים, אולם מאותם הפירוורים ומתשובות דונש בן לברט על רס"ג אנו למדים, כי הוא השתמש בדוגמת "שמע" בשביל משקלי הפעלים והשמות ובשביל נטיותיהם ביחד עם הכינויים. הסיבה לבחירתו הייתה, כנראה, לאומית-דתית ("קריאת-שמע").

דונש בתשובותיו (ספ' 113) משתמש בשורש "זכר" לדוגמה של נטיית הפעלים. גם כאן יש להניח, שדונש בחר במלה זו המזכירה את יציאת מצרים (זכור את היום הזה אשר יצאתם ממצרים — שמות י"ג, ג') ואת מעמד הר סיני, שבו נצטוו בני ישראל על השבת (זכור את יום השבת לקדשו — שמות כז, ח'). ר' יונה אכן ג'נאח לקח בשביל משקלי השמות והפעלים את השורש "פעל". הוא בעצם לא חידש את הדבר מעיקרו, כי כבר לפניו היו נוהגים לסמן במלים המנויות משורש זה בניינים של פעלים ולפעמים גם משקלים של שמות. אולם ב"ספר הרקמה" בנה שיטה שלמה ומשוכללת של משקלי שמות ופעלים על הדוגמה של "פעל".

דוגמה זו של "פעל" נתקבלה על ידי המדקדקים שבאו אחרי ריב"ג, והיא נוהגת עד עתה ברובם המכריע של ספרי הדקדוק הכתובים עברית, בפרט בספרי הלימוד למתחילים. אולם ר' משה קסחי (ב"ספר המהלך") הוסיף לזה דוגמה של נטיית הפעלים השלמים לפי הפעל "פקד". מקובל, שהוא בחר בפעל זה, משום שממנו נמצאים במקרא כל הכניינים (1) הייתה אפוא, לכאורה, סיבה מעשית פשוטה

(1) ר' משה קסחי ז"ל הרד"ק בספרו "מכלול" מנינים שמונה בניינים (טורים בלשון הרד"ק) במקום חשבעה שלנו, כי הם מוסיפים בניין פועל (למשפחה אהתחנן — איוב ט', ט"ו). והרד"ק מייחס עוד פעלים במקרא לבניין זה, כגון שופטים ד', ד' (היא שופטה את ישראל), שם י"ג, ה, (ויולדת בן), שמיא כ"א, ג' (ואת הנערים יודעתי), אף כי בכל שלושת המקומות הנזכרים מניח הרד"ק גם אפשרות של בניין אחר, ולא דווקא בניין פועל (הנקרא אצלו גם: בניין הדומה למרובע).

משעם זה אומר הרד"ק (ב"מכלול") בנוגע לדוגמה "פקד": "ושמונה הטורים האלה אשר זכרתי לך לא תמצא פועל במקרא שיבנו כולם עליו. אבל תמצא פועל בשני טורים, ופועל בארבעה טורים ופועל בששה. ואשר מצאנוהו שגיא כוח משאר הפעלים ונמצאו בו כל הטורים, לבד מבניין פועל החבר — הוא פועל פקד.

לעומת זה אין הרד"ק חושב בבניין בפני עצמו את הפעל, שממנו נמצא ארבע פעמים במקרא את הפועל פקד, אף כי הוא מביא אותו ב"ספר השרשים" (ועם מה שלא נזכר פעלו:

לבחירה זו. אולם הנה זה ראה: במלה פקד מתחילה הבשורה הראשונה שבה נתבשרו בני ישראל על גאולתם מעבדות מצרים (פקד פקדתי אתכם ואת העשוי לכם במצרים — שמות ג', ט"ז).

הנה כי כן למדו היהודים במשך שלושים דורות (מימי רב סעדיה גאון ועד לפני זמן קצר) דקדוק, ולרונגמה שימשו להם מלים. שבהן קשורים הזיכרונות הלאומיים הנעלים ביותר. לא כן בעשרות השנים האחרונות. מי שלומד את הדקדוק העברי בדרגה שלמעלה מבית-ספר רגיל, אפילו לא מתוך ספרים הכתובים לועזית אלא מתוך ספרים הכתובים עברית — לומד כזה נתון בתוך סיוט תמיד של קללת התוכחה "ואיתי עליכון דקטלין כחרבא" (ויקרא כ"ז, כ"ה — חרגום אונקלוס). וכל אדם מישראל נפשו סולדת ללמוד את שפתנו על ידי זה שבמשך שנים הוא הופך ומהפך בשורש "קטל" לכל צורותיו וגווניו: הוא קוטל ונקטל בכל לשונות של קטילה; הוא עוסק בקיטול, בקטל ובכל מיני הכעה של שמות קטלה; הוא יוצר ועושה קטלנים, קוטללים וכל מיני מרצחים למיניהם ומשקליתם — בקיצור, הוא בורא ניב לכל מיני רציחה ורוצחים.

ב

איך הגענו לידי זה? בסוף המאה השבע עשרה כתב בלטינית כמה ספרי דקדוק של הלשון העברית המלומד הגרמני יוהאן אנדרי דאנץ. הוא השתמש לראשונה בשורש קטל למשקלי השמות ובפועל קטל לרונגמה של נמיית הפעלים השלמים. בספריו של דאנץ שראית² לא מצאתי נימוק לזה. רק המתרגם קיפן שתרגם חלק מספרי דאנץ לגרמנית (דקדוק עברי-ארמי, ברסלאו 1757) מסביר, ש"פעל" אינו מתאים לרונגמה, מחמת הפא שבאה פעמים דגושה ופעמים רפה ומחמת העין שאינה מקבלת דגש. וגם את "פקד" הוא מוצא לבלתי נוח מחמת הפא, כאמור, ומחמת הקושי לבטא את הדלת כשהיא סמוכה לתיו, למשל, במלה פקדת. על הנימוק הזה חוזר המלומד הגרמני הידוע גזניוס בספרו "לעהרגעכוידע דער העברעאישען שפראכע" (ליפסיה 1817), ואותו נימוק מובא בספר "העברע-אישע גראממאטיק" של גזניוס-קאוצש (ליפסיה 1885). ביחד עם זה כולם מציינים, שהשורש קטל נדיר מאוד בעברית המקראית (הוא בא שם רק ארבע פעמים), וגזניוס מוסיף, שהוא בא רק בכניין קל, ובספר של גזניוס-קאוצש מובאים עוד שני חסרונות של "קטל": שהוא בא במקרא רק בדברי שירה ושהוא אינו מתאים בשביל מתחיל ללמוד דקדוק, שאינו יכול לעמוד מתוך דוגמה זו על דינן בגיד כפ"ת — ובכל זאת כולם סומכים את ידם על ה"קטל".

לא התפקדו בתוכם — במד' א', מ"ו).

הרד"ק מוכיר (שם ב"מכלול") שגם מן הפועל ילד נמצאים במקרא כל הבניינים (אפילו הבניין השמיני, בניין פועל, כ"ל). אולם למעשה נמצאים במקרא עוד שלושה פעלים, לא מן השלמים, בכל הבניינים, והם: חלה, רום, שם (יש שוללים את הנפעל של רום ומייחסים אותו לפועל רסם, ויש שוללים את הפועל של שם — עזרא ט', ד' — ומייחסים אותו לבנין פיעל).

Compendium Grammaticae ebraeo-chaldaicae, Interpretis ebraeo-chal- (2

dae Synopsis, Paradigmata Nominum simplicium ac Verborum לספרים אלו גם שמות עבריים, והם (על הסדר): מרדק, תורגמן, משקלי שמות ופעלים.

הדוגמה "קטל" לא נתקבלה מיד ובשלמות. דאנן בעצמו בספר "משקלי שמות ופעלים" שנוכר למעלה אינו משתמש ב"קטל" במלוא המידה כמונו היום. בספר זה מובאים השמות לפי משקליהם בלי לתת להם דוגמה. בדוגמה "קטל" משתמש דאנן רק לגבי אותם השמות מן השרשים החסרים או הנחיס, שאצלם קשה להכיר את מוצא משקלם המלא. וכן לגבי שמות פרטיים (3) גזניוס בספרו הנ"ל כבר השתמש ב"קטל" במלוא המידה, אולם בספרו מבצבצות פה ושם דוגמאות של פקד.

אבל לא כל המדקדקים קיבלו את הדוגמה "קטל". לפני גזניוס וגם אחריו אנו מוצאים ספרי דקדוק בלועזית⁽⁴⁾ עם שיטה שלמה ומשוכללת של דוגמאות למשקלי שמות ופעלים ולנטייתיהם — וכל הדוגמאות בנויות על שורש פקד. ויש שכנטיית הפעלים הוסיפו ל"פקד" גם "קטל". גם החכם העברי יוליוס פירסט (בתוספת לקונקורדנציה שלו) משתמש ב"פקד" למשקלי השמות. כנראה לא נמלצו אמרות ה"קטל" לחד כל החכמים. ואולם לבסוף גברה "השיטתיות הגרמנית" וה"קטל" השתלט על הרקדוק העברי שליטה מלאה. בעיקר נחבצרה שליטה זו עם התפתחותה של תורת הרקדוק המיוסד על השוואת העברית ליתר הלשונות השמיות. כי אז קיבל השיבות המיוחדת הנימוק (שמביאו כבר המתרגם של דאנן), שהשורש "קטל" משותף, כאילו, לכל הלשונות השמיות — אף כי למעשה אין זה מדויק. כידוע היום, אין באשורית (הקרובה לעברית מכל יתר הלשונות השמיות) לגמרי השורש קטל.

ויש להצטער צער רב, שכזמן האחרון נקטו גם מדקדקינו את הדוגמה "אשר איננה טהורה" הזאת (עי' פסחים ג', א') גם בספריהם הכתובים עברית, ואפילו בדקדוק עברי טהור, שאינו מיוסד על השוואת לשונות שמיות אחרות, והמכוון ללימוד בכת"ס עממיים ותיכוניים.

ג

מטעמים הנ"ל הנני מציע להחליף את השורש קטל בשורש לקט, המצורף מאותן האותיות אלא בסדר אחר. השורש לקט נמצא במקרא 39 פעם, בארבעה בנייני פועל (קל, פיעל, פועל, התפעל) ובשני שמות (לקט, ילקוט). ואם נצרף את המקורות של הספרות החלמורית, נמצא את הפועל לקט כעוד שני בניינים (נפעל, הפעיל) וממנו גם שמות בהרבה משקלים. חסר רק בניין הִפְעֵל, אבל כאשר יש הפעיל, הרי הִפְעֵל בא מכוחו. שורש זה נמצא גם כארמית, סורית וערבית (ר' את הפסוק) לקטו אבנים — ברא' לא, מו — באונקלוס, בפשיטתא ובתרגום הערבי של רס"ג) וגם באשורית (ר' במילוננו של גזניוס-בוהל). אמנם ב"לקט" (בדומה ל"פקד") יש חסרון של סמיכות מית לחיו, אבל אין חסרון קל זה יכול להכריע לשלילה, בפרט כשלא מדובר כאן על ספרי לימוד למתחילים.

וכאן הנני רואה מקום לברר את עצם העניין של שורש בעל שלוש אותיות לדוגמה דקדוקית. בסה"כ יש לשפה העברית 22 אותיות. ואם רוצים בדוגמה

(3) למשל: גִּית מן גוּז היא אצלו על משקל קְטִילִית (כמו קְטִמִּית). השמות הפרטיים הִדְרָם, אֲדִרָם הם על משקל קְטִילִים.

(4) כנון: Nic. Guil. Schroeder, Institutiones ad Fundamenta Linguae hebraicae, Claudiopoli 1771; S. Lee, Grammar of the Hebrew Language, London 1827.

מושלמת. נקיה מכל מיני השפעות של אותיות נופלות, נחות פעם דגושות ופעם רפות, או בלתי מקבלות דגש כלל — עלינו להוציא מתוך החשבון 13 אותיות (5) (א, ב, ג, ד, ה, ו, ח, י, כ, ע, פ, ר, ת). נשארות אפוא רק 9 אותיות אלו: ז, ט, ל, מ, נ, ס, צ, ק, ש. (נ אטנם באה בחשבון רק כשהיא באה כאמצע או בסוף השורש). לפי נוסחה מתימטית ידועה אפשר לצרף מ"9 אותיות בס"ה 504 צירופים בעלי שלש אותיות, המהווים 9 קבוצות של 56 צירופים, ובכל קבוצה מתחילים הצירופים באחת מ"9 האותיות. כשנבדוק את כל 504 הצירופים נמצא ש"442 מהם אינם מהווים שום מלה או שורש של מלה בשפה. הסיבה היא שרובן של 9 אותיות אלו, לפי טיב מוצאן מכלי הדיבור, אינן מתחברות (כפי שעמדו על כך זה כבר המדקדקים הראשונים). 61 צירופים המהווים מלים או שורשי מלים, יש בהם 13 חסרי פ"ג (6) ויתר ה"748 הם מלים נדירות, וחלק מהן אינן באות לגמרי במקרא אלא במספרות התלמודית או אפילו רק במספרות המאוחרת. נשאר רק הצירוף היחיד לקט, הבא (כפי שראינו למעלה) הרבה פעמים במקרא, שגור מאוד במספרות שלאחר המקרא במשך כל הדורות, וגם חי בפנינו היום.

(5) הסומנות בדקדוק בקבוצות: אהוי, בגד כפת, (אה)חער.

(6) נול, נום, נוק, נטל, נמש, נצל, נקט, נקט, נקש, נשל, נשם, נשק (שרשים מקראיים),

נקו (שורש תלמודי).

(7) 33 שרשים מקראיים ו-15 מהספרות שלאחר המקרא. השרשים המקראיים הם: זמן, זנק, זקן, לשון, מלט, מלך, משל, סלם, סמל, סקל, צלם, צמק, צנם, קטל, קטן, קלט, קלס, קסט, קמל, קמץ, קניץ (לפי הספרים את הפסוק באיוב י"ח, ב' "עד אנה תשימון קנצי למליון", קנצי — מלשון קץ. ומה גזרו סיעל קניץ והפעיל הקניץ. ור' בענין זה בפירושו של פרוש' טורטשינר לאיוב ובהערותיו לערך קניץ במילון בן-יהודה), קסם, שלט, שלם (תפועל משורש זה נמצא בכל שבעת הבניינים, הטישה במקרא ושניים במספרות התלמודית, ולו גם שמות בהרבה משקלים. הוא גם משותף ליתר השפות השמיות, אולם כחלק מהן באה שין שמאלית במקום הימנית שבעברית. מלבד זה בבניין התפעל מקדימים את השין השורשית לתיו השימושית), שסט, שמן, שמץ, שנם, שקט, שקל, שקץ, שטם, שטן.

יתר 15 השרשים הם: סלק, סמק, סנט, סנק, צלק, קטם, קלש, קטו, קנט, קנס, קנס

(לפי ש' קראוס מקור השורש הזה הוא יווני), קשט, שלק, שניץ, שנק.

לצורות הציווי

מערכת הדרכים — modi — בלשון העברית מראה מקבילות מסוימת לואת הנהוגה בערבית. נשווה למשל את צורות פועלי ע"ן ו"י, בעברית ב"קל, אינדיק' מיכוס: קום; ביוסיביוס קום; ב"הפעיל, אינדיק' קים, יוסיב' קם, בהקבלה גמורה לצורות הערביות *يَقُومُ*, *يَقُومُ*; *يُقِيمُ*; *يُقِيمُ*. הבדל ניכר קיים בצורות הציווי של ה"קל: בעברית קום, בתנועה ארוכה, אבל בערבית *قُمْ* בתנועה קצרה (על יד *قومي, قوموا*). על יסוד כלל פונמי בלתי-נכון השוו תמיד ה"ט הקצר הזה ב-*قُمْ* לתנועה הקצרה במקרים כגון *رَمَتْ* ("זרקה") לעומת *رَمَى* ("זרק"). ביארתי את ה"ט הקצר הזה ב-*قُمْ* כבר לפני שנים כקיצור שנגרם ע"י התוכן המודאלי-הפסיכולוגי המיוחד של הציווי. לעצמה המיוחדת, שבה מכמאים את הציווי לעתים קרובות עד מאוד, מתאים ביותר גוף-מלה קצר הנגמר בקונסוננט. אותו הביאור חל כמובן על ציווי ה"הפעיל, בערבית *اَقْمِ*, בעברית קָמָה; וגם על צורת היוסיבוס של ה"קל וה"הפעיל, בערבית *قُمْ*, בעברית קָמָה, קָמָה וכו'. התנועה הארוכה של צורת הציווי של ה"קל בערבית, היינו קום, מוכחת כסיקונדארית על פי השוואה לתנועה הקצרה של ציווי ה"הפעיל קָמָה של ציווי ה"קל בערבית *قُمْ*, של היוסיבוס קָמָה בעברית על יד *قُمْ* בערבית, וכו'. נוכל לזהות את צורת קום הסיקונדארית הזאת בעברית לצורת הציווי הרגילה בדילקטים הערביים החדשים *qūm* במקום *قُمْ* בשפה העתיקה. את קום זה בשתי הלשונות יש לבאר *فَهْشَقَه* (כרסטיטוציה) שנגרמה על פי היקש לצורות בעלות תנועות בסופי מלים: קוּמָה, קוּמָה, תוצאה זו של המכמא האנרגי של הפקודה, היינו התפתחות צורות בעלות תנועות קצרות הנגמרות בקונסוננט, ניכרת גם בכמה צורות ציווי מן שורשי למ"ד ו"י בעברית ובערבית. בניגוד להשקפה הרגילה, מכאן אני כך צורות ציווי מסוימות של ה"פיעל" וה"הפעיל", כגון *צו, הצל, תִּרְף* (במקום *תִּרְף*) על יד *צלה, תִּרְבה*, וכו'. אותו הביאור בדיוק חל על צורות יוסיבוס וציווי מסוימות של ה"קל בעברית ושל כל הבניינים בערבית. לצורה המיוחדת של היוסיבוס העברי *يَقُمْ, يَشْت, תִּבֵּן* (עם תנועת-עזר סגול) מקבילה בערבית *كَبِّنْ* ובציווי *اَبِّنْ* (משרש *بى* "לבנות"), ובפועלי למ"ד ו': *تَغْزُ, اَغْزُ* וכו'. לפי השקפה מקובלת (עיין למשל Brockelm., Grdr. I, 628) הושמטה בכל הצורות העבריות לפי חוק עברי רגיל התנועה הקצרה הסופית המופיעה בצורות הערביות. אולם כנגד הדעה המקובלת שהתנועה הקצרה הזאת בערבית היא מקוצרת מן התנועה הארוכה המקורית — מניח אני שבכל הצורות הנזכרות הושמטה התנועה הארוכה המקורית לחלוטין ובכת אחת: זוהי תוצאה מן המכמא האנרגי של הפקודה. כך התהוו בערבית צורות ציווי ויוסיבוס כגון **اَغْزُ, *اَرْمُ, *تَغْزُ, *تَرْمُ*, בפועל **وَص, *تَوَص* (מן *وَصَّى* = "צוה" בעברית), והתנועה הקצרה הסופית בצורות הקיימות (*اَغْزُ, *אָרְמ; *תִּגְזֵ, *תִּרְמ; *וִסְ, *תוֹסֵ*) — אין תנועה

אפוא שריר של התנועה הארוכה המקורית, אלא היא תנועת-עזר, שהצטרפה כאן מאחרי קבוצת הקונסוננטים בסוף, בהקבלה לשורשי ע"ע: שִׁדְּ, שִׁדְּ, וכו'. כללי הרכב החברות הנוהגים בשמית העתיקה גרמו לתנועות עזר כאלה בתוך קבוצת הקונסוננטים או מאחריה כאותה השעה שהצורות הללו, שהתפתחו תוך אֶפְקָט ומתיחות נפשית כבירה, הועברו לתוך הדיבור הרגיל השקט. מחקל גם על הדעת שכשעת הסכמא האַגְרִי הועתק הטעם בצורות הציווי הערביות על התנועה הפותחת, על אף אופייה הסקונדארי, כגון ídrib ("הכה"). וכן גם *írmī < írm ("זרוק"). ההטעמה הזאת ידועה באמת מן הדיאלקטים החיים.

לערבית יש צורה מיוחדת של פקודה בה קודמת לאפיקופאטוס-יוסיבוס מלת-היחס ל: יִכְתֹּב "יכתב-נא". הוכר שצורה זו של משפט עצמאי התפתחה מתוך משפט משועבד על ידי השמטה של משפט עיקרי, עצמאי. אבל כמשפטים משועבדים הפותחים במלת התכלית ל הכרחי הסובינקטיבוס, ובכן יִכְתֹּב. Brockelmann (עין Grdr. II, 539) מניח שהסובינקטיב המקורי הוּמַר (כלשונו "wird ersetzt") באפוקופ' בשעה שהמשפט המשועבד מעיקרא הפך להיות משפט עצמאי, היינו במקום צורת הפועל המקורית באה צורה חדשה לגמרי. לעומת זאת רואה אני באפוקופ' זה צורה שהתפתחה באופן אורגאני בתוך עצם צורת הסובינקטיבוס המקורית ע"י השמטת תנועת a הסופית. כן מניח Brockelmann, שתפקיד המשפט החלקי בל בתוך המשפט הבלתי-מקוצר המקורי היה תפקיד של משפט פינאלי גרידא, היינו משפט בחפקיד תואר-פועל, ובכן משפט שאיננו חלק עיקרי והכרחי בתוך המשפט השלם כולו. לעומת זאת רואה אני את המשפט השלם, שטמנו התפתח המשפט המקוצר יִכְתֹּב, כהרכב כגון אֲרִידִי יִכְתֹּב "רוצה אני שיכתוב". המשפט הפינאלי בל, היינו משפט אדורביאלי, מופיע כאן בחפקיד אובייקט (משלים הפועל). התוכן המודאלי האופייני הכלול בפועל השולט (העיקרי) אֲרִידִי, פועל המביע "רצון, דרישה" — יש לחשוב אותו כלול גם במשפט המשועבד המהווה את אובייקט הדרישה; ולתוכן מודאלי זה קרוב עד מאד התוכן המודאלי של משפט פינאלי. המשפט יִכְתֹּב מקביל בלי ספק במידה רבה לצורות כגון הצורה הצרפתית "qu'il écrive" המסתכרת כמשפט-אובייקט פשוט בתוך הרכב כגון "je veux qu'il écrive". השמטת הפועל השולט היא כמובן תוצאת העצמה הכבירה בה מכוונת פקודה לעתים קרובות עד מאוד. על אף השמטת המלה המביעה את המושג "דרישה, רצון", האֶלְמֶנט הנפשי עצמו ממשיך להתקיים; ולא זו כלכד, אלא — כפי שאנו למדים מן המקרה הערבי — נשאר לאלמנט זה גם ביטוי חיצוני פונטי מיוחד. ההטעמה החריפה הכלולה כאלמנט המביע את "הרצון, הדרישה" עוברת לאובייקט ה"רצון" וגורמת במקרה הערבי את השמטת התנועה הסופית של הפועל: יִכְתֹּב הופך ל- יִכְתֹּב.

נפנה-נא עכשיו להתהוות הצורה הרגילה של הציווי בכלל בלשונות השמיות ובעברית. ידוע, שציווי הלשונות ההודו-אירופיות מודהה בעיקר ל-"Tempusstamm" הפשוט (עין Brugmann, KVG.). באופן דומה קיימת בלשונות השמיות זהות גמורה בין הציווי ושורש העתיד (ה-imperfectum). לפי ההשקפה שהייתה נהוגה בספרי הדקדוק בתקופה הראשונה של החקירה המודרנית (עין בספרי Stade, Ewald) וכו' נוצר הציווי מתוך העתיד על ידי השמטת סימן הגוף *ktub < taktub. במקום הביאור הזה בא הסבר אחר, שיוזמו (הראשון) היה כנראה Nöldeke ושנתקבל

עיי כל דור החוקרים החדש, כגון Barth ו-Brockelmann והסבר זה מצוי גם בספרי הדקדוק העבריים של Bauer-Leander ו-Bergsträsser. לפי ההשקפה הזאת צורות הציווי הקיימות נובעות מן צורות יסוד בעלות שתי הכרות, כגון קָטַל, קָטַל, קָטַל, ומניחים, שצורות אלה נשמרו בלי שינוי בציווי של האכרית, כגון kušud וגם בִּשְׁנָא של צורות העכרית והארמית, כגון קָתַב, רואים שריר של התנועה השלמה המקורית המשווערת. יתר על כן, מניחים גם, שמתוך צורות ציווי כאלה נוצר העתיר (ה-impf.) ע"י הוספת סימני גוף — כך לפי Brockelmann (עיינ' שם II, 133). את צורות הציווי העכריות בעלות תנועה אחרי פ' השורש, כגון קָתַבְּ, קָתַבוּ, קָלְכִי וכו', נוהגים להסביר כממשיכות ישירות של צורות היסוד המשווערות הללו; כבר במאמרי "Über i als Hilfsvokal" ביארתי את אלה מתוך צורות יסוד הפותחות בקבוצת שני קונסוננטים בלא שום תנועה ביניהם, כגון *ktub וכו'. כנגד הסבר צורת הציווי הנהוג כימינו, מצטרף אני להשקפה הישנה ומניח שצורת ציווי כגון *ktub התפתחה כבר בתקופת השמית המקורית מתוך צורות כגון taktub או taktuba ע"י השמטת הפְּרִיכס ta. את צורת היסוד הזאת נוהג לטיפוס משפט נפוץ המופיע בצורה אינדיקטיבית, אף על פי שהוא מביע פקודה, למשל בגרמנית "du kommst gleich mit"; "du wirst mitkommen!" נוסף על כך נשנה גם את הצורות הנוכרות לִכְתֹּב בְּעֶרְבִית, "qu'il écrive!" בצרפתית, ונסיק את המסקנה, שגם המשפטים הללו בעלי צורה אינדיקטיבית פשוטה הם מעיקרא אובייקט של אלמנט מחשבתי עצמאי אשר מביע את המושג 'דרישה, רצון', ואשר — בתקלה לִכְתֹּב > לִכְתֹּב — מופיע מלווה בהטעמה של המשפט העיקרי החסר הכולל את המושג 'דרישה'. האֲנִירְגִיה העצומה, הכלולה בפקודה לעתים קרובות, יוצרת — כפי שלמדנו כבר מקודם — צורה קצרה ביותר הנגמרת בקונסוננט; אותה אנרגיה או עצמה השמיטה כבר בתקופה השמית המקורית את סימן הגוף ta אשר היה מיותר מבחינת הפונקציה בהתחשב עם המיטואציה המלווה את מתן הפקודה, וכך התהוותה צורה קצרה ומובחנת, המתאימה לאופי הציווי במידה שלמה. הצירוף של שני קונסוננטים בראש מלה מתנגד לכללים הפונטיים הרגילים של הלשון; אבל יש לחשוב את היגיוני כאפשרי תוך התנאים המיוחדים של האֲפֶקֶט; ואנו מורשים לכאר על פי אותו הגורם עצמו גם את השמטת סימן הגוף, החורגת באופן חריף ממסגרת השינויים הרגילים הפוגעים בגוף הלשון. התפתחות תנועת־עזר בקבוצת הקונסוננטים הפותחת חלה קרוב לוודאי בתקופת הלשונות הכודרות כפי שנוכל להסיק מתוך השוואת לִכְתֹּב בְּעֶרְבִית לִכְתֹּב kutub באכרית, qatal כחבשית וקָתַב בְּעֶרְבִית־ארמית.

ד"ר שמעון איינהורן ז"ל

שבט תרמ"ב — הושענא רבא תשי"א

בהושענא רבא תשי"א נפטר בתל-אביב
חבר ועד הלשון העברית, ד"ר שמעון
איינהורן, זיכרונו לברכה.

נולד בחודש שבט תרמ"ב בעיר פולוצק
(בילורוסיה) למשפחה של רבנים למדנים
ומשכילים, ששלשלת היוחסין שלה נמשכת כמה
מאות שנים. קיבל חינוך יהודי מסורתי בבית
הוריו וחינוך כללי בבית-ספר תיכון בדווינסק.
למד רפואה באוניברסיטאות לייפציג ושראסבורג
והתעמק גם במדעים אחרים כגון מתימטיקה,
פיסיקה, ביולוגיה ובלשנות. מעטים היו בקיאים
כמוהו בתנ"ך ובשאר מקורות לשוננו. בשקידה
מיוחדת עסק בחקר הפולקלור היהודי ופרסם
מאמרים רבים במקצוע זה בכתבי-עת בחו"ל ובארץ.

במלחמת העולם הראשונה שירת כרופא בצבא הרוסי ואחרי תום המלחמה
מילא תפקידים חשובים בהנהלת הקהילה היהודית במינסק. בייחוד במשא-ומתן
עם השלטונות הגרמניים והפולניים. בשנת תרפ"ה עלה לארץ-ישראל ואף כאן
היה פעיל בעבודה ציבורית. בפרט באגודת הרופאים ובחברת "ידע-עם".
בשנת תרצ"ג נבחר לחבר בוועד הלשון העברית בזכות בקיאותו
הרבה בספרות העברית הקדומה ובייחוד במה שנוגע לספרות הרפואית. במשך
כל השנים היה חבר בוועדה למונחי הרפואה של ועד הלשון בירושלים. היה
חבר הוועדה למונחי ההתעמלות, והושיט עזרה רבה לוועדה למונחי הפסיכולוגיה
ע"י הערותיו המעמיקות, אף ענייני דקדוק הלשון היו קרובים ללבו. כעדות
הערותיו הרבות לוועדת הדקדוק.

תיקוני טעויות

במאמרו של נ' אלונים, "לשוננו" ט"ז, עמ' 184, הערה 9 צ"ל: "דבריו
של ריב"ג מובאים בספר השרשים לרד"ק ערך אליף". ע"י ההשמטה המצערת
של שתי התיבות (המודגשות כאן) עשוי היה הקורא לטעות ולחשוב, כי דברי
וילנסקי כבר באו בספר השרשים לרד"ק. ולא היא.

במאמרו של נ' ברגגרין, "עיונים לכסיקליים בליח", "לשוננו" י"ז:
(1) בעמוד 6 שורה 9 צ"ל ישמיע לו סָגָן, בסגול איי אחר הס', ולא אחר הג'.
(2) בע' 10 שורה 9 מלמטה צ"ל: וכן ניקד יצחק בער בסידור עבודת ישראל
בסילוק לשבת הגדול הנ"ל: ולמה תִּקְרֶין בתוכו מוגבלים. ניקוד זה לא נראה
בעיניו תמיד, וניקד בשווא וקמץ בסליחה אורח צדקה (סליחות אשכנז, צום גדליה)
וגם בלקט צבי במשנה ביצה: תִּקְרֶין נדוכין.

במונחי הכימיה, "לשוננו" י"ז עמ' 56, שו' 4 מלמעלה צ"ל:
במרשון תש"ט.

במאמרו של מ"מ בראפמן בחוברת זו, עמ' 87, בשורה האחרונה:
במקום qatal צ"ל qatal.

על בעית הנגינה של העבר המהופך לעתיד בעברית

כשפרסמתי את מאמרי בשפה אימלקית על הנגינה (אקצנט) וכמות התנועות בעברית (150-164, 1932, RSO 13), נאלצתי לוותר על כל ניסיון של פירוש על הנגינה מלרע של העבר המהופך לעתיד, כאמרי בסוף המאמר (ע' 163-164), שאף אחד מהניסיונות שנעשו מקודם אינו משביע את הרצון, ולא היה לידי להציע פירוש יותר מתקבל על הדעת.

אחרי מאמרי הנ"ל, פורסמו לפי מה שידוע לי, שלושה מחקרים חשובים הדנים על העניין: של G. R. Driver (בספרו על הפועל העברי — Problems of the Hebrew verbal system 1936, ע' 85-92; של Gordon (JBL. 57, 1938, 319-325) ושל Blake (JBL. 63, 1944, 271-295). מחקרים אלה הניעו אותי לחקור עוד פעם בשאלה זו.

המחקרים האלה דנים בכעיות שונות הקשורות בעניין, אבל כאן אני רוצה לצמצם את דיבורי בשאלה: איך לבאר את הנגינה מלרע של שני הגופים הראשונים ביחיד (מרבך, נוכח) של העבר המהופך לעתיד? כידוע קיימת תופעה זו בכל הפעלים, חוץ מנחי לא"י, שבהם נשארת עפ"ר הנגינה מלעיל.

Driver הלך בדרכו של Lambert (REJ. 26, 1893, 53) והוא משער, שהיו קיימות לכתחילה שתי צורות של פרפקט: אחת כנגינה מלרע, המיוסדת לפי דעה על הנגינה השמית הקדומה: qátalta שנשארה בפרסנסיב האשורי, והשניה qatálta, המנוגנת לפי חוקי הנגינה העברית. הצורה הראשונה קיבלה במקרים מסוימים, וכיניהם גם כשהוקדמה לה וי"ו, הוראת עתיד, ובה נוצרה נגינת משנה בסיום המלה (Weqátaltà) שלבסוף נעשתה נגינה ראשית: וְקָטַלְתָּ. השערה זו תלויה בשיטתו של D. בכיזור התהוות הזמנים בעברית, וכמובן לא אוכל לדון בה כאן. רק אגיד שלפי דעתי לא ביסס D. את השערתו בעובדות מספיקות.

Gordon מקדיש את מחקרו במיוחד לקביעת התנאים הפוניטיים, שעל פיהם עוברת הנגינה לסוף המלה: על הצדדים החלשים של השערתו עמד Blake (שם 285²⁹).

זה האחרון ניסה לתת פתרון חדש לבעיה שאנו רוצים לדון בה. הוא מסכים לדעתם של חוקרים רבים שיש לה כאמת על מה לסמוך, שהאימפרפקט (עתיד) והפרפקט (עבר) היו מתארים מקודם את הפעולה ללא קביעת זמנה: הזמן נקבע על פי סימנים שונים, וכיניהם גם הוי"ו המוקדמת. מכיון שהאימפרפקט בלי וי"ו ההיפוך, שרכש לו אחר זמן הוראת עתיד, בא כנגינה מלרע (אָקַטַלְ), נחשבה נגינה זו כאופיינית לעתיד ועל כן קיבלה צורת העבר עם וי"ו ההיפוך שהוראתה לעתיד את הנגינה מלרע (וְקָטַלְתָּ). B. מנסה גם כן לבאר את הסיבה לעובדה שבשאר הגופים בכל הפעלים ובגזרות אחדות בכל הגופים נשארה הנגינה

מלעיל. בלי לדון עכשיו בשאלה זו, נראה לי שהשערתו של B אינה ראויה להתקבל משום כמה נימוקים, ובמיוחד משום שניים אלה:

(א) אין שום רמיון חיצוני בין שתי הצורות יִקְטֹלתי — אֶקְטֹל שיביא לידי כך, שהנגינה של אֶקְטֹל תשפיע באופן ישר על הנגינה של יִקְטֹלתי;

(ב) מכיון שכרוב המקרים גם העתיד המהופך לעבר הוא מלרע (וְאֶקְטֹל), אין רואים איך נחשבה הנגינה מלרע אופיינית לעתיד.

אע"פ כן חושב אני, ש B הראה את הכיוון הנכון לביאור נגינת העבר המהופך על ידי הנגינה של האימפרפקט, אבל לפי דעתי יש ללכת בדרך קצת אחרת.

בעברית, כבשפות שמיות אחרות, קיימות שתי צורות של אימפרפקט: אחת, שיסודה היא yaqtulu והשנייה שיסודה היא yaqtul. לפי התפתחות הנגינה העברית שניסיתי לתארה במאמרי הנ"ל (ע' 155—156), הרפליקס העברי של הצורה הראשונה צריך להיות יִקְטֹל (מלרע) ושל השנייה: יִקְטֹל (מלעיל), אלא שכשלב מסוים של התפתחות הנגינה העברית נוצר החוק הפוניטי, שלפיו אין בעברית מלה בנגינת מלעיל, אם שתי ההברות האחרונות הן סגורות, וחוק זה שורר בלי יוצא מן הכלל בנגינה העברית הקבועה לפי המסורה. אבל יש לשער שבתקופה קודמת ליצירת חוק זה אפשר היה לבטא: יִקְטֹל > yaqtul.

יהיה מה שיהיה ההבדל העיקרי בין שתי הצורות yaqtulu < יִקְטֹל; yaqtul < יִקְטֹל, עובדה היא, שהשפה העברית בחרה כרוב המקרים בצורה הראשונה, שבה הוראת האימפרפקט היא הוראת עתיד, ובשנייה במקרים מסוימים, בפרט אם יש וי"ו ההיפוך, אלא שלפי החוק האוסר נגינת מלעיל, אם שתי ההברות האחרונות הן סגורות, נתקיימה הנגינה מלעיל עד להתפתחות האחרונה של חוקי הנגינה העברית רק במקרה שההברה שלפני האחרונה היא פתוחה, כגון וַיִּקֶם, וַיִּצַּע, וַיֵּאמֶר, וַיִּבֶן, וַיִּגְל. כשאר המקרים התמזגו שתי הצורות לגמרי.

באותה תקופה ששתי ההוראות של האימפרפקט היו מובדלות חסיד לא רק ע"י וי"ו ההיפוך אלא גם על ידי הבדל במקום הנגינה (יִקְטֹל עתיד, וַיִּקְטֹל עבר) כמו שנשאר אחר כך בגזרות אחרות של פעלים (יִקֹם עתיד, וַיִּקֶם עבר), תקופה שבה עדיין לא היה, לפי הנראה, הבדל בין התנועה של וי"ו ההיפוך והתנועה של וי"ו החיבור, נראה השינוי בהוראה חלוי בשינוי במקום הנגינה. מההבדל במקום הנגינה נולד אולי ההבדל בניקוד: במלה וַיִּקְטֹל ה־a הנמצאת חכף לפני ההברה המנוגנת, נשארה כתנועה שלמה, כו כוסן שבמלה וַיִּקְטֹל נהפכה לחצי תנועה, כלו' לשווא נע.

אם הדבר נכון הוא, הרי היה זמן, שבו הייתה לכל הפעלים בהוראת עבר נגינה מלעיל בשני הגופים הראשונים של היחיד: קִטֹלתי, וַאֲקִטֹל, ואז פעלה אותה התופעה שהמקדקים קוראים לה בשם "פולאריות": אם אֶקְטֹל הוא עתיד, וַאֲקִטֹל הוא עבר, כלו' העתיד נהפך לעבר ע"י העברת הנגינה מההברה האחרונה להברה שלפניה, הרי יש לתעביר את הנגינה של העבר (קִטֹלתי) מההברה שלפני האחרונה אל האחרונה (וַאֲקִטֹלתי) כדי להפוך את העבר לעתיד.

חלקם של ראשי-התיבות בלשון העברית ובהבנת מקורות ספרותיים

השימוש בראשי-תיבות ובקיצורי-מלים הונהג מאז התחילו בני אדם להשתמש בחרט אנוש ו"לחרות על הלוחות". הכתיבה—זאת אומרת החקיקה ההיא—הייתה אומנות גדולה, שרק יחידי סגולה ידעוה ולדעת חכמים נכראה כערב שכת בין השמשות, כשהבריאה כבר מילאה את חלל העולם.

עבודה רבה ומייגעת צריך היה האדם הקדמון להקדיש למעשה הכתב, ולפיכך מובן, שכל כמה שהיה יכול לצמצם את הכתיבה ולמעט את האותיות מבלי שיקופח הקורא בהבנת כוונתו—צמצם ומיעט, ואם הזכיר בכתיבתו שם של כלי או של עניין פעמים אחדות, השכיל אחר כך להזכיר את שם הכלי או העניין הנדון רק באות אחת ונתן לאות זו סימן של קו או נקודה, כדי שיעמוד הקורא על כוונת כותבה ולא ישחש בקריאתה.

כך נוצרה הצורה הראשונה של מלים מקוצרות ושל ראשי-תיבות השגורות וחוזרות ונשנות לעתים קרובות בחיים ובכתב. עדות מובהקת לשימוש בראשי-תיבות בצורה הפשוטה הזאת אנו מוצאים כבר במשנתנו מימי הכית השני, בימים ששמרו והקפידו על ההבדלה שבין קודש לחולין של הקרבנות ושל מתנות כהונה כתרומה ומעשרות. וכך אנו קוראים במשנה (מעשר שני פרק ד, יא) המוצא כלי וכתוב עליו ק'—קרבן, מ'—מעשר, ד'—דמאי, מ'—מבל, ח'—תרומה, שבשעת הסכנה (שנזרו לבטל את המצוות) היו כותבין ח' תחת תרומה, רבי יוסי אומר: כולם שמות בני אדם (ר"ל ראשי שמות ב"א). משנה זו עדות נאמנה בה על השימוש הנפוץ ברה"ח בחיים, בין כשהיה צורך להבדיל בין קודש לחולין ונשקפה סכנה לביטול מצוות ובין כשהיה צורך לאדם להגן על רכושו הפרטי והייתה לו דרך פשוטה: הטיל אות אחת של שמו בראשי תיבות וכבר היה בטוח בקניינו, שיר זרים לא תיגע בו.

שיטת ראשי-התיבות קיבלה אישור מיוחד על ידי רבי יוסי הגלילי, שבקבעו שלשים ושתיים מידות, שהתורה נדרשת בהן, והן כלי שימוש וכלי-אומנות לחקר כתבי הקודש ופירושיהם, מנה בל"ב מידות את הנוטריקון, שהוא מפרק ומפריד את המלים השלמות שבתורה לאותיות בודדות, וכל אות מקבלת תוכן של מלה שלמה, והמלים השלמות הללו מצטרפות למשפטים חדשים ופסוקים חדשים, ואנו רואים אותם כאילו נאמרו מראש בשלמותם, רק שנעלמו ונגנזו עד שהגיעה שעתם להיגלות.

ומידה זו, מידת הרה"ח, שקיבלה אישור ע"י גדולי התנאים והתפתחה ע"י האמוראים בעלי התלמוד, שהרכבו להשתמש בה, פתחה פתח גם למפרשי התנ"ך של ימי הביניים, שאפשר לפרש מקומות קשים ובלתי מובנים על ידי מידת הרה"ח. אמנם לא הרחיבו את הדיבור בזה, אבל בכני רמז קצרים שלהם אנו מרגישים

למה הם מתכוונים. וחוקרי קדמוניות שקמו בזמן החדש והקדישו את מחקריהם לפענוח התגליות, שנתגלו בחפירות הארכיאולוגיות של עמי הקדם, באו לידי הכרה מוחלטת, שאין לפתור את הסתומות שבלוחות וכתובות, אם לא נודה, שכמה אותיות בודדות אין קיצורי מלים המצויות בהם הרי הם ראשי תיבות וקיצורים של מלים שלמות, שלא נחקקו במלואן. אם משום שבאותה תקופה היו האותיות ידועות ומובנות בפתרון המלא או מסיבת קוצר המקום, שלא היה מספיק לכל האותיות, וסמכו על חכמתם של המעיינים ומכילים מדעתם.

ומתוך כך עמדו חוקרי התנ"ך שלנו על הקשיים הנמצאים בספר הספרים שלנו, שמרוכים בו המקומות הסתומים, שאין לפרשם בדרך הפירושים המקובלים — כי גם התנ"ך אינו מכלל התעודות העתיקות של עמים אחרים, וכמה מקומות יש מלים, שהן צירוף של ראשי תיבות, ואין לפרש את המלים הללו אלא על ידי פירוקן, וכל אות ואות שלהן היא תחילתה של מלה שלמה, הדורשת את המשכה במילוי האותיות החסרות, וכך נתפרשו על ידי החוקרים הללו הרבה מלים סתומות. מובן שלא כל הפתרונים הללו מתקבלים על דעתנו גם מפני החידוש וגם מפני הזרות שבהם לפרקים, ואף החוקרים לא באו עדיין לידי הסכמה בינם לבין עצמם על הפתרונים הללו — מה לקרָב ומה לרחק. אין צריך לומר שהיהודים התמימים, החיים על קבלת אבות ומסורת דורות, נפשם סולדת מן הפתרונים הללו, ו"הידענים" שבהם מתמרמרים עליהם ומנסים את כוחם לדחות ביישובים דחוקים את שלא ניתן להתיישב. אבל ברור שהחוקרים, הפותרים בדרך ראשי-תיבות, לא מאפקירותא וזלזול ככה"ק נוהגים הם כך, ויש להודות שלפרקים מפליאים הם בהריפותם ועסקות חדירתם לכוונת הפסוק ושימושי הלשון כחידושי פתרונים. לא חפיקי הוא לדון על צדקתה של שיטה זו. המתעניינים בדבר ודאי ידועה להם הספרות במקצוע זה. ארשה לי להפנות את תשומת הלב לספרו החדש של פרופ' טורטשינר "משלי שלמה", שהופיע השנה בארצנו. פרק שלם נתייחד בו לישאלות הכתיב, נוטריקון וראשי-תיבות" ובו הרצה באריכות על כל הבעיה הזאת וביאר כמה פתגמי חכמה מוקשים ופתר אותם בר"ת והפתרון כל כך מוצלח בהריפותו ופשטותו כאחת, עד שמרצוננו או בעל כורחנו מקבלים אנו את הפתרון.

ואני חוזר לעניין חלקם של הר"ת בלשון העברית. עם התפתחות אומנות הכתב, שהתפשטה בין לומדי התורה — שכולה, גם תורה שבעל פה, נעשתה לתורה שככתב — הוצרך כל תלמיד-הכם ללמוד "כתב" (כדי שידע לחתום את שמו כשישב בד"ץ!). וכל תלמיד-הכם למד בספר כתוב, וכל תלמיד-הכם כתב לעצמו "קונטרסים" ומגילות, בין פסקי-דינים ובין חידושים שנחדשו בביהמ"ד בין המורה והתלמידים במשא-ומתן של הלכה. נחרבו בכתבים ראשי-התיבות והקיצורים; לא רק שמות של כלים ושמות אנשים ועניינים ופתגמים שלמים ומשלי מוסר, שהיו שגורים כפי העם, אלא אפילו מלות היחם והחיבור נכתבו, כדי למעט בביטול הזמן על הכתיבה ולצמצם את זכרון הנייר החלק או אפילו הקלף, בראשי-תיבות. כך התרגלו לכתוב ק"ו במקום קל וחומר, ג"ש במקום גזרה שווה, ק"ס במקום קניין סוד, ד"א במקום ארבע אמות, רה"ר במקום רשות הרבים, רה"י במקום רשות היחיד, ת"ח במקום תלמיד חכם, ע"ה במקום עם הארץ, שד"ר במקום שלוחה דרחמנא, ש"ץ במקום שליח ציבור, שו"ב במקום שוחט ובודק, פוע"צ במקום פועל צדק, ת"ב במקום תשעה באב, ר"ה במקום ראש השנה, יוהכ"פ במקום יום הכיפורים, שמע"ץ במקום שמיני עצרת, ש"ת במקום שמחת תורה, עכו"ם במקום

עוברי כוכבים ומזלות. ח"נ במקום חצי נזק, נ"ש במקום נזק שלם, זכ"א במקום זה בורר לו אחד, להד"ס במקום לא היו דברים מעולם, בד"צ במקום בית דין צדק, מד"א במקום מרא דאתרא, ק"ק במקום קהילא קרישא, דשלב"ל במקום דבר שלא בא לעולם, אג"ק במקום אנב קרקע, לה"ר במקום לשון הרע, זוז"ג במקום זה וזה גורם, אעפ"כ במקום אף על פי כן, או"ז אור זרוע, במדל"ב במקום כמנא דכשר למקניה בו, כינ"ו במקום בשם ה' נעשה ונצליה, נו"י במקום נעים ומירות ישראל, מ"מ במקום מגיד מישרים, דמ"ל דורש טוב לעמו, יו"י"א במקום יראה זרע יאריך ימים, אדמו"ר במקום אדוננו מורנו ורבנו, חז"ל (או רז"ל) במקום חכמינו (או רבתינו) זיכרונם לברכה—ראשי-תיבות הללו וכדומה להם למאות, שהתאזרחו בכל הספרות העברית והרבה מהם נחקקו כלשונות המדוכרות בפיות היהודים, הביאו ברכה למסכתרים ולמעיינים ותרמו תרומה גדולה להכנסת רוח חזרה אפילו בפיות ההמונים, המצויים בדרך ארעי אצל הספר העברי, בספרי המוסר וקובצי הדינים חיי אדם, קיצור שו"ע וכדומה. הם הרגילו את המחשבה והעין הרואה לראות את הר"ת בן שתיים שלוש אותיות, כאילו היו רואים לפניהם משפט שלם בן כמה מלים. אך מכיוון שניתנה רשות לצרף אותיות, הרי ניתנה תורת כל אחד בידו וכל כותב בשעת כתיבתו, יושב ומצרף אותיות ומוציא מתחת ידו ראשי תיבות, שאין אדם יכול לעמוד על פתרונו, כי אלה הם יצירות ארעי שנוצרו כאותה שעה של כתיבה באופן שרירותי וכאו לעולם שלא כדרכם, והקורא בהם מתעייף ואינו תופס את דברי הכותב, כי הר"ת, צמחי פרא הללו, חוצצים ומבדילים בין הרעיון ובין האותיות המזורות הללו, שכאו במפולת יר. ועם התפתחות הדפוס, כשכתב-יד של מחברים וסופרים נמסרו לידי הסדר, או כמו שקראוהו לפני "הבחור הזעזר", היה הוא, לפי הטכניקה של הסידור, עושה בכתיב כרצונו, או שהיה יוצר ר"ת במקום המלים המפורשות שבכתיב, או שהיה מפרש, לפי דעתו, ר"ת של המחבר; בין כך ובין כך היה משבש את דברי המחבר ועושה אותם פלסתר, ואין אדם יכול להבין מה שנאמר באותם הספרים. אפשר לסדר ספר שלם מאותם הדברים, שנשתכשו בדפוס על ידי הר"ת ופתרוניהם. אביא לכם כזה שתיים-שלוש דוגמאות:

בספר מנחה כלולה עה"ת, ויניציא שניד, נאמר שבדיני נפשות צריך בית דין של כהן גדול, ובורות זו באה על ידי הסדר ש"תיקן" בכתב-יד. שנאמר שם ב"ד של כ"ג, ופירושו כ"ג שופטים, ובא ופירש את הר"ת: כהן גדול. אותו שיבוש חזר ונשנה במשנה ר"ה, שהוציא מ"ל בארץ ישראל כהוצאת "מגלות", הנמצאת בפיקוחה של מחלקת החינוך של הוועד הלאומי ובהשגחת המפקח על כתיב-הספר של המזרחי.

בסמ' סוכה פרק לולב הגזול דף ל"ד טובא בהגחות אשרי מאור זרוע הגדול: "...אכל יש שעושין עניין אחר פארות של ערבה כמניין לולב בגי' סח וג' כנגד אתרוג, לולב והדס, הרי ע"א כנגד סנהדרי גדולה וכן חמנהג בישיבה. והמלים "עניין אחר" אין להן מוכן, וברור שהיה כתוב ע"א, כלומר שבעים ואחת, ומעה המעתיק ומילא את הר"ת בעניין אחר שלא כעניינו.

באחד הירחונים נתפרסם לפני שנים אחדות קמיע מכתיב, והמ"ל כתב, שהוא מר' אברהם אבן עזרא. משום שהוא מתחיל במא"ע, ולא ידע שאלה הם ר"ת של "משביע אני עליך", הנוסחה המקובלת לכל הקמיעות. והנה עוד דוגמה אחת פיקנטית. בשו"ת תמים דעים להראב"ד (הוצאת

ראשונה כתומת ישרים וויניציא ש"ב) כתוב: וזוהי מצות לא תעשה דתליא בסברא. קראתי והשתוממתי: כלום אפשר לה למצוות ל"ת שתהא תלויה בסברה? אם היא כתובה בתורה, הרי היא מצוות ל"ת, ואם אינה בתורה מה תועיל הסברה? בדקתי בשלוש ההוצאות, ואיש לא עמד על הפליאה הזאת עד שגיליתי שבכת"י, שהיה לפני הסדר הראשון, היה כתוב מל"ת דתליא בסברא, ובא הסדר וראה לפניו קו על האות ת', טעה וחשב, שזוהי ר"ת ופרש את הר"ת כיד ה' הטובה עלינו, ויצאה לו מצוות לא תעשה דתליא בסברא.

ורויות וקוריוזים כאלה, המטעים את הקורא ומעמידים אותו לפני קיר אטום, נמצאים למאות. והרי שתי דוגמאות: במגן אברהם בשו"ע אות ס' קנ"ד הוא מפלפל בהלכות ברכות ומסיים וי"ש צריך לברך, ומתפלל בעל לכושי שרר ושואל: מה ההבדל בין י"ש ושאר משקאות שע"ז צריך לברך וע"ז אינו צריך לברך? ובמחילה מכבוד תורתו נשתכש ולא ידע שר"ת של י"ש כאן הוא: ירא שמים! במעשי גאונים (הוצאת מק"נ) כותב הרב המהדיר במבואו, שמקום מושבו של השואל מרש"י היה בארץ ביה"ם ומציין למה שנאמר בפנים "שנוהגים במקומות בכ"הם, והעיר פרופ' אפטוביצר שבכ"הם זה אינו אלא ר"ת: בברכת המזון!

קשים גדולים גורמים הר"ת הלוקאליים, מדינה ומדינה וסדרי חייה ומנהגיה, אמונותיה וצורות ההווי שלה ולפיהם הר"ת שלה, וכשר"ת אלו מגיעים למדינות אחרות, הריהם אבני נגף לקורא, שאינו יכול לעמוד על פתרונם וקשה לדלג עליהם, אם מתוך סקרנות ואם מתוך שאינו עומד על העניין הנדון כהוגן.

עד היום מתלכטים חוקרים בלשון ובהווי בפירושה של רומ"ל, שהתייחדה לסוג ידוע של ספרים לעם. והנה מצאתי בפנקס אחד, כת"י מהמאה הי"ח, שהוא כותב בתקנות וביעלה כמסכס" (כלומר החלטה) פעם "ספרי רבנים ומלמדים" ופעם ספרי רומל, ונתברר לי, ש"רומל" הוא ר"ת רבנים ומלמדים, וספרי רומ"ל היו הספרים המיוחדים למלמדים ותלמידיהם ובחורי הישיבה, מה שאין כן ספרי ח"ס. שאלה הם ספרי צם, חומשים, מחזורים, סידורים, ומוכרי ספרים כאלה היו נקראים חמסנים.

ספריהם של יהודי מארוקא ושאר ארצות המזרח, כשהם מזכירים גזרות ופורענויות שאירעו, הם מוסיפים ר"ת לחפ"ץ, ומי מקוראי ספר זיודעי ספר שלנו יודע פתרון הר"ת הזה? רק אחרי עיון וחיפוש עלה בידי להיווכח. שזוהי מליצת הנביא "לא תקום פעמיים צרה".

אנו משתמשים במלה בקירוב. ובארצות המזרח הם כותבים מ"ם ופתרוננו — מעלה מטה. בימינו התחילו להשתמש למונח פלינוס במלה מליאה, והנה ביררתי, שבפנקסי הקהילות היו משתמשים למונח זה בר"ת שו"ם, שפתרוננו שולחן מלא. בכלל בפנקסי הקהילות שקועים הרבה גנוי לשון, מונחים וצירופי לשון, שחידשו אותם תלמידי חכמים מובהקים, שכיניהם היו גם סופרים בעלי חוש לשוני.

ראשי-התיבות חדרו ברובם בספרים הדנים על החיים הללו, ומיעוטם גם בתוך הלשון המדוברת. ואם בספרים נשאר ר"ת, וכך העין רואה אותם, הרי בפי העם נעשו למלים כעלות חוכן, השתחררו לגמרי משורשם הראשון של הר"ת וקיבלו עצמאות גמורה. ואם הר"ת חדרו לתוך כל פינות חיינו, הרי את החלק הגדול בהם נמלה הכדיחה היהודית, שלא פסחה אף על אחת מצורות הלשון ומדרכי שימושה, והיא זכתה בהם ועשתה אותם כלי שרת לחריפות היהודית, לפיקחות

היהודית ולגילוי מומי היחיד והציבור, הנגלים והנסתרים.

כשאותיות בודדות מצטרפות בסידור ידוע ובכוונת מכוון, הרי האותיות הללו נהפכות למלה, שיש לה תוכן ידוע, ומלה למלה מצטרפת ונעשית משפט, הקובע דרך ידוע והמחייב את אומרו והנותן זכות לנאמר לו על החיוב, שאומרו התחייב. גם תינוקות של בית רבן יודעים את הסוד הגנוז והשמור באותיות המתחברות למלים ולמשפטים. אולם סועטים שמים לב לסוד הגנוז באותיות המחוברות למלים. בשעה שהן נפרדות שוב מהמלה הריהן יכולות לקבל תוכן ומהות ויתר כוח ממה שהיה להן בשעה שהיו מחוברות בינן והצטרפו למלה. הנה לפנינו משל בחיי כל אחד מאתנו. האותיות תִּדְרָה נִבְרָאִים כִּתְּוִבִּים, כשהיו נפרדות כל אחת לעצמה, לא היה להן שום תוכן, וכשנתחברו והיו למלה, קיבלה כל קבוצה של אותיות תוכן גדול: הקבוצה הראשונה הביעה את הערך הגדול העולמי "תורה". קבוצה שנייה קיבלה את התוכן הגדול — נביאים, והקבוצה השלישית — כתובים. והנה בא אדם וצירף את האותיות הראשונות של שלוש המלים ועשה מהן משהו חדש, לא מלה חדשה אלא דבר בעל תוכן עולמי מקיף.

אין פינה מפינות חיינו, שראשי התיבות לא חדרו בה ללשון ולא העשירוה במושגים, בתארים, בשמות, בשמות־משפחה, ובפעלים.

מן העבודה במילון העברי

כידוע, עובד אני זה שנים אחדות בהמשכתו והשלמתו של המילון הגדול של העברית הישנה והחדשה של אליעזר בן-יהודה. כי רק חמישה כרכים של מילון זה ראה בן-יהודה עצמו מודפסים בחייו; את הכרך הששי והשביעי, שהיו מוכנים לדפוס, הוציאו בשעתם פרופ' מ' מרגליות ז"ל, וייבדל לחיים פרופ' י"נ אפשטיין מן האוניברסיטה שלנו. את הכרכים השמיני והחשיעי, ערך והשלים פרופ' מ"צ סגל; לכרכים אלו היה לפניו ולפני עוזרו יעקב כנעני כתב-יד מעובד של המחבר ללשון המקרא וחומר רשום בפתקאות מרוכות ללשון התלמוד והמדרשים ולספרות המאוחרת, ועל כל אלה הוסיף העורך גם חומר וערכים שלמים והערות נוספות משלו. את כרך המבוא הגדול ואת הכרכים י' וי"א וי"ב הוצאתי אני, בעזרת שני מוסמכי האוניברסיטה, החוקרים הצעירים מאיר מרן ורוב ירדן. כל מה שאנו מתקדמים במילון, הולך ופוחת, כמוכן, החומר המעובד על ידי המחבר, ואם ברוב הערכים של הכרכים י' וי"א היה לפנינו עוד כתב-יד של המחבר לחלק המקראי של המילון, אין כל כתב-יד מעובד מירי המחבר ביסוד הכרך י"ב, מראשית האות ק' וכו', ואין כתב-יד כזה לכרך י"ג, שאנו מסיימים אותו בימים אלו ושיכיל את עיקר האות ר', ולכרכים האחרונים שאנו מקווים לסיים בהם את מלאכת המילון, ועל כן אנו, העורך ועוזריו, אחראים בכרכים אלו לא רק לסידור הדברים ולהוספות המרוכות בחומר שלפנינו ולכל ההערות הכאות לנמק ולברר את משפטנו על המלים, אלא גם לקביעת השרשים והמלים ולהגדרות הקובעות את הוראתן ושימושן, אף שאנו משתדלים לעקוב אחרי דעות המחבר, ולהביא אותן על פי יתר כתביו ועל פי רשימות שכתב-יד שהשאיר אחריו.

עבודה זו בסידורו ובכירורו של כל החומר הלשוני שבעברית, מראשיתה ועד ימינו, היא המביאה אותנו כמוכן לכמה וכמה חידושים בביאור התופעות הלשוניות ובמקורות שהן מתגלות בהם. אין לך כמעט שורש בלשון, שאין צורך לתקן בו את ההבנה המקובלת בכללה או בפרטיה. ובזה יתרון למסגרת רחבה זו, שקבע בן-יהודה למילונו ושגם אנו שומרים עליה, שהונה מקום לכירור ולנימוק בהערות הנוספות לערכים שבמילון.

אמנם מוכן, שאי אפשר להאריך אף בהערות אלו, אשר סדרן קבוע עם סדר המלים באלף-בית, שלא כסדר ההתפתחות ההיסטורית של שרשים ומלים, ועל כן יש לא אחת צורך לבדוק את השאלות המסובכות הכרוכות בכירור המלים והמקורות במחקרים מיוחדים, אף מחוץ למסגרת המילון, עד שחוכל ההערה הקצרה לסמוך על הכירור ועל הפירוט הניתן במקום ההוא. כך, למשל, כיררתי כמה מן השאלות הכרוכות בעיבוד הכרכים האלה של מילון בן-יהודה בטאמרי מחקר שונים, דברים אחרים נתבררו גם בחוך הספרים, שהקדשתי אותם לפירוש המקרא, כגון בספריי על איוב ועל משלי שלמה.

והנה אזכיר כאן פרטים אחדים מתוך העבודה בכרך האות ר', שאנו מטפלים בו כעת, ושלא נתפרסמו במקום אחר:

דנו כאן, למשל, בשאלת המלה ראייה במשמעות הוכחה, ובפרט בניקודה: רָאָה או רִאָּה; והנה התברר לנו, שעיקר המלה אינה כלל ראייה, אלא: הִרְאָה, ז"א פעולת מי שבא להראות ולהוכיח דבר. בכיטויים כגון "המוציא מחברו עליו הראיה" באה מלה זו לא ביידוע בתוספת ה"א הידיעה, אלא כשם הפעולה מן ההפעיל: הראה. ובה נבדלת הראיה זו מן עדות העדים הנזכרת על ידה: שהיא הוכחה עניינית, עובדתית, לעומת העדאת הפה של בני אדם מעידים. וכמו במלים תלמודיות אחרות, כגון "פין" או "סחוס", שעיקרן חפין (ריבוי מן חף), סחוס ועוד, שנכתבו הפין, הסחוס, כה"א, עד שהשמיטו ה' זו, שנחשבה כסימן היידוע בלבד, כך כתבו אף ראייה במקום הראיה. ידועים גם מקרים שכנגד, כגון בצירוף "דור הפלגה", כה"א הידיעה, שבידבור העם המרושל נחשבה הה"א שלה במעות כה"א ההפעיל, בעוד שהנכון: הַפְלָגָה על משקל בִּקְשָׁה.

או, למשל, המלה התלמודית רָבֵן כהוראותיה השונות כל כך: הגדול בתוארי הכבוד של חכמי התלמוד, רבן גמליאל וכדומה, מכאן — ורבן כמלמד התינוקות, הדרגה הנמוכה ביותר במעלות הלימוד, מכאן. ואולם לפנינו שתי מלים שונות. רק אחת היא הרחבה של "רב" במשמעות הריבונות והגדולה; ואילו "רבן" במשמעות מגדל תינוקות ומחנך, אינה בעיקר אלא בינוני של פועל, כמו בסורית מְרַבֵּן, מרבנא, המרְבֶּה והמגדל, המחנך את הילדים.

כמו בכרכים הקודמים של המילון, כך היה צורך גם בכרך זה להעיר על כמה מלים, שנחשבו כעבריות, בעוד שאינן למעשה אלא מלים יווניות או רומיות, שנשתכשו ולא הובנו כל צורך. כך, למשל, בירתי במאמר בספר הזיכרון לחברנו המנוח יוחנן לוי את הצירוף "רגל רדופין", שלמעשה אינו אלא מבטא מסורס של ביטוי משפטי לטיני, *legale repudium*, גירושין משפטיים, ושימוש הצירוף הזה, שלא הובן כראוי, גרם למעויות מעניינות בגלגולי ההלכה בתלמוד. אבל טעות מעין זו היא גם בהבנת הצירוף שבמשנה ערכין ז, ד: שדה רמושין, הכא במקור הראשון הזה אך במשמעות שדה שיוחזר לבעלים או ליורשיהם. ואף בהכפלה: רמושי רמושין, והכוונה הראשונה כנראה היא (באקוסטיב): *restitutum* (שדה) מוחזר, או *restito—restitutum* מוחזר פעמיים. וצירוף זה, הואיל ולא הובן אחר כך, נגזר כאילו מן הפועל רמש, ונוצרה בזה הקבלה מדומה אל ביטויים כגון: נכסי נמושים או נכסי שבויים.

אבל אם יש מקום לתקן פרטים מרובים בהכנת כמה מלים, המובאות כאן ראשונה במערכת המילון המקיף של לשוננו, יש מקום לחיזוקים גם כמה שנכתב ונדפס בכרכים הקודמים, וגם כאלו, שאני אחראי לעריכתם. כך, למשל, נחברר לי אך בעבודתי בספר משלי (השווה ספרי משלי שלמה עמ' 34 וכו'). שאין לחלק את השמות והפעלים הנגזרים מן "צהל" לשני שרשים שונים, וגם כשנאמר בתהלים קד, טו: "ויין ישמח לבב אנוש להצהיל פנים משמן", אין הצהיל לשון זהירות הפנים, אלא, כבכל מקום, לשון שמחה, שמחת לב בחשק האהבה. כי כך נחשבו יין ושמן הכושם כמעוררים את שמחת הלב בחשק האהבה, כלשון משלי כז, ט: "שמן וקמח ישמח לב". וכן, למשל אף החלוקה של המלים הנגזרות מן "קרץ" אינה צודקת. אין אף "קרץ" במשמעות השכים בבוקר, אלא קיצור לשון במקום: קרץ עין, קרע ופתח האדם את עיניו בבוקר, וגם צירוף זה במשמעות השכים

בבוקר בא במקרא במשלי ו, יג; י, י; מז, ל (ועיין בספרי עמ' 84 וכו'). וכן, למשל, לא הכרתי כראוי, שאף "קָרַח" אינו בא במקרא במשמעות זו הנהוגה אצלנו היום. אלא, כמו קרחא בארמית ובסורית, כך קרח שבמקרא בכל מקום פירושו: רוח סערה. כי רק כך מובנים דברי הכתוב (איוב לו, י): "מִנְשַׁמֵּת אֶל יָתֵן קָרַח"; רק את הרוח, ולא כפור ושלג, אפשר לכאר כנשימת אפו של האל. וגם דברי יעקב אבינו (בראשית לא, מ): "הייתי ביום אכלני חרב וקרח בלילה" מתכוונים לסערת הלילה, כהקבלתם כאיוב כז, כ: לילה גנבתו סופה, בדמיון גמור לצירוף "גנבתני לילה" הבא לפני כן בדברי יעקב בבראשית לא, למ.

ואם יש לתקן ולהשלים אפילו בכרכים אלו שנתפרסמו אך בשנים האחרונות, ודאי יודאי שיש לתקן ולהשלים באותם הכרכים, שהמחבר, או העורך שבא אחריו, הוציאם לפני שנים רבות. וכאן לא אזכיר אלא שימוש אחד של מלה, שלא נזכר במילון, ושיש בו כדי לבאר כמה מקומות חשובים בספרות החלמודית. ידועים דברי הגדה ליל הפסח, ובעיקר של המכילתא, על ארבעת הבנים שהחזירה דיברה כנגדם: "חכם מה הוא אומר? מה העדות והחוקים והמשפטים אשר צוה ה' אלוהינו אתכם וכו'", "רשע מה הוא אומר? מה העבודה הזאת לכם; לכם ולא לו, ולפי שהוציא את עצמו מן הכלל וכפר (כך, כידוע, נכון במכילתא) בעיקר, אף אתה הקהה את שיניו". והנה כאן מתעוררת השאלה: מה כפירה בעיקר, כפירה באלוהים, יש כאן, אף אם הוציא הרשע את עצמו מן הכלל, ואמר כאילו: לכם ולא לו. והנה כנעוריי שמעתי פירוש יפה ונכון זה, מפי ידידי ד"ר דוד רומבולד ז"ל. שחלף לעולמו בשבועות האחרונים, ושהיה רגיל לספר זאת בשם אביו המנוח, ואני לא הצלחתי למצוא מקור אחר לדבריו:

הצירוף "את עצמו" בא, כידוע, כהוראה מיוחדת בדברי הכבלי גיטין נו ע"ב על מעשה חורבן הכית השני: "ואמר (רב יוסף ואיתמא רבי עקיבא) אי אלהימו צור חסיו בו. זה מיטום הרשע, שחירף וגירף כלפי מעלה. מה עשה. תפס זונה בידו ונכנס לבית קדשי הקדשים והציע ספר תורה ועבר עליה עברה ונטל סייף וגידר את הפרוכת ונעשה נם והיה דם מבצבץ ויוצא. וכסבור הרג את עצמו". ופירש רש"י: "עצמו". כינוי כלפי מעלה, וכן יש לפרש "את עצמו" גם בהגדה ליל הפסח. הרשע הוציא את "עצמו", ז"א את האלוהים מן הכלל, באמרו "מה העבודה הזאת לכם", בניגוד לדברי החכם, שאמר "אשר צוה ה' אלהינו אתכם". ולכן: כפר באמת באלוהים, בעיקר, והתשובה היא הדיוק: לכם ולא לו יהיה חלק בקרבן הפסח, ואף אתה הקהה את שיניו, שפירושו כמו שביארתי בטקום אחר: הרעיבהו, אל תחן לו לאכול מן הפסח.

והנה שימוש זה של "את עצמו" בכיוון כלפי מעלה, במשמעות את האלוהים. בא לדעתי גם בדברי הכבלי עבודה זרה מא ע"א. על דברי המשנה: "כל הצלמים אסורין מפני שהן נעבדין פעם אחת לשנה דברי רבי מאיר, וחכמים אומרים אינו אסור אלא כל שיש בידו מקל או צפור או כדור, רבן שמעון בן גמליאל אומר אף כל שיש בידו כל דבר" אומר החלמוד: "מקל שרודה את עצמו תחת כל העולם כולו במקל (כך נכון בכתב יד מינכן, ולא כמקל); צפור, שתופס את עצמו תחת כל העולם כולו כצפור; כדור, שתופס את עצמו תחת כל העולם כולו ככדור". וכאן פירש רש"י: "שרודה את עצמו תחת כל העולם כולו במקל": "לשון גנאי נקי, כלומר שרודה על כל". וקשה להבין, שלא ראה רש"י אף כאן להביע את כל הגנאי שבכינוי זה. כי כמו שפירש רש"י בצדק את הנאמר על מיטום הרשע

בגיתין נו ע"ב, הרג את עצמו, שאין "את עצמו" אלא כינוי כלפי מעלה, כך גם כאן הכוונה, כביכול: האליל רודה ומגרש את האלוהים מתחת כל העולם כאילו במקל שכידו. וכן בכל המאמר הכוונה היא לאותו עניין, שהאליל המחזיק ציפור בידו, כאילו תופס את האלוהים כציפור או ככדור שזורקים ותופסים אותם ביד. אלא שגם בשני המאמרים האחרים הוסיפו המעתיקים, כנראה בטעות, את המלים "תחת כל העולם כולו" על פי המאמר הראשון. ויש להעיר, שאמנם בירושלמי עבודה זרה ג, א באה במקום זה אך נוסחה מוקלת ומטושטשת של דברי הגנאי האלה, בלשון זו: "מקל. שהיה רודה בו את העולם, ציפור, וחמצא כקן ירי לחיל העמים, כדור, שהעולם עשוי ככדור וכו', הסייף הורג בו, והעטרה שמתעטר בה, טבעת שחותם בה".

ויורשה לי להעמיד כאן על נכונותו פועל הבא אף הוא בהגדת ליל הפסח ושלא הוכן כל צורכו. בהגדה זו (ובמכילתא) מובאים כידוע גם דברי רבי אלעזר בן עזריה מסוף פרק א של המשנה בכרכות: "הרי אני כבן שכעים שנה ולא זכיתי שתאמר יציאת מצרים כלילות עד שדרשה בן זומא" וכו'. וכאן מכינים את הפועל זכה, וכך הוא מובא גם במילון בן-יהודה, במשמעות הרגילה: הצליח שיעשה הדבר, וכדומה. אבל לפי העניין לא לכך הכוונה, שניסה ראבי"ע לקבוע את אמירת הפרשה על יציאת מצרים בקריאת שמע כלילות, אלא שלא מצא סמך לכך בלימוד כתורה, עד שבא בן זומא מצדו ומצא סמך זה. ואין "זכה" בא כאן אלא במשמעות "למד מן הכתוב", כשימוש המצוי בטרדשי ההלכה בצירוף "זכה מן הדין", כלו' למד הלכה זו או זו מן הכתוב על פי אחת המידות שהתורה נדרשת בהן. והשווה מה שמביא באכר בספרו על המונחים הפרשניים א, נא, ואמנם כל השימוש המעניין הזה לא נזכר במילון בן-יהודה. וזאת הכוונה: כל ימיו לא יכולתי ללמוד מן הכתוב את המנהג, שאנו נוהגים בו לאמור יציאת מצרים אף כלילות, עד שדרשה בן זומא.

על מלים וביטויים סתומים בלשון המקרא

שופ' ט', מ"ה

וְאֶבְימֶלֶךְ נָלָחַם בְּעִיר כָּל הַיּוֹם הַהוּא וַיִּלְכֹּד אֶת הָעִיר וְאֶת הָעָם אֲשֶׁר־בָּהּ
הָרָג וַיַּתֵּץ אֶת הָעִיר וַיִּנְרָצֶה מָלַח.

אבימלך בשעה שהוא זורע את המלח, (1) מבצע פעולה מגית המסמלת את הקללה, שהוא משמיע בו בזמן. מה אחרי חורבן יריחו (יהו' ו', כו) משמיע יהושע קללה, אף אבימלך כך. גם פעולות מגיות המסמלות (2) את הקללה מצאנו במקרא הרבה. לדוגמה נביא את נחמיה (ח', יג) חמנער את חוצנו וע"י זה הוא ממחיש את קללתו לאמר: ככה ינער האללים את כל האיש וגו'.

אלא אבימלך הזורע מלח, מה קללה הייתה בפיו אותה שעה? את פתרון השאלה הזאת נמצא ע"י הכתובות של קדמת אסיה. בחוזה הברית שבין מלך חת ובין מלך סתני נאמר: וכאשר המלח אין לו זרע וכו', (3) תכונה מיוחדת זאת של המלח — חוסר זרע משלו — נזכרת גם בשבועה של חיילים חתיים (4) לאמר: ... וְהָיָה הָאִישׁ פָּדָם הַזֶּה וַיִּקְרִיבוּהוּ כְמוֹ הַמֶּלֶח הַזֶּה. וְכַאֲשֶׁר הַמֶּלֶח אֵין לוֹ זֶרַע מִשְׁלוֹ. בָּקָה יֵאבֵד לְאִישׁ הַזֶּה שְׁמוֹ, וְרָעוּ, בֵּיתוֹ, בָּקָרוֹ וְצֹאנוֹ.

על יסוד האמור לעיל נוכל להניח כי אבימלך קילל את אדמת העיר, שתישאר שוממה ושלא תוציא זרע. הוא המחיש את תוכן הקללה ע"י פעולה מגית של זריעת מלח, שתכונתו היא חוסר זרע משלו. הנוסח המשוער של הקללה היה: "מה מלח זה אין לו זרע משלו, ככה הגרעונים אשר ייזרקו באדמה הזאת, אל יהיה להם זרע ואל יעשו פרי".

ש"ב י"ח, כ"ב

וַיֵּאמֶר יוֹאָב לָמָּה זֶה אַתָּה רֹץ בְּנִי וְלָמָּה אֵין בְּשׁוֹרָה מִצָּאֵת.

את הביטוי "ולך אין בשורה מצאת" מכארים המפרשים כל אחד לפי דרכו, ואת דבריהם נביא כזה על הסדר:

(1) זריעת מלח על עיר הרבה נזכרת כאלה ובשבועה אשר בברית בין בר נאיה מלך

בתך ובין מתעאל מלך ארמר, עיין: H. Bauer, Ein aram. Staatsvertrag aus d. 8. Jhdt. (Arch. f. Orientforsch. 1932 / VIII) אשורבניפל, עיין בביאור לשופ' ט', מ"ה, A. Jirku, Altorient. Kommentar z. AT, 1923.

(2) פעולות מגיות סמליות אנכ אלה ושבועה אתה מוצא גם בנוסח הכרית שפרס:

Weidner, Der Staatsvertrag Assurniraris VI. von Assyrien etc. (Arch. f. Orientforsch. 1932 / I — II). (3) מוכא אצל Jirku שם.

(4) עיין: Friedrich, Ein heth. Soldateneid (ZA (35) 1924); Witzel, Heth.

Keilschr. Urkunden 1924, חוברת ד'.

- (א) ולך לית בסורא מתיב (ת"י).
 (ב) אין מחת שכר בשורה מצויה היום (רש"י).
 (ג) לא לך יהיה שכר מזאת הבשורה, ו"מזאת" כמו "מַדְמַנַת" (רד"ק).
 (ד) שאין לך כזה בשורה מצאת הצלחה וטוב למבַּשֵּׁר אבל היא כמו נקמה לו כי בנו מת (רלב"ג).
 (ה) אין הבשורה נמצאת כך, שכבר אותו ששלחתי יְבַשֵּׁר, וכא "מַזְאֵת" פועל עומד והוא כמו "נמצא" (ר' ישעיה די קרנאני).
 אין ספק, כי מכל הפירושים המובאים מתקרב ביותר האחרון — זה של ר' ישעיה — אל כוונתו האמיתית של הכתוב אף כי לא אל פשטו. אך את הפשט נמצא, אם נכאר את הפעל "מצא ל..." = "הספיק ל...". וסמוכין לזה ישמשו שני מקראות: "הַצֵּאן וּבָקֵר יִשְׁחַט לָהֶם וּמִצָּא לָהֶם" (כמ' י"א, כ"ב); "וְלֹא מִצָּאוּ לָהֶם בֶּן" (שופ' כ"א, י"ד). על יסוד זה נתרגם: ולך אין בשורה מַזְאֵת = גם בשבילך אין הבשורה מספיקה. יואב ביקש אפוא לומר: כיוון שקדם לך חכושי והוא הוא המביא עתה את הבשורה, אין היא מספיקה עוד בשביל שניים: גם בשבילו וגם בשבילך (= ולך). בקיצור הבשורה כבר תפוסה!

י ש ע' י"א, י"ג

נסקה קנצא אפריים וצרי יהודה פרתו אפריים לא קנצא את יהודה ויהודה לא צר את אפריים.
 החלק השני של הכתוב מבאר לנו את חלקו הראשון. כי מתוך "אפרים לא קנצא את יהודה" מתפרשת הכוונה של "וסרה קנאה אפרים", לעומת זה מבאר לנו ההמשך "ויהודה לא צר את אפרים" את המשמעות של "וצרי יהודה פרתו". עפ"י "צרי יהודה" משמע איבה ושנאה של יהודה.⁵ כוונת הכתוב היא אפוא: גם קנאה אפרים ביחס ליהודה תחדל, וגם שנאת יהודה ביחס לאפרים תיפסק (= פרתו).

י ש ע' ט"ז, ב'

וקהה כעוף נודד קן משלח תהינה בנות מואב מצפרות לארנון.
 כבר ניסה ב' יעקב⁶ בשעתו להסביר את הפעל "ואהיה" בכתוב "שקדתי ואהיה כצפור בודד על-גג" (תהי' ק"ב, ח'). כמובן "ואשמיע קול הי ובכי". בדרך דומה יש להסביר אף את הפעל "תהינה" בכתוב שלפנינו לאמר: בנות מואב תשמענה קול הי ובכי. הנחה זאת מתחזקת ע"י שתי עובדות: (א) בפרקים ט"ז-ט"ז מדובר הרבה על בכי ועל יללה ולר קע כזה מתאים גם הבְּכִי של בנות מואב. (ב) קול נהי נזכר אגב עזיבת הארץ בירמ' ט', י"ח: כִּי קוֹל נְהִי נִשְׁמַע מִצִּיּוֹן אֵיךְ שִׁדְדוּ בִשְׁנוֹ מֵאֵד כִּי צִוּ בְּנוֹ אֶרֶץ כִּי הִשְׁלִיכוּ מִשְׁכְּנֵי תִיבֵנוּ. וגם בנות מואב קול נהי שלהן נשמע דווקא בשעת ההכרח לעזוב את ארצן.

(5) בן ביאר הראשון בוחל (Buhl) בסמכו על "הקלים" (וכ' י"א, ו') (מוכא אצל: Procksch, Jesaja I, p. 158) ואולי אפשר לפי זה גם לכאר את השם "גוויים" (ש"א כ"ה' ו'; ש"ב י"ג, כ"ג-כ"ד) המשמטע שם כ"גווייה" ולא כ"אנשים גוויים".

B. Jacob, Miscellen z. Exeg. Gram. u. Lex. (ZAW 1898, S. 293) (6)

יִרְמ' ב', ל"א

...מדוּעַ אָמְרוּ צְמִי רָדְנוּ לֹא נָבֹא עוֹד אֵלֶיךָ.

את הפועל "רָדְנוּ" מתרגמים השבקים: οὐ κατεσθίοντο, אך גם את הפועל "וְרָדוּ בְּנִשְׁתָּהֶם" ישע' י"ד, ב' מתרגמים השבקים באופן דומה: κατεσθίοντες οὐτῶν. על סמך זה אפשר להניח, כי בכתוב שלפנינו גרסו השבקים במקום "רָדְנוּ" "לֹא תִרְדְּנוּ", כי הפועל הזה הוא החופף — כפי שראינו ישע' י"ד, ב' — את המשמעות של οὐ κατεσθίοντο ביוונית.

שיעורו של הכתוב יהיה אפוא ע"פ תרגום השבקים: מְדוּעַ אָמְרוּ צְמִי [לֹא תִרְדְּנוּ לֹא נָבֹא עוֹד אֵלֶיךָ. דברים אלה יוצאים מפי ישראל שהם בכחינת עכדים המתפרצים מפני אדוניתם אשר רָדָה בהם בפרך. ואל תחמיהנו התמרדות זו, שהרי לפני כן כבר שמענו תלונה קשה על פריקת העול ועל חוסר המשמעת של ישראל (כ', כ): כִּי מְעוֹלָם שְׁבַרְתִּי צֶלֶךְ נִמְקַמִּי מוֹסְרוֹתֶיךָ וְתֹאמְרִי לֹא אֶעֱבֹר (הכתוב: אעבור, והשבקים קוראים כאן: אעבדך).

יִרְמ' ח', י"ד

צֶלֶמָּה אָנְחָנוּ יֹשְׁבֵי הָאָסָפוּ וְנָבֹא אֶל צְרִי הַמִּבְצָר וְנִדְמָה שָׁם כִּי ה' אֱלֹהֵינוּ הִדְמָנוּ וְנִשְׁקָנוּ מִי רֹאשׁ כִּי חָטְאנוּ לָהּ.

הכתוב הזה חסר רציפות ויש בו סתירה הכוללת לעין הכול: הייחבן כי אלה הרוצים להציל את נפשם יבחרו דווקא בערי המבצר כמקום לִישֵׁב שם בדממה ולקבל את גזר דינם (?) כך לא ידברו אנשים חפצי חיים אשר הצלת נפשם היא העיקר בעיניהם.

על כרחנו אפוא נניח כי הכתוב שלנו מורכב משני חלקים: (א) חלק אחד, הכולל את דברי הרוצים להימלט ויהי מה, פותח ב"על מה" ומסיים ב"ערי המבצר", ומצאנו אותו כלשונו וככתבו גם בפרק ד', ח', (ב) חלק שני, הכולל את דברי המשלימים עם גורלם והמקבלים את גזר דינם, פותח ב"ונדמה" ומסיים ב"כי חטאנו לה". החלק הזה הוא מבחינה סגנונית תפילת וירוי מעין מה שמצאנו בירמ' ג', כ"ה: נִשְׁפָּקָה בְּרָשָׁתָנוּ וְתִכַּסְנוּ פְּלִמְתָּנוּ כִּי לֹה' אֱלֹהֵינוּ חָטְאָנוּ וְגו'; ירמ' י"ד, כ': יִדְעָנוּ ה' רִשְׁעָנוּ צוֹן אֲבוֹתֵינוּ כִּי חָטְאָנוּ לָךְ. כל המקראות הנ"ל הצד השווה שבהם הוא הסיום שיש בו הוֹדָאָה על החטא.⁽⁸⁾

את התיבה "שָׁם" ב"ונדמה שָׁם" יש לראות כקיצור במקום: שָׁמָּה [שָׁם] או לקרא אותה: "שָׁם" במשמעות בשממה ע"פ הַאָנֶק דָּם = הַאָנֶק בְּדִמָּה (יהו' כ"ד, י"ז). בעניין דממה השווה איכה ג', כ"ח: יֵשֵׁב בְּדָר וַיִּדָּם, ובענין שממה כסימן של תענית השווה: עזרא ט', ג' ד': ואשבה משומם... ואני יושב משומם.

יִרְמ' כ"ג, כ"ו

עַד מָתִי תִּהְיֶה בָּלֵב הַנִּבְאִים נִבְאֵי הַשִּׁקָּר וְנִבְאֵי תְרִמַּת לִבָּם.
סופו של הכתוב מְבָאֵר לָנוּ את תחילתו, כי הביטוי "תרמית לבם" פותח

(7) נעיסה דומה של הצדקת הדין אתה מוצא גם איכה ג', כ"ח—כ"ט: לֵשֶׁב בְּדָר וַיִּדָּם
כִּי נָפַל צִלּוֹ. יְהוֹ בְּעֶפְרַיִם פִּיהוּ וְגו'. (8) מבחינה זאת השווה את סגנון הווידוי: איכה ג', מ'
—מ"ב: ה', ט"ו; עזרא ט', ו'—ח; נחם' ט', ל"ג.

את "הַגִּישׁ בַּלֵּב" הסתומ. עפ"ז יש לקרא: הַגִּישׁ[א] קְלָב[ם].⁹ וכוונת הכתוב היא: האם הנביאים האלה, שאין תוכם כבָּרָם, יוכלו לְהַשִּׁיא בלבם, ר"ל: לרמות בקרב לבם פנימה ולהסתיר את תרמית לבם זאת ממני אֱלֹהֵי מַחְזֹק אשר לא ייתכן כי "יִסְתֵּר אִישׁ בְּמִסְתָּרִים נֶאֱנִי לֹא אֶרְאֶנּוּ"?

יִרְמ' כ"ט, כ"ו

ה' נִתְנָה כֶּהֱן תַּחַת הַיָּדָע הַכֹּהֵן לְהִיּוֹת פְּקִידִים בֵּית ה' לְכָל אִישׁ מִשְׁעָע וּמִתְנַבֵּא וְנִתְּנָה אֹתוֹ אֶל הַמַּהֲפֶכֶת וְאֶל הַצִּיֵּק.

במקום "לְכָל אִישׁ" יש לקרא "לְכָלֹא אִישׁ" ונשמטה האות "א" לפני אות דומה כראשית התיבה "איש". גם השכל מחייב כי יהא הכוהן כּוֹלֵא אח המתנבא כדרך שאירע לירמיהו "אשר כָּלֹא צדקיהו מלך יהודה לאמר מדוע אתה נִבָּא וגו'" (שם ל"ב, ג').

ומצאנו בספר ירמיהו אות "א" שנשמטה לפני "א" סמוכה גם במקומות

אחרים:

(א) י"ט, ט"ו: הִנְנִי מְבִי אֶל הָעִיר וגו'.

(ב) ל"ב, ל"ה: לְמַצֵּן הַחֲטִי אֶת יְהוּדָה וגו'.

(ג) ל"ט, ט"ז: הִנְנִי מְבִי אֶת דְּבָרֵי וגו'.

יִרְמ' מ"ו, יז

קְרָאוּ שֵׁם פְּרַעַה מֶלֶךְ מִצְרַיִם שְׁאוֹן הַעֲבִיר הַמוֹעֵד.

כל הפירושים של הכתוב הזה בשום אופן אינם עשויים להניח את דעתנו, ועל מכוונתם של החרגומים תעיר העובדה, כי השבקים העתיקו את שלוש המלים האחרונות "שְׁאוֹן הַעֲבִיר הַמוֹעֵד" כמעט ככחבן וכלשונן: *Σαὸν Ἐσβεῖ Ἐμωήδ*. אך את הדרך לביאור נכון של הכתוב נמצא, אם נניח כי כאן מדובר על שימטון הנפש — מעין נטילת בינה — של פרעה. מצב זה של שיתוק פנימי נקרא בלשון המקרא: אכזר לב, שטם, תמה — והוא עונש מאת ד' ה"מסיר לב ראשי עם הארץ" (איוב י"ב, כ"ד). ירמיהו אומר: "והיה ביום ההוא נאום ה', יֹאבֵד לֵב הַמֶּלֶךְ וְלֵב הַשָּׂרִים וְנִשְׁמַד הַפְּהָנִים וְהַנְּבִאִים: הֲמָה ה' (ד', ט'), ויחזקאל מתאר את התוצאות של השמטת הרעה לאמר: "הַמֶּלֶךְ יִתְּאָכַל וְנִשְׁמַד: לִפְשֵׁי הַשָּׂמָה וְיָדֵי צֶם הָאָרֶץ תִּכְהַלְנָה" (ז', כ"ז). בשעה שה' מסיר את לב ראשי העם, נסוכה עליהם "רוח עושים" או "רוח תַּרְדֵּמָה". בָּרָם כושלת והם מתחונגים "קִהְתָּעוֹת שְׂכֹר בְּקִיאוֹ" (ישעי' י"ט, י"ד) "נָעוּ וְלֹא שָׁקְר" (ישעי' כ"ט, ט') "יִמְשְׁשׁוּ חֹשֶׁךְ וְלֹא אֹר" (איוב י"ב, כ"ה).

גם הכתוב שלנו מתאר שימטון נפש כזה התוקף את פרעה בגלל שאון המלחמה. חשאון הזה הוא הקול האדיר הנשמע בכוא ה' לְשִׁלָּם גְּמוּל לְאוֹיְבָיו (ישעי' ס"ו, ו'). גם ירמיהו (כ"ה, ל"א) בחזונו על הגויים — ומצרים בתוכם — השותים מן כוס היין החמה של ה', מזכיר את השאון: "בָּא שְׁאוֹן צֶד קִצֵּה הָאָרֶץ כִּי רִיב לֵה' בְּגוֹיִם נִשְׁפָּט הוּא לְכָל בָּשָׂר וגו'.

עתה בא עונשו של פרעה: מלך ככל מכה את ארץ מצרים. במלחמה הזאת נשברה רוחו של פרעה. השאון הביא עליו מַחֲתָה והעביר אותו ר"ל: גרם לו

(9) השווה את הכתיב תחמר ירמ' ל"ו, ט': אֶל מִשְׁאֹר נִפְשֵׁתָ כָּם.

להיות בָּטָל וְנָמַסּ מַפְנֵי הַבְּהִלָּה. המשמעות הזאת של הפועל "עבר" מיוסדת על ישעי' ל"א, ט': וְסָלְעוּ מִמֶּגֶר זָבֹר וְחָתוּ מִנֶּס שְׂרָיו.

על יסוד כל האמור לעיל נבאר את הכתוב: הנביא רואה בחזונו את הנמלטים מהמערכה הרוצים לשוב אל עמם ואל ארץ מולדתם (מ"ו, ט"ז). הם מְבַשְּׂרִים את הַמַּסְלָה של מצרים וקוראים איש לרעהו (= וְקָרְאוּ) לאמר: שיממון חקף את פרעה מלך מצרים (= שָׁם, או [נָ]שָׁם). מֶלֶב פָּחַד ובהלה הוא מוֹצֵר וברכיו כושלות (= הַמוֹצֵר). ובגלל הַשְּׂאוֹן של הַמְלַחְמָה הוא צָבֵר, ר"ל: בטל וְנָמַסּ (= הַצֵּבִיר).

י' ר' מ' ט' ד'

מה תתהללי בַּצִּמְקִים זָב צִמְקֶךָ וגו'

מן הראוי לקרא כאן: (פ') זָב צִמְקֶךָ. הפשיטתא גורסת: בַּצִּמְקֶיךָ ולא בַּצִּמְקִים.

וייתכן אפוא שנשמטה "כ" אחרי אות דומה. לפי זה יתבאר הכתוב: העמקים שָׁאֵף מִתְהַלֵּל בָּהֶם אֵינָם אֵלָּא כָּזָב וְשָׁקֶר.

ח ב כ ו ק ב', ט' ז'

שִׁבְצָה קִלּוֹן מִכְבוֹד שְׁמָה גַם אָמָה וְהַצֵּרֶל תִּסּוֹב צֵלֶיךָ כּוֹס יָמִין ה' וְקִילּוֹן צֶל כְּבוֹדָךָ.

את החיבה "קילון" רגילים לבאר כשם אחד (בלשון הראב"ע: מלה אחת והפ"א כפול) או כהרכבה של שני שמות במשמעות: קיא של קלון. אך "קילון" אינו אלא הרכבה מרומה של פעל ושם יחד, ולכן יש להפריד בין הדבקים המדומים ולקבע: "וקי" לחוד — "קלון" לחוד.

"וקי" הוא — כאמור — פועל, ציווי קל מן קיא, ונמשך אל שלפניו: "תסוב עליך כוס ימין ד' וקי" (10). השוטה מכוס החמה סופו הוא מִשְׁתַּבֵּר וּמְקִיא, כשם שמצאנו בירמי כ"ה, כ"ז: "שְׁתוּ וּשְׁכְּרוּ וְקִיּוּ", שאף שם מדובר על שתייה מכוס החמה של ה'.

הכיטוי "קלון על כבודך" מוסב אל תחילתו של הכתוב והוא מידה כנגד מידה: מפני ששבעת קלון מכבוד, לכן יבוא גם קלון על כבודך.

(10) ומציניי הכתוב של "וקי" הרומה לשל "וקי" (ירם' כ"ה, כ"ז).

מ' גושטיין, ירושלים

המשפט המנותק ותחביר משפטי הזיקה בלשון המקרא¹

תופעה שכיחה היא בדיבור היום-יומי, שהמדבר אינו חושב על סידור כל המשפט מראש, אלא גומר רעיון אחד, ואחר כך נזכר ומוסיף פרט חדש לאחר מחלקי המשפט שקדם. על ידי כך מתעורר אצל השומע הרושם, שמראש לא נכנה המשפט כהלכה, שכן הפריד המדבר בין החלקים, שכסידור "הגיוני" היו צריכים לבוא זה כצד זה. משפטים כאלה אינם מיוחדים לשפת הדיבור, אלא מצויים אף בלשון המקרא.

מכילים אנו אפוא, שבפסוקים כגון "ויקחו את לוט ואת רכשו, בן אחי אברם, וילכו (בר' יד, יב); "ויתפשט יהונתן את המעיל אשר עליו ויחנהו לדוד — ומדיו ועד חרבו..." (שמי"א יח, ד); "ויכרתו משם זמורה ואשכול ענבים אחד וישאהו כמוט בשנים — וזמן הרמנים וזמן התאנים" (כמ' יג, כג) גמר הכותב את רעיונו הראשון, והוסיף אחר כך פרט מסוים. ואם ניווכח לדעת, שבתרגומים העתיקים מופיעים משפטים כאלה לרוב בסדר "הגיוני" יותר, או שהחלק המנותק לא תורגם כלל, הרי אין להסיק מיד, שכאן חל שיבוש או שיש תוספת בנוסח המסורתי. להפך, מתקבל הרושם, שהמרגמים השתדלו לנפות את המשפט מכל זרות תחבירית וסגנונית.

גם משפט זיקה אינו צריך לבוא תמיד לפי הסדר "הגיוני", כלומר מיד אחרי השם המוגדר על ידיו (כגון: בקול ה' אלהינו, אשר אנחנו (קרי) שלחים אתך אליו, נשמע" — יר' מב, ו), אלא הוא יכול להיות מנותק: "ושבתם לארץ ירשתכם, וירשתם אותה, אשר נתן לכם משה..." (יהוש' א, טו). גם כאן אין למעון, שהחלק המפסיק (וירשתם אותה) הוא תוספת מאוחרת, מאחר שאינו נמצא כ"ע; להפך, גם כאן וגם בהרכבה מקומות אחרים ניכרת שיטת המרגמים הנזכרת. נוסף אי-אלו דוגמאות של משפטי זיקה מנותקים: וראית את השמש ואת הירח ואת הכוכבים, כל צבא השמים, ונדהת, והשתחווית להם, ועבדתם — אשר חלק ה' אלהיך אתם לכל העמים" (דב' ד, יט; הש': דב' ה, טז; שופ' כא, יט; שמי"א י, טז; מל"ב י, י וכו'). על ידי אי הכנת התחביר הזה הגיעו המרגמים העתיקים לעתים לירי חפיסה מומעית של הפסוק. הש' ע' ל"מל"ב יב, ג; יש' כט, כב; וולג' ל"שמי"א יב, יז. התחביר מצוי אף בשפות שמיות אחרות.

דוגמאות לניתוק משפט הזיקה נמצאות גם בשירה המקראית, אבל נראה, שבמקרה זה אין לפנינו תוספת, שהמשורר נזכר בה באיחור והוסיפה, אלא מסתבר, שהוא השתמש באמצעי סגנוני מחושב מראש, כדי להימנע מכניית משפט מורכב, שבוודאי היה מפריע לקביעת הצלעות ואורכן. הש': אל תאסף עם חמאים נפשי

(1) ההרצאה פורסמה במלואה בתרגום אנגלי בשם: Afterthought and the Syntax

Journal of Biblical Literature, of Relative Clauses in Biblical Hebrew
vol. 68 (1949), pp. 35-47

ועם אנשי דמים חיי, אשר ביריהם זמה" (תה' כו, ט"ז); "חבאת אל אצרות שלג ואוצרות ברד תראה, אשר חשכתי לעת צר" (איוב לה, כב-כג). כאן מתאשר הכלל, שלא תמיד מותר להניחו, שתופעות המצויות לכאורה בלשון הפרוזה והשירה כאחד הן זהות באמת. גם משפטי זיקה שאינם מקושרים במשפט הראשי על ידי "אשר" יכולים להיות מנותקים (יש' ל, א"ב; מיכה ז, י; יר' לג, יח).

מאחר שמלת "אשר" לא נשארה קשורה במישרין לשם המוגדר על ידי משפט הזיקה, היה מקום לגלות פנים חדשות במשמעותה. "ויענו בני יעקב את שכם ואת חמור אביו וידברו — אשר טמא את דינה אחתם" (בר' לז, יג). בפסוק כגון זה אפשר להבין, כיצד פירשו את מלת הזיקה של המשפט המנותק כמלת סיבה: מפני שטימא (ר' כ"ע; הש' מ"א, ח, לג). גם במשפטי זיקה מנותקים, שלפי הרגשתנו אין להכניס כמשפטי סיבה, ייחסו המתרגמים ל"אשר" משמעות של מלת סיבה, ובוה משום אישור לתפישתנו (הש': תה' ק"ח, קנט; קלט, יט"כ). בדרך דומה עלולה, "אשר" להתפרש במובנים אחרים, למשל כמלת קשר של תכלית. את הפסוק "ואת המטה הזה תקח בידך, אשר תעשה בו את האתחת" (שם' ד, יז) אפשר להבין: כדי שתעשה בו (הש' את המוכנים של damit בגרמנית). אחד הקווים האופייניים לכאורה למשפט הזיקה העברי הוא, שצריך להחזילו תמיד במלת הזיקה (אשר תעשה בו) בעוד שבשפות הודו-אירופאיות אפשר להקדים את מלת היחס שבחזק המשפט לראשיתו: *in qua, with which*. אולם כשם שמצויה הקדמה זו כחבשית (ובסורית), כן היא מצויה גם בעברית. לא רק בפסוק "עם אשר תמצא את אלהיך לא יחיה" (בר' לא, לב), שהחוקרים ראו בו מקרה בודד, יוצא מן הכלל, אלא גם בפסוקים אחרים: "אכן הן השחר בעיני בעליו, אל כל אשר יפנה ישכיל" (משלי יז, ח); "וברוב כשפך, כאשר יעט מנעורך" (יש' מז, יב; הש': יש' סה, יב; יר' א, ז; בר' כ, יג). הקדמה זו היא מעין מקבילה לתופעת האיחור שבמשפט המנותק, ושתי התופעות גם יחד מתבארות בנקל מבחינה פסיכולוגית. [ניתוק משפט הזיקה ואיחור, אשר' לתוך משפט הזיקה מוכיחים למעלה מכל ספק, שלפחות בלשון המפותחת הורגשה, אשר' כחלק של המשפט המפל].

אם התאמתה לנו מציאות התחביר הזה בעברית, אפשר לנסות לכאר על פיו אי-אלו פסוקים קשים. בפסוק המפורסם "גם את העלם נתן בלבם, מבלי אשר לא ימצא האדם את המעשה..." (קה' ג, יא) אין לפרש מבלי אשר = מבלי ש, אלא: אשר בלעדיו (without which). "והנה באו לאשר רחצת, כחלת עיניך ועדית ערי" (יח' כג, מ) פירושו: הנה באו אלה אשר רחצת להם, למענם. "נתתי כפרך מצרים כוש וסבא תחתך, מאשר יקרת בעיני..." (יש' מג, ג"ד). כאן אין מלת סבה, מאשר' (המלה אינה מצויה כמובן זה בלשון המקרא), אלא פירוש הפסוק: אשר היית בעיני יוחר יקר מהם.

דומה, שביאורים אלו של תפקידיה התחביריים של מלת, אשר' ושל הרחבת שימושה יאפשרו לנו לפרש עוד פסוקים אחרים, שהבנתם נמנעה מאתנו עד כה, ויסייעו בידנו לראות גם את נוסח התרגומים העתיקים באור חדש.

על סוג מסוים ממשפטי-השאלה בלשון המקרא

1. שטח הגבולין שבין הסינטאקסים מכאן ותורת הסגנון מכאן הריהו בלי ספק אחד השטחים החשובים, שלא זכו עדיין לתשומת-לב מספקת בחקר לשון המקרא. לפיכך בחרתי לי להרצות על נושא השייך לשטח-גבולין זה, דהיינו על סוג מסוים ממשפטי-השאלה. בעל-כרחי עליו להסתפק במהן סקירה כללית בלבד, וגם לא אוכל ליתן במסגרת זו כי אם מספר מצומצם של דוגמאות טיפוסיות.

2. במרם אבוא להגדיר ביתר דיוק את הסוג המיוחד ממשפטי-השאלה שברצוני לרדן בו, הרשוני-נא להקדים שני פסוקים, שיש בהם כדי לשמש נקודת-מוצא לדיוננו, והם:

(עתה) לָמָּה תִּרְצִי רַע
הַמֶּלֶךְ אֵין בָּךְ
אִם יוֹצֵצְךָ אֶבְדָּ... (מכה ד' 9)

הַעֲבֹד יִשְׂרָאֵל
אִם לֵלִיד בֵּית הוּא
מְדוּצַ תִּהְיֶה לְבָנוּ... (ירמיהו ב' 14)

הצד השווה בשני פסוקים אלה הוא, שבשניהם מוצאים אנו צירוף של שלושה משפטי-שאלה, אלא שיש גם הכדלים כרוכים ביניהם: בפסוק הראשון הסכימה הפורמאלית היא "ה... אם... מדוע...", ואילו בפסוק השני — "למה... ה... אם...". מבחינה גניונית עלינו לומר, שבכל אחד משני הכתובים יש שלוש שאלות, שהאחת מהן היא עיקר, ואילו שתי האחרות הן טפל; וההבדל בין שני הפסוקים אינו אלא כזה, שבה בשעה שהפסוק הראשון פותח בשאלות המפלגות ומסיים בשאלה העיקרית, הרי הפסוק השני פותח בשאלה העיקרית ומסיים בשאלות המפלגות. במלים אחרות נוכל לומר, שבפסוק הראשון באה השאלה העיקרית כמסקנה ותוצאה לשתי השאלות הקודמות (המשמשות לה מעין הקדמה והכנה), ואילו בפסוק השני באות שתי השאלות המפלגות כהנמקה ופירוט לשאלה העיקרית.

3. עצם ניתוח זה מלמדנו, שאין הסכימות הפורמאליות המשמשות בשני הפסוקים הללו אלא דרכי-הבעה שונות לטופס-מחשבה אחד, טופס שנוכל לכנותו בשם "שאלה מנומקת"; והואיל ובשתי הדוגמאות שהבאנו זה עתה, מוסבה השאלה העיקרית על הסיבה, נוכל לצמצם את המושג עוד יותר ולדבר על "שאלת לָמָּה מנומקת".

4. בכך הגדרנו את הסוג המיוחד שבעתנו לעסוק בו, ועלינו לשאול ראשית כול: מה הם הדרכים הסינטאקטיים, שבהם נוקטת לשון המקרא, כדי להביע את מושג השאלה המנומקת? כי צריך להיות ברור מראש, שהצורה המשוכללת האמנותית שהדגמנו אותה — דהיינו זו המורכבת משלושה משפטי-שאלה — אינה שייכת אלא לדרגות הסגנוניות העליונות, ללשון השירה ולפרוזה המרוממת, ואינה יכולה להיות נחלתה של לשון-הדיבור. ואמנם ככל שאנו מתקרבים אל לשון-הדיבור הפשוטה היומיומית, כן נמצא שהלשון משתמשת בצורות פשוטות יותר ויותר, כדי להביע אותו טופס-מחשבה עצמו.

5. נסמך אפוא בקצרה את התופעות הסינטאקטיות הנוגעות בענייננו. בראש וראשונה עלינו לקבוע, כי בכל הטיפוסים השונים של השאלה המנומקת יש להבחין, לפי עצם ההגדרה, שני חלקים, דהיינו חלק של שאלה וחלק של הנמקה. אשר לשאלה — הריהי בדרך כלל פשוטה: היא פותחת באחת מסלות השאלה "מדוע" או "למה", וזו האחרונה באה לפעמים בתוספת תיבת "זה", ו"א בצורת "למה-זה", כאשר להנמקה — הרי המצב מסובך הרבה יותר. כבר ראינו דוגמאות, שבהן מובעת ההנמקה על-ידי שני משפטי-שאלה, עצמאיים לכאורה, ורק ניתוח הגיוני עשוי לגלות את מהות הקשר שביניהם לבין משפטי-השאלה השלישי המהווה את השאלה העיקרית. לפעמים רחוקות יותר באה ההנמקה בצורת שאלה אחת, כגון בדברי נעמי אל רות וערפה כלותיה:

לָמָּה תִּלְכְּנָה צָמִי

הַעוֹד־לִי בָנִים בְּמִצֵּי וְהָיוּ לָכֶם לְאֻנְשִׁים

(רות א' 11).

שכיחים יותר המקרים, שבהם פותחת ההנמקה במלת "הלא". טיפוס זה מהווה מעבר מן ההנמקה בצורת משפטי-שאלה אל ההנמקה בצורת משפטי-חיווי, שכן מלת "הלא" אמנם מלת-שאלה היא, לפי מוצאה, אבל לעתים חכופות היא באה להביע לא שאלה אלא חיווי ונדאות, ומשמעותה מתקרבת מאוד למשמעות מלת הרמז והחיווי "הנה", ובאמת מצינו כמה וכמה מקרים, שבהם מובעת ההנמקה במשפט, שמלת "הנה" בראשו, כגון בדבריו הידועים של צִפּוֹ:

הִנֵּה אֲנִי הוֹלֵךְ לָמוֹת

וְלָמָּה-זֶּה לִי בָכָה

(בראשית כ"ה 32).

יתר-על-כן: יש מקרים אחדים, שבהם לובשת ההנמקה צורת משפטי-חיווי פשוט, ללא כל סימן מילולי של הרגשה או ניגוד, כגון:

אֲנַחְנוּ טַמְאִים לְנֶפֶשׁ אָדָם

לָמָּה נִגְרַע לְבַלְתִּי הַקָּרִיב אֶת-קָרְבָּן ה'

(במדבר ט' 7).

בכל המקרים, שהזכרנו עד עכשיו, הובעה ההנמקה במשפט ראשי. לעומתם יש מקרים לא-מעטים, שההנמקה באה בהם בצורת משפט משועבד. ברובם של המקרים הללו לפנינו משפטי-"מצב" (משפט חאל) הפותח בו-יו "המצב" (ואן אלחאל), ורק במיעוט המקרים בא משפטי-נימוק אמיתי, הפותח בדרך כלל במלת "כי" במשמעות "דקא". והנה דוגמה לכל אחד משני טיפוסים אלו:

מִדּוֹעַ מִצְאָתִי חֵן בְּצִינִיךָ לְהַפִּירָנִי

וְאֲנִי נִקְרִיה

(רות ב' 10).

מִדּוֹעַ לֹא אֲכַלְתָּם אֶת-הַחֹטָאֹת בְּמָקוֹם הַקֹּדֶשׁ

כִּי קָדֹשׁ הַמָּקוֹם הַזֶּה וְכִי

(ויקרא י" 17).

6. עברנו בסקירה חטופה על הטיפוסים הסינטאקטיים העיקריים, המשמשים בלשון המקרא להבעת חלק ההנמקה שבמשפטי-השאלה המנומקים. ואפילו סקירה חטופה זו היה בה כרי להעמידנו על רב-גוניותם של האמצעים הסינטאקטיים

העומדים לרשותה של לשון המקרא בנידון זה. ורבגוניות זו עוד תוסיף וחגדל, אם ניתן את דעתנו לשתי בחינות פורמאליות נוספות, והן: א) סדר החלקים וב) אורך ההנמקה. אשר לסדר החלקים — כבר נתברר לנו מן הדוגמאות הקודמות, כי לפעמים קודם חלק השאלה לחלק ההנמקה ולפעמים להפך; וכאמת יכולה הלשון לבחור בין שתי אפשרויות אלו ברוב הטיפוסים הסינטאקטיים שמנינו אותם זה עתה (אף כי לא בכולם!). ואשר לאורך ההנמקה — הרי כבר ראינו, כי לפעמים קצרה ההנמקה בתכלית הקיצור. כך הדבר למשל באחד הפסוקים שהבאנום לאחרונה ממגילת רות, שחלק ההנמקה שבו הוא משפט שְׁמָנִי (נזמינאלי) המורכב מְנוּשָׁא וְנִשְׁוָא כלכד: "מדוע מצאתי חן בעיניך להכירני) ואנכי נכריה". לעומת זה יש מקרים רבים, שבהם מתרחבת ההנמקה עד כדי הרצאת-דברים שלמה או סיפור-מעשה מפורט. כך הדבר למשל בדברי יפתח, שופטים י"ב—3: איש ריב הייתי אני ועמי וכני-עמון מאד, ואזעק אתכם ולא הושעתם אותי מידם. ואראה כי אינך מושיע, ואשימה נפשי בכפי ואעברה אל-בני עמון ויתנם ה' בידי:

וְלִמָּה צִלִּיתָם אֵלֵי הַיּוֹם הַזֶּה לְהִלָּחֵם בִּי.

בין שני המקרים הקיצוניים האלה — הנמקה בת שתי תיבות מכאן והנמקה בת שמונה משפטים מכאן — יש כמוכן כמה וכמה טיפוסים-ביניים, אלא שקצר לי המצק מהשתרע גם עליהם.

7. אולם אין אנו רשאים לפטור את עצמנו מלענות על שאלה נוספת: מהו ערכו ההכעתי של סוג זה ממשפטי-השאלה שהגדרנוהו ותיארנוהו במשך דיוננו? אם נעיין מבחינה זו אפילו בדוגמאות הספורות שהבאנו, הרי נעמוד בפני תופעה מתמיתה לכאורה והיא, שברוב המקרים אין כאן כלל שאלה כמוכנו הרגיל של מונח זה, דהיינו שאלה לשם קבלת ידיעות. ניקח למשל את דברי יפתח שהבאנו לאחרונה. בראשית פרק י"ב של ספר שופטים מסופר, שבאו בני אפרים בטרונא על יפתח, על שלא קרא להם לצאת עמו למלחמה, והם מאיימים עליו: "ביתך נִשְׁרָף צִלִּיךָ בָּאֵשׁ!". בתשובה — או ביתר דיוק כתגובה — לדברי בני אפרים באים דבריו של יפתח שציממתי אותם; הוא מְתַנֶּה בהם את כל פרשת המלחמה, את אכזבתו בתשועת בני אפרים, את פשיטתו הנועות, ואת ניצחונו על בני עמון, והוא מסיים ואומר: "ולמה עליהם עלי היום הזה להלחם בי?" יפתח אינו מצפה לתשובה, כי — לפחות לפי הרגשתו הוא — אין כאן מקום לתשובה, שכן לאחר שלא נענו מקודם לקריאתו, אין להם לבני אפרים כל הצדקה מוסרית לבוא עליו בטרונא על שלא שיתפם בניצחונותיו. ואם אין הַדּוֹבֵר מעוניין לקבל תשובה, הרי לא נוכל לדבר על "שאלה" כלל ועיקר. לכל היותר אפשר למצוא כאן גוון של תמיהה והשתוממות, אבל הגוון העיקרי כאן הוא בלי ספק בחרענות ובתוכחת-המוסר על חעזול שנעשה לדובר.

8. לאמיתו של דבר אין דוגמה זו אלא אחת מן הדוגמאות המרובות, שמה, אפשר להוכיח, כי אין התאמה וחפיפה בין שני הַצִּפְּקִים היסודיים של הלשון האספקט ההגייוני והאספקט הַצִּפְּקִי (הרגשי). ודבר זה בולט ביתר שאת באותו סוג של משפטים, שאנו עוסקים בו. רק במקרים יוצאים מן הכלל יש לישאלות המנומקות ערך אֶפֶקְטִיבִי של התעניינות גרידא, ואילו ברוב המקרים גובר גוון רגשי אחר. השתוממות, חרעזקות, תלונה, התמרמרות, חרעזות, תוכחת-מוסר, ייאוש

— אלה הן ההרגשות העיקריות המובעות באמצעות המיפוס ההגיוני-הפֿורמאלי, שהגדרנו אותו כְּשִׁאלַת לָמָּה מְנומָקָה. בלשונות חיות יש באפשרותנו לְחוֹשׁ לפחות חלק מהבדלי-הגוונים הללו בעזרת הָאֵינְטוֹנָאצִיָה הנשמעת לאוזנינו. לא כן הדבר בלשון כתובה, שבה עלינו להסתפק בְּסִיטוּאָצִיָה, בקשרי העניינים ובחמשכם, כדי לשער לפיהם את ערכם הַאֶפֶקְטִיבִי של אמצעי-ההבעה הלשוניים.

9. לא אוכל להביא דוגמאות נוספות כדי להדגים כהן את הגוונים הַאֶפֶקְטִיבִיִּים שהזכרתי. דבר זה היה מצריך דיון מפורט בסיטואציה של כל אחד ואחד מן המקרים, ולפעמים הוא מחייב אף בירורים פִּילוֹלוֹגִיִּים ופרשניים מדוקדקים. אני מקווה לדון בכל הנושא הזה, על כל פרטיו, בכחב בעתיד הקרוב. הפעם בִּינִי, אם הצלחתי ליתן סקירה רהוטה על עיקרי התופעות האופייניות הכרוכות בסוג סינטאקטי וסגנוני מעניין זה.

מ' מדין, ירושלים

מילונם המקראי של חכמי ישראל בספרד

כשאנו מדברים על מילון לשון המקרא, רגילים אנו לחשוב על מילון כדוגמת המילונים המדעיים שנתחברו ע"י חכמי ישראל וחכמי אומות העולם בדורות האחרונים. תכונתם המשותפת של מילונים אלה היא, שהם מבקשים למצוא ולתת את משמעותן הנכונה, האובייקטיבית, של מלות המקרא, כפי מסקנתם האחרונה של החוקרים, כלומר את המשמעות שאליה, כפי הנראה, החכוון הסופר המקראי בשעה שהשתמש במלה זו או אחרת. החומר הרב והעשיר המתגלה בימינו באוצר הלשון העברית הקדומה ובלשונות הקרובות אליה מקדם כהרבה את המאמצים וההישגים בכיוון זה של חיפוש המשמעות הנכונה, האובייקטיבית.

מילונים אלה משתדלים לספק את צורכי הפרשנות המבקשת את פשוטו של המקרא, וגם את צורכי הכרתה וידעתה של הלשון העברית הקדומה. אולם בשבילנו, המתעניינים בלשון העברית כבלשון חיה ומתפתחת, כשאנו עוסקים באוצר המלים של המקרא, חשוב לא רק המובן הנכון, האובייקטיבי, שאותו מבקשים מילוני המקרא, איש איש לפי דרכו ולפי מצב הידיעות בשעתו. לנו חשובה לא רק המשמעות שאליה כיוון האומר או הכותב. אנו רוצים וחיבים לדעת גם את ההוראה ואת המקור שייחסו למלות התנ"ך חכמי ישראל במשך הדורות בספרי הפירושים והמחקר הכלשני שלהם ואף בשאר סוגי הספרות, העיונית והיפה, שבהם עסקו. בשבילנו לא נפסק חוט חייה של המלה המקראית עם חתימת המקרא, אלא נמשך הוא והולך עד היום ומן היום והלאה. וחוט חייה זה של המלה נמשך והולך לאו דווקא במשמעותה הנכונה, הראשונית, אלא גם במשמעויות שמסיבות שונות, בצדק או שלא בצדק, יוחסו לה בספרות הדורות בישראל.

המלה המקראית במשמעויות שיוחסו לה, לא זו בלבד שהלכה ונשתנה פעמים הרבה, אלא אף עשתה פירות ופירי פירות, כלומר סייעה ביצירת מלים וצירופים חדשים, דווקא חודות למשמעות שיוחסה לה, ולו גם שלא בצדק. הנה למשל המלה פֶּקַח-קוֹחַ הנמצאת פעם אחת ויחידה במקרא: "לקרא לשבויים דרור ולאסורים פֶּקַח-קוֹחַ" (ישע' סא א). המלה כתובה, כידוע, כשתי תיבות: "פֶּקַח, קוֹחַ". היום רגילים אנו להכינה עפ"י התרגומים הקדומים ועפ"י מנחם בן-סרוק במכתרתו וריב"ג בספר "הרקמה" כ"שם על משקל פֶּעֶלְעוֹל", דבריו ריב"ג שם, שמשמעותו פקחת העינים בניגוד לעיוורון, או חירות ושחרור כנרדף אל "דרור" שבאותו פסוק. זה נראה לנו כביאור נכון למלה, הביאור שאליו מכוונים כנראה דברי הנביא, ומבחינה זו של חיפוש הביאור הנכון, ורק מבחינה זו, צודק ריב"ג כשהוא אוסר על הפייטן להשתמש בשם העצם "קוֹחַ" בצירופים כגון "פֶּקַח את קוֹחוֹ", "קוֹחַם פֶּקַח", וכדומה.

אבל חכמים אחרים, כמו דעה אחרת שמביאה מנחם, זכנ רש"י ורד"ק, מבינים "פֶּקַח-קוֹחַ" כשתי תיבות ממש, פועל ושם-עצם או שני פעלים. רש"י

מפרש: "פקח את מלקוחם ושבים"; והרד"ק: "שיקראו לאסירים פקח שיפתחו ממאסרם וכן יקראו להם קוח ר"ל שילקחו מן הגלות"; ובשם אביו הוא אומר: "שם המאסר קוח לפי שהם נלקחים ונכלאים בו". חכמים אלה מניחים אפוא בלשון את המלה קוח הקרובה אל "לקח" במשמעות זו או אחרת.

לשיטתו של מי שמחפש רק את הביאור ה"נכון" אין כל ערך לדעה זו אם הוא מקבל את הדעה האחרת כנכונה. אולם אם אנו רואים את המלה המקראית כמלה שחיה לא נפסקו ברגע שנכתבה בתנ"ך, חשובה לנו גם דעה זו וגם האחרת, הואיל ושתיהן עשו פירות בלשון. גם המלה "פקח-קוח", כשימושה במקרא לפי ריב"ג, קיימת בלשון העברית, וגם המלה "קוח", שנולדה אולי מתוך פירוש מוטעה, קיימת בלשון העברית, בספרות הפייטנים בימי הביניים במשמעות "שבי וגלות" והיא באה גם בנטייה "קוחי, קוחם".

או דוגמה אחרת מרבית: המלה "חִלְקָה", "חִלְקָה", "חִלְקָאִים", הבאה בתהלים מזמור י'. לפי ריב"ג וראב"ע המלה היא "חִלְקָה" ובריבוי "חִלְקָאִים", וכן גם הכתיב המסורתי בתהלים י', י'. אך לפי דונש ור"י חיוג' ורש"י ורד"ק אין בלשון שם עצם "חלכה", מ"ר "חלכאים", אלא "חִלְקָה", "חִלְקָה", הוא שה"ע "חיל" עם כינוי לנוכח במקום "חִלְקָה, חִלְקָה", ו"חל קָאִים" הן שתי תבות, כמו הקרי המסורתי בפסוק, חל קָאִים, חיל של קָאִים.

אי אפשר שתאמת הפרשנות האובייקטיבית תהיה כשתי הדעות גם יחד, אלא או כדעת אלה או כדעת אלה. דעת ריב"ג וראב"ע מקנה ללשון העברית ולמילונה את שם התואר חִלְקָה, חִלְקָאִים, הנמצא בצורה זו במשמעותו הידועה בספרות העברית המאוחרת. ודעת דונש וההולכים בעקבותיו מזכה את לשוננו בשם-התואר קָאָה על משקל דָּנָה, נָאָה, קָנָה, משרש "כאה" הנמצא בעברית שבמקרא בצורות כמו נָאָה, קָאָה.

המלה המקראית משמשת אפוא בספרות העברית במשך הדורות לא רק במשמעות שהמסקנה האחרונה של מחקרנו מייחסת לה היום או תיחס לה לאחר זמן לאור תגליות נוספות. אלא היא משמשת בהוראות השונות שייחסו לה במקומה במקרא חכמים וסופרים שונים בארצות שונות ובדורות שונים. במשמעויות אלה שימשה ומשמשת היא מקור חי להתפתחות נוספת של המחשבה והלשון העברית. הצורך להכיר ולהבין את ספרותנו ואת לשוננו בהתפתחותה שאחר התנ"ך, שהיא היסוד להתפתחותה בימינו ובעתיד, מחייבנו להכיר את מלות המקרא לפי ההבנות השונות שיוחסו להן. ומשום כך נוסף על המילונים המקראיים לפי השיטה המקובלת בישראל ובאומות, המחפשת את המוכן ה"נכון" שבמקורות, דרוש לנו מילון היסטורי ללשון המקרא.

תפקידו של המילון ההיסטורי הוא לכנס את כל החומר לפירושן של מלות המקרא ושימושיהן, שהכינו חכמי ישראל בארצותיהם ובדורותיהם, ולהראות את ההתפתחות וההתקדמות בהבנת מלות אלה, שהורות לה נתאפשרו השימושים השונים בלשון המאוחרת. ע"י כך יציג מילון כזה לפנינו את התפתחותה של המילונאות העברית.

העבודה שהתחלתי בה לפני שנים אחדות מטעם המכון למדעי היהדות היא איסוף החומר לחלק ממילון היסטורי זה. המדובר הוא במילונם המקראי של חכמי ישראל בתקופת ספרד.

חכמינו בספרד הקימו בניין גדול וחשוב ללימודה וחקירתה של הלשון העברית.

רבים מן החידושים הנחשבים בדרך כלל כמאוחרים ביותר, טמונים בדברי חכמי ספרד. מבחינה זו חשוב לנו ביותר מילונם של אלה. הוא עשיר יותר באיכות וגם בכמות. הרי לחכמי צרפת ואיטליה לא היו מקורות לחקירת לשון המקרא אלא מה שהורשה לנו ספרות ישראל הקדומה: התרגומים הארמיים, התלמודים והמדרשים. ואילו לפני חכמי ספרד, כממשיכים למפעל שהוחל בתקופת הגאונים, היו פתוחים גם אוצרות הלשון הערבית והשערים למחקר בלשני על יסוד השוואת הלשונות הקרובות. ופעולתם המילונאית רבה היא לאין שיעור מזו של חכמי ישראל בשאר ארצות: גם ספרים בצורת מילונים ממש כמו מחברות מנחם וספר השרשים לריב"ג, וגם מחקרים כקדוק וספרי פירושים למקרא. ואף בשאר ספרי המחקר שלהם, ואף בספרי השירה, יש למצוא אצלם לבנים לבניין המילונאות המקראית. הרי ספרי שירה מסוגם של "התרשיש" לרמכ"ע וה"ענק" להריוזי חורזים במלים מקראיות השוות בכתיבן ובמבטאן ושונות בהוראותיהן, ומכאן מקור למציאת ההוראות שייחסו להן המשוררים.

ואף אלה שאינם ספרדים, שהשאירו לנו חומר מילוני ובלשני חשוב, יש בהם כאלה שההשפעה הספרדית הייתה גורם ניכר ומכריע בפעולתם, כמו בני קמחי, למשל.

מי, ונס המקראי של הספרדים ביחד עם מילוניהם המקראיים של חכמי ישראל בשאר ארצות ובתקופות אחרות יהוו את המילון ההיסטורי ללשון המקרא.

התחלתי את עבודתי לא לפי סדר כרונולוגי, אלא מאמצע. מראב"ע, אף על פי שאין הוא הראשון, הואיל וזאת אפשר לראות כקש"ל שבין חכמי ספרד. שלמותו של ראב"ע אינה במקוריותו. להפך, הוא מרבה להביא דברי קודמיו, בשם אומריהם ושלא בשם אומריהם. יש שהוא מביאם תוך הסכמה להם ויש שהוא מביאם כדי לחלוק עליהם ולדחותם. ומצד אחר, השפעתו רבה על הדורות שאחריו. אם לא כמקור — הריהו משמש כחוליה מרכזית בשלשלת, המחברת עם חוליות שלפניה ושלאחריה.

בחומר המכונס אני בורר את החומר שהוא מילוני כסוכן המצומצם מתוך חומר שבעיקרו הוא שייך לא להבנת המלה אלא להבנת העניין, בהלכה, בדרוש בפילוסופיה וכו'. הדברים נרשמים בלשונו של אומרם לאחר שהם נבדקים עפ"י הוצאות שונות ויבדקו עד כמה שיהיה אפשר עפ"י כתבי יד. הם נרשמים בקיצור האפשרי, אולם אם הם חוזרים ונשנים בנוסח שונה במקום אחר, אני רושם אותם גם בנוסח זה, וכן כמה וכמה פעמים. הכרטיסייה שבידוי, הסטודרד לפי האלפבית, תהיה מקור לברור ולסדר מתוכה את ההגדרות המילוניות בלשון חכמי ספרד לפי סדר זמנם ולפי העניין, ולבנות מזה את המילון המקראי של חכמינו בתקופת ספרד. אין השעה מרשה לי להאריך בפרטי העבודה, ועליי להסתפק בדוגמאות מעטות, שכוונתן להראות עד כמה דרוש לנו מילונם המקראי של הספרדים לשם הבנת הספרות העברית, שסופריה השתמשו בלשון המקרא ומלותיה כפי שלמדו אותן מחכמי ספרד.

החכם הקראי אהרן ניקומדיאו בספר ההלכה שלו "גן עדן" כותב (דף קפ"ה ע"ב): "צריך לעזוב המשא מן החמור זה מצד זה ובעל החמור באמצע". קשה להבין את הביטוי "לעזוב המשא". אולם ביטוי זה יוכן לנו, אם נדע שריב"ג מכאן את תפועל "עזב" בשמות כ"ג, ה' (עזב תעזב עמו) בהוראת טעון משא.

ולא כמו ההבנה המקובלת במשמעות "עזר" (מנחם ורשי) או "עזב ושכח את השנאה שבלב" (תרגום אונקלוס).

ב"התרשיש" לרמכ"ע, שער ז' אנו קוראים:

אַהֲמָה לְאַפְרִיין עֶפְרַיִם נָטְשׁוּ אוֹתוֹ וְצַל אֶהֱל צָבָאִים עֲזָבוּ
אַחַר אֲשֶׁר תּוֹכּוּ בְּנֹצֵר רָצְפוּ אַהֲב וְקִירוֹתָיו בְּחֶשֶׁק עֲזָבוּ.

"עזבו" הראשון מוכן כפשוטו: הצבאים החמודים עזבו את האוהל, יצאוהו. אולם מה מוכנו של "עזבו" שבחרו השני? "תוכו רצפו אהב וקירותיו בחשק עזבו". איך זה "עוזבים קירות בחשק"? — לפי מכתבו של "התרשיש" צריכה המלה "עזבו" זאת לשמש בהוראה אחרת מזו שבחרו הראשון. כדי להבין את הביטוי כאן, צריכים אנו לדבר ריב"ג בספר השרשים על הפסוק בנחמ' ג', ח': "ויעזבו ירושלים עד החומה הרחבה". רש"י פירש "ויעזבו": "מלאה עפר". אולם ריב"ג מעיר: "ענין החזק והבנין", כלומר חזקו ובנו. וראב"ע מעיר: "מלשון חכמים — מעזיבה". בהוראה זו השתמש המשורר בשירו. ורק לפיה מוכנים דבריו: רצפו אהבה תוך האוהל ועזבו — כלומר: בנו וחזקו — קירותיו בחשק. ועוד דוגמה:

שם בשער ג' אנו קוראים:

מִטֵּר שֶׁחֶק בָּצַת רִדְתּוֹ פָּנֵי הַגֶּן לְאַט שָׁנָה

וְצַל פָּנֵי קְסוֹת פָּסִים וּמָשִׁי הַזָּמֵן שָׁנָה

וְנִשָּׂא כָל שְׁתִּיל פָּרִי וְלֹא כַחַשׁ וְלֹא שָׁנָה.

"שָׁנָה" בחרו הראשון הוא כמו בישע' כ"ה, כ"ה: "הלא אם שוה פניה" יישר את פני הקרקע; ובחרו השני: על פני הגן שָׁנָה כסות של משי, כלומר שם על פניו, כמו: "הוד והדר תשוה עליו" (תהל' כ"א, ו'). אולם איך נבין "שָׁנָה" בחרו השלישי: "ונשא כל שתיל פרי ולא כחש ולא שָׁנָה"?

לפי מכתב "התרשיש" יש לבקש כאן הוראה שלישית של הפועל שָׁנָה, ולפי העניין מתבקש כאן פועל במשמ' ניגודית אל "נשא פרי". והנה מבאר ריב"ג בס' השרשים את הכתוב בהושע י', א', "גפן בוקק ישראל פרי יָשָׁנָה לו", לא מלשון שָׁנָה, שָׁנָה וראוי, ואף לא מלשון "הוד והדר תְּשָׁנָה", "שְׁוִיתִי ה'", אלא מלשון שָׁנָה ושקר. ואלו דבריו (בניגוד לר"י חיוג'): "ולא יתכן להיות פירושו בשום פנים, כי אם יכחש לו על ענין וחירוש יכחש בה (הוש' ט', ב'). ועתה נבין את דברי המשורר, המשתמש בפועל "שוה" כאן דווקא במשמ' זו, שהכירה מתוך דברי ריב"ג, וכוונתו: השתיל נשא פרי ולא כחש ולא שָׁנָה, כלומר לא המעיט פרי, אלא נשא פרי.

הנה אפוא לפנינו פועל במשמעות חדשה, "שָׁנָה" בהוראת כיחש ושיקר, שהשתמשו בו משוררי ספרד על סמך הבנה כזו של המלה במקור מקראי, כפי שהבינה חכם מחכמי הלשון העברית בספרד.

עבודה זו, איסוף החומר וחיבור המילון המקראי של הספרדים, משמשת לי גם יסוד לעבודת מחקר על הנושא: "דרכי המילונאות המקראית של חכמי ישראל הספרדיים". לאחר כינים החומר הדרוש יהיה אפשר לחקור ולברר את הכעיות הכרוכות בעבודתם המילונאית של חכמי ספרד: יחסם אל נוסח המקרא, אל התרגומים העתיקים ואל דרשות חז"ל, דעתם על השרשים בלשון, על חילוף שורש בשורש ועל חילוף אותיות זו בזו, על היחס בין לשון המקרא ובין לשון חז"ל והארמית, על

היחס בינה ובין הערכית, על ההשפעות שהושפעו חכמי ספרד מקודמיהם, וההשפעה שהשפיעו על שלאחריהם.
אולם קודם למחקר זה איסוף החומר הרב והעשיר, שהנחילו לנו חכמינו אלה ושמפוזר על פני ספרותם הגדולה.

העבר לעבר (PLUSQUAMPERFECTUM) בלשון-המקרא

המַדְבֵּר המזכיר מעשה שאירע בעבר יכול להזכיר תוך דיבורו מעשה אחר שאירע בפרק-הזמן שקדם למעשה העיקרי שהוא מדבר עליו: "שנים שנים באו אל נח... כאשר צוה אלהים את נח" (בר' ז', ט') — באו בעבר, כאשר ציווה אלהים עוד לפני כן. בלשונות רבות נוהגת — כידוע — להכעת העניין הזה צורה מיוחדת, היא העבר לעבר, בלעז plusquamperfectum, ואילו לשון-המקרא, ובכלל הלשון העברית, בכואה לציין אותו זמן, תשמש בצורת-העבר הרגילה (כמו במשל הנ"ל), או תיעזר בכל מיני ניבים וצירופי-לשון, כפי שעוד נכרך. עלינו לשים לב לדרך הכעת העבר-לעבר בלשון-המקרא לא רק כדי ללמדה ולהחזירה, כחנאים ידועים, לשימוש יום-יום, אלא גם כדי להיזהר בפירושם של כתובים ידועים, אשר ההבחנה בין העבר-הרגיל ובין העבר-לעבר חשובה לשם הבנתם הנכונה.

ראינו במשל דלעיל, שצורת העבר-הרגיל הספיקה גם כדי הכעת העבר-לעבר, הואיל ושתי הפעולות עבר הן לגבי המספר; וההיגיון מחייב, שמצוות ה' קדמה לבואן של החיות. מצב דומה בפסוק "ויעש נח ככל אשר צוהו ה'" (שם ה') ועוד כהנה וכהנה. אך אין הדבר כן, אם העבר-לעבר חדל להיות עבר לגבי המספר, אף כי קיים היה בעבר לפני נקודה ידועה אשר תצוין ע"י העבר הרגיל: "ובימים ההם שכט הדני מבקש לו נחלה לשבת כי לא נפלה לו עד היום ההוא בתוך שכטי ישראל בנחלה" (שופ' י"ח, א') — בימים ההם, בימים אשר שכט דן מבקש לו נחלה, מרם נפלה לו בתוך שכטי ישראל בנחלה; כינתיים כבש את ליש, ואילו אמר המספר סתם "כי לא נפלה לו בתוך שכטי ישראל בנחלה", לא היה מרדיק בדיבורו, כי היה מקום לחשוב, שעד היום אין לו נחלה. אי-לזאת חוסף את המלים "עד היום ההוא" והביע ע"י כך את אשר רצה להביעו.

כן ישתמש המספר גם בצירוף הניב "ויהי" והעבר של הפועל, כדי להורות על העבר-לעבר: "ויהי אך יצא יעקב מאת פני יצחק אביו, ועשו אחיו בא מצידו" (בר' כ"ז, ל') — עשו בא בעבר, אבל יעקב יצא לפני-כן. דומה לכך: "ויהי ישעיהו לא יצא חצר התיכנה ודבר ה' אליו לאמר" (מל' ב' כ', ד') — ישעיהו לא יצא את החצר התיכונה קודם לכן, לא הספיק לצאת, ודבר ה' היה אליו. יש להקביל גם "ויהי השמש באה" (בר' ט"ז, י"ז) ל-"ויהי השמש לבוא" (שם שם, י"ב). אולם האמצעי המובהק ביותר, אשר המספר המקראי משתמש בו לשם הכדלה בין עבר-רגיל לעבר-לעבר הוא צירוף צורת העבר לצורת העתיד-המהופך. כידוע, מציין המספר המקראי את הפעולה הראשונה אשר בעבר ע"י צורת העבר, ואילו את הפעולות התכופות לה יציין ע"י צורת העתיד-המהופך: ויעקב נתן לעשו לחם וגזיר עדשים ויאכל וישת ויקם וילך ויבז עשו את הבכרה" (בר' כ"ה, ל"ד). את הפעולה בעבר, אשר בת-זמנן היא של הפעולות הקודמות לה, יציין המספר, כמובן, ע"י בינוני: "ויקטו משם האנשים וישקפו על פני סדם ואברהם הלך עמם לשלחם" (שם י"ח, ט"ז). והיה אם ירצה המספר להודיענו, שפעולה

ידועה, שהוא מזכירה לאחר פעולות אחרות, חלה בעצם לפנייה, הריהו מציין אותה בצורת-העבר, אף-כי ציין את הפעולות הקודמות לה במשפט ע"י עתיד-מהופך: "ויעף אלי אחד מן השרפים ובירו רצפה במלקחים לקח מעל המזבח (יש, ו'), — השרף עף בעבר, ובירו רצפה בעבר, ואולם לקח את הרצפה מעל המזבח קודם לכן. "וירכב יהוא וילך יורעאלה כי יורם שכב שמה ואחיה מלך יהודה ירר לראות את יורם" (מל"ב ט', ט"ז) — יהוא רכב בעבר, הלך בעבר, ויורם היה שוכב בעבר, ואילו אחיה ירר לראות את יורם לפני הפעולות האלה.

ואולם דא עקא, שלא תמיד הדבר כך, ומרובים הם הכתובים, אשר בהם יהיה לצורת העבר שאחרי העתיד-מהופך מוכן עבר-רגיל: "ויקרא אלהים לאור יום ולחשך קרא לילה" (בר' א', ה'); "ויבא קין מפרי האדמה מנחה לה', והכל הביא גם הוא מכבדות צאנו ומחלבהן" (שם ד', ג') ועוד הרכה. יש אפוא מקום לחילוקי-דעות בפירושים של כתובים רבים, אשר יחס הזמנים זל"ז חשוב בהם מסיבה זו או זו. הנני לעמוד על אחדים מן הכתובים מסוג זה.

א) "בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ, והארץ היתה תהו ובהו וחשך על פני תהום ורוח אלהים מרחפת על פני המים" (בר' א' א"ב). ידועה השאלה הקוסמוגונית-פילוסופית: מתי הייתה הארץ תהו ובהו? שמה נאמר, לפני הבריאה, אס"כ, מי ברא את המים? ואם תאמר, לפני הבריאה קיימים היו, וחלא הקב"ה ברא את עולמו יש מאין! אלא מה, סתירה היא בין תורת החומר ההיולי של הקדמינים לתורת בריאת יש מאין של המאוחרים — וידועות לנו ההתנגשויות שבין שתי תורות אלה בתלמוד. התגיון מתייב, שהמגילות הקדומות ערוכות לפי תורת החומר ההיולי, והדבר מוכח אולי, מבניין המשפט: אילו רצה המספר לומר, שהארץ הייתה תהו ובהו אחרי הבריאה, היה אומר: "ות הי הארץ תהו ובהו", והקבל בר' ב', ז': "וייצר ה' אלהים את האדם עפר מן האדמה ויפה באפיו נשמת חיים ויהי האדם לנפש חיה". נוכל אפוא לפרש: בראשית ברא וגו' והארץ הייתה לפני-כן תהו ובהו וגו' ויאמר אלהים מיד את"כ יהי אור וגו', ב) "ויגשר את האדם וישכן מקדם לגן עדן את הכרבים... והאדם ידע את חוה אשתו ותהר ותלד את קין" (בר' ג', כ"ד — ד', א').

כבר רש"י הכיר כאן את העבר-לעבר והוא אומר: "כבר קודם העניין של מעלה, קודם שחטא ונטרד מגן העדן וכן ההריון והלידה, שאם כתוב 'וידע אדם' נשמע שלאחר שנטרד היו לו בנים". על שימושו של תואר-הפועל "כבר" אצל רש"י יש לראות מה שכתב פרופ' מורטשינר בלשוננו ט'. כוונתו של רש"י ברורה: אין כל קשר בין חטא האכילה מעץ-הדעת לבין מצנת פרו ורבו שניתנה קודם לכן. רק בהשפעת הדעות הנוצריות השוללות את החיים מציאו מהלכים גם בתוכנו פירושים המזהים את הפריה ורביה עם מושג החטא הקדמון, ולא היא.

יש לשים לב בפסוקים אלה לעתיד-מהופך הכא אחרי צורת העבר ("ותהר ותלד") לפי חוקי הלשון ואשר מוכנו גם הוא עבר-לעבר: כי העתיד מהופך מציין פעולה תכופה לפעולה אשר תצוין ע"י צורת-העבר שלפניו, ואם צורת עבר זאת מציינת עבר-לעבר, יציין גם העתיד מהופך שאחריה עבר-לעבר. ויפה אמר רש"י (לעיל): "וכן ההריון והלידה".

ג) "וירא אליו ה' באלגני במרא... וישא עיניו וירא והנה שלשה אנשים נצבים עליו... ויקמו משם האנשים וישקפו על פני סדם ואברהם הלך עמם

לשלחם, וה' אמר: המכסה אני מאברהם אשר אני עשה? ... ויאמר ה': ... אדרה נא ואראה הכצעקתה הבאה אלי עשו? (בר' י"ח, א"כ"א).

הפסוק הראשון מוצא את ביאורו בהמשך: ה' ושני מלאכים עמו ניצבים על אברהם. ולאחר שסיפר לנו המספר את כל המעשה ומודיענו, שהשלושה קמו ללכת, והשקיפו, ואברהם הולך עמם, מוצא הוא לנכון לבאר לנו, כיצד קרה הדבר, שה' בא בצל קורתו של אברהם: "וה' אמר", עוד קודם לכל אלה: "המכסה אני מאברהם?"; "ויאמר ה'", תיכף ל"וה' אמר", עוד בהיותו בשמים: "אדרה נא ואראה". גם כאן אפוא עתיד מהופך במובן עבר-לעבר, כשהוא בא מיד אחרי צורת עבר במובן זה ומציין פעולה תכופה לפעולה ההיא.

ד) "ויתפלל אברהם אל האלהים וירפא אלהים את אבימלך ואת אשתו ואמתה וילדו... וה' פקד את שרה כאשר אמר" (בר' כ', י"ז—כ"א, א'). ידוע החשש, שמא ייחשב יצחק לנולד מאבימלך, ולפיכך מחפשים פירוש לסמיכות-פרשיות זו של לירת-יצחק ומעשה אבימלך. רש"י אומר: "סמך פרשה זו כדי ללמדך: שכל המבקש רחמים על חבירו, והוא צריך לאותו דבר, הוא נענה תחילה, שנאמר: ויתפלל וגו' וסמך ליה: וה' פקד את שרה—שפקדה כבר קודם שריפא את אבימלך". בניינו הסינטאקטי של פסוקנו דומה לר', א': "והאדם ידע את חוה אשתו" וגו'.

ה) "ויהי כאשר כלה להקריב את המנחה וישלח את העם נשאי המנחה, והוא שב מן הפסילים אשר את הגלגל ויאמר דבר סתר לי אליך המלך (שופ' ג, י"ח"י"ט).

מקובל לפרש, שאהוד שב מלכתו לשלח את נשאי המנחה; אבל הגלגל מזרחת לעיר-החמרים הוא, ועל נשאי המנחה לשוב לארץ בנימין, מערבת ליריחו. מלבד זאת, למה שב אהוד בכלל, או למה סיפר לנו המספר את הדבר? אם נניח, שהפועל "שב" מציין עבר-לעבר, יתפרש הכול כראוי: אהוד והאנשים הלכו בראשונה אל הגלגל, אל מקדש קדום זה שנתקדש בעבור בני-ישראל את הירדן; משם באו יריחו, אל בית עגלון מלך מואב שירש את עיר-החמרים. הואיל ואהוד עומד להשתמש בערמת "דבר אלהים לי אליך", מוצא המספר לנכון להודיענו, שאהוד העומד לפני המלך לאחר ששילח את נשאי המנחה שב קודם לכן מן הגלגל, מקדש-האלוהות.

ו) "ותקח יעל אשת חבר את יתד האוהל... ותבוא אליו בלאט, ותחקע את היחד ברקתו ותצנח בארץ והוא נרד"ם ויעף וימת" (שופ' ד', כ"א),

יש מנקדים את המלה "נרדס" בקמץ, והיה אז פירוש הפסוק: והוא ישן בשעת מעשה. אבל המסורת המנקדת את החכה כפתח נפוצה יותר, ויפה אמר רד"ק: "פתח, והוא נפעל עבר; ויעף—וכבר עיף, לפיכך נרדס ולא חרגיש בהכותה אותו וימת". קמחי מקדים כאן אפילו "ויעף" ל"נרדס", ואת שניהם הוא מקדים לפעלים ותקח, ותבוא, ותחקע. דבריו הגיוניים, והואיל והעתיד המהופך מציין חמיר פעולה תכופה לקודמת, או אפילו פעולה בת-זמנה של הראשונה, הרי אין גם הכניין הסינטאקטי מתנגד לפירושו של רד"ק: סיסרא נרדס, כי עיף, ותקח יעל וגו'. ז) "וינס המחנה עד בית-השטח... ויצעק איש ישראל מנפתלי ומן אשר ומן כל מנשה וירדפו אחרי מדין, ומלאכים שלח גדעון בכל הר אפרים לאמר: רדו לקראת מדין" (שופ' ז', כ"ב"כ"ד).

הסטרטגיה של גדעון ברורה מאד: הוא קרא את כל אלה הקרובים אליו,

את אביעזר אלפו הוא, את מנשה אשר בדרום, את זבולון אשר במערב ואת נפתלי אשר בצפון, להשתתף בקרב במישרים; לבני אפרים, אשר רחוקים הם, דרומה למנשה, הוא שולח מלאכים ומטיל עליהם תפקיד לא פחות חשוב: "לכדו להם את המים... ואת הירדן". בבוא המספר להודיענו, שהמדיינים הוכרחו להרחיק לברוח דרומה, למען עכור את הירדן, ומהם אף לא הצליחו לעבור, הריחו מזכירנו, כי "מלאכים שלח גדעון" קודם לכן, לפני שחל הקרב, לפני "יונים", "ויצעק", "וירדפו", ולפיכך מצאו הכורחים במעברות הירדן את בני־אפרים האורכים להם.

ראינו לעיל, שגם עתיד־מהופך יכול לציין עבר־לעבר, אם תכופ הוא לצורת־עבר. אין להקיש מכתובים כגון אלה על כתובים מסוג אחר, אולם הפרשנים המסורתיים נאחזו בשימוש זה של עתיד־מהופך, כדי לפרשו כעבר־לעבר בכתובים הקשים להם מבחינות שונות. דוגמה אופיינית היא המלה "וַיֵּצֵר" בפסוק "וַיֵּצֵר ה' אלהים מן האדמה כל חיה השרה ואת כל עוף השמים ויבא אל האדם" (בר' ב', י"ט). לפי הפשט הסינטאקטי נכרא, לפי סיפור זה, האדם לפני החיות — ואשר לסתירה שבין סיפור זה לסיפור הראשון, שלפיו נכרא האדם אחרי החיות, הרי תתישב ע"י תורת־התעודות. המדרשים המיישבים את הסתירה ידועים: להלן, בפרק א', לבריאה, וכאן לכיבוש, מלשון "כי חצור על עיר" — אבל ראביע מיישב את הסתירה בהניחו, שעבר־לעבר לפנינו: "וַיֵּצֵר — וכבר יצר" (כפירושו לתה' ע"ח, כ"ד). וכן יפרש בכר' מ"ח, י"ג: "ויקח יוסף את שניהם את אפרים בימינו וגו' — וכבר לקח". כי פסוק זה סותר את הפסוק שלפניו "ויוצא יוסף אותם מעם ברכיו". כבר הרגישו רבים, שנתערבבו כאן הפסוקים, ואילו פירושו של ראביע אינו נכון מבחינה סינטאקטית.

אבל גם בחפיסת צורת עבר כעבר־לעבר יש לנהוג זהירות. הנה מתקשה רש"י בשם' כ"א, ט"ז: "וגונב איש ומכרו ונמצא בידו מות יומת". הקושי נראה לעין: אם מכרו, כיצד נמצא בידו? פשוטו של מקרא הוא: ומכרו, או נמצא בידו — כי זהו אחד המוכנים של וי"החיבור, וכן "ומכא אביו ואמו מות יומת" (שם ט"ו): את אביו או את אמו. רצה הכתוב ללמדנו, שלגבי גניבת אדם אין הבדל בין "מכרו" לבין "נמצא בידו", שלא כדין כהמה, המבדיל בין "מכחו או מכרו" (שם ל"ז) מצד אחד לבין "אם המצא חמצא בידו הגנכה" (שם כ"ב, ג') מצד שני. המשנה והמדרש פירשו מה שפירשו, וראה רמב"ן לפסוקנו, אבל רש"י נעזר בעבר־לעבר: "ונמצא בידו" — שראהו עדים שננבו ומכרו, ונמצא כבר קודם מכירה. ויפה אמר רמב"ן בדחתו את פירשיו: "וכי תעלה על דעתך שיהא זה נהרג עליו עד שיראוהו עדים שננב ומכר?"

אין הרצאה קצרה זאת יכולה להיות ממצה כל־צורכה. אולם מקווה אני, שהצלחתי להפנות את תשומת הלב לאחת הכעיות המזנחות שבתורת לשון־המקרא.

הארמית המקראית – ארמית מזרחית היא או מערבית?

בשנת 1891 יצא ס"ר דרייבר (S. R. Driver) בספרו *Introduct. to the Lit. of the O.T.* להוכיח, כי לשון הפרקים הארמיים של ספר דניאל לשון מאוחרת היא קרובה ללשון התרגום, וממילא נמצא, כי הספר מאוחר מן התקופה, שאליה מתיימר הוא להתייחס. למן אותה שנה לא פסקו הניסיונות להוכיח את קדמות הספר או איחורו מכוח טיבה של לשון הפרקים הכתובים ארמית. ומוכן, כי דין הלשון הארמית של דניאל כדן הלשון של הפרקים הארמיים שבקצורא, על אף ההבדלים הזעירים שביניהם. אקטואליות משנה ניתנה לשאלה עם מציאת התעודות הארמיות של יב Elephantine (המאה החמישית). שכן, אם דעת ההיסטוריונים של המאה הי"ט נכונה הייתה לפסול את התעודות הארמיות הכלולות בספר קצורא ולראותן כמזויפות, הרי באו תעודות יב וחיצוקן את דעת א' מאיר (E. Meyer) שטען, כי התעודות שבקצורא – חותם האמת ההיסטורית מבוע עליהן.

הפולמוס נמשך עד 1927 ונסתיים לכאורה במאמרו החשוב של ו' באומגרטנר (W. Baumgartner, ZAW, 1927 (45), p. 81-133). הוא בדק בדקה מעולה ומקיפה את חומר הכתובות הארמיות למן הקדומה שבהן (כאותם הימים) היא כתובה "זכר" מן המאה השמינית, את תעודות יב ואת לשון הכתובות הנכביות והתדרמיות, מתוך השוואה עם הלשון הארמית של ספרי קצורא ודניאל. בדקה זו העלתה שתי מסקנות חשובות:

1. הארמית המקראית זמנה: המאות השלישית–השנייה לפסה"נ.
2. החלוקה המקובלת של הארמית לקבוצת ניבים מזרחית: סורית, מנדעית, לשון התלמוד-הבבלי והסורית החדשה מכאן, ולקבוצת ניבים מערבית: הארמית של התרגומים, של הגליל (ירושלמי ומדרשים), ארמית נוצרית של א"י, שומרנית, והשריד החי האחרון: לשון מעלולא מכאן. – חלוקה זו אינה חלה על התקופה הנדונה ועל התקופות שקדמו לה. כל הסימנים המפלים את הארמית המזרחית מן הארמית המערבית, כגון צורות נקטול-לקטול-יקטול, משמוש היידוע וכיו"ב, אינם מופיעים אלא בניבים הנ"ל, כלומר במאות הראשונות של הספירה הנוצרית. ואילו בתקופה הנדונה לשון אחת, Reichsaramäisch, כלומר הלשון הארמית של ממלכת פרס ואשור, היא שהייתה מהלכת, על כל פנים כלשון כתובה, בכל השטחים שהיו כפופים לשלטון פרס (ולפניו למרות אשור), כלשון רשמית, ובכן מבחינה גיאוגרפית: מהודו (כתובת Taxila) עד גבולות כוש (כתבי יב בדרום מצרים) ומצפון ערב (נווה המדבר חימא) ועד ספרד, היא שבאסיה הקטנה; ומבחינת הזמן: למן כתובת "זכר" (המאה השמינית; היום אמנם ישנה בדינו כתובת "בר-הרד" – יתכן מן המאה העשירית). ומכיוון שאף הנכביות והתדרמיות אינן אלא מעיפים לארמית של הממלכה, ירייכסאראמיאיש, הווה אומר, כי הנחה זאת כוחה יפה במידה מסוימת לפחות עד סוף המאה השלישית לסה"נ. ואם כך הדבר, אין כל אסמכתא לקבוע את מקום מוצאה של הארמית המקראית, שאף היא אינה

אלא "ארמית ממלכתית", שכן הארמית בתקופה הנ"ל בתחומים הנ"ל כאמור אחת היא בשינויים פעוטים, אע"פ שיש להניח, כי מוצאה — המזרח.

באומגרטנר התבסס בבדיקתו בעיקר על קווים שונים של ההיגוי ובכך כגון זי — די וכיו"ב, ועל תורת הצורות ובדק אף כמה קווים סינטאקטיים. והנה כמה שנים אחריו יצא לערער על תורתו היה שירר (H. H. Schaefer, *Iranische Beiträge*, I), הוא הוכיח, כי רובי ראיותיו של ב' בדבר קביעת המאה השנייה או השלישית בתור זמן המוצא של הארמית המקראית בטעות יסודן; כל השוני שבהיגוי, כביכול, אינו אלא שוני בכתיב. דרך משל: אם תמצא כתיב "זי" בכתובות הנבטיות הקדומות, הרי נעלה על כל ספק, על יסוד כל מה שידוע לנו, כי לא היו הוגים את התיבה ב"ז", כי אם ב"ד", ואין כאן אלא כתיב מיושן. ומאחר שיש רגליים לדבר, כי בכתיב של הארמית המקראית חלה מודרניזאציה, הרי מטילא מתערערת כל ההוכחות הבנויות על יסוד זה — על יסוד הכתיב. במלים אחרות: ש' סתר ברין, כפי הנראה, את כל ההוכחות המעידות, כי מוצא הארמית המקראית מן המאה השלישית, והוא ייחד לה מקום בין המאות השלישית לששית בטענו, שלא חלו כל שינויים של ממש בתקופה זו, שייטנו מקום לקביעה נדויקת של זמן, אך ש' לא חלק על המסקנה השנייה. אף הוא מודה היה, כי בתקופה הנדונה הארמית, בכל מקום אשר נכתבה, אחת היא למן המורה עד המערב. הווה אומר: אם יש מקום לייחס את הארמית המקראית למאה השישית, (אך אין הכרח!), אין סימנים בידינו לקבוע את ארץ מוצאה של לשון זו. זהו מצב העניינים כיום. על תפיסה זו יש בדעתו לחלוק. אמנם נכון הדבר, כי הקריטריון שהשתמשו בו לגבי השאלה הזאת, המבוסס על תורת ההגה ותורת הצורות, אינו עשוי להועיל לנו אלא במעט. אולם יש קריטריון שהוזנה לגמרי, ושי' למשל לא השתמש בו כל עיקר, ואילו ב' השתמש בו במידת-מה, השתמש והשתכש — זהו הסינטאקס הארמי.

בדיסרטציה שאני כותב בפיקוחם של פרופ' טורטשינר ופרופ' פולוצקי, ששמה "מחקרים בארמית העתיקה", רוצה אני להגיש סינטאקס מקיף של הכתובות הארמיות הקדומות, של כחבי יב, הכתובות הנבטיות והכתובות ההדומיות, מתוך השוואה מתמדת לארמית המקראית; בה יוקדש פרק מיוחד לקביעת המקום הדיאלקטי של כל דיאלקט מכל הכנינות, לא רק מבחינה סינטאקטית, וכן יתייחד בה פרק לארמית המקראית. רצוני להראות בעזרת כמה קווים סינטאקטיים חשובים, כי יש רגליים לדבר, שלשון הארמית המקראית מוצאה מן המזרח.

כיצד נערכה בדיקתי? רוצה אני להרגימה כאן בשתי דוגמאות. עלינו לבדוק אותם הקווים בכל הניבים הארמיים, שמוצאם המערבי נעלה על כל ספק ולהשוותם עם הניבים המזרחיים, ולאור המסקנה יש לראות את טיב הארמית המקראית.

אולם כאן נחלק בקשיים לא מעטים: אמנם יש בידינו כתובות ארמיות גדולות מן המערב, החל מראשית האלף הראשון, והן: זכר, הדר, פנמו, בדרכב ושל מתעאל מסוגיין. אך נראה, שמחשש של ספק עלינו לוותר לפחות על שניים מהן והן: הדר ופנמו. אמנם במאמר מעניין ניסה ד"ר ח'א גינזברג (H. L. Ginsberg, *AJS* 1933, p. 1-9) להוכיח, כי הם הם המייצגים את הארמית המערבית של אותה התקופה, אך פ' רוזנטאל (F. Rosenthal, *Die Sprache der Palmyrenischen Inschriften*, ten, p. 101) השיג עליו בצדק, כי אמנם אותם הסימנים המיוחדים להם יותר שהם מעידים על ארמית, מעידים הם על כנענית (וג' גופו הרגיש בדבר).

נשארו בידנו אפוא שלוש כתובות גדולות וכמה קטנות, אך טיבן הלשוני של כמה מן הקטנות צריך עוד עיון בפני עצמו. מן הכתובות הארמיות של יב אין להסתייע, שכן תושבי מצרים לא דיברו ארמית, ואם התהלכה לשון זו במצרים לא רק כלשון רשמית כתובה אלא אף כלשון מדוברת, הרי רק בפי מהגרים יהודים-ארמים, שהגיעו לשם כתור חילים, פקידים וכיו"ב. נמצא, כל עוד אין אנו יודעים מניין באו, אין בידנו להוכיח ולא כלום מן הניב כשלעצמו. אך גדולה מזו: יש רגליים לדבר, כי לפנינו שני ניבים: האחד שמכחינה סינטאקטית קרוב לכתובות הנ"ל, משוקע בעיקר בתעודות המשפטיות שביב, אך היה שם ניב מח; ואילו השני, הנותן את אותותיו בעיקר במכתבים, קטעים ספרותיים, מקביל לניב המורחית — ולארמית המקראית בדרך כלל. באומגרנטר לא הרגיש בהבדלים האלה, ומשום כך העלה מכחינה סינטאקטית חרס בידו. — בנכסית יש יסוד ערבי חזק, עלינו להיזהר, אפוא, בהפרדה שבוין היסודות הארמיים והערביים. בכתובות החדטוריות יש סימנים להשפעה סורית. ככל זה עלינו להתחשב.

ואשר לארמית המערבית המאוחרת: הרי ערכו של התרגום מכחינה סינטאקטית מצומצם הוא מאוד מחמת היותו תרגום (וכן קיימים ספקות חמורים באשר למוצאו ואכס"ל). והוא הדין לארמית-נוצרית של א"י, שכולה תרגום; השומרונית אף היא מסופקת, היינו אם שררו ממנה קטעים עוד מתקופת היות הלשון מדוברת. ללא השפעה ערבית; ונוסף לכך, הטקסטים הנס רובם ככולם כמצב המקשה מאוד בדיקה סינטאקטית. יש בידנו אפוא הארמית הגלילית. אף כאן השאלה הראשונה היא מצב הטקסטים, שכן אין לנו כמעט כל הוצאות מדעיות. [בינתיים ביררתי, כי אין לסמוך על ההוצאות הרגילות, אלא על אבות-מכסטים, ר' מאטרי "מחקרים בארמית הגלילית, תרביץ שנה כא, ספר ד.] ונוסף על כך אין בידנו ספרי סינטאקס. והוא הדין לגבי הניב הארמי המערבי היחיד — מעלולא — ששרד על ימינו: הסינטאקס שלו לא עוכד עדיין. ולא זו בלבד, אלא שגם באותו ניב יש לכרר את היסודות הערביים שבו. אנחנו מצווים אפוא לנהוג זהירות כפולה ומכופלת בבדיקתנו זו. והרי הדוגמאות:

1) מקום המושא. בארמית המקראית מקום המושא חפשי הוא: הן לפני הפועל והן לאחריו. ביהוד בולט שימוש זה במקור. דרך משל: "פשרין למפשר" דניאל, ה', ט"ז, "ביתא דנא לבנא" עזרא, ה', ג' (Bauer-Leander: Grammatik, d. Biblisch-Aramäischen, pp. 301, 339). והנה זהו בערך מצב הדברים בניבים של הארמית המורחית, כלומר בסורית ובמנדעית (Nöldeke: Mandäische Gramm., p. 250; id., Syrische Grammatik, p. 427). מניין תופעה זו? בצדק הרגיש ד"ה מילר, שרישומה של האכדית ניכר בדבר הזה (ניב הסורית החדשה, כמובן, בשל השינוי העצום שחל במערכת הפועל, אינו בא בחשבון לגבי הבדיקה).

מה אפוא המצב כשטח הארמית המערבית? בכתובות הארמיות הקדומות מסוריה המצב חד-משמעותי לחלוטין. המושא בא כמעט תמיד אחרי הפועל (באומגרנטר עמ' 129) בכתובות בר-רוב, זכר והוא הדין לסוגין (כך הדבר גם בהדר ופנמו), בניגוד, למשל, למכתב אשור הארמי מן המאה השביעית שנמצא במזר, והמושא מקומו לפני הפועל! ואם בכתבי יב יש פנים לכאן ולכאן, הכול לפי התעודה, הרי דומה אני, כאמור לעיל, כי אוכל להוכיח, ששני ניבים בו, אחד חי, שמוצאו מן המזרח, ואילו אחד משפטי מח, המשקף לשון מערבית עתיקה. עכ"פ לעניינו אין להסתייע בו עתה.

ומה המצב בניכים מאוחרים? גם בנכסית ובתדמורית המושא מקומו כמעט תמיד אחרי הפועל. קריאה חטופה בארמית של הירושלמי, ארמית-נוצרית של א"י, בשומרונית, והוא הדין בלשון מעלולא, תוכיח מיד, שהמושא מקומו כמעט תמיד אחרי הפועל. נמצא אפוא, כי בסוריה ובא"י מקומו של המושא תמיד אחרי הפועל, חלל מראשית האלף הראשון (כתובת בר-הדר) ועד ימינו אלה בכל הניבים, שלא בארמית המקראית.

(2) ית – ל. שתי אלה משמשות כסימני המושא בארמית. מה היחסים ביניהם בארמית המערבית? שוב אין להסתייע מן התרגומים, שכן הוא מתרגם בכל מקום תרגום מילולי ב"ית" את "את" העברית. אך אופייני הדבר: בכל מקום שהוא רואה צורך לציין את המושא במקרים שאינו מצוין בטקסט העברי, משמשת "ל" ולא "ית". מה פשר הדבר. נראה מיד. שכן השימוש ברור, למשל, בארמית-נוצרית של א"י, כפי שכבר קבע נלדקי לפני 70 שנה (ZDMG XXII, p. 511). "ית" משמשת לפני כינויים, ואילו "ל" לפני שם ולעתים רחוקות לפני כינוי (הדוגמאות שמצאתי בתרגום לפני שם הן!). והוא הדין בערך לגבי הארמית הגלילית, אלא יש ש"ית" מצטרפת כאן לרוב לפועל ובכך "אשכחותה" = אשכחון(?) יתה. הנכסית מראה, שכך היה המצב במאה הראשונה לפני הספירה, שכן אף בה באה תמיד "ית" לפני כינוי. אולם נראה, כי התפתחות זו משנית היא, וכי "ית" יכלה לשמש בעצם גם לפני שם; העובדה של התרגום מוכיחה זאת, שכן אילו היה דבר זה בלתי מצוי לחלוטין, לא היה יכול לנהוג כדרך שנהג, כלומר לתרגם "את" העברית ב"ית" לפני שם. וכן יש שרידים ל"ית" לפני שם גם בארמית הגלילית (אם המקומות אינם משוכשמים!) (Dalman, Aramäische Grammatik, p. 110), וכן פעם בתדמורית "ית לגיניה", ובכתובות הקדומות הרי אית = ית ב"זכר" כמה פעמים לפני שם ("ית אפש" ועוד). אך לבסוף דחקה ה"ל" את רגלי ה"ית" מכל השטחים, ובמעלולא אין אלא "ל" בלבד.

מה היה המצב במזרח?

בניכים המזרחיים ה"ית" נדירה עד למאוד. בסורית כפשיטא רק כשתיים-עשרה פעמים (Nöldeke, Syrische Gramm., p. 217), פעם אחת בהימנון הגנוסטי העתיק המיוחס לתומס השליח, וכן בתלמוד הבבלי אינה אלא בלשון נדרים. ואכן יעקב מאדסה מעיד בפירוש, כי מלת "ית" נדירה ובלתי שכיחה במזרח, אך נפוצה מאד בסוריה ובפלסטיני, לפי לשונו.

מה המצב בארמית המקראית? אנו רואים שלמון מלא של "ל" לפני השם. לפני כינויים פעם אחת בלבד "ית" ואילו כארבע פעמים "ל". מצב זה, כפי שראינו, אין להלמו כלל לגבי הארמית המערבית, שידעה את ה"ית" בתחילה אף לפני שם, ובדואי תמיד לפני כינוי. אך הוא הולם לחלוטין את המסיכות שבמזרח. קצרה היריעה מלהביא הוכחות נוספות, שכדעתי לחתן כעבודתי הנ"ל. אמנם, מובן שהחומר טעון בדיקה מעולה גם מבחינת אוצר המלים.

שלוש צורות האל"ף האוגריתית והדקדוק העברי

לפני זמן מה שלחחיל מערכת העיתון *Orientalia* מאמר על שלוש צורות האל"ף באלפכית האוגריתית, והוא עומד להתפרסם בקרוב.¹ כוונתי היום לסכם לפניכם את תוכנו של אותו המאמר, ולהוסיף עליו הוספות שנחתרשו לי בינתיים על אותו עניין.

מוכן מאליו, שמפני הקרבה שבין האוגריתית ובין העברית נוכל להפיק תועלת מדיוננו גם בנוגע לשאלות השייכות לדקדוקה של הלשון העברית.

ידוע לכל העוסקים בכחכי אוגרית, שיש באלפכית האוגריתית שלושה סימנים שונים לאות אל"ף, ואף על פי שבדרך כלל היה הכתב האוגריתית, כרגיל בכתבים השמיים, מסמן את העיצורים בלבד, ולא את התנועות, בכל זאת כלול בשלושת הסימנים של אות אל"ף רמז לשלוש התנועות הראשיות, u/o , i/e , a : אחד מהם רומז לתנועה a , וכמאמר זה אציין a ; השני רומז לתנועה i/e , ואציין i ; והשלישי רומז לתנועה u/o , ואציין u . מהו בדיוק היחס שבין האל"ף ובין התנועה — דבר זה עדיין לא הוכרר כל צורכו. בטלים אחרות, לא הוכרר כל הצורך מה הם המקרים שבהם השתמשו סופרי אוגרית בסימן a , ומה הם המקרים שבהם השתמשו בסימן i , ומה אלה שבהם השתמשו בסימן u .

ברוב המקרים הדבר נראה פשוט: כל אחד משלושת הסימנים מסמן צירוף של אל"ף ואחריה אחת משלוש התנועות, כלומר, שהראשון מסמן את הצירוף a , השני מסמן את הצירוף i/e , והשלישי את הצירוף u/o . על כך בא כבר הסכם כל החוקרים, על סמך הכתיב של שמות אחדים מסתיימים באות אל"ף, כגון $כסא$, שבהם כנראה בא הנומינטיב בכתיב $כסא$, הגניטיב בכתיב $כסא$, והאקזומטיב בכתיב $כסא$, כפי חילוף התנועות הסופיות ביחסות השונות הידוע בלשונות שמיות אחרות. וכן בריבוי, השם $רפאס$ בא כנראה בכתיב $רפאס$ בנומינטיב, ובכתיב $רפאס$ ביתר היחסות. אמנם יש פקפוקים אחדים בדבר, ולפיכך השתמשתי בכינוי הזחיר "כנראה", אבל אין בדעתי להאריך היום את הדיבור, ומי שירצה לעיין בפקפוקים אלו יוכל למצוא אותם במאמרי הנ"ל ב-*Orientalia*. על כל פנים, לפי שעה נוכל בלי הסתייגות יתרה להסכים לכך, שבמקרים מעין $כסא$ או $רפאס$ הדעה הרווחת קולעת פחות או יותר אל האמת, כלומר שבאוגרית היה נהוג במקרים רבים (יותר מזה לא נוכל לפי דעתי להגיד) כלל של כתיב, שעל פיהו היו הסופרים מציינים על ידי הסימנים האמורים את התנועה שאחר האל"ף. בהמשך דבריי אכנה כלל זה בשם כלל A.

1) נתפרסם בעיתון הנ"ל, כרך ט"ז של הסדרה החדשה (1947), עמ' 466-476. רמז קל להשקפותי על עניין זה רמזתי כבר בדרך אנכ לפני כמה שנים באותו עיתון, כרך ז' של הסדרה החדשה (1938), עמ' 285, הערה 3.

ואולם כלל זה לא היה יכול להיות הכלל היחיד הנהוג בשימוש אותם הסימנים. אילו היינו מניחים שהוא היה הכלל היחיד, היינו נתקלים בכמה קשיים, ואלה הם:

(א) בכחבי אוגרים נמצאות מלים לא מועטות, שאי אפשר לכאורה על פי כלל A בהתאם לחוקי הפוניטיקה השמית, וכל הניסיונות למצוא להן ביאור היו לשווא. כך, למשל, צורות פעלים בעתיד של חבנין הקל כגון יא־ח־ד ורת־א־כ־ל, או כגון יא־ח־ד ויא־ח־ב; או ציווי של חבנין הכבד בכתיב א־ר־ש, או שם כמו מ־ר־א כתוב באקזומים מ־ר־א־י או מ־ר־א־א, או מלה כגון א־י (בעברית א־י), או צורה מוזרה כגון ת־א־ד־ס הכאה מיד אחר הפועל ת־א־ד־ס, או ההכדל בין פ־א־ת ור־מ־א־ת ביחיד ובין הריבוי פ־א־ת ור־מ־א־ת; וכן הלאה. (ב) בלשונות השמיות, ובוודאי גם באוגריתית, יש מקרים של אל־ף שאין אחריה תנועה, כלומר מקרים של ת־מ־נָה בסוף ההברה (למשל במלה העברית נֶאֱסַם, תה־ל־נִית, ה'), ואילו היה בידי הסופרים האוגריתיים רק הכלל A, לא היה אפשר להם לכתוב אל־ף כזו, הואיל ולא היה במציאות סימן רביעי לאל־ף בלתי קשורה כתנועת כל שהיא. ההצעות השונות, שהציעו חוקרי המקצוע עד עכשיו כדי לתרץ קושיה זו (היכרתי אותן במאמרי ב־Orientalia), כולן מפוקפקות הן, והקושיה במקומה עומדת.

(ג) המלים טעין כסא או רפאם אין כוחן יפה ללמד על כל ההיקף של הלשון האוגריתית. השם כסא ניכר מיד בכירור מתוך שלוש אותיותיו, ואי אפשר להחליפו באחר; לפיכך אין שום צורך להשתדל כדי להכניס בו סימן של היכר. ומלבד זה אין בו תנועה ארוכה שתדרוש הבלטה מיוחדת. ברור, אם כן, שהיה די לסמן בו את הסיומת של היחסה. והוא הדין לשם רפאם. אדרבה, כאן סיומת היחסה כוללת תנועה ארוכה ומוטעמת, ומן הראוי היה לצייןנה ולהבדיל בין רפא־ים ובין רפא־ים. אבל סה היה הדבר כנוגע למלים בעלות אותיות שוות ותנועות שונות, כגון השם המקביל לשם העברי אֶלֶף (אֶלֶף) והשם המקביל לשם העברי אֶלֶף? האם היו הסופרים האוגריתיים מוותרים על האפשרות להבחין בין שני השמות והיו כותבים בצורת אֶלֶף גם את השם הראשון וגם את השם השני? השאלה ראויה לתשומת לב רצינית.

מתוך עיון מדויק בטכסטים האוגריתיים יצא לי, שנוכל לתרץ את כל הקושיות האלה אם רק נניח, שמלבד הכלל A נהוג היה גם כלל אחר (אכנהו כלל B), שעל פיהו היה הסופר האוגריתי רשאי לציין על ידי הסימנים השונים של האל־ף את התנועה הראשית של המלה, יהיה מקומה של תנועה זו בתוך המלה מה שיהיה. מוכן מאליו, שאם היו רוצים לציין בכתיב את התנועה הראשית, מוכרחים היו לקשיר אותה באות אל־ף, הואיל ורק בעד אות זו היו בידם סימנים רומזים לתנועות, ולפיכך השתמשו בסימנים אלו אף לציין תנועה שלא הייתה הגויה מיד אחר האל־ף, כאילו רצו לקשור את התנועה לא באל־ף עצמה במיוחד, אלא בכללותה של המלה.

אברר את העניין בעזרת דוגמאות, ואתחיל במלים שמורגשת בהן הקושיה מסי' א' מן הקושיות שהבאתי למעלה, כלומר מלים שקשה לכאורה על סמך כלל A. (1) המלה מ־ר־א (בעברית מ־ר־א) כתובה לפעמים מ־ר־א־י גם באקזומים, אף על פי שכלל A היה דורש את הכתיב מ־ר־א. ברור הדבר, שהסופר שכתב מ־ר־א־י באקזומים רצה לסמן את התנועה הראשית של המלה, תנועה ארוכה

ומוטעמת, ומכיוון שלא היה אפשר לו לציין באות אלף אחת אלא תנועה אחת, ויתר על ציון התנועה הקצרה של הסיומת. הוא התכוון לציין לא את שורת ההגאים $m+r+i$, אלא את שורת הקונסוננטים $m+r+i$ קשורה בתנועה i כתנועה ראשית של המלה, לפי כלל B. וכשאנו מוצאים את הכתיב מראי^a גם כן באקזמיב, עלינו להבין שהסופר רצה להחנהג גם לפי כלל A וגם לפי כלל B, ולציין את שתי התנועות, ולשם כך הוכרח להכפיל את האליף.

(2) בדרך זו אפשר לבאר את המלה הסתומה צבאי^a, הנמצאת פעם אחת בעלילת כרת. כנראה גם במלה זו היתה התנועה הראשית i , והסופר רצה לציין גם אותה וגם את סיומת היחסה.

(3) הכתיב של מלת השאלה אי, המקבילה לעברית אֵי, אין לפרשו על פי כלל A. גורדון שיער שהדיפתונג ay צומצם ל- e , ומציע לקרוא $\dot{e}y$. אבל אין שום סיבה לחשוב שבאוגריתית הצירוף ay , ביידי דגושה, התפתח שלא כמו בלשון העברית, המקיימת אותו בלי צמצום. לפי כלל B שלנו, הכתיב אי מציין בכיור את המכטא $ay\dot{e}$, השווה למכטאה של המלה בעברית.

(4) השמות פאי^a ו-מאי^a (בעברית פאה ו-מאה), והריכויים שלהם פא^a ו-מא^a, סתכארים בקלות לפי שיטתי. היחיד ($mi\dot{a}t$ -, $pi\dot{a}t$ -) נכתב לפי כלל B, בציון התנועה המוטעמת i , ובריכוי ($mi\dot{a}t$ -, $pi\dot{a}t$ -), הכולל a ארוכה ומוטעמת, צוינה תנועה זו גם לפי כלל A וגם לפי כלל B.

(5) בעלילת האלה ענת כתוב (ב, 43), שענת, לאחר שנחלכלכה בדם הרוגיה, התרחצה יפה כדי לחסיר את לכלוכה מעל גופה. המלה שתרגמתי כאן "לכלוכה", הלכלוך שלה, היא צא^a, והעניין מוזכר לנו את הכתוב שבישע' ד', ד': אם רחץ אדני את צאת בנות ציון ואת דמי ירושלים ירחי מקרבה. אף על פי שהמכטא האוגריתית מוטעם כאן, נראה שהשם צא^a נמצא באקזמיב, ולפי כלל A היה לו לסופר לכתוב צא^a. אבל, אם אנו מניחים שמשקל השם היה כמשקל המלה האכדית המקבילה צו (כווראי אין משקלו מקביל למשקל העברי של צואה) הכתיב סתכאר יפה: הסופר רצה לציין את התנועה הארוכה של המלה, לפי כלל B.

(6) המלה אי^aי, שפירושה אָחִי, נתבארה כצורת הקטנה $uh\dot{e}ya$, או כצורה משנית $uh\dot{u}ya$ מן הצורה המקורית $ah\dot{u}ya$ (2), אבל שני הפירושים דחוקים. לפי כלל B ברור שהכוונה ל- $ah\dot{u}ya$ ממש. ובהתאם לזה אפשר לפרש את הצורה אי^aי^a ה, $ah\dot{u}hu$.

(6b) במלה אירש, שהיא ציווי של הפועל המקביל לפועל העברי ארש, הבא בבניין פִּעַל בהוראת שאל, תנועת ההכרה הראשונה צריכה להיות a ולא i . כדי לבאר את הכתיב הוצעו הצעות דחוקות. לפי שיטתי הכול ברור: הסופר סימן את תנועת ההכרה השנייה.

(7) החידה שבצורות מעין יאי^aח'ד ו-מאי^aכל תוכל למצוא פתרונה אם נניח שיש כאן צורות $yaqtil$ (בעברית יִאחַז, תִּאָכַל), והתנועה המצוינת בכתיב היא התנועה של האות השורשית השנייה.

(8) החידה הסתומה עוד יותר שבצורת מעין יאי^aח'ד ו-מאי^aכל תוכל אולי אף היא למצוא את פתרונה לפי שיטתי. המעבר של a מוטעמת אל \dot{o} שעל הרוכ לא אירע באוגריתית, אירע אולי במקרים מסוימים, ואפשר הדבר (אמנם

לא בלי היסוס מה אני רומז (לאפשרות זו), שאחד מן המקרים האלה היה זה של פעלים אחדים מפעלי פ"א: *yā'hid* עבר אל *yāhid*, וזה עבר אל *yōhid*, והסופרים סימנו בכתיב את התנועה הארוכה *ō* לפי כלל B.

(9) הכימוי תא"ד תא"ד (ID, 204) יש לפרשו, כמו שהוצע, (3) תא"ד אודם. ואם המלה השנייה היא, כמו שנראה, שם הפועל במשקל *taqtīl* (4) הרי תהיה לנו כאן שוב דוגמה ברורה של השימוש בכלל B.

והי אפוא הדרך לפתרון הקושיות שצינתי למעלה במס' א. אשר למס' ב, לאחר שקבענו כלל B, הקושיה חדלה להיות קושיה. בכל מלה הכוללת אליף בלי תנועה אחרת, היה הסופר האוגריתית בחר בעד אליף זו את הסימן הקשור בתנועה הראשית של המלה, לפי כלל B, והדבר היה פשוט מאוד. נעבור למס' ג, ונביא דוגמאות אחדות השייכות לו.

(10) השם האוגריתית המקביל לשם העברי *אֱלֹהִים* בא בכתיב *אֱלֹהִים*. החוקרים שנקטו רק בכלל A סברו שההיגוי היה *allup*, ושגם בעברית הצורב הקדומה הייתה *אֱלֹהִים*, אלא שבדרך דיסמילציה (היכדלות) נוצרה בעברית הצורה *אֱלֹהִים*. לפי שיטתי גם הצורה האוגריתית הייתה *allup*, והסופרים סימנו את התנועה השנייה הארוכה לפי כלל B, וכזה הכדילו שם זה מן השם *אֱלֹהִים*, שפירושו *אֱלֹהִים* או *שֶׁר*. כנוגע ללשון העברית, אין אפוא להניח שהצורה הקדומה הייתה *אֱלֹהִים* (תהליך של דיסמילציה היה מביא לידי צורה מעין *אֱלֹהִים*, כדוגמת חיצון, תיכון, וכאלה), והמשקל הוא ממש משקל *qattūl* מעיקרו.

(11) והוא הדין לשם *אֱבִיר*, המקביל לשם העברי *אֱבִיר*. גם במקרה זה חשבו, שבעברית אירעה תופעה של דיסמילציה, ושהצורה הקדומה הייתה *abbir*, גם בעברית וגם באוגריתית. אין שום צורך להניח צורה זו, לא בעברית ולא באוגריתית, וגם באוגריתית אפשר לקרוא *abbir* לפי כלל B.

(12) עוד מקרה דומה נמצא בשם בן *אֱדִיר*; כנראה נגזר הוא מן הצורה *addir*.⁵

(13) השם האוגריתית *אֱרֶבֶת* מקביל לשם העברי *אֶרֶבֶת*, וגם הפעם אין צורך להניח, כמו שהוצע, צורה אוגריתית ועברית הפותחת בא' שנשתנתה בעברית ל-א', אלא אפשר לקרוא גם באוגריתית *arubbat* על סמך כלל B.

(14) וכן אין צורך להניח הנחה דומה של דיסמילציה בשם העברי *אֱלֹהִים*, המקביל לשם האוגריתית *אֱלֹהִים*. גם כאן אפשר לשער, שהמעבר מן *a* מוטעמת אל *ō*, שעל הרוב לא אירע באוגריתית, אירע במלה זו מפני האות הלאבאלית הסמוכה (*almôn* מן *almân*), ושהכתיב האוגריתית מציין את התנועה של ההברה השנייה על פי כלל B.

(15) וכך מתבאר לפי שיטתי כתיב המלה האוגריתית *לִבְאִית* (בעברית *לִבְיָאָה*): על סמך כלל B ציין הסופר את התנועה האופיינית למלה זו.

(16) גם הכתיב *אֱרִבִּי* אינו דורש קביעת תנועה ראשונה שונה מזו שבעברית *אֶרֶבֶת*; צורה מעין *arbiy* הייתה יכולה להיכתב כך באוגריתית, לפי כלל B.

(3) גינוכרי, Keret, עמ' 36.

(4) גורדון, UH, עמ' 80.

(5) הצורה *אֱדִיר* בלוח ID, ו', 20-24, אינה אלא צורת עתיד של פועל נדר בגוף

ראשון, ואינה שייכת לכאן.

- (17) השם המקביל לעברי אֶחֱיָקָם נמצא באוגריתית בשני כתיבים שונים: $ah'iqam$ ו- $ah'iqam$: הראשון לפי כלל A, והשני לפי כלל B.⁶
- (18) השם אֶשֶׁר, הנמצא בטכסטים החוריים של אוגרית, נחשב על הרוב כקשור בשם האלה אֶשֶׁר ה' הירועה לנו מטכסמים אחרים. על כל פנים, אם יש למצוא, כמו שהוצע,⁷ הקבלה שמיח-מערבית בשם המקראי אֶשְׁחור, לא יהיה אף כאן צורך להניח שורת התנועות u-u, ואפשר יהיה לחשוב שהתנועה המסומנת יחד עם האליף היא התנועה של ההברה השנייה כמו בשם המקראי.
- (19) שמו הסתום של אחד ממשולחיו של בעל, אֶגֶר, ניתן להתבאר כשם במשקל $qatûl$ כחוב לפי כלל B, כלומר $agûr$, השכיר.
- (20) וכיוצא בזה על סמך המשקל $qatûl$ אפשר לכאר את הכיטוי שנא' הד, $sanû'i Had$, בעברית שְׁנוּאֵי הַדֶּר, כהחאס לכתוב בשמי' ה', ח': שְׁנוּאֵי נפש דוד.

הערה בשעת תיקון ההגהות:

בסדר האותיות של האלפבית האוגריתית שנחנלה בנובמבר 1949 אפשר למצוא עוד סמך לשיטתי. עיין מה שכתבתי על זה במבוא לספרי האלה ענת, העמוד להתפרסם.

(6) רומה לזה השם אֶחֱיָין הכא אף הוא בשני הכתיבים $ah'iqam$ ו- $ah'iqam$, אבל איני רוצה לטפל בו עכשיו מפני שקריאתו מוטלת בספק, וגם השם המקראי אֶחֱיָין אינו ברור וקשה לעמוד על עיקר צורתו.

(7) גינזברג-מיוולר, JPOS, כרך י"ד (1934), עמ' 254, 259, 263.

השפה העברית לאור הבלשנות החדשה

בסקירה זו אשתדל לציין נקודות אחדות באופייה של השפה העברית כפי שהוא מתגלה לנו כבואנו לתארה לפי שיטות הבלשנות החדשה. לפני גשתי אל עצם העניין עליי להקדים כמה הקדמות על שיטות הבלשנות החדשה ועל מנגותיה. כידוע, התפתחה הבלשנות כמאה התשע-עשרה כדיסציפלינה היסטורית. הבלשנים מצאו דרך לחקירת תולדותיה של כל שפה ומחוך כך לשפוט על הקרבה הננטית שבין שפות. ליד מדע זה התפתחה כמאה העשרים הבלשנות התיאורית. מנגמתה הייתה מלכתחילה לתאר את מבנה השפה כמו שהיא בהווה. בשעה שהבלשנות ההיסטורית "מבארת" צורה לשונית בכך שהיא קובעת את מקומה כנקודה בהתפתחות היסטורית, "מבארת" הבלשנות התיאורית אותה צורה לשונית בכך שהיא מוצאת את מקומה ביחס אל צורות אחרות באותו משפט, או ביחס אל צורות שיכולות לבוא במקום הצורה הנחונה במשפט הנחון. כן, למשל, הצורה "אָבן" מתבארת בבלשנות ההיסטורית, באמרנו שהיא התפתחות רגילה מהצורה "אָבן" (ועוד קודם לזאת "אָבן"), ושהוספת הווקאל השני חלה במאות האחרונות לפני הספירה הנוצרית. לעומת זאת מתבארת הצורה "אָבן" בבלשנות התיאורית, באמרנו שבמשפטים שונים תופסות את מקומה מלים מעין: "קֹרָה, זְכוּכִית", ועוד (האכן נשברה, הזכוּכִית נשברה). ולא מלים מעין: "גַּם" או "כְּתֵב"; וכן אומרים, שאחרי "אָבן" במשפטים שונים יש למצוא יֵם או יִי ("אָבָנִים, אָבָנִי") אבל לא תִי או —נִי.

הבלשנות התיאורית באה, ראשית כול, למלא את אשר לא יכלה לבאר הבלשנות ההיסטורית, ז"א למפל בשפות אשר אין אנו יודעים את תולדותיהן ואף לא את השפות הקרובות להן. אולם לרגל הנטייה הכללית בימינו לביאורים סטרוקטורליים במקום ביאורים גנטיים, החלו משתמשים בשיטה זו של תיאור סטאטי גם בשפות אשר תולדותיהן מוכרות לנו. כתוצאה מכל זה החלו מתעניינים גם בדרכים לצמצום התיאור של כל שפה ומצאו את דרך התיאור המסודרת והמרוכז ביותר.

נעמוד רגע על בעיה זו: מהו אותו נושא מחקר, שהבלשנות התיאורית באה לתארו ואיך אפשר לסדר ולצמצם תיאור זה? הדבר המתואר אינו אוצר המלים או הקולות הנמצאים בשפה, כי אם עצם הדיבור, היינו אוצר המשפטים. בלשנות זו מוסרת לנו תיאור מצומצם של כל המשפטים בשפה, ז"א של כל מה שאנשים אומרים או יכולים לאמור בשפה זו, וכל חלקי השפה, הנקראים אלמנטים, מוגדרים ביחס אל המשפטים אשר בהם הם נמצאים. למשל הגדרת המלה "אָבן" כוללת לא רק את ההוראה הגיאולוגית של שם זה, אף לא רק את הצורה הפוניטית של המלת "אָבן", אלא גם את המקומות שמלה זו תופסת במשפטים שונים: "אָבן" — והי מלה שיתכן שתימצא בין קָ — לכין "נִפְלָה", אך לא ייתכן שתימצא בין תִי — לבין —נָה (כמו "תכתבנה").

רק אחרי שאנו קובעים ומגדירים את האלמנטים — בין שהם חלקי קול בתיאור הפוניטי של השפה, בין שהם חלקי מלים בתיאור המורפולוגי של השפה — ניגשים אנו לעצם התיאור של מכנה השפה במונחים של אלמנטים אלה. המכונקש הוא — לתאר כל משפט כתורת חיבור מסוים של אלמנטים מסוימים ולציין מה הם אופני התחביר בשפה זו (כאמרנו "תחביר" אין הכוונה למכנה משפט דקדוקי בלבד, אלא לכל חיבור אלמנטים כדיבור, למשל חלק-מלה כחיבור מסוים של קולות השפה, מלה כחיבור מסוים של חלקי מלים, פראזה כחיבור מסוים של מלים, וכו').

יכולים אנו לבחור באלמנטים כאופן שרירותי. למשל, בנתחנו את המשפט "האיש דיבר דברים חשובים", יכולים אנו לראות את המלה "דיבר" כאלמנט אחד ואת המלה "דברים" כאלמנט שני לחוד. אם נוסיף את המשפט "הוא סידר את הדבר" יכולים אנו להביא בחשבון גם את המלה "סידר" כאלמנט בפני עצמו, וגם את המלה "דבר". אולם קביעת האלמנטים היא רק ראשית העבודה. שומה עלינו לתאר כיצד מתחברים אלמנטים אלה למשפטים בשפה. צורך זה מגביל את השרירות, בכחירת האלמנטים, כי עיי בחירה אחת נגיע לידי תיאור ארוך ומסובך, בעוד שעיי בחירה אחרת נוכל להגיע לידי תיאור קצר ומסודר יותר. למשל, אם קיבלנו את המלה "דבר" ואת המלה "דברים" כשני אלמנטים לחוד, וכן את המלה "תשוב" ואת המלה "תשובים" כשני אלמנטים לחוד, הרי במקרה זה עלינו לתאר את הפראזה "דבר תשוב" כחיבור שני אלמנטים, ואת הפראזה "דברים תשובים" כחיבור שני אלמנטים אחרים; ובכל אחת מפראזות אלה יהיה עלינו לציין חוק תחביר מיוחד: האלמנט "תשוב" יכול לבוא אחרי האלמנט "דבר", והאלמנט "תשובים" יכול לבוא אחרי האלמנט "דברים". לעומת זאת, אם ננתח את הפראזה "דברים חשובים" לשלושה אלמנטים: "דבר" ו"חשוב" והידועים מהפראזה הקודמת, בהוספת ים, יהיה תיאור התחביר פשוט יותר. בפראזה "דברים חשובים" אין אנו רואים תחביר חדש, שעלינו לתארו לחוד, אלא אותו תחביר הידוע מקודם, והוא — שהאלמנט "תשוב" יכול לבוא אחרי האלמנט "דבר"; עלינו אך להוסיף כי האלמנט ים יכול לבוא אחרי כל אחד משני אלמנטים אלה.

ובכן, הכעיה הראשונה בכלשנות התיאורית החדשה היא: כיצד ייקבעו האלמנטים המתאימים לשפה מסוימת כך, שבתארנו את המשפטים בשפה זו כתרכובת אלמנטים אלה נגיע לידי חוקי תחביר פשוטים ביותר. הבה נתבונן ונראה כיצד אפשר לגשת לשאלה זו בחקירת המכנה של השפה העברית המדוברת, מובן, שנוכל לבדוק כאן רק דוגמאות מספר.

כדוגמה פשוטה ביותר ניקח אלמנטים שמציאותם מוגבלת מכפי הרגיל, כלומר אלמנטים שאינם מופיעים במשפטים מסוימים, בעוד שאלמנטים אחרים, "רגילים", הרומים להם, נמצאים באותם המשפטים. למשל, האלמנט "לקח" נמצא במשפט לפני — תם ("לִקְחָתָם") ואינו נמצא בתוך ת — ו: לעומת זאת "קח" נמצא בתוך ת — ו ולא לפני — תם ("תִּקְחוּ"). לכך יש להשוות "למד" הנמצא גם לפני — תם וגם בתוך ת — ו ("לִמְדָתָם, תִּלְמְדוּ"). ובכן אנו אומרים, ש"לקח" ו"קח" הם שתי צורות של אלמנט אחד, שמציאות שתיהן אינה מוגבלת יותר שמציאות האלמנט "למד". השומע יכול לומר, כמובן, שכל זה ברור מראש ואין אנו זקוקים לשיטות מדעיות חדשות כדי לבסס את צירוף שתי הצורות האלה באלמנט אחד. אבל הבאתי את הדוגמה הזאת כדי להראות, שהכלשנות החדשה

מזדהה במקרים הפשוטים יותר לדרקדוק הידוע של כל שפה ושפה. באופן דומה לכך אפשר להתחשב בכינוי —גי (מתוך "הם קְתְרוּנִי") הנמצא רק אחרי הפועל, ובכינוי גי ("לי, ספרי"), שאינו נמצא אחרי הפעל, כבשתי צורות של אלמנט אחד, בהשוואה לכינוי —ך ("קְתְרוּך, ספרך, לך), אשר מקומות הימצאו שווים למקומות הימצאם של —גי ושל גי. ועלינו לציין, כי בעשותנו כך אין אנו נשענים על שוויון ההוראה בשתי צורות אלה, —גי וגי, כי אם על שוויון סיכום מקומות הימצאן למקומות הימצאה של הצורה —ך. לו היינו נשענים רק על שוויון ההוראה של שתי הצורות היינו עלולים להיחלל בקשיים. יש שיאמרו שאין משמעות —גי כמשמעות גי, הואיל והוראתה של הראשונה היא פעולה כלפיה בעוד שהוראתה של השניה היא השתייכות לי. וכך אנו רואים שבצירוף "לקח" ו"קח" אין שום פקפוקים על יסוד ההוראה והדרקדוק, ובצירוף —גי וגי ייתכן שיהיו פקפוקים כאלה, —אולם היסוד של מקומות ההימצאות שווה בשתי דוגמאות אלה. אחד הצדדים הטובים שבחקרן מקומות ההימצאות הוא שאפשר להשתמש בו באופן מדויק. בצרפנו צורות זו אל זו על יסוד הוראתן יש מקום להבחנה עדינה, להריפות, למשפטו הפרטי של כל חוקר וחוקר; אבל בצירוף צורות על יסוד מקומות הימצאותן יש מקום רק לחקירה מדויקת ורחבה בכל המשפטים הכוללים את הצורות שעליהן מדובר.

נעמוד עכשיו על דוגמה יותר מסובכת. בפראזה "דברים חשובים" אנו רואים שלושה אלמנטים אשר אחד מהם, גים, מופיע פעמיים. כן עלינו לסמן בתיאור הפראזה "דברים חשובים וקשים" שש עובדות: (1) הופעת האלמנט "דָּבָר", (2) הופעת האלמנט "חָשׁוּב", (3) הופעת האלמנט "וְ", (4) הופעת האלמנט "קָשָׁה", (5) הופעת האלמנט גים, (6) העובדה, שאלמנט מספר 5 מופיע לא פעם אחת אלא שלוש פעמים, אחרי כל אלמנט אחר חוץ מן "וְ". וכן אם נשוה "דברים חשובים" אל "דָּבָר חָשׁוּב", נראה שני הבדלים: מציאות גים אחרי "דָּבָר", ומציאות גים אחרי "חָשׁוּב". אולם יש לצמצם ולתקן את התיאורים האלה, בהתחשב עם ההימצאות הכפולה והמשולשת של האלמנט גים. כי הרי הופעת גים אחרי "חָשׁוּב" אינה בלתי תלויה; תלויה היא בהופעת גים אחרי "דָּבָר": אם אנחנו שומעים "דברים חשוב" לא ייתכן שלא יבוא גים אחרי אחרי "חָשׁוּב"; ואם אנו שומעים "דבר חשוב" לא ייתכן שיבוא גים אחרי "חָשׁוּב". על כן אין צורך להעמיד את הגים השני כאלמנט חדש, כי הוא אינו אלא נגזר אחרי הגים הראשון. בפראזה "דברים חשובים" יש לדבר רק על שלושה אלמנטים ואין להזכיר את הכפלת הופעת הגים. ואילו בקביעת האלמנטים יהיה עלינו להוסיף משהו להגדרת האלמנט גים, והוא, שאלמנט זה צורתו הפוניטית אינה גים בלבד כי אם חזרה על קולות אלה במספר שמות-העצם ושמות-התואר הנמצאים בפראזה.

ובכן בדוגמאות הראשונות (לקח — קח, —גי — גי) ויתרנו על זה, שלכל אלמנט תהיה רק צורה אחת, וקיבלנו מסיבות שונות, שהאלמנט יכול לקבל צורות שונות. והנה בדוגמה זו מוותרים אנו על כך, שכל אלמנט תופס רק מקום אחד בשורה, וקיבלנו, שהאלמנט יכול לתפוס מספר מקומות לפי מספר המלים האחרות בפראזה. תנאי זה יש להוסיף להגדרת אלמנט כמו גים או כמו ה' הידיעה ("האיש בא, "האיש הנבון בא". וכו'), אבל לא להגדרת אלמנטים כמו ש — או כמו 'איש'. כטובן יש להגביל את התנאי. האלמנט ה — תופס מקום לא לפני כל המלים במשפט, כי אם רק לפני שם עצם ושמות התואר הבאים אחריו: 'איש גבוה בא

האיש הנכונה בא'. לעומת זאת האלמנט —ים תופס מקום גם בפראזה זו. וגם בשמות מקבילים, וגם בפועל אשר שם-עצם זה הוא נושא (אם נקבל את האלמנט —ו ("נֶאֱמְרוּ") כצורה מיוחדת של האלמנט —ים: 'דברים חשובים נאמרו' שווה למשפט 'דבר חשוב נאמר' בתוספת האלמנט —ים, הכא כאן בשתי צורות ושלושה מקומות.

אפשר לשאול עכשיו; מה הרווחנו ע"י שינוי זה בקביעת האלמנטים?—והנה, ראשית כול, הרווחנו בכך שהכרנו יחס ישיר יותר בין היחיד והרבים: ההבדל בין 'דבר חשוב נאמר' ל'דברים חשובים נאמרו' אינו בשני אלמנטים או בשלושה, כי אם באלמנט אחד המשתרע על פני כל המלים, אלמנט המכמא פעולה אחת, והיא תוספת הרבים למשפט כולו. שנית, על יסוד זה יכולים אנחנו להגדיר תחומים דקדוקיים חשובים: גבולות השתרעות ה' הידיעה נותנים לנו את תחום הפראזה בעברית; גבולות השתרעות —ים נותנים לנו את תחום המשפט המרכזי, שמסביב לו אפשר להוסיף פראזות חיצוניות. שלישית, אנחנו מצמצמים את מספר האלמנטים ואת מספר חוקי תחכים במשפט, כי באופן זה מגיעים אנו לקביעת אותם האלמנטים שאינם תלויים זה בזה בלבד.

כדוגמה מסין שליושי ניקח קבוצות אלמנטים, שיש הגבלות מסוימות להופעתם במשפטים, ונראה, שאפשר להגדיר במקומם אלמנטים חדשים באופן כזה, שהשינוים יהיו מוגדרים כתרכובות שונות של החדשים. אפשר לעשות זאת כך, שלא אלמנטים החדשים לא תהיינה אותן ההגבלות שישנן לאלמנטים הישנים. למשל, האלמנטים —תי ("קִתְּבָתִּי"), —ת ("קִתְּבָתְּ"), א— ("אֶכְתֵּב"), ת— ("תִּכְתֵּב"), וכו'. בדקדוק כל אחד מאלה נחשב לאלמנט לחוד, ולהופעה של כל אחד מאלה במשפט יש הגבלות חשובות: למשל, אחרי 'אֶנִּי קִתְּבָה' מופיע האלמנט —תי ודא —ת. אמנם ידוע בדקדוק, כי בהוראתן של מלים יש קשרים בין אלמנט אחד לשני: —תי וא— הם שניהם גוף ראשון; —תי, —ת, ועוד, הם יחיד לעומת —נו, —תם, שהם רבים, וכו'. תִּקְבְּצָה זו מכוססת על הוראות האלמנטים. אך אם נלך בדרכים אחרות, יהיה אפשר לא רק להקבץ את האלמנטים האלה, אלה גם להוציא מהם תת-אלמנטים יותר יסודיים מהאלמנטים עצמם; ואפשר לעשות כל זאת לא על הכסים של הוראות האלמנטים, כי אם על הכסים של הופעתם במשפטים, למשל, אם במשפט 'אחמול אני קִתְּבָה', יכול להופיע רק האלמנט —תי, הרי הופעתו של אלמנט זה תלויה בהופעת האלמנט "אֶנִּי", כמו שבמשפט 'אֶתָּה קִתְּבָתִּי' תלויה הופעת האלמנט —ת בהופעתו של 'אֶתָּה' בתוך המשפט. וכמו שהיכרנו את שתי הופעות הסיומת —ים ב'דברים חשובים' לאלמנט אחד שהשתרע על כל הפראזה, כן עלינו לחבר את שני החלקים התלויים זה בזה, "אֶנִּי" ו"—תי, לאלמנט אחד 'אֶנִּי' —תי המשתרע על כל המשפט. באופן זה אנו קובעים אלמנט 'אֶנִּי' —תי ואלמנט שני 'אֶתָּה' —ת, וכו'. וכן אלמנט 'אֶנִּי א—', 'אנחנו ג—', וכד'. אפשר לצרף אלמנט חדש זה, 'אני' —תי לאלמנט 'אֶנִּי' באותו אופן שבו צירפנו את האלמנט —ני לאלמנט —י: אנחנו אומרים שיש כאן רק אלמנט אחד בעל שתי צורות — הצורה 'אני' —תי מסביב לפועל, והצורה 'אֶנִּי' בשכנויות אחרות (כגון 'אני יודע'). כשנגדיר את הדבר כך, לא יהיו לנו אלמנטים מוגבלים באופן מיוחד, וכשנמשיך בדרך זו, נוכל להחליף את כל האלמנטים הישנים באלמנטים פחות מוגבלים.

ניתוח מסין זה נבדל מדקדוק רגיל בכמה טובנים. אחד ההבדלים החשובים

הוא בכך, שהדקדוק נותן מספר חוקי תחביר שווים בערכם, בעוד שהניתוח החדיש מסדר את החוקים האלה בתוך הירארכיה של הגדרות וחוקים. כן, למשל, מוצאים אנו בדקדוק אלמנטים "אני" "אתה", "—תי", "—ת", וההבדל היחידי ביניהם הוא ההבדל בצורה, אלו מלים לעצמן ואלו סיומות. ואילו בניתוח החדיש מוצאים אנו אלמנט אחד בעל שתי צורות "אָתָה" ו"אַתָּה —ת". ומתוך ההירארכיה אפשר להכיר את כל התפקידים שהצורות האלה מטלות בשפה. אפשר לדאות, למשל, ש"אני ו"אתה" הם בלתי תלויים זה בזה, ואחד יכול לבוא במקום השני ("אני יודע", "אתה יודע"). לעומת זאת "אני" ו"אני —תי" אינם שני אלמנטים שונים לפי ניתוח זה, אלא רק צורות שונות של אלמנט אחד. ז"א שאין אחד מהם יכול לבוא במקום השני: כמשפט אשר בו מופיע "אני" (למשל "אני יודע") אין לאמור "אני —תי", וכמשפט אשר בו מופיע "אני —תי" אי-אפשר להחליף את זה ב"אני" בלבד. חלק גדול מחוקי הדקדוק מתבטא ביחסים אלה שבין האלמנטים לצורותיהם המיוחדות. לעניין זה של ההירארכיה יש חשיבות גדולה. למשל, יש שינויים מורפולוגיים החלים ברמה אחת מההירארכיה, ולא ברמה למעלה או למטה ממנה. כן יש נטייה כשפות שמיות אחדות לפתח את הצורות הארוכות של שמות הגוף ("אני כתבתי, אתה כתבת" כנגד "כתבתי, כתבת" בלבד) בלי לפגוע במהותם של האלמנטים עצמם.

. מובן הדבר, שאין מקום בסקירה קצרה זו לבירור כל הבעיות הקשורות בקביעת האלמנטים הנוחים ביותר לתיאור כל שפה ושפה. לא זה המקום לייחד את הדיבור על קביעת חוקי התחביר המתארים כיצד מתחברים אלמנטים אלה במשפטים הנאמרים בשפה זו. אולם יש לציין, שחיפוש האלמנטים הנוחים ביותר והמאפשרים חוקי תחביר פשוטים ביותר הביא לידי התפתחות הבלשנות הסטרוקטורלית כענף חשוב בכלשנות התיאורית. בעזרת שיטות הצמצום והדיוק של הבלשנות הסטרוקטורלית יכולים אנו לצייר את המבנה הדקדוקי של כל שפה ושפה. וידיעת מבנה זה עוזרת בהרבה חקירות הקשורות בלשון וכתובות. למשל בהשוואת לשונות, וכן עוזרת היא אפילו בשימושים יותר יום-יומיים, למשל בהוראת לשונות.

בעברית השבה לתחייה בארץ-ישראל יכולה שיטה זו ללמדנו: (1) כיצד לשמור על מבנה השפה מזמן היותה מדוברת, (2) באיזו רוח יש לחדש חידושים בלשון, (3) באיזו דרך יש ללמד עברית למחוסרי ידיעתה, הבאים אל הארץ עמוסי מסורות לשוניות אחרות.

המסורת השומרונית והשימוש בה לחקר העברית והארמית*

בתחום המקורות החיצוניים להכרת מבטאה של הלשון העברית המקראית — ובמלת חיצונים אנו מתכוונים לכל התעודות הספרותיות, היהודיות והלא-יהודיות, שמעבר למסורת הטכרנית המוסמכת ומקובלת היום — בתחום המקורות הללו מתבלטת מסורתם של השומרונים כחטיבה מיוחדת במינה. המבטא הנוהג היום בפיהם, הריהו למראית עין ולמשמע אוזן מוזר כל כך ומשונה מכל מה שידוע לנו בכל שאר עדות ישראל, עד שנרתעו חוקרי הלשון העברית מלחת בו כל אמן שהוא ואף נמנעו לחלוטין מלהשתמש במסורת זו כדי שקלם בעיות שונות בדקדוק העברי. וראוי לציין בהזדמנות זו, שהרושם שאנו מחרשמים מן המבטא השומרוני בהציצנו בו הצצת-אגב על פני השטח אינו שונה כלל ממה שהרגישו יודעי עברית לפני יותר מאלף שנים, בשמעם כיצד קוראים השומרונים את התורה. הלא כך מעיד עליהם קרקסאני בשנת 937: "קריאתם את התורה היא בניגוד למה שקורא כלל האומה מן המזרח ועד המערב, וזהו מה שקוראים הרבניים לשון ענה" (قراءتهم التوراة على خلاف ما يقرأها جميع الأئمة من الشرق الى الغرب وذلك ما يستتبه الرائيون לשון ענה; הוצ' נימיו כרך ב'; עמ' 185).

ואולם שתי מעלות חשובות יש לה למסורת השומרונים, שבזכותן ראויה היא לתשומת לבם של חוקרי הלשון: א) ראשית, היא מוגבלת מבחינה גיאוגרפית לארץ-ישראל, ובארץ-ישראל גופה היא מתרכזת מסביב לעיר שכם, ובה עצמה מטופחת היא בחוג צר של משפחות הכוהנים וקריינים; ב) שנית, היא אינה תלויה בתפיסות הלשוניות והדתיות של היהודים, מה שאין כן שאר המקורות החיצוניים, ובכללם התעתיקים היווניים הנוצריים. שני התנאים האמורים מבכירים במידה ניכרת את האפשרות של שמירה אחידה על מורשת אבות.

ברצוני להראות כאן על פי עניין מן העניינים, כיצד נוכל להפיק תועלת מן הידיעות המושקעות במסורת זו, וכן מן המבטא השגור היום על פיהם, לגבי ברור בעיות לשון עבריות וארמיות, כמובן במידה שהרבר נוגע לדיאלקט הארץ-ישראלי, ושל השומרונים בפרט.

נעמוד תחילה על פירושו של המושג "מסורת שומרונית". ארבעה גורמים משותפים בה: א) מערכת האותיות בנוסח התורה שלהם, השונה מבחינה כתיבית מנוסחנו באלפי מקומות; ב) שרידי ניקוד בכתב-יד של תורתם וכיצירות מאוחרות, בעיקר פיוטים ארמיים ועבריים; ג) תורות מדקדיקהם, גם כאן מוטב לומר שרידי תורות, מן המאה ה"ב ועד סוף המאה ה"ט; ד) מבטאם בדרותינו. לצערי איני יכול לפטור עצמי מלוסר, שכל אחד מן המקורות המנויים אינו נמצא בידינו בצורה מעובדת כראוי, ולו עליידי כינוסו של החומר בלבד, ומשום כך יקשה מאוד לצייר ציור מקיף יותר בלא חשש גדול להיכשל ולהכשיל. המקור שני, זיא שרידי הניקוד, שהוא חייב לעניין אותנו כמקביל לשיטות הניקוד שלנו, הוצאו ממנו רק עדויות בודדות, והשאר גנוז בספריות חוץ-לארץ, ואין בידנו לפי שעה לעקוב אחר פרקים או משפטים רצופים של אחד מכתב-היד האלה. אך דומה

(* [המחקר בצורתו השלמה עומד להתפרסם בלשון האנגלית].)

אני, שהמפתח להכנת המקור הזה ולהערכתו נתון בשני המקורות האחרים, היינו בתורות מדקדקיהם ובמכתאם בימינו, מעוטחים זה כנגד זה. הדברים שייאמרו מיד נובעים מן העיסוק בשני המקורות האלה, ואולם עלי להדגיש, שרק על ידי צירוף כל ארבעת הגורמים יחד, ולא על ידי טיפול אינדיבידואלי בכל אחד מהם לחוד, יעלה בידנו להשיג תמונה מלאה יותר של מסורת השומרונים, מיכה ומהימנותה. הבה נחבונן בגופי הדברים. השומרונים שכדורות האחרונים, על כל פנים מימי ביקורו של פטרמן בשכם בשנות החמישים למאה הקודמת, אינם יודעים הגייה כפולה של בגדכפ"ת, אלא את ההגייה הקשה בלבד, פרט לפ"א שהיא רפה כמעט תמיד, אף בהכפלה. טעם זה מתאים, כפי שאנו רואים, למציאות מכתאם של. ההגיים האלה בלשון הערבית, ועובדה זו לכאורה דייה לשלול מן המסורת השומרונית בשטח זה כל ערך שהוא לגבי בירוד בעית בגדכפ"ת בערבית, שהיא כידוע עדיין מן השאלות השנויות בוויכוח. אבל אם ניתן את דעתנו על הגיית מלים כמו: בשם, בקרבו, בדורותיו, כגוי, נשמע בהן את ההגה *efqirbu, e'fšem*, *efgū'wwi, efdūrūtō*, שאינו מתפרש יפה אלא כתוצאה של בי"ת רפה, שאינה משמשת היום במכתאם (f) זו או שומעים רק כבי"ת השימוש ואף בה בהיקף מצומצם). כנגד זה שומעים אנו לעתים נדירות מאוד בי"ת כפולה במקום פ"א דגושה בכגון *e'bbi* שפירושו אָפִי, והבי"ת הכפולה היא בלא ספק חחליף לפ"א הכפולה לשעבר, שאין השומרונים מסוגלים להגותה היום בהשפעת הערבית. מתוך ידיעת העובדות האלה רשאים היינו להניח בדרך ההיקש, שכשם שהוכחו הגייה רפה של בי"ת וקשה של פ"א בעבר, כך הייתה נהוגה הגייה כפולה של שאר האותיות הנכללות במסורתנו בכלל בגדכפ"ת. זאת אומרת, היינו מגיעים לידי ריקונסטרוקציה של כללי הריפוי והקישוי בשומרונית, כמו שהם מתגלמים במסורתנו, הן ביחס למספר הקונסוננטים והן ביחס לתנאים שתהליך זה חל בהם.

ואולם כשאנו עוקבים אחר ערויות המדקדקים והמקורות הלשוניים האחרים בנוגע לתופעה זו, מתגלית לעינינו מציאות השונה משלנו. אבויצחק שמס אל-חכמא, איש המאה הי"ב, הורה, שלאותיות בדפ"ת יש שני מוצאים, ולוויז שלשה (כ"י לידן עמ' 195 ואילך), ותורה זו חוזרת במקורות המאוחרים, וסימנה בפרו"ת או בדופ"ת (יושם לב: לא בגדכפ"ת). אבויצחק מביא כדוגמא להגייה הכפולה או המשולשת את המלים: בכאם, דד ומציין בפירוש שהבי"ת והדל"ת הראשונות קשות הן והשניות רפות. אין אפשרות לטעות בהגדרתו, שכן הוא משתמש גם במונחים היהודיים *مدغوشة, مدغوشة* וגם מתאר את המכתא כעקיפין על ידי זיהוי הגיית ד וד"ל להגיית ד וד"ל הערביות. קרוב לוודאי נשמטו מכתב-היד הלידני, היחיד בעולם, הדוגמאות לפ"א, לחי"ו ולוויז, אבל הן נמצאות בקיצור שנחבר במאה הי"ד, ואין אנו צריכים להטיל ספק בדבר, שהיו אף במקור. שאר הדוגמאות הן אפוא: לתת. יעפף, וויהם.

הואיל וחי"ו ופ"א שבמלים לתת ויעפף קשות הן בניגוד לדקדוק שלנו, עולה על הדעת ההשערה, שתהליך הריפוי בשומרונית אינו חל בתנאים הזהים לעברית שלנו. זאת הביע נילדקי במכוא לקטע הדקדוקי שהוציא לאור. אם נשים לב, מצד אחד, לעובדה שבכל הדוגמאות מצייה האות הנדונה פעמיים, ומצד אחר לעדותו של פטרמן, שכביכול שמע הגיית רבכה = *raba'va*, לכבכס *lebavki'mma*, יובב *jū'vab* ועוד, עולולים אנו להסיק, שהתנאי לריפוי או לקישוי במסורת השומרונית הוא דיסימילציה, כלומר במקום שנפגשות אחת מן בדופ"ת פעמיים

באותה מלה יש נטייה לברלן אישה מרעוזה (פטרמן, נילדקי). מוכן שבמסגרת כזו יכולנו להכנים בנקל את המלים יעפף לתת. היום אנו יודעים בוודאות שאפשרות כזו אינה באה בחשבון. ראשית, עדותו של פטרמן אינה נכונה; גם היום וגם כלפני שלושים שנה (כעדותם של שאדי וריטר) נשמעת כאן רק בי"ת קשה. שנית, בשנת חשי"ה גיליתי בידשתי (=בגניזה) של הכוהן הגדול אבישע קונטרס קדמון מקוטע שנעתק לפי כל החכינות לא יאחר מן המאה ה"ג, אולי ע"פ מקור קדום יותר, והקונטרס, שהוא אוסף שינויי נוסח בכ"י שומרוניים לתורה, מכיל מאות פסוקים מן התורה באותיות ערביות. כיוון שבכתב הערבי ניתן להכיע דל"ת ותי"ו רפויזות, יכולים אנו לעקוב אחרי תופעות הרפויז בלא קושי במאות מקרים. ואמנם אנו מוצאים בו מלים, כמו: אֵת (היום: ilt), אֵשׁ (היום: iṣṣat), אֶזְבוּ (היום: ade'nnō), וַיִּזְר (היום: wyēde'bber), כנגד זה אנו קוראים שם: וַיֵּאֱכָל (היום: wū'tek), בְּגָלְלֶךָ (היום: ebge'lāl'lek) ועוד, אף על פי שלמעשה לא מן הנמנע הוא להכיע כ"ף רפה על ידי ח' וגימ'ל רפה על ידי ג' (אמנם אפשר למעון כנגד זה, שהכותב נזהר במרנסליטרציה ואינו מחליף אות באות. מה שאין כן בדלית חתיי הרפות שצורת אותיותיהן בעינה עומדת).

הקונטרס הזה מלמדנו ללא שיוך, שבשומרונית שבזמנו קיימת אותה הסדירות בריפוי וקישוי כפי שנמסרה במסורת שלנו. המקרים המעטים, הסומים כביכול מן הכלל, מתבארים כל אחד מתנאיו, כפי שנראה גם כאן. איך ניישב אפוא עדותם של המדקרים השומרוניים לגבי לתת ויעפף, עם שידוע לנו מן הקונטרס הזה, בלא שנפקע אותה מחזקת עדות אמת?

עלינו לזכור, שבמבטא השומרוני נהוגה המעמט מלעיל, המשנה מבחינה כמותית את כלל התנועות, את הווקאליזם העברי והארמי שלהם שינוי מוחלטי. לתנועת שווא נע בתוך המלה מחאימה בשומרונית תנועה מלאה, ארוכה, ורק לשווא נע בראש המלה נשתמרה במקרים מסוימים הקבלה על ידי יצירת תנועת עזר לפני הקינסוננט, למשל emda'bber = מְדַבֵּר, e'fšem = כשם. לפי שהם הוגים לִמְת באופן שהלס"ד היא בשווא, היינו el'tet או al'tet. מתוך כך נמצאת התייז הראשונה אחד קונסוננט, וממילא קשה היא אף לשיטחנו. מסוכך יותר העניין במלת יעפף. לכאורה נפתרת השאלה בהנחה, שלפנינו בניין פיעל, וכו הפ"א הראשונה חייבת להיות דגושה. אולם מסופק אני, אם יש לבקש כאן פיעל מבחינה מורפולוגית, אף כי בסופו של הדבר יש כאן זהות פונימית. במספר צורות שקלט שאדי במלחמה הקודמת (טובאות בספרו של דינינג) אנו רואים הכפלת קונסוננט, שאינה מסתברת כלל מן המורפולוגיה, ופטרמן בשעתו לא השגיח בה, אף כי לא יקשה להוכיח מן החומר שלו וחוסר העקיבות שבו, כי אמנם גם הכוהן שקרא לפניו הכפיל קונסוננט כחנאים דומים. מתעתיקי שאדי-ריטר אנו יודעים wyā'llam = ויחלם (כר' לו ה, ט), wyēšā'lttu וישחמו (שם א), wyā'llu ויעלו (שם כה) ועוד. במכסמים, ששמעתי קריאתם, נתכלמה לי יותר ויותר הנטייה הזאת ובפרשת האזינו (שפורסמה בספר טורטשינר) נקרא למשל: yā'rraf יערף (דכ' לב ב), wyāz[zarūki'mma ויעזרכם (שם לא) ועוד. בכל המקרים האלה, וכן במכסמים הארמיים שיש בידי, אנו רואים הכפלת קונסוננט הבא אחר הגה גרוני שנשמט בהגייה, והכפלה זו אינה מבטלת כלל את אורך התנועה שלפניה. והנה, אם נניח במבטא זה במלת יעפף כפי המדקק שלפני 800 שנים, על כרחנו נשיג את הצורה yā'ppef, ואם אמת היא, שכך ביטאו השומרונים מלה זו בחקופת המדקק, מן

הדין הוא שנמצא כאן היום f כפולה (או אולי ב"ת כפולה), בעוד שבכתתיקו של ספר בראשית לפטרמן יש כאן רק f אחת. גביתי אפוא ערות משני כוהנים, כל אחד לחור, ושניהם החיזו ללא ספק yā'ffef ב-f כפולה. כך נמצאנו למדים אנב אורחא שתופעת ההכפלה כחשלוס לגרונית שנשמטה, המורגשת היום, קיימת במבטא השומרוני לפחות כבר כמאה הי"ב (הגדרת הנטייה הזאת בדיוק מחייבת האזנה לקריאתם בתורה כולה, ויש להביא בחשבון מלים כמו *نَشَعِي*, *نَحْيِي* בקונטרס הנזכר ברפיות התי"ו דווקא).

משסקרנו את הריפוי של כדפ"ת וראינו שהתנאים שלו שווים לשלנו *mutadis mutandis* ושהמקירות השומרונים כלשעצמם — שרידיר-המבטא, המדקדקים והקונטרס הנזכר — מתיישבים זה עם זה, נעבור להגיית הוי"ו, שהיא קובעת פרשה לעצמה בתוך הפרשה כולה. כבר נאמר לפני כן, שלויז מיוחסים שלושה מוצאים, ז"א שהיא הגויה בשלושה אופנים. המציאות היום היא כך: (1) וי"ו הגויה כחצי קונסוננט; (2) במקום וי"ו שומעים אנו במקרים מרובים ב"ה, בייחוד כשיש הכפלה, בין ראשונית כמו צָנָה = šā'ba וכן שנייה כמו משתחווים *mišā'bbim* = אך נמצאת היא גם מחוץ להכפלה כמו למשל לִי = lī'bi, מָצָנָה *mēša'ba* ועוד; (3) היא אס־קריאה ל־u ול־o. הדעת נוטה אפוא לפרש ככיוון זה את עדותם של המדקדקים, ואמנם כבר עשה זאת פטרמן. אולם ספק בעיני אם כללו המדקדקים השומרוניים בחשבון מוצאי האותיות גם תנועה, שכן במקרה זה חייבים היו להזכיר שגם לוי"ד שני מוצאים, מפני שהיא משמשת אם קריאה ל־i ול־e. על כרחנו נבקש גם במוצא השלישי קונסוננט.

הואיל ובחיבורו של אביריצחק יש השמטה במקום הזה, כפי שציננתי, אין לדעת למה כיוון, ואנו למדים זאת מן הקיצור. בעל הקיצור (כ"י לידן עמ' 27) הטוען שיש ארבעה (כך בכ"י לידן ובאחרים המקום מסורס) מוצאים יותר מאותיות, היינו עשרים ושישה מוצאים, מזהה שני מוצאים של הוי"ו לשני מוצאי הב"ת, ממקור זה וכן ממקבילה מאוחרת יותר (אם נניח שדברי הקיצור הם דברי הספר המקורי), שנראה אחר כך, יש לנו ראייה, שהגיית הוי"ו כב"ת קשה, הנהוגה היום, קרובה היא: מעניינת בקשר לכך פליטת קולטום של מעתיק הקונטרס הנזכר, הכותב השוה בכיטוי עטק השוה: *هشبي* באותיות ערכיות. הגיית הוי"ו כב"ת קשה, הקיימת כבר כמאה הי"ב, יכולים אנו להבין רק מתוך ההנחה. שכשלב קודם להשתלשלות זו הייתה זהות של הוי"ו והב"ת הרפה. זהות זו אין בה משום פליאה, אם ניתן את דעתנו על הארמית שלהם, שכן בכתיב היר הארמיים של השומרונים אנו מוצאים לעתים קרובות חילופי וי"ו וב"ת, כידוע. יתר על כן, תופעה זו ידועה גם ממקורותינו הארמיים, שלשונם ארץ-ישראלית, ודלמן בדקדוקו (עמ' 104—105) מביא דוגמאות שונות לכך [לגבי לשון המשנה, עיין מבוא לנוסח המשנה לאפשטיין עמ' 1223 ואילך]. אך השאלה המתעוררת מאלוה היא: מה היה כיוון התהליך הזה, ההפכה הב"ת הרפה לוי"ו חצי קונסוננטית או להפך? התופעה הראשונה מצויה בלשונות השמיות באופן ספוראדי, הן בקשר לדיסמיילאציה, כגון לִלְצִין בארמית היהודית מן לְלָצִין, או בִּרְבִּין בסורית מן בְּרִבִּין, והן בלא קשר להיכללות, כגון היחס שבין שוֹט לשכט בעברית ובארמית, ומקרים דומים להם. התופעה השנייה, ז"א הפיכת וי"ו חצי קונסוננטית לקונסוננטית, אין לה כמדומה לי יָע בתחום השמית, להוציא מבטאים המושפעים מסכיבה לא שמית, כגון במבטאנו העברי בעדות שלשונם המדוברת אינה שמית ובארמית החדשה

שבאזור הלשוני של פרס. והנה כאן באה המסורת השומרונית ומלמדת, שלפחות בארמית שלהם, ואולי אף בארמית של ארץ-ישראל שמחוץ לתחומם, כפי שעולה מן הרמזים שבמקורותינו, הייתה הווי הגויה כקונסוננט מלא. וזה בפירושו איתמר ומכללא איתמר. מכללא: א) האפשרות שהווי תהא נהגית ככ"ית קשה תלויה, כפי שאמרנו, במעבר הווי לבי"ת רפה בזמן שקיים עדיין יחס הגומלין בין ההגה הקשה לרפה; (ב) ושהבי"ת הרפה לא נהגתה כחצי קונסוננט מוכח מן הרפלקס שלה במכטא השומרוני היום f במלים כמו efšem. אילו הנחנו שהבי"ת הרפה נהגתה כוויי חצי קונסוננטית, מן הראוי שנמצא כאן דיפתונג, שבסופו של התהליך הפך לתנועה ארוכה עם הנטייה הכללית למונופתונגיואציה במכטא הזה. במקום efqirbu, efšem זכאים היינו לשמוע היום *ōšēm, *ōqirbu. מן *aušēm, *auqirbu. אין אלה צורות משוערות בלבד; כאלה או דומות להן מצויות בדיאלקטים שונים של הארמית החדשה (משל: אורי = עברי <עברי>, נילדקי ברדוק לסורית החדשה עמ' 54, ועוד). והתוצאה, שהגענו אליה, שנויה גם בפירושו, והלא כה דברי אבו-סעיד (כן המאה הי"ג; תדפיס מיוחד במהדורת נילדקי עמ' 28) בכלל השישי שלו: بل ذكروا لها ثلاثة مخارج وهي مخرج الواو في العربية وبالاصـل في البرانية والبالـدخيل فيها. שהביטוי דחיל פירושו מיקונדרי (גם אצל מדקדקים יהודים כוחבי ערבית) והוא מונח דקדוקי של השומרונים לרפה לא נוכל לחוכה במקום הזה. אם נדון לפי המכטא של היום, מחוץ צירוף העובדות העולות מן המקורות הלשוניים בעבר, נאמר, שכל וויי חצי קונסוננטית בארמית של השומרונים, ומסתמך במכטאם העברי, הפכה לקונסוננט מלא; להוציא וויי החיבור, שכידוע לא חל עליה גם המעבר לוי"ד בעברית וארמית בתנאים המתאימים; להוציא הגה מעבר מקורי שנעשה הגה מלא, ואפילו מוכפל, בעיקר בשכנות גרונית שנשמטה, כמו ēlūwwem = אלוהים, gū'wwem = גוים; ולהוציא צורות דקדוקיות מוזרות אחרות כגון annūwwāled = הנולד, ūwwāred = חורד, שמקוריותם חשודה בלא הכי, ולא כאן המקום לדון בהן; על כל פנים כרוך שבמלים אלו ההגייה הקונסוננטית למחצה תלויה בצירוף uww כולו ואין הווי עומדת לעצמה. ועתה נצייר לעצמנו לאור הכרה זו, איך ביטא שומרוני דובר ארמית את השם המפורש לאחר שנמסר לנו הכתיב ܝܗܘܐ. באותיות ערביות ובניקוד, במכתב ששלח שלמה בן מביה הכהן אל Silvestre de Sacy בשנת 1820 (Notices et Extraits, XII p. 134). לכאורה יש כאן בדיוק אותה הגייה יתרה המקובלת היום בסרע, והסתמכו עליה חוקרים כמונטגומרי (JBL 1906 p. 45 sqq.) וכאייספלר, אבל הגייה כזו ממש אי אפשר שתתאים לתנאים הפונטיים שבמכטא השומרוני זה דורות הרבה, שכן אין הם מכטאים את הה"א בקריאתם עברית או ארמית. עלינו לראות אפוא את הכתיב הנזכר כטראנסליטראציה נאמנה של המלה בכתיבה השומרונית, בלא שאיפה כלשהי להכיע בזאת את מכטאה האמיתי של המלה. אף הניקוד הערכי אינו אלא חחליף של ניקודם ואינו משנה בכך ולא כלום. מלה הכתובה יהוה, דין הוא שחאה הגויה בשומרונית *yāb(b)ī(e), כשם שלמשל והוי ברכה (כרי יב ב בנוסחתם) או והוי תמים (שם יז ב בנוסחתם) נהגה wēbi. כן נמצא בפיוט ארמי למרקה, שקלטתי מבטאו, למן דהוה רבך לון

1) בינתיים נתברר לי, שבכלל אין כאן ניקוד מכון אלא הכתיב ܝܗܘܐ בריסוק הקו שעל למלה. הקו הוא המציין שלפינו מלה עברית בכתיב ערבי.

al'man dā ba dābiq lōn והרי זהו בדיוק הדבר שמוסר אב הכנסיה תיאודורית, כי שם אלוהי השומרונים הוא 'Iaβé 'Iaβá (בכתיב אחר) בניגוד לשל היהודים 'Aīd. על כל פנים מעיד תעתיקו של תיאודורית, כי לא הייתה הוי"ו הגויה כחצי קונסוננט. לא נפליג כאן בפרשת ההגייה של שם המפורש, (2) אלא נסתפק בציון, שיש לנו עדות על הגיית הוי"ו בשומרונית, כפי שתארנוה לפני כן, כבר לגבי ראשית המאה החמישית.

מה העלינו אפוא מניתוח הכלל בפרו"ת? נמצאנו למדים, כי:

(1) נוסף על בפרו"ת, הנתונות לחוקי הריפוי גם במסורתנו, נכללה בתהליך זה אף הוי"ו, בלא ספק מתוך מציאות מבטא זה בארמית שלהם. מכאן שהסימן בפרו"ת מכוון להגדיר עניין פוניטי אחד, ואין לחלקו לשתי תופעות נפרדות: בפרו"ת, מצד אחד ווי"ו מצד אחר (כשם שיש לחלק, למשל, בגרפית של ספר יצירה לשתי תופעות שונות: בגרפ"ת מצד אחד ורי"ש מצד אחר);

(2) כיוון שאנו רואים, כי בעצם חוקם של חוקי הריפוי אין השומרונים יודעים על ריפוי גימ"ל וכ"ף, אין אנו יכולים לומר בלב שליו, שהלה נשתכח מהם. ספק גדול הוא, אם מעיקרא נהג ריפוי גימ"ל וכ"ף במבטאם, ואני מתכוון בעיקר למצב בארמית שלהם. ס"ס אין הכרח להניח שהריפוי חל בכל הדיאלקטים והמבטאים בגרפ"ת כולן, ולמשל הסורית המזרחית, שאינה יודעת פ"א רפה, תוכיח. כבר ניסה פרופ' מורטשינר [מורסיני] להפריד בין בגיד לכפית לגבי תהליך הריפוי בתקיפת לשון מסוימת. השומרונית אמנם מפרדה בין חלק אחד של בגרפ"ת לחברו, אף כי בכיוון אחר;

(3) הריפוי חי עדיין לפחות במאה הי"ב והוא פועל בדיוק לפי התנאים שבמסורתנו. הסמיות מתבארות על ידי שינוי מבנה המלה במבטאם, שהוא בהרבה מקרים חוצאה של המעטת מלעיל. אולי נמצא בכך רמז להטעמת מלעיל במבטא זה בזמן קדום, ולא ידוע לי אם ניתן לעקוב אחריה כאחת מעדויותינו עד לזמן כזה; (4) מן המקרים שהריפוי או הקישוי מעוררים חמיה מניתי שמונה, שבהם באה חיו קשה אחר וי"ו ההיפוך, כגון: وتشأ = وتشأ (היום: utišša), وتكلم = وتكلم ותכמ, وعوث = وعوث ותמות, وتعنه = وتعنه ותענה, עובדה זו מעוררת חמיה, שכן דבר מפורסם הוא, שאין המבטא השומרוני היום גורם הכפלת איתן לאחר וי"ו ההיפוך, וראויה תי"ו רפה להימצא במלים הללו. שמונה מקרים בלבד אין כוחם מניע עדיין לפסוק בוודאות שבזמנו של הקונטרס הייתה דגשות הקונסוננט אחר וי"ו ההיפוך נהוגה במבטאם, אבל ככ"ז יש בהם רמז-מה להגייה המחאימה לשלנו וסותרת את הנוהגת אצלם היום. על כל פנים מן הראוי, לפי שעה, להיסנע מלהביא ראיה מן השומרונית להנחה, שדגשות איתן אחר וי"ו ההיפוך סיקונדרית היא במסורתנו. כדאי לציין, שגם מן ההכספלה אין הוכחה ברורה לחוסר הריגוש כפי שטראה עתה Einar Brønno בספרו Studien über hebräische Morphologie und Vokalismus, שיצא לאור בשנת 1943, עמ' 236, וזו שאלה הצריכה חקירה לגופה.

נדמה לי, שהבהרת תופעת הריפוי במבטא השומרוני והארתה מתוך מקורותיו ההיסטוריים זורעות אור על קדמותה של המסורת השומרונית והאפשרויות הגנוזות בה לחקר הדקדוק העברי והארמי כאחד.

העברית שבידית

אין ספק, כי במידה שאנו מרגישים קרבה מסוימת ללשון הידית, היסוד העברי שבה הוא הגורם העיקרי לקרבה זו. אכן, הערכה זו של היסוד העברי מוצדקת לא רק בשל הקשר הלאומי הנפשי אל לשוננו העברית, אלא מפני שקשר זה, במסיבות היסטוריות מסוימות, נהפך לגורם ראשון במעלה להתהוותה ולהתפתחותה של הידית. כמובן, אין להסיק מכאן את המסקנה הנמירה, כאילו מהותה האופיינית של הידיית, המכדילה אותה מכין שאר הניבים הגרמניים, נקבעה בעיקרה על ידי היסוד העברי שבה, כפי שעשו כמה מחוקרי הידית. אדרבה, ככל שנרבה להתבונן בהתפתחותה ובמהותה של הידית מבחינה בלשנית גרידא, כן ימעט בעינים חלקו של היסוד העברי בכך. אבל אי אפשר להתעלם מן העובדה, שאלמלא נתקשרו חלקים ניכרים של לשוננו התקשרות אמיצה באותם ניבים גרמניים, לא היו הללו זוכים לאותו מעמד חזק בארצות הסלאביות של מזרח-אירופה, שאפשר את הפיכתם ללשון משגשגת, רבת הגיוון ועשירת הביטוי. אמרתו "במסיבות היסטוריות מסוימות", כי אי אפשר להכחיש, שגם אותה התקשרות העברית בגרמנית עצמה תלויה היתה במסיבות היסטוריות מסוימות. על כל פנים הודות לקשר הזה נשתנה גורלה של הידית מגורל כל שאר ניבי הלשון המיוהדים (כגון לאדינו, פרסית-יהודית והאחרים), שלא זכו להתפתחות לשונית עצמאית במידה כזאת.

מה טיבו של אותו הקשר האמיתי? אלמנטים עבריים, גרמניים וסלאביים מתחברים לא רק למשפטים, אלא גם למלים חדשות בדרך הטבעית ביותר, כאילו מחומר אחד קורצו, למשל: "דייטש-חומש" מורכב מגרמנית ועברית, "מאמע-לשון" מסלאבית ועברית ו"שלימעזאלניק" כידוע מאחד בקרבו את שלושת היסודות. אחרות אורגנית זו, המתגלה לנו מכל הכתינות (מבחינה פוניטית, מורפולוגית ועוד), מקשה כמובן להגדיר הגדרה מדויקת את כמותו של היסוד העברי שבידית. אפילו אין אנו מתכוונים אלא להגדיר את כמות אוצר המלים בלבד, לא תהא זאת אלא הערכה משוערת, כמעט מקריה, אם נעריכו בשיעור 15—20 אחוז מכלל הלשון. מלבד זה יש להביא בחשבון, שיחס מספרי זה משתנה לפי המעמד, הגיל והמין, ההשקפה וההשכלה של דוברי הידית, וכן לפי המטרה והאמצעים. כידוע, גדול בהרבה אחוז העברית בדרשות מסורתיות ואפילו בנאומים חילוניים מאשר בשיחת יום יום רגילה, גדול יותר בכתב (אם בספרות או באיגרות פשוטות) מאשר בדבור — אפשר למנות שורה ארוכה של מלים, שכנראה מעולם לא היו אלא ספרותיות בלבד. כגון: אחינו בני ישראל, מנע ומשא, פורץ גדר, מצד, ועוד. יש מלים עבריות, שאינן מופיעות אלא בתקופות מסוימות בלבד, כך למשל "ציטוקים, טיטשחור (כמובן קפה), מרגליות היו תקופה מסוימת בידית העתיקה, אך נדחו לבסוף מפני מלים גרמניות או סלאביות שכאו במקומן.

צריך להטעים את העובדה החשובה, ששאלת המלים העבריות היא תהליך

ממושך בלתי פוסק מאז הימים הראשונים ועד ימינו אנו. אמנם המלים הנשאלות היום כהכרתן הספרדית ובהטעמתן המלרעית (כגון פרדס, הסתדרות, שכיתה) עדיין בכתינת "לועזיות" הן ביידיש, אבל גם בעבר לא היה המצב שונה בהרבה. לכתחילה, גם אז הייתה בחירת ביטויים עבריים נעשית על פי רוב לצורך השעה ולתכלית זמנית, אלא שבמשך הדורות הכו שרשים. כן חוכן גם העובדה, שקשה לקבוע קטיגוריות ברורות. שלפיהן נקלטו כל המלים העבריות. מקובל לחשוב, כי העברית תפסה את תחום חיי הקדושה (התפילה ותלמוד התורה) — אבל שמות ראשונים כתחום זה מצויים במדה לא מעטה דווקא מהיסודות האחרים (כגון שול, בענטשן, דאווענען, יאָרצייט), וזה מוכיח, כי דורות ראשונים לא היו מבקשים ביטויים עבריים, אלא במקום וברגע שלא מצאו להביע את מבוקשם בלשון הגרמנית. רק בשלב התפתחות שני ושלישי (מאה י"ב-י"ד לערך) נעשתה הקליטה מכוונת יותר, משנתרבו גם הגורמים לכך (אימח הגויים, סודיות מקצועית, למשל במסחר וכדו'); אבל גם בתקופות אלו הרבה מאד נקלט באופן מקרי, משלא נמצא הביטוי המתאים או הגיון המתאים בגרמנית שלא הייתה עדיין מסוגלת לצרכים עיוניים כדכעי — משום כך גדול כל כך באופן יחסי מספר השמות והפֿעֿלֿים המופשטים. בייחוד מרובות המלות לציון קטיגוריות ידועות בדרכי המחשבה המופשטת (למשל חידוש, כעס, זיכרון, משער זין, הנאה האָכן, נמאס ווערן, ממש, תאמר, מכל שכן). ומאחר שלכתחילה לא הייתה השאלה אלא לצורך השעה, לא פעם נמצאו גם ביטויים עבריים על יד הגרמניים, ורק משנהפך השימוש לקבע, נמצא הסדר באחת משתי הדרכים: א) מלה אחת דחקה את רגליה של צרתה (העברית את הגרמנית או להפך) או ב) נשארו שתיהן ונצטמצם תחום חוקפן צמצום במשמעות או במקום, במסיבות או גם בהיקף מעמד הדוברים וכיו"ב. לדוגמה: כתרנום התנ"ך נשאר בצירופים כגון "דוד המלך" גם התואר "מלך" כמו השם "דוד" בלתי מתורגם, ובמרוצת הזמן חדרה המלה "מלך" גם ללשון היידיש, אע"פ שרגילים היו להשתמש בשם הגרמני *künec* (כפי שמעידים המקורות). והואיל ואי אפשר לשני מלכים שישתמשו בכתר אחד, נדחה לבסוף *künec* מפני ה"מלך", (ומסתמא גרמה לכך העובדה, שהיהודי נתקל יותר בשם העברי), אך לא נדחה לגמרי, הוא נשאר בפועל (*künigen* (*königen*)) — שאנכ על אף היותו בעל אופי גרמני כולו, בצורתו ואף לפי רוחו, אינו קיים בגרמנית ונוצר אך כתרנום מילולי לפועל העברי "מלך", תוך שיקוף נאמן של יחס השם לפועל בעברית. דוגמה אחרת: על אף קיום השם "פֿרייד" ביידיש נקלטה גם "שמחה", אולי במקרה ואולי מפני שפה ושם הורגש צורך במלה עברית דווקא; אך משנעשתה קבע בלשון, נחגדר מעצמו תחום משמעותו של השם העברי כתחום השמחה של מצווה (כחתאם לרוב המקרים, שבהם השתמשו בו באופן טבעי). וכה נחפרדו לגמרי שני השמות הנדרפים, והודות לכך נתקיימו שניהם, כל אחד בחוממו. ההפרש הנזכר לעיל בזמן קליטתן של המלים העבריות לא פעם נתן את אותותיו ברמותן הפוניטיות. הלא ברור, כי ההתפתחות הפוניטית הייתה תהליך בלתי פוסק, שהקיף את כל חומר הלשון היידיש — נמצא אפוא, כי כל שקדמו להיקלט (קליטת קבע) הרחיקו יותר מהתפתחותן הפוניטית, וכל שאיחרו הרחיקו פחות. אם, למשל, מסיבות ידועות הובילו תנועת *a* הקטנה והבחירה בכיוון הארכתה והכֶּנֶתָה ($\bar{a} < \bar{a} < \bar{o} < \bar{u}$), הרי שמלים קדומות יותר הספיקו להעביר את הפֿתח שבתן עד לדרגה הסופית, ואילו מאוחרות יותר הגיעו רק לשלב ביניים;

מכאן, שהמלים "כב, אָרר, קָלוּם, בעל-בִּית" קדומות יותר בידית מאשר "צָער, דִּין, תקיעת-בָּף". או למשל, אם במשך תקופה מסוימת נמחה הלשון להכחות תנועת e בהירה, להצר את חיתוכה, הרי שמגול, אשר היה כבר אז בידית נתקרב באופן חיתוכו לצירה, ומגול, שלא היה עוד אז בעולם, נשאר מהור; מכאן, שהצירה שבמלים "מֶלךְ, חָרָה, פֶּסַח" טעיד על קדמונה בידית לעומת "טָבַע, קָלַב, צָרַב", ואין צורך לומר שהיה קיים ניקוד צירה שלא לפי המקובל — להיפך, אם בזמן מן הזמנים הופיע ניקוד שונה יש לחשוד, שבא כתוצאה מן השינוי הפוניטי. מחלוקת נתעוררה בשאלת "מָקוֹרִם של השינויים הפוניטיים שבידית,

אם עברי הוא או גרמני, כלומר אם חדרו הגלים פוניטיים ידועים מן העברית ליסוד הגרמני של הידית או להיפך — שהכול מודים, כי חוקה אחת וכללים אחדים מקיפים את הידית כולה על כל יסודותיה ועל כל ניביה; אחדות בכל יסודותיה כיצד? הרי שאם המלה העברית "קולות" נהפכה ל"קוילעס", נהפכה גם הגרמנית Kohlen ל"קוילן" והסלאבית kołacz ל"קויליש"; בכל ניביה כיצד? הרי שאם לתנועת "י" בידית האמצעית מקבילה תנועת "צ" בידית הצפון-מזרחית ותנועת "אָ" או "אִ" בידית המערבית, נתקבלו אפוא בשני הניבים האחרונים הצורות "קָוִילֶס, קָוִילֶן, קָוִילִישׁ, ו"קאולעס, קאולן, קאוליטש". הטענה, שאותה הגייה של ההגאים העבריים, שאנחנו קוראים לה אשכנזית, קדמה להתפתחות הפוניטית של הידית, והיא אפוא המניע הראשון, יש לה לכאורה על מה שתסמוך, כיוון שמצאו, כי רבים מן הצלילים של ההברה האשכנזית או דומים להם מצויים גם בניבים עבריים שונים, שלא הושפעו מהידית, ואף בתקופות קדומות ביחס. אעפ"כ אין היא נראית לי מכוססת למדי, לעומת השיקולים החזקים שכנגד, שאחדים מהם רוצה אני לפרט כאן:

(א) מנקודת מבט כללית ביותר, אין להטיל ספק בכך, שכוחות פוניטיים חיים ופועלים, הדוחפים את הלשון בכיוון התפתחות ידועה, עשויים לצמוח אך ורק בדיבור החי, מתוך השפה היומיומית המדוברת בפי העם, וזו הייתה הגרמנית, כי העברית לא הייתה אלא לשון ספרותית בלבד; וכי לא עדים אנו לכך, שהגייתן השמית המובהקת של אותיות ידועות נשכחה כליל, כי למשל ה, ק, צ, ת, ועוד תואמו לצלילים הגרמניים הקרובים להם ביותר; והרי תהליך זה (תיאום ההגאים העבריים לגרמניים, שהתחיל כבר בתחילת ימי הביניים ונמשך עד למאה הטיז לערך) יש לו הקבלה מפורשת מאוחרת יותר (למן המאה הי"ז בערך ועד ימינו אנו) — בהשפעה הסלאבית על ההגאים העבריים (כגון קניית' לי').

(ב) עיקרה של התפתחות הפוניטית הלא הוא בתחום התנועות המוטעמות, ובייחוד הגדולות (כגון קָלוּת), משמע שחוקת ההטעמה הידית קדמה לה; והטעמה זו (ההטעמה המלעילית הידועה), השונה מהטעמתנו המסורה בעברית, על אף ניסיונותיהם של כמה חוקרים להוכיח, שהיא הטעמה עברית קדומה, שונה מן המבריינית, נראית לי אף היא כמתואמת להטעמה הגרמנית, שהיא במיכה הטעמה שורשית, כלומר הטעמת הברת השורש שבמלה ולפיכך היא מלעילית. וכמה סימנים מובהקים טעידים לדעתי על כך, שההטעמה הידית וזה לעברית והורגשה גם בפי העם כחולין — למשל, כינויי ה' נשארו מוטעמים מלרע (אדישם, אלקים); לא פעם גם נשאר הטעם מלרע, כשלא העזו להטעים הכרה חטופה (חצות, תנ"ך), אעפ"כ שכרוב המקרים לא נמנעו כלל מלהאריך ולהטעות חטופות (חֲמֹר, אָלֹל; בייחוד וזה, לא עברית היא ההטעמה המלעילית-לחלוטין, בהברה השלישית מהסוף

(תוספות, כְּחֹרִים), ומה גם כשלמענה נתחטפו תנועות מלאות ונתארכו חטופות (חֲתוּנָה, חֲנוּכָה).

ג) החלשתן והחטפתן הגמורה של ההברות הכלתי מוטעמות, אותה תופעה, שלוחטי המכטא הנכון בעברית כה מרכים היום להתריע עליה, היא הוצאה של ההטעמה הדינמית, האופיינית לשפה הגרמנית החל בתקופה ה־mhd, זו שמרכזת את כל כוח הטעם על הברה אחת, בניגוד לנגינה המוסיקלית המחלקת בין ההברות; הלא כדרך שנהפך בגרמנית magadi < magede < magd — כן גם בעברית למשל "בית-דין" ל"בעזן", "קריאת-שמע" ל"קרישמע".

ד) גם השינויים, שחלו במכטאן של תנועות מוטעמות במלים כודרות שלא לפי כללי ההברה האשכנזית עצמה, מוכיחים לא פעם התעלמית גמורה מסהותה של התנועה העברית, ממש כאילו לא הובנה אותה מלה עברית כלל או לא נראתה כעברית. כוונתי לצורות כמו "אָדר" (חודש אָדר, אם כן < >), ואפילו "נאָדר" (אדר שני, אם כן גם < >). או "עושר" (במקום עָשיר) — כלומר בתודעתם של דוברי היידיש לא היו כאן אלא כמין o, e, a כבמלים גרמניות. אין זאת אפוא אלא שההתפתחות הפוניטית ביידיש על כל יסודותיה בעיקרה היא השתלטות כוחות פוניטיים שחדרו מהניבים הגרמניים השונים.

גם תורת הצורות כגלה לנו החדרת דרכים לועזיות לחוך היסוד העברי. אמנם ברוב השמות לכאורה נשמרה הדרך העברית המקורית בנטייה, בכספר ובמין (למשל חשבון — חשבונות, קודש — קדשים — קדשי קדשים, יום טוב — ימים טובים), אבל בכל אלה נקלטו הצורות השונות (כגון יחיד ורבים) כל אחת לחוד מן המקור העברי, אע"פ שהקשר ביניהן הוכן אל נכון. אולם באותם המקרים, שסמיכה איזו שהיא לא נקלטה אלא צורה אחת בלבד או כשלא הספיקה הדרך המקורית, העברית, להכליט את ההכרל בצורות, והנטייה נכנתה על פי הכללים השולטים ביידיש (והמקרים הללו רבים עד מאוד). קיבלנו צורות כמו "מחלוקתין" (רבים מ"מחלוקת") או להפך "מחלוקה" (כחיד ל"מחלוקות"), וכן "ציצה" במקום "ציצית", מאחר שימחלוקת — מחלוקות, ציצית — ציציות אינן נבדלות עוד ביידיש בעקבות השינויים הפוניטיים; ואם ב"מחלוקתין" סיומת הריבוי היא גרמנית, יש שנוספו גם סיומות עבריות שלא במקומן כגון "שפֿתים, טליתים" וכן "דלות — דליתים, עם האָרץ — עם הארצים, בר מצוה — בר מצוות"; אף המין נהפך לא פעם, ואפילו כשנוסף תואר עברי, כמו "טלית — קטן, קידושא-רבות, שבת שלום ומבורך" ובספרות ימי הביניים גם "מים-שְׁחור". כמו כן נסתלפה צורת הנסמך: לְשׁוֹן־קודש, חֲתָנ־תורה יוֹן־נסך. בייחוד כולטים השינויים הללו בשמות כמו "פֿנים־פֿנימער, כְּלִי־זמר — כְּלִי־מָקְרִים, שבהם הריבוי העברי לא הורגש, ונכנה ריבוי חדש, בין בסיומת עברית ובין בסיומת גרמנית; או בגזירת הנקבה בסיומת כפולה (פלונית/תא, מחותנת/תא), וכיו"ב גם "רבֿותים", כשלא הורגש לא הריבוי ולא הכינוי שיברכותי", כדרך שלא הורגש גם הכינוי, כשראו צורך להוסיף שם גוף מיוחד כביטוי "אונזערע אַבות אבותינו"; או במקום שאין הלשון העברית מסוגלת להושיט צורות ריבוי מתאימות כמו "מי שברך־ם, מנשה־ם".

מקרים אלה יש בהם כדי להאיר את התופעה הזאת של הפיכת מלים וכיטויים עבריים ליחידות כעלות אופי לא-עברי. שהרי גם אם נכנתה צורה מסוימת בלי כל תוספת לועזית (למשל כלי־זמרים), דרך הכנייה איננה עוד עברית. ואשר למין השמות, הרי מלבד מה שהוכנס כאן המין הסתמי, שאינו קיים בעברית

(דאָס פֿנים, דאָס מַח, דאָס לשון) — אנכ העוברדן, שביידית הלימאית מין זה ככעמט איננו, אין לפרשה, כאילו ניב זה של היידית יותר שמר אמונים לרוח העברית, אלא זוהי תוצאה של תהליך שני, מאוחר יותר, בהשפעת הלשון הלימאית — מלבד עצם המין הסתמי אפוא, יש שנשתנה גם מינם של השמות, על פי רוב בהתאם לאופייה החדש של הצורה הפוניטית או בהתאם למין השמות המקבילים בלשון הגרמנית. למשל: סיום הנקבה העברי "ת" נהפך לשל מין סתמי (דאָס זלוח, רחמנות, מחלוקת), מפני שהסיום "ים" כמו בגרמנית היה סימנו של המין הסתמי; לעומת זאת סיום הנקבה "ה", שנחתמף ל "י", נתחזק על ידי הקבלתו לאותו סיום נקבה ביסוד הגרמני וגרר אחריו גם סיומי שמות זכר, שנחדמו אליו לאחר התפתחותם הפוניטית (על כן "די משקה, מורא, טבע, קלי"); ובהשפעת המלה הגרמנית שחורגמה לעברית, הננו מוצאים למשל מין סתמי בשמות כגון ידאָס פֿער, ביחדדין, קבר; מין זכר בשמות כגון ידער מליח, קעות, שבת. יש שגם הרכבת הסמיכות נהפכה לגמרי לפי דרכי הלשון הגרמנית, כגון "אסתר" תענית, דירקיימלד, ישיבה-בחורים, כפי שזה מובן מאליו, בשעה שמצטרף שם עצם עברי ללועזי, למשל "דירה-גערל, קעשיני-גנב, דרשה-געשאנק". לפיכך אין גם כל חמה בכך, שפה ושם (רק במקרים בודדים!) הננו מוצאים נטיית שמות גרמניים על פי דרכים עבריות, כגון "נאר-נאָנים" על משקל "יב-רָפָנים" (להבדיל!). העוברדן, שכאן ייראה לנו אולי היסוד העברי כאקטיבי, כיוצר לגבי היסוד הגרמני, המקבל, המושפע, טפלה היא לעומת ההכרה, שגם יוצא מן הכלל זה (שאגב, מורגשת בו גם כוונה הומוריסטית ידועה) למעשה מאשר את הכלל: דוברי יידית, שבנו את הצורות באופן עצמאי, עשו זאת בדרכים לא-עבריות, ואף הכלים העבריים לא שימשו בידיהם אלא כלי שרת לנטייה הגרמנית.

ואם בשם העצם כך, בפועל על אחת כמה וכמה — הרי כאן כל הנטייה כולה גרמנית היא, ואך השורש עברי הוא; ההיפך ידוע לי רק בדוגמה "לא פֿירלתי" — וכאן שוב היוצא מן הכלל מלווה נעימה הומוריסטית. כאילו צורה מופיע השורש העברי? בפעלים הפשוטים, כלומר בני מלה אחת כדרך הפעלים האמתיים, על פי רוב זוהי צורת עבר נסחר (כגון גנבין, פֿטרין, דברין, שלמין, סלקין), והפתח המופיע כחנות היסוד איננו אלא החטפתו של הקמץ כפי הפועל בשל סתימת ההברות בעיצורים כפולים (אגב, הוכחה לכך, שמהותו של הקמץ כשל הפתח הייתה, ממש כמו בהכרה הספרדית); גם בפעלים "שחטין, מקין" השורש הוא "שחט, מקח", ונתגוון הפתח גוון הסגול על ידי ה־Umlaut הגרמני. אבל יש גם שצורת בינוני או שם הפועל נהפכו לשורש: דברין, לאמרן רודפין, פועלין, מסיחין, נהרגין. גם שם העצם משמש כשורש, בייחוד כשהפועל הלועזי, שלפיו נכנה העברי, נגזר או נדמה כגזור משם עצם, למשל "תלומין" (בגרמנית Traum — träumen, כפולנית sen — śnić), "משפטין, מוסרין, זיך חידושין". אולם גדול הוא גם מספר הפעלים המורכבים מצורה עברית סטיריאוטיפית של בינוני או שם ופועל עזר גרמני כגון: מחיר זיין, כבקר חולה זיין, נתפֿעל ווערן, מורא האָבן, קטל מאכן, תשובה טון, מלֶטֶסֶה האלטן, (גם "אַ נִיָּבֶרַח מאכן" מכיל את היסוד העברי בצורת שם). מקורם של הפעלים הללו בחרגום החורה, עפ"י משום שלא נמצאו פעלים פשוטים נאותים בלשון הגרמנית, והם נבנו כולם ע"פ דוגמת הפעלים או צורות הפועל המורכבים שבלשון הגרמנית — ואילו מקורם של הפעלים הפשוטים כדיבור היומיומי, מאכן עוד הכרלים אחרים בין שני מיני פעלים אלה: הפשוטים מכיעים

בדרך כלל פעולות מוחשיות מתחום החיים היומיומיים, — המורכבים פעולות מופשטות, מתחום התורה והמחשבה; הפשוטים מגלים התמזגות מוחלטת של היסוד העברי בגרמני, — במורכבים נשמר ריחוק מסוים ביניהם; הפשוטים נוצרו יצירה ספונטאנית ולעולם, — המורכבים יצירה מחושבת ולצורכי שעה בלבד, לשעת הלימוד; הפשוטים נאחזו כשפה באופן טבעי, על ידי עצם השימוש בשפה, — המורכבים באופן מלאכותי, על ידי שגרת הלימוד וכוותה של המסורת. כאן צריך להזכיר גם אותם הפעלים, שכל דמותם גרמנית מהורה, אבל מקורם עברי, כלומר תרגום שרשים עבריים, כגון: "קעניגן (מלך), ניגן דאס געצעלט (נטה אוהל), פֿיינד האָבן (שנא) ועוד, ובלשון העתיקה מספרם היה עוד רב יותר כגון: בעגוטן (להיטיב), איבעלן (להרע) ועוד. גם פעלים אלה מקורם בתרגום התנ"ך.

תופעה דומה נראית גם בתחום תורת המשפט. רק מלשון תרגומי התורה חדרו כמה הרגלים סינטאקטיים עבריים אל הלשון היידיש בכללה. כך בוודאי קיבלה היידיש את השימוש במקור לפני הפועל המפורש, למשל: זאָגן זאָגט ער, לעבן לעבט זי נישט. כך כנראה נוצר גם ההרגל להביא את הלוואי אחר שם העצם תוך חזרה על כינוי הידיעה (על דרך ה' הידיעה בעברית), למשל: די שטאַט די שיינע (העיר היפה). ואולי גם השימוש במילת היחס "פון" לשם השוואה (דו ביסט גרעסער פון אים) נובע מן התרגום מעברית (אתה גדול ממנו). אבל בעיקרו של דבר, הכללים למבנה המשפט ביידיש, במידה שאינם גרמניים, סלאביים הם. לבסוף, הרשוני נא, רבותיי, לסכם את דבריי:

א) היסוד העברי שביידיש נחמוג בשאר היסודות התמזגות כמעט מוחלטת, על כל פנים בשטח התהוותה הספונטנית של השפה; אמנם בשטח היצירה התודעתית ניתן לעברית מעמד מיוחד, ונשאר ריחוק ידוע בין לשון הקודש לבין יסודות החולין.

ב) היסוד העברי נקלט בתקופות שונות ומתוך סיבות שונות, ובהתאם לכך גדלה או פחתה מידת השינויים של המלות או הצורות הכודרות; לפיכך אין גם אחידות מוחלטת בהתפתחותו הפוניטית והמורפולוגית.

ג) היסוד העברי נקלט במצב מאובן לתוך מסגרת של יסודות לשוניים חיים; לפיכך לא נשמרה רוח הלשון העברית אלא בצירופים הספירואטיפיים, שנקלטו כמות שהם מן המקור, ואילו התפתחותו החפשית של היסוד העברי נעשתה ברוח היסודות הלועזיים, אף אם נעשתה מתוך חומר עברי בלבד.

ד) היסוד העברי סביל הוא אפוא בעיקרו; כמקום שהוא מופיע כגורם פעיל, יוצר, אין זאת אלא הודות להשפעתה הרבה של שגרת הלימוד, בייחוד בקשר לתרגום התורה.

ה) חשיבותו של היסוד העברי לשפה היידיש אינה נמדדת אפוא בפעולתו בתוך השפה, אלא בערכו המוחלט, בקביעתו את אופייה כשפה יהודית, בקשרו את העם אליה ובהיותו ע"י כך גורם ראשון להפעלת כל אותם הכוחות, אשר חלק להם בהתהוותה ובהתפתחותה.

ו) היסוד העברי שביידיש, בהיותו חלק בלתי נפרד של הלשון העברית בכללה, החזיר גם לתוכה גם לעברית הכדוכת וגם לספרותית ובייחוד לזו שרגילים לכנותה "לשון רבנית", הרגלים ידועים בהגייה, במבנה הצורות והמשפט — ואולם שאלה זו, שאלת השפעת היידיש על העברית, חורגת כבר ממסגרת ההרצאה הזאת.

ח ק י ר ו ת ב ל ש ו ו

דב ירדן

עיני לשון ומליצה במחברות עמנואל *

(סוף)

ב. פירושים **

1.17: „אמר עמנואל בן כבוד רבי שלמה, זכר צדיק לברכה: אחרי אשר אור האמת נעדר וכו'“.

5.17: „והאלהים נשא השר, יפה ענף וחרש מצל“.

1.18: „והעמידני על ענינים לא שצרום הראשונים, וענינים מענינים שונים, ויאמר אלי: בן אדם, בטנך תאכל ומעיך תמלא, ענינים וחידות לך אגלה, וחסבר מהם ספר בכתם אופיר לא יסלה“.

10.18: „ונבאתי כאשר צויתי וכו' וזה החלי לצשות, אחרי השעני באלהי אמן וידי לשמים פרושות. להיות עם פינו באשר נחבר, ולהורות אותנו את אשר נדבר“.

8.17: „עד אשר אמרו משוררי הזמן לנדיבותו מלוקי, ומול נדיבי עמים קרבות צרוכי“.

1.13: „אמר עמנואל בן כבוד רבי שלמה, זכר צדיק לברכה: אחרי הודות אל הסבה הראשונה וכו'“.

26.14: „ושם אתנו אחד מן השרים, חרש מצל“.

1.15: „ויאמר אלי: בן אדם וכו' לך ואספת כל מחנה שריך וכו' וספרם כל ספר, נותן אמרי שפר, כאשר ראיתי לרבי יהודה חריני ספר חברו במליצות, ובשירות נמרצות, ומשלים ממשלים שונים, לא שצרום הראשונים“.

11.16: „ואשמע אל עצת החבר, ואשאל מאת האל להורות אותנו את אשר נדבר, וזה החלי לצשות, וידי לשמים פרושות, להיות עם פי בהגיוני, ולא אכשל בלשוני“.

15.16: „קומי שירתי יפתי ולכי על כל שירות מלכי, עם כל עבר או מתעבר או מתגבר משפט צרכי“.

מתוך השוואת שני הקטעים שלמעלה, הדומים זה לזה בפתיה ובסיום ובביטויים אופייניים אחרים, נראה כי לפנינו שני ניסוחים שונים של המבוא למחברות: הניסוח הקדום הוא כנראה הניסוח השני, הקצר והסכימתי, ואילו הניסוח הראשון לפי סדרו בספרנו, הארוך, החי והרענן, המסתיים גם בשיר, הוא הניסוח האחרון, שבו ביקש המשורר להמיר את הניסוח הקדום, שלא נתקרה דעתו בו. אמנם, לסיבה מן הסיבות לא נתקיים רצונו של המחבר, ושני הניסוחים גם יחד נשארו בספר.

2.13: „אחרי הודות אל הסבה הראשונה, בלב כרצ ובנפש מתחננה“.

(*) עי' עמ' 12 וכו'.

(**) בפרק זה שובצו גם תיקוני-נוסח שנוספו לי לאחר פרסום הפרק הראשון.

בלב כורע בתפילה, על דרך הכתוב: „וַיִּכְרַע וכו' וַיִּתְחַנֵּן” (מלכים ב א יג).
השווה 21.846: „כֹּהֲנִים וּמִתְחַנְּנִים”. 24.212: „ואקד ואשתחוה אל הצביה, בְּנֶפֶשׁ
כֹּרֶצֶת ומדברת ולשון דמיה”. 18.587: „ולכן באנו עדיך בלב בוסה, בְּנֶפֶשׁ כֹּרֶצֶה
וברעיון משתטח”. ולפי זה אין הכרח בתיקונו של פריס-חורב במאמרו:
„בלב קרוע”.

11.13: „הַשִּׁירִים וְהַמְּלִיצוֹת”. מונחים קבועים ב„מחברות”: שיר (או שירה) =
שיר שקול. מליצה = פרוזה חרוזית, השווה למשל 23.373: „ומהיר במלאכת השירים
כמוהו לא ראתה עיני וכו' אכן במליצות הוא האחרון”. 25.656: „אמנם שיר
שקול לא הראני ממלאכתו, כאשר הראני ממליצותיו את כל בית נכותו”.
27.15: „והתיחדת בהם ואין זר אתך”. צ”ר: ואין לך אתך, כלשון הכתוב
במשלי ה יז.

22.22: „וכסיל אשר שלח הונו בארץ גזרה על יד איש עתי, יאמר לֶאֱחָיו
הושב כספי וגם הנה באמתחתי”. צ”ר: יאמר לֶאֱחָיו (או: אֶל אֶחָיו). על דרך
הכתוב: „ויאמר אל אֶחָיו הושב כספי וגם הנה באמתחתי” (בראשית מב כח).
וכן בשיר 16.23: „יאמר אלי אֶחָיו ראו וכו'”.

21.25: „יאמר זמן עלי אשר הם יאמרו, הם יאמרו קדש והוא בְּרִנָּצִי”.
השם הפרטי קדש בְּרִנָּצִי נדרש כאן במדרש שמות: קדש, מלשון „ולא יהיה קדש
מבני ישראל” (דברים כג יח); השווה 23.819: „ויראו עצמם קדושים והמה
קדשים”. בְּרִנָּצִי = בֶּרֶז, מלשון „נָעוּ מעגלותיה” (משלי ה ו), או מלשון „נָנוּצַ
נָנוּעוּ בניו ושאלו” (תהלים קט י). במובן: בן הנדודים, נָע ונד. השווה 15.40:
„והנני כגר בארץ וכאורח, מר צורח, מלפני הזמן בֶּרֶז, יתקלסו בי לאמר:
עלה קרח!”. 12.361: „והייתי כגר בארץ וכארח, מלפני נושי בֶּרֶז”. כעין זה
משתמש המשורר בשם הפרטי „נָנָה” לגנאי. השווה להלן. פרק ג, ההערה ל-16.805.
24.29: „אראה זמני יום ליום נסע”. כפתיחת בית ראשון. וכן בשירים:
„אראה ערגות הזמן צמחו” (19.369), „צבי החן ברקיו ממקומם” (17.372), „הה
על שדי חסד אשר צמקו” (14.382), „לא יאמרו שוא עמלו בוניך” (22.782).
השווה דוד ילין, תורת השירה הספרדית, 100—101. והשווה ההערה ל-19.134.
1.30: „ואחרי אשר התנכר לך הזמן, השקט ובטח בא אל הנאמן, ובו תהיה
נעור, כי המגור לא ידחה מה שנגזר”. הכוונה: חדל מעצב ורוגז, שהרי מילא
לא יעזרו לך, שכן אין בכוח הפחד מפני הסכנה ובכוח העצב והרוגז לדחות
את הגזרה שנגזרה על האדם, ואין לך אלא להישען על אביך שבשמים.

4.32: „כי כהתה עין ונס לחנו על חן ועל חסד אשר משחננו”. במקום
„על חן ועל חסד” כתוב בדפוס ברישא, קושטא, סטנוב (עמוד ז), למברג
(עמוד 6), ואף בכתב-יד ניו-יורק: „על חן ועל צדק”. וכן מצוי הצירוף „חן
וצדק” במקומות אחרים ב„מחברות”. השווה 8.145: „בו האמונה תהיה שרה,
חן וְהַצֶּדֶק גְּבַלְתּוּ”. 14.268: „ושירותי למיום נהיו — חן וְהַצֶּדֶק לַמֶּדֶם עֲטִיו”.
ונראה שיש לקיים את הגירסה „צדק” גם אצלנו. והכוונה היא: משחנו את החן
והצדק לשר ולנגיד עלינו. ואפשר, כמו שהעיר לי פרופיסור נ”ה טור-סיני,
כי לנגד עיני המשורר רחפו הכתובים: „הוצק חן בשפתותיך וכו' רכב על דבר
אמת ועונה צדק וכו' אהבת צדק וכו' על כן מִשְׁחָךְ” (תהלים מה ג-ח).
8.44: „פִּלְלוֹנִי הִיד הַמִּרְבָּה לַבֶּדֶק בְּנִשִּׁים”. חידוד על פי נדה ב א: „כל
היד המרבה לבדוק — בנשים משובחת, ובאנשים תקצץ”.

23,44: „ובעת יאמרו: פלוני יכין לַעֲרֹב צִידוֹ, וְעָשׂוּ אִחִיו בֹּא מִצִּידוֹ“.
 „צִידוֹ“ הראשון מלשון ציד, הוא צָד את העורבים, בחידוד על-פי לשון הכתוב
 (איוב לח מא). „צִידוֹ“ השני אולי מלשון כְּמֵאוֹת, כדרשה הידועה לפסוק „ויהי
 עשו איש ידע צִיד“ (בראשית כה כז).

4,50: „והעת חיל תלאות יִחַרְפְּנִי“ צ”ל: יִהְדָּפְנִי. השווה 21,380: „ובעת
 תלאות יִהְדָּפְנִי“ 8,680: „והתלאות יִהְדָּפְנוּ“.

16,67: „אלו לא ראינו תמר רק פעם אחד בחדש, הַשְׁתַּחֲוִינוּ לָיִי בהדרת
 קדש“. הכוונה: נשתחוה לה' לאות תודה על שיצר את תמר, ולו גם תיראה לנו רק
 פעם אחת בחודש. השווה 9,84: „בָּרוּךְ בּוֹרְאָךְ וּבָרוּךְ יוֹצְרֶךָ“ 6,95: „הצביה
 וכו' עת נחזה, יום ליום נִדְרֶךָ“ 5,188: „אל מי חודה בראותך העפרה? — אל
 עֲשִׂיָּה וְיִצְרָה“ 1,782: „ברוך אשר ככה בעולמו, אשר אצר סגולותיו במכמניך“.
 ולפי זה אין הכרח בתיקונו של אברונין במאמרו: „השתחוינו לָהּ“.

22,69: „אלו נִמְצְאוּ כל הנמצאות על יד התלמיד בעת הזמן, תהיה בְּרִיאת
 תמר בשתי עתות על יד האמן“ אולי צ”ל: אלו נִבְרְאוּ כל הנמצאות.

10,74: „שכל מציר, יום אשר צירת בַּת-גִּלְשָׁם — כל היקום הכלמת וכו'“.
 הגד, כרוב ממשח, האם השרד או המחוגה ממך גנבו, ותעשה בַּת-גִּלְשָׁם ברחת?“.
 הקושי במעבר הפתאומי, ללא כל סיבה מחייבת, מן השם „בְּרִיָּעָה“, שבו נחכנתה
 הכעורה לפני-כן, לשם „בַּת-גִּלְשָׁם“, שלא נזכר מקודם כלל, ניתן להתבאר
 בדרך חיבורן של המהברות, כפי שמגלה לנו המחבר בעצמו בהקדמתו, 14,15:
 „אמנם אני המליצות והשירים, חברתי קצתם בימי הנעורים, וקצתם בימי העדנה,
 וקצתם בימי הזקנה, לא כונתי לחבר ספר מהם“ יש אפוא להניח, כי השיר
 „שכל מציר“ נתחבר מעיקרו בלי קשר עם המליצה על היפה והכעורה, והשם
 „בַּת-גִּלְשָׁם“ רומז לאשה שהייתה בימי המחבר, אולי לבתו של אותו גִּלְשָׁם
 הנזכר לגנאי ב-25,187; 24,580. שם זה, כיוון שנקבע בשיר, קשה היה לעקרו
 משם בלי לקלקל את המשקל. מצד שני בחר לו המשורר במליצה שמות סמליים
 לסמל בהם את היפה ואת הכעורה: תָּמָר — עץ שם אחותו היפה של אבשלום
 (שמואל ב יג א), הנזכרת בפירוש ב-13,70; ובְּרִיָּעָה (הבא במקרא רק לזכר) על-
 פי: „בְּרִיָּעָה — כי בְּרָעָה היתה בביתו“ (דברי הימים א ז כג). וכן משתמש המשורר
 בשם „בְּרִיָּעָה“ לגנאי גם ב-9,489; 2,653; 17,805.

25,83: „בְּאֶשֶׁר השתיקה תוליד המות — הדבור חכמה וכו'“. הכוונה הברורה:
 בְּמָקוֹם שהשתיקה תסבב את המוות, שם הדיבור נחשב לחכמה וכו'.

2,99: „חי אני, לא אוכל בְּרָקָה“ הכוונה, כדעת ברודי והברמן: לא אוכל
 נשוא את בְּרִיָּקָתָה מפני. השווה 12,84: „הנגלו לך תלאות החושקים ילכו לנגה
 זרח, ועל דרך ארץ בְּבִרְכָּךָ“ 16,102: „עדי מה נִדְרֶךָ“ 6,198: „נִתְבָּרַח מִפְּנֵי“.
 17,649: „אני רודף אהבתה והיא תִּבְרָח“ השווה גם 2,340: „ומה יועיל בְּרָחוּ“.
 ולפי זה אין הכרח בתיקונו של פריס-חורב במאמרו: „לא אוכל בְּרָקָה =
 התנגדותה“.

27,111: „עשתה לה אפריון בנפשה החשובה, רפידתה זָהָב סודות המרכבה,
 תוכה רצוף אהבת כל שלמות“ צ”ל: זָהָב סודות המרכבה. השווה 27,345: „עשתה
 לה אפריון בנפשך החשובה, רפידתה זָהָב פרי דתה, מרכבה סודות המרכבה,
 תוכה רצוף אהבת השלמיות“.

20,121: „ובעת אל בית אחד מהם (מן הנקראים נדיבים) אבוא, דמיתי אל

יעקב העת אמרה לו לאה: אלי תבוא. הכוונה: הנני בא אל ביתם לא מרצון. אלא מתוך הכרח, כמו שיעקב, שלבו היה לרחל, נאלץ ללכת אל לאה, ששכרה אותו בדודאי בנה, השווה 12,572: „ותבל הארורה תסיתני וכו' ואם אשים מול העדן מגמת פני רעיוני, צועקת אחרי: מה לך פה העני, אלי תבוא כי שכר שכרתיך בדודאי בני”.

19,134: „יתן כימי חרפי חרפי”. כסיום בית ראשון. וכן בשירים: „אבי חכמה” (3,233), „שמעתי השכל שאל” (22,302), „יהודה את חשקי” (10,344), „אשמע דבת רבים” (16,502), „עת אחזה” (25,741), „הוי השכב על מטת שן” (20,753).

8,145: „בו האמונה תהיה שָׁה, החן והצדק גבִּלְתוֹ”. חידוד על-פי הכתוב: „ושם חטה שֹׁזָה ושערה נסמן וכסמת גבלתו” (ישעיה כח כה), ואצלנו שורה, בשין ימנית, שוכנת, כמו שהעיר ברודי במהדורתו, עמוד קלד.

1,148: „אם יהיה נביא, תהי על יד מלאך ואמצעי נְבוֹאָתוֹ, אכן נבואת המחוקק פה אל פה”. נְבוֹאָתוֹ, של הנביא, כמו שברור גם מן ההמשך.

21,153: „ויאמר השר לעיני הזקנים והחורים, שמעו נא הַמְּרִים!”. חידוד על-פי „ונקרב אל הזקנים והשרים, ואמר אליהם: שמעו נא הַמְּרִים!”. חידוד על-פי הכתוב: „ויקהלו משה ואהרן את הקהל אל פני הסלע ויאמר להם שמעו נא הַמְּרִים, המן הסלע הזה נוציא לכם מים” (במדבר כ י), שם כלשון מְמָרִים, ואצלנו כלשון מורי ורבותי.

25,163: „שנאת בעל הגרב אל הַטָּרִית”. אולי צִל: אל הַפְּרִית. מוכה השחין שונא את הבורית המגרה את פצעיו ונקה לא נתקהו.

20,174: „ובארבעה עשר בו (בתשרי) מה מעשהו? — צָרְכָּה לפני רעהו”. הכוונה, כדעת קאסוטו, 72 MGWJ (1928), 216: ערב היום הבא, ערב סוכות, כשימוש המלה ערובה בלשון דיבורם של יהודי איטליה, השווה גם ר"ש הנגיד, הלי תעש, בן תהלים, הברמן א, 24: „ואור לי ליל צָרְכָּת חג אסיפה”.

23,174: „וביום האחד ועשרים? צָרְכָּה לוֹ חֶקֶם לנערים”. לחם = מלחמה. הנערים משחקים דרך מלחמה בערבות החבוטות, חידוד על-פי איוב כד ה.

9,175: „ומה אומר אָב? — בֵּן חֶקֶם יִשְׁמַח אָב, ומה אומר המתענה בו והמסתכן? — יֵשׁ לָנוּ אָב וְזָקֵן”. להבנת העניין השווה תחכמוני ה, קאמינקא, 60: „חודש אָב וכו' ואם הוא החודש המר, אשר הלב המר, כי בו חרב הבית וכו' וזה אלף ומאה וחמשים שנים גורשנו כצפור מקן וכו' ועל כן בזה החודש נתאבל כי ארכו שניו ועיניו כבדו מזוקן, וְיֵשׁ לָנוּ אָב וְזָקֵן וכו' לכן אם לבכם בזה ידאב, שמעו בנים מוסר אָב, קחו לכם מזרק, מזהב אופיר לוטש ומורק, ושימו בו מן היין אש מלהטת, בחדרי הלב משוטטת, והיגון מקלטת, כי בן הגפנים משכיל וחכם, ולגרש היגונים חובר חברים מחוס, ובו ישכח איש יגון החודש ולא ידאב, וְבֵן חֶקֶם יִשְׁמַח אָב”. יש להוסיף, כהערת הפרופ' נ"ה טור-סיני, כי ריב"ג ואחרים פרשו מלת בֵּן בכתובים: „בֵּן פֶּרֶת יוֹסֵף” (בראשית מט כב), „ועל בֵּן אמצתה לך” (תהלים פ"ו) ועוד במשמעות גֶּפֶן. 3,176: „מה אומר המן? — לכל זמן, וזרש? — לא תקלל חֲרָשׁ!”. 13,262:

„ואם אמר: ארור המן וזרש! ישיבון: אל תקלל, דוד, חֲרָשׁ?”. נראה שהייתה רווחת אגדה כי היהודים קטעו את אוזניו של המן, מתוך נקמה באותו רשע, וגשאר המן חירש, וייתכן, כמו שהעיר לי פרום, קאסוטו, כי יש קשר בין

החירשות המיוחסת להמן ובין המנהג לאכול בפורים עוגות בצורת אוזניים, הקרויות „אוזני המן“, ובלשון איטלקית *orrecchi d'Aman*. השווה אריה מדינא, מחזה לפורים, כ"י (נזכר באגר' י"ש ריגיו כח, מובא במילון בן-יהודה ערך אָן, עמוד 131): „יום שבו שלחן ערוך ומזומן, בני ישראל הכו את המן, יום שבו עשרת בניו תלו, ואת תנוך אזניו אכלו“, ואולי קשור לזה אף המנהג שנוהגים הילדים להכין רעשנים ולהשמיע בהם קול רעש בשעה שקורא המגילה מזכיר את שם המן, ביחוד שגם כלים אלה יש שעושים אותם כמין אוזן, כבמבאה הבאה, שהעמידני עליה מר הברמן: „ובארץ ישראל וסת"מ נותנים ביד כל הילדים כמין אוזן עשויה מעץ ובעת שהילדים מסבבים אותה משמיעה קול“ (שם טוב גאגין, כתר שם טוב, קידאן תרצ"ד, תקמ"ב).

25,177: „מדוע תענוג הנפשות איננו נדרש? — כי לא פרש“. הכוונה: מדוע הכול דורשים רק את ההנאות הגשמיות, ואין דורש לתענוגים הרוחניים? והתשובה היא: כי לא פורש, כלומר, אין תענוג הנפשות מפורסם וידוע, אין האנשים יודעים את טיבו ואת ערכו, ולכן אין דורשים לו. השווה פירוש עמנואל על משלי ב ז: „יצפון לישרים תושיה, ר"ל: הוא, ית' שמו, צופן בעבור הישרים דבר נצחי ודבר שהוא יש, לא דבר שהוא הבל כקניינים הזמנים; ובעבור שתענוג הנפש הוא צפון ונעלם מעיני שכלנו ואין לנו דרך להשיגו על אמיתתו אומר עליו: יצפון תושיה, על דרך: מה רב טובך אשר צפנת ליראיך“. פירוש המשניות לרמב"ם סנהדרין פרק חלק: „כי כמו שלא ישיג הסומא מין הצבעים וכו' כן לא ישיגו הגופות התענוגים הנפשיות, וכמו שהדגים אינם יודעים יסוד האש לפי שהיותם ביסוד המים שהם הפכו, כן אינו נודע בזה העולם הגופני תענוג העולם הרוחני“. רש"ט פלקירא, המבקש, כג: „ואמר החכם: וההמון מפני שלא טעמו לעולם התענוג הגמור הנקי, אשר הוא תענוג השכל והפעלים השלמים, הם בורחים אל התענוגים הגופנים, חושבים שהם התענוגים הנבחרים יותר מזולתם“.

6,185: „ו(מה אומר) התופר האכזר? — קָחַח בגדו כי צָרַב זר“. הכוונה: קח את בגדו, כי צָרַב (מלשון: „צָרַב לאיש לחם שקר“, משלי כ יז) הוא הזר, חפצו של הזולת, חידוד על-פי משלי כ טז.

7,185: „ובן מנבל אב? — צָשָׁרָר מוֹאֵב“. מוֹאֵב = מן הָאֵב: הבן הרע שולל וחומס את אביו.

14,186: „מי הם בנות הבליעל? — אשר לא כרעו לבעל, ואשר מדרך האמת נטת? — יונה או תר לחטאת“. הכוונה: צנועה כיונה או כתור ביחס לחטאת, שאינה חוטאת.

16,195: „וכאשר ציר רעבון הדבורים חבש“. הכוונה: חבש את שָׁבֵר רעבון הדבורים, זימן לדבורים את אוכלן, השווה: „לכל צירי יחבש“ (תחכמוני נ, קאמינא, 423), „ותחבושת לצירי“ (דברי הימים של יהודי מצרים וא"י ב, יעקב מן, 263), 8,200: „צַת ישקט, צַת ידוד“. פָּצַם ישקט ופָּצַם ידוד. השווה ההערה 2,379-10,221: „ונחרטתי חרטת הבתולה אשר הערה במקרה איש מקורה, אבל מה אעשה — ובני עדתי, אמת, לא ישקלו כסף מחירה“. נראה שעמנואל מתכוון לשמות כב, טו: „וכי יפתה איש בְּתוּלָה אשר לא ארשה וְשָׁכַב עִמָּה וכו' קָסַף יִשְׁקָה כמהר הבתולות“. כלומר, בני עדתי אינם רוצים לקבל את האחריות למעשיי הרעים, ואין אפוא כפרה לחטאיי.

6,223: „ונפשנו אשר היתה לאמה הָרִי כמה — הָלֵא נקרא דרורה“. הָרִי=זֶה. השווה גם 5,436: „ולו שמעת השיר אשר חברה עליו, תתמה לתקף מליו, שמעתי הָרִי שנה ועדין אזכרהו“. 12,438: „נשאני הָרִי כמה ועדין לא ידעני“. 5,547: „ולא ראיתי שירה כשירך עז אוזרח, וכמעט הגבול עוברת, רק שירה ראיתיה לכל השירות חודרת וכו' ראיתיה הָרִי ימים ושנים“. 17,564: „חבר לי שיר על אהבת יעלה עדינה, לא ראיתיה הָרִי שנים עשרה שנה“. 2,565: „מה ערבה שנה בחלום הראתה אלי צביה לא ראיתיה הָרִי שנים שנים עשרה“. 21,574: „חשקתי בשכבר אחת מבנות הנדיבים, והיו דדיה לי ערבים וכו' ועתה נתחלפה השטה, ויצא לי חוח תחת חטה, כי הָרִי חדש ימים נפלה למטה“. 6,596: „והָרִי כמו עשרים שנה חברתי שתי קינות“. 16,800: „ומן הדברים הרעים אשר אחרי המות קראוני והחלוני, הוא שְׁהָרִי כשתי שנים שני אנשים הבהלוני“.

9,224: „שניהם למדו חכמה יונית ומשם כרתו להם וּמוֹרָה, וּמִיָּהֶם שחוק אל הכסילים ועל דרך אמת המה כפירה“. אולי צ"ל: כרתו להם וּמִיָּהֶם, בחידוד על-פי לשון הכתוב, כלומר, למדו משם את מלאכת השיר, וכמו שהוא ממשך: „וּמִיָּהֶם שחוק וכו'“. השווה גם טדרוס אבו אל-עאפיה, הנגעה המארה, ילין א. 182: „ויכרתו משם וּמִירֹת“.

24,231: „ואיכה, דוד, בְּדָבָר נִצְלִינוּ תהי נפש דבר יִצְרָה מִיָּהֶה“. נראה שהכוונה: איך תָּמִיר הנפש את דבר ה' (בהבלי העולם הזה), בְּאִמְצָעוֹת השכל, שהוא יתרוננו על כל חי. השווה גם 2,316: „בְּמָה נִצְלִיָּתָּ“. ואין הכרח בתיקונים שהוצעו על ידי קאסוטו (MGWJ 72 (1928), 216): „דבר יִצְרָה“, ועל ידי וִיָּה (MGWJ 73 (1929), 304): „בְּדָבָר נִצְלִינוּ“ (מלשון נִצְלִים, סמל החמריות!). 3,235: „כי נעכרתי עַד זכרתי חמדת לבי וסגלתו“. צ"ל: עַת זכרתי. וכן ב-4,236: „הה לברקיו כי האירו עַד כי גלו לי חמדות“, צ"ל: עַת כי גלו לי. השווה בפרק א הערה ל-16,28. וש' אברמסון (לשוננו יא, 56–57) סובר כי השתמשו המשוררים ב"עַד" בהוראת „עַת“.

16,242: „ואם למדת הפרשה עֲבָרִי“. נראה שהכוונה: חומש במקורו העברי. מקרא, להבדיל מתרגום (קרוב לשימוש המלה „עֲבָרִי“ באידיש). השווה 4,807: „לא רצה לדעת מן הפרשה רק המדרש — וְעֲבָרִי ומפורש, וכל דבר שכלי כים נגרש“, וכפירושו של ש' ברנפלד במאמרו על עמנואל הרומי (בני עליה א, 113): „ועברי“ — כלומר המקרא, „ומפורש“ — כלומר הפשט הפשוט.

25,242: „ובעשותך צָמִיד וְתָמִיד עַל מִשְׁקֶל עוֹלָמִית“. כלומר, הוא חרו „צָמִיד“ ו„תָּמִיד“ עם „עוֹלָמִית“, כמבטא האיטלקים המחליפים ת' רפה בד', השווה לעיל בפרק א הערה ל-16,28.

19,246: „ואם אתה בחכמות מְרַגֵּל חָרֵשׁ וכו'“. כלומר, חוֹשֵׁף סודות החכמה. וכן ב-24,562: „אברם חשבתו אב המון — הוא תרח, ולבתך תתיו מְרַגֵּל חָרֵשׁ“, הכוונה: נתתיו לבתך כאיש נבון, יודע סודות.

12,251: „שברו חביות הספרים, בני, אל תִשְׁלֹו“. הכוונה: אל תשבו קְשָׁלוֹה. אל תתעצלו. ואולי פירש כן המשורר גם בדברי הימים ב כט יא.

8,289: „רב המתעסקים בלמוד אינם עושים הפעלים התמימים וכו'".
 אולי צ"ל: ואינם. השווה גם ההערה למקום זה בפרק ג.
 8,290: „כמו שיש מן החולים מי שאינו מרגיש בחליו ויאלץ = וישתוק, לא יתאונן על חוליו.

13,292: „היש גנות כאיש ישתה וישכר ויתגל בתוך אהלה, ונשיו ופילגשיו תרחצנה במים מבושיו ומחי קבלו". להפיג שכרותו. השווה 11,702; 26,708.
 9,330: „ידעו זה (אם האשה תלד זכר או נקבה) הרופאים המבינים, ונתנו בדבר עשרה סמנים וכו':

- אותות העבר הזכר הם: (א) יפי מראה הפנים.
- (ב) השד הימני הוא גדול. (ג) דפקי הימין איתנים.
- (ד) גידים שתחת הלשון מצד ימין הם רעננים.
- (ה) גידי הצד הימני הם מן האחר (ברישא וקושטא: האחד) עשר מונים.
- (ו) שחרות פטמת שד הימין, (ז) בכרה קלה, (ח) רבת אונים.
- (ט) ונוזילת דם מנקב האף הימני — אות על בנים.
- (י) ושכן העבר בימין — הוא הטוב שבסמנים.

השווה ר"מ אלדבי, שבילי אמונה ה א: „כתב אריסטו כי (י) כשכובד העובר או התחלת תנועתו הוא בצד ימין — הוא זכר וכו'. או (ט) תשרה חתיכת לחם בדם נדותה ותאכילנו לכלב, אם יאכלנו תלד זכר. כתב אבוקרט כי (ב) המעוברת מנקבה דדה של שמאל עבה משל ימין, ואם מזכר — הוא להפך. (א) גם כשהיא מעוברת מזכר — פניה צהובים, ומנקבה — זעופים. (ו') גם אם תשים מחלבה בכלי של מים וישקע — הוא זכר, ואם יצוף למעלה — נקבה. (ח?) גם הזכר יחליש האשה יותר וכו'. (ז) אמנם תהיה יותר חמה וקלה לחום הזכר וקלותו. גרשון בן שלמה, שער השמים ח: „(ב) ואם תתעבר האשה מזכר תראה בשד הימני כי יתגדל ויתנפח יותר מן השמאלי וכו'. והמעוברת מזכרים תשקוטנה מהר מן הכאב ההוא וממחשך העינים הן (א) במראה טוב, והן (ז) זריזות וקלות התנועה וכו'. (י"א) והזכר מתנועע בבטן אמו יותר מן הנקבה. (י"ב) והאם תמלט ממנו מהר בעת הלידה. (י) וכשהיא מעוברת מזכר יתנועע לצד הימני וכו'. ואריסטוטלוס נתן אות אחר בספר בעלי חיים כי (י"ג) כשהעובר זכר יהיה רוב חלב בשד הימני. הספירה בשיר של עמנואל והספירה-ההתאמה אצל אלדבי ואצל גרשון בן שלמה הן שלי. התאמה זו מבארת את הסימן ז אצל עמנואל על ידי הסימן ז אצל אלדבי ואצל גרשון בן שלמה, ואילו בסימן ח — אם אמנם אין השיר לקוי בחסר — צריך אולי לקרוא עליפי ההשוואה: רבת אונים, כלומר, חלשה. הסימנים ו' וט' של אלדבי וכן י"א, י"ב וי"ג של גרשון בן שלמה אינם כלל בין סימניו של עמנואל. עובדה זו, והקושי בהנחה כי הביטוי הקצר „בכרה קלה רבת אונים" מכיל בתוכו שני סימנים, מעידים אולי על כך, כי חסרה שורה בשיר שלפנינו, אולי בין המלים „הימין" ל„בכרה", באופן שמשורה אחת נשמט הסוגר ומן השורה האחרת הדלת (בכתב-יד ניו-יורק חסרה כל השורה „גידי... מנים"). „מן הקאחד עשר מונים" יתבאר אולי: עשר לעומת אחד, פי עשרה. השווה 19,220: „וערך חשקן היה בעיני למול חשקי קאחד לעשרה". ואולי צ"ל: מול האחד.

15,345: „ולמלאת משבצות הקנקנות מטוב מציאות העליוני". צ"ל: הקנקנות. השווה 5,587: „ובמלאותו משבצות הקנקנות".

10,348: „בחדרי גלגלי היכלו נצקה החכמה לפנים“. אולי צ"ל: בחדרי צפצפי היכלה נצקה. השווה 4,88: „אני בצללי היכלי מסתופפת“. והשווה הערה למקום זה בפרק א'.

1,361: „כשמוע השר השירים והמליצות וכו' חשב היותם מעמד שכל וכהם לא היה ולא יהיה“. 9,373: „גם שכלך מעמד לכל שכל“. 14,551: „היא לתבונה אם וכמעט מעמד שכל חשבתיה וגם נבצרת“. פירוש עמנואל למשלי ה (עמוד 27): „מעמד השכל והעניין שאין השכל האנושי מגיע אל ידיעתם“. מעמד השכל = גבור השכל.

5,371: „ואיך אקריב לפניו את קטרת ונפית לכל רכזים ופשקים“. ונפיתם = ונפיתו, מלשון „כל צוריו נפית בהם“ (תהלים י ה), „נהפחתם אותו“ (מלאכי יג). 9,371: „ולו פגע זמירו את לשונות נשיאי המליצה – החריקם“. חידוד על-פי: „נהחרים ה' את לשון ים מצרים“ (ישעיה יא טו).

2,379: „לא ידעו כי תוך ומרמה מלאו חוכם וגבם אהבה חשקו. עת – יעלונו עד שחקים, עת – כטיט חוצות המונים ירקעו ישחקו“. הכוונה: אין האנשים יודעים כי הימים צופנים רע בקרבם, אף כי למראית עין פנים שוחקות להם, פנים ירימו אותנו עד לשמי מרומים ופעם ירמסו את המוני העם כטיט חוצות. לשימוש עת (ביחיד) בהוראת פעם (ביחוד בצרוף עת... עת, על דוגמת: „עתים חלים, עתים שוטה“, ראש השנה כח, ועוד) השוהר"ש הנגיד, הים ביני ובינך, בן תהלים, הברמן ב, 115: „ואנוס עת ואיקץ עת“, הוא, בן קהלת שכ, ששון, שג: „אני כשמש אשר עת תאיר לרואה ועת תלהט בשרו“, רשב"ג, עלי גזעה, ביאליק-רבניצקי א, 168: „עלי גזעה משחקת כמו ברק וברקת, אשר תראה אדמה עת, ועת אחר ירקרקת“ (דוגמה זו מסר לי מר י"ד אברמסקי). הוא, אתן לאל, שם, 180: „עת תעמד בהן ועת נחסרת“ (דוגמה זו מסר לי מר ש' אברמסון). ריה"ל, לא חכמו ימים, זמורה ב, 32: „די להיות בן איש כוכבים אשר עת יגבהו מרום ועת ישפלו“, ראב"ע, אחד לבנים, סתומים וחתומים, הברמן, 21: „מי איש אלהים אבל לא כל עת, ועת איש אלילים“, שם, 22: „עת יאריך, עת יקצר נפשו, כמו איש התלים“, אלעזר בן יעקב הבבלי, אהה כי שפלו, ברודי, יא: „וצאתם משבי לשבי בבינות ערבים עת, ועת בינות אדמים“, הוא, זמן אם עמך, שם, יז: „ודע כי הזמן יהדר פני איש עת – ועת יכלים“. השווה גם נ"ה טורטשינר, לשוננו י, 40 והערה ל-8,200; 12,706. 12,379: „לא האמנתי כי חצצי הזמן ילכו כהיום עד אשר יברקו, באו תמול חציו בטרם נחזה ברק ומפותם מאד עמקו“. צ"ל: יפו כהיום (וכן כ"ג וסטנוב, קיט), בהתאם למשקל הדורש במקום זה שתי תנועות (–נ) ולא תנועה ויתד (–נ), וגם „ומפותם“ שבהמשך רומז על כך. השווה גם 19,423: „ומחצצי עיני לא נקתה“. עד אשר = בטרם, חצי הזמן פגעו בטרם יהיה ברק, האסון בא פתאם, בלא אות המבשר את בואו, והלשון מושפעת מן הכתוב: „וירם אלהים חץ פתאום היו מפותם“ (תהלים סד ח).

5,380: „הנה פרת, מיום דמעי נבקעו, לא נבעו מימיו, אבל עקקו“. הכוונה: מיום אשר נבקע נאד דמעי פרחו מימי נהר פרת, מבושה או מקנאה, ולא נבעו כלל; זרם דמעותי גבר על זרם נהר פרת.

11,380: „לו רחמיק, הגביר, התאכזרו, אוצי לבכיי ילעגו ישחקו“. צ"ל: או לו לבכיי ילעגו, כלומר, דומה הדבר כאילו רחמיק, אתה הגביר, התאכזרו

אלי, או כאילו ילעגו וישחקו לבכיי. לשימוש ב"לו" בהוראת "כאילו" השווה 10,121: "לו יולדתך היא יולדתי, כי לבך הוא כלבי". 5,122: "לא מלבי שמחת גילי, לו לב עבדך חוץ מקרבו". 1,237: "לו חבר מכל הלבות, כי כלם באים בבריתו". 21,654: "צדו צעדי ועצמי נפזרו, לו בעשא אבי ואמי גמר".

24,389: "אָבִי, אָבִי, כְּתֹר רֹאשִׁי, הֲלֹא קָרָאִי? לְשִׁפְךָ עָלֶיךָ אֶת מְרִירוֹת נַפְשִׁי". רמז למה שאמר ב"26,388: "קָרָא לִי עֲשֵׂה אֲנֹשִׁים מְטוֹבֵי הָעִיר וְכו' לֵלַכְתָּ עִמּוֹ עַד קֶבֶר אָבִיו קְדוֹשׁ, רִכְבוּ וּפְרָשׁוּ, כִּי שָׁם יִשְׁפָּךְ עָלָיו אֶת מְרִירוֹת נַפְשׁוֹ". השווה גם 21,684: "אֵיךְ לֹא קָרָאת אוֹתָנוּ וְכו' לְשִׁפְךָ עָלֶיךָ אֶת מְרִירוֹת נַפְשׁוֹ". 6,397: "וּאֵף אִם אַתָּה בָּנוּ — שִׁמְעָה חֲרַפְתָּךְ: זִנְתָה אִמְךָ, הוֹבִישָׁה הוֹרְתְךָ". נראה שצ"ל: וּאֵף אִם אַתָּה בֶּן אֲשֶׁתוֹ (וְכֵן סִטְנוֹב, קֹדֶר), כְּלוּמָר, מוֹדִים אֲנַחְנוּ בְּכֶךְ שֶׁאַתָּה בֶּן אֲשֶׁת, אֲבָל אֵינְךָ בָּנוּ, כִּי אִמְךָ הִרְתָּה לְזִנוּנִים.

1,399: "וַיֹּאמֶר הָשֵׁר: הִידְעָה מֶה עֲשָׂה אֲפִרִים הַבּוֹגֵד מִהוֹנֹה". הַכוֹוֹנָה: בְּהוֹנֹה. השווה 25,288: "אֵין רַע וּמֵר כְּמִי שִׁידַע הַטּוֹב וְלֹא יַעֲלֶה מִמֶּנּוּ פַעֲלָה", כְּלוּמָר, לֹא יַעֲלֶה בּוֹ פַעֲלָה.

10,400: "וְלוֹ שְׁתָּקוּ הָאוֹיְלִים וְהַחֲסִרִים, יִשְׁמְרוּ מַחֲסוֹם לִפְנֵיהֶם הַשְׁכוּרִים וְכו' אִזְנֵתוֹ מִיָּם הַמַּחֲלֶקֶת". צ"ל: וְשָׁמְרוּ מַחֲסוֹם, וְכֵן שִׁיר מִן, מִבְּחַר הַשִּׁירָה הָעִבְרִית בְּאִיטָלִיָּה, קִנָּא.

1,407: "וַיֹּאמֶר הָשֵׁר: אַחֲרֵי אֲשֶׁר מִדְּרָכֵי הַפְּרִישוֹת לְמֵאֵס בַּחֲבֵרֶת בְּרוּאִים וְכו' אִם נִצְטָרֵךְ לְהַנִּיחַ חֲבֵרֶת הַיִּפּוֹת", צ"ל: אֶזְנֵתוֹ נִצְטָרֵךְ (וְכֵן סִטְנוֹב, קֹדֶר).

17,421: "וְאֵת מוֹל נִשָּׂא אֲשֶׁה נַעֲרָה". נראה יותר נוסח כ"נ: לְאֵשָׁה.

16,423: "רַדְפְתִּי הַצְּבִיּוֹת וְכו' וְשִׁפְתִּי לִי מֵהֶם עֲדָרִים (כ"נ: וְאֵשִׁית לִי עֲדָרִים)". צ"ל: וְאֵשִׁית לִי מֵהֶם עֲדָרִים, עַל דְּרֹךְ הַכְּתוּב: "וְנִשְׁתָּ לֹא עֲדָרִים לְבָדוֹ" (בְּרֵאשִׁית ל מ).

21,430: "וְכִבֵּד הַשָּׂנִים". לְכֹן הַשָּׂנִים. השווה 4,731: "וְכִבֵּד הַשָּׂנִים חֶשֶׁךְ מִשְׁחֹרֶת". טְדֵרוֹס אֲבוֹ אֶל-עֲאִפִּיָּה, צְבִית חֶן, יִלִּין ב א, 1: "וְשִׁנְיָהָ כְּמוֹ כְּרָד לְבָנִים". השווה גם 15,431; 23,467; 19,777; 8,778; 8,781; 6,782; 4,785; 19,785.

12,431: "חֵי תִלּוּיִים בַּעֲגִיל אוֹזְנִיךָ, כִּי אַחֲזָה בּוֹ מַעֲשֵׂה מַעֲרִים". הַכוֹוֹנָה: מַעֲשֵׂה מַעֲרִים, עַל-פִּי מֵאֲמָר: "עֲשֵׂה קִבִּים מַעֲרִים יִרְדּוּ לְעוֹלָם, תִּשְׁעָה נִטְלָה מַעֲרִים" (קְדוּשִׁין מִט:). כְּלוּמָר, אֵת מִצּוּדָת אֵת לְבִי בַּעֲגִיל אוֹזְנִיךָ כְּבַמַּעֲשֵׂה כְּשִׁפִּים. השווה 18,785: "לֹא אֲדַע בְּמֶה תִּצּוּדוֹן אֵת לְבַב חֶשֶׁק, הָאֵם הוּא עַל בְּרֵד שִׁנִּים וְכו' וְאֵם הוּא בַּעֲגִיל אֲזָנִים". רִשְׁבִּיג, מִי זֹאת כְּמוֹ שֹׁחַר, בִּיאִלִּיק־רַב־נִיצְקִי א. 60: "אֶךְ אֵהָא מַעֲשֵׂה בֵּה וְאִינָה מַכְשֵׁפָה".

3,432: "כִּי מִי יֵאִיר הָעֵדֶן בִּי אִם יִפִּי עֵינִיָּה, וְמִי יַחֲדֵשׁ שֵׁם הַשִּׁשּׁוֹן בִּי אִם אוֹר פְּנִיָּה, וְמִה יַעֲשׂוּ הַנִּפְשׁוֹת הַקְּדוֹשׁוֹת אִם לֹא יִרְאוּ שֵׁם זֹהָר יַפְעָתָה, וְמִי יִסְפֵּד בַּעַד הַחוֹשֶׁקִים בִּי אִם דְּמַעְתָּה, אֵן יִהְיֶה תַחֲנוּת הַלְּבָבוֹת הָעֲדִינוֹת בִּי אִם עַל הִרְיָה וְעַל גִּבְעָתָה". 2,612: "מִי לִקְחוּ בִּי אִם הַיּוֹצֵרוֹ מִבְּטָן לַעֲבָד לֹה".

12,661: "בְּמִי נִתְפָּאֵר בִּי אִם בּוֹ, וְמִי יֵאִיר אֶל עֶבֶר פְּנִינוּ בִּי אִם אוֹר כּוֹכְבוֹ, וְמִי יַעֲלֶה עַל רֹאשׁ שְׁמַחְתָּם וְזוֹלָתוֹ יוֹדְעִי טוֹבוֹ, וְמִי יִקְרַב בִּי אִם שְׂרֵבִיט זֹהָבוֹ, וְמִי יִרְשֵׁשׁ הַקְּמִים עַל עַם אֲדָנִי בִּי אִם חֲרָבוֹ". 6,670: "מִי לִקְחָם בִּי אִם יוֹצֵרָם, מִי אִסְפָּם בִּי אִם צוֹרָם, מִי הַפְּקִידִים בִּידְךָ בִּי אִם הָאֱלֹהִים". 2,674: "מִי יַעֲמֵם הַזֶּמֶן כְּבֹד תְּלֹאֲתוֹ, אִם לֹא אֶל הַנּוֹדֵעַ בַּגְּבוּרֹתָיו, הַיַּעֲמֵם אִישׁ כְּלִי הַכְּבָדִים, בִּי אִם עַל הַגְּמִלִים הַנִּכְבָּדִים". בִּי אִם = זִוְיָתָה, אִם לֹא. בְּמִקְרָא־בֹא, "בִּי אִם" לְרֹב אַחֲרֵי

שלילה, והמשורר משתמש כאן בשימוש הנדיר בכתוב: „מי עור פי אם עבדי“ (ישעיה מב יט), ואולי גם: „הגיד לך אדם מה טוב ומה ה' דורש ממך פי אם עשות משפט“ (מיכה ו ח).

2.442: „וַיִּצְטָר מֵהֶם לְרֹאשֵׁינוּ עֲטוּת“. נראה יותר נוסח כ"נ: „וַיִּצְטָר מֵהֶם לְרֹאשֵׁינוּ עֲטוּת, הַשּׁוּוּה 24,606: „וּאֲנַחְנוּ עֲטוּת לְנוּ עֲנָדְנוּךָ“. 6.672: „וַנַּעֲדָתִיו עֲטָרָה לְרֹאשֵׁי“. 3,811: „וּבִמָּה נַעֲדָה עַל רֹאשֵׁינוּ עֲטוּת“. 12,843: „חִי אֲנִי כִי עֲטָרָה לְרֹאשֵׁי עֲנָדְתִּיךָ“. על-פי איוב לא לו: „אֲעֲנִדְנוּ עֲטוּת לִי“, ברכות יז: „יוֹשְׁבֵינִי וְעֲטֹרוֹתֵיהֶם בְּרֹאשֵׁיהֶם“.

15.448: „וַיַּעַן בְּעַל הָאִשָּׁה הַנִּרְצָחָה“. כלומר, האשה אשר חֲשָׁקָה חֲשָׁקִים, על דרך הכתוב: „וַיַּעַן הָאִישׁ חֲלוּי אִישׁ הָאִשָּׁה הַנִּרְצָחָה“ (שופטים כ ד).

6.455: „וּכְמָה מִן הַחֲכָמִים הַמַּחֲכָמִים וְכו' אֲשֶׁר הָיוּ עַל לֹחַ לֵב הַזֶּמֶן חוֹתֵם וְהַחֲשֵׁק עֲצָם רְאוּתָם, עַד טַח מְרֹאֵת עֵינֵיהֶם מֵהַשְׁכִּיל לְבוֹתָם“. נראה שצ"ל: „הַחֲשֵׁק עֲצָם רְאוּתָם, מִלְשׁוֹן „הָרְאוּת בִּארְבוֹת“ (קהלת יב ג), „וְנִעְצָם אֶת עֵינֵיהֶם“ (ישעיה כט י). הַשּׁוּוּה שורה 18: „וְהַשֵּׁעַ וְעֲצָם מְאוּרִי לְבָבִי“. והשווה הערה ל-17,567 ובפרק ראשון הערה ל-23,746.

10.455: „וּמִשְׁנָה קֶצֶף לְקַחוּ בִידֵם“. חידוד על-פי: „וּמִשְׁנָה כֶּסֶף לְקַחוּ בִידֵם“ (בראשית מג טו).

19.467: „וַיֵּשֶׁא הַשֵּׁר עֵינָיו, וַיֵּרָא גּוֹפָה נֶחֱמַד לְמִבְטָיו, וְכָל אֲשֶׁר בָּה שׁוֹכֵן לְשִׁבְטָיו, כָּלֵלִיו וּפְרִטָיו“. לְמִבְטָיו = לְמִרְאֵיו, על דרך הכתוב: „נֶחֱמַד לְמִרְאֵה“ (בראשית ב ט). הַשּׁוּוּה גַם אֶת שִׁמּוֹשׁ הַמֶּלֶךְ „מִבְט“ ב-10,399; 7,406; 20,453; 11,674. ואין הכרח בתיקונו של פריס-חורב במאמרו: לְמִבְטָיו.

4.468: „מָה אִמְרָה עַת אַחֲזָה מִמַּעַל יַפְעַת תְּמוֹנֶתָךְ אֲשֶׁר זִוְרַחְתָּ, אֲבִיט אֵלַי אֶרֶץ—וְשִׁמָּה תֹאזֶת נַפְשִׁי כַּאֲשֶׁר תִּבְעַר וּמִתְלַקַּחְתָּ, אֲמַנֵם, לְגִדֹל מַעֲלַתְךָ, יַעֲלֶה, תִּקְרָא יַחֲדִיתִי שְׂאוֹל מִתַּחַת“. חידוד על-פי: „שְׂאוֹל מִתַּחַת תִּקְרָא לֶךְ“ (ישעיה יד ט), והכוונה כאן: בגלל מַעֲלַתְךָ אֶפְסָד לְשִׂאוֹל לִי אֶת הַחֶלֶק הַתַּחְתּוֹן. הַשּׁוּוּה בַתְמוֹנָה הַדּוּמָה ב-9,130: „אֵךְ לְכַבֹּדְךָ, עֲפָרָה, אֶקַּח לִי הַמָּנָה הַעֲלִיזָה“.

12.476: „וַיִּבֶךְ הַשֵּׁר עַל צִרַת הַגְּבִירָה וְכו' וַיִּתְפַּלֵּל עַל הַיּוֹנָה מִמַּעַי הַדֹּאגָה, וַיֵּשֶׂא מִשְׁלוֹ וַיֹּאמֶר:

עֵנִיָּה שְׁבִיָּה, נִהַר צָר בְּזָאָה	אֵלֵהֶם, בְּעֵזְרִי, נִחֵה אֵל מְחוֹנֶךָ
תְּלוֹאֶת תְּלָאָה — טְלָאָה, תְּלָאָה,	אֶקְלָה הַמָּקָה וְזָמַן צַד לְכַמָּה,
לְמוֹרֶךָ, לְדִמְיוֹן זָנָב הַלְּטָאָה,	וְצֵת הִיא רְמוֹסָה בְּרִגְלָיו — תִּתְלַךְ
וְשִׁבָּה בְּמוֹתָה בְּרִיאָה בְּרִיאָה,	וְלֹא חֲלָתָה יוֹם וְזָמַן נַע הַרְגָּה,
תְּמוֹרֶת רְפָאָה רְפָאָה רְפָאָה.	כְּבוֹדָה אֲשֶׁר נִחֲלָתָה וְשִׁבָּה —

השיר דבק בקושי עם הסיפור על „צרת הגבירה“, אך כבר לימדנו המשורר בהקדמתו לספר, כי חיבר את שיריו בהזדמנויות שונות ולא כיוון לחבר ספר מהם (השווה הערה ל-10,74), ואף כאן נראה שלא חובר השיר מעיקרו אלא על גורל עם ישראל בגלותו. וזה פירושו: מחוץ, ארץ הבחירה, על דרך הכתוב: „וַיִּנָּחֶם אֵל מְחוֹז חֲפָצִם“ (תהלים קז ל). שְׁבִיָּה, בת ציון השבויה בין העמים, כצירוף הידוע אצל רשביג (שביה עניה, ביאליק-רבינצקי 5), בְּזָאָה, צירוף שני פסוקים: „כִּי יָבֹא כְנָהֵר צָר“ (ישעיה נטיט), „אֲשֶׁר בְּזָאוּ נְהָרִים אֶרְצוֹ“ (ישעיה יח ב), הַמָּקָה, על דרך הכתוב: „אֲכַלְנוּ הַמָּקָנוּ מֶלֶךְ בָּבֶל“ (ירמיה נא לד), וכעין

זה אומרת הגבירה ב"20,438: „אָכְלֵנִי הַמֶּלֶךְ, כאריה כן טרפני“. עד לְכַמָּה, הרבה פעמים. תְּלֹאֶת תְּלֹאֶת, למודת צרות, אשר התלאות תלויות בה. טְלָאָה, הזמן בילה והזקין אותה, כאילו טלאה בטלאים. תְּלָאָה, תלה אותה. בְּנִגְלִי, של הזמן, אף-על-פי שהזמן הרע רומס אותה ברגליו, ונדמה שכבר מתה, ראה זה פלא. עדיין היא חיה וקיימת. לְמוֹדָהּ, לְמוֹל האלוהים, על דרך הכתוב: „והתודה השנית הַהִלָּכָה לְמוֹל“ (נחמיה יב לח). השווה 11,494: „אם השמאל אל, לימין הַזְּכוֹת הָמָּה לְמוֹל“. ואף בדיואן של אלעזר בן יעקב הבבלי, בלחיי, ברודי, 1: „ואל ל...ל כוכבי זבולך בכל יום הולכים פעם ובאים“ מסתברת הצעח ההשלמה של פרופ' נ"ה טור-סיני בטופס שלו: „ואל לְמוֹל כוכבי זבולך בכל יום הולכים פעם ובאים“. הַטְּטָאָה, שהיא מפרכסת, אף-על-פי שמתזוים את ראשה, כנזכר גם בדברי המשנה: „בהמה וחיה וכו' הותזו ראשיהם, אף-על-פי שמפרכסים—טמאין, כגון זָנָב שֶׁל הַטְּטָאָה שהיא מפרכסת“ (אהלות א ו). כאן הרעיון המרכזי של השיר: עם ישראל חי וקיים לעולם, כסנה הבוער באש ואיננו אוכל, וכלו של שדרה שאינו כלה. יום, ביום שהזמן הרע הרג אותה—אף לא חלתה. וְשָׁבָה, וחזרה להיות אחרי מותה יצירה חזקה, והמשורר מסיים בתפילה לאלוהים: לְבִיָּדָה, בת-המלך הכבודה, תואר-כבוד לישראל. אֲשֶׁר נִחְיָתָה, אשר חלתה. וְשָׁבָה, וחזרה לאיתנה. תְּמִוּרָת רָפָאָה, תמורת רפיונה. רָפָאָה רָפָאָה, רפא נא את המשולה למתה, מלשון: „מתים בל יחיו, רָפָאִים בל יקומו“ (ישעיה כו יד).

8,484: „אתה שמת מגמת פניך בראותך קצין או שר וכו' לדעת מדותיו וטכסיסיו וכו' וקניניו ונכסיו וכו' וברבורי אבוסיו וכו' וינשפיו וטוסקיו, ורְחִמְיוּ ופְסִיזְיוּ, ותרניו ונסיו וכו'“. בכל הדפוסים הקודמים ואף בכתב-יד ניו-יורק כתוב: „ורחמיו ופניסיו“, וכבר העיר פריס-חורב במאמרו כי „ופניסיו“ אינו מתאים לחרוז. ואולי צ"ל: וְנִבְרָתוֹ ופְרָדְסִיו, על דרך הכתוב: „עשיתי לי גִּזְרֹת ופְרָדְסִים“ (קהלת ב ה). השווה גם 22,798: „עשיתי לי גִּזְרֹת ופְרָדְסִים, וכנסתי לי גם כסף וזהב ועשר ונכסים, וברברים אבוסים, ואת תפארת העכסים“.

10,487: „והספות והמזרקות והמזמרות, והמלקחים והנרות“, בכי"נ: „וְהַפְּרָח והמלקחים והנרות“, ונראה עיקר, על דרך הכתוב: „וְהַפְּרָח והנרות והמלקחים“ (מלכים א ז מט).

8,491: „ועתה חוסו על נְדִיב אשר התגלגל עליו אופן הגלגל וכו' ואל תחמלו על איש יְשָׁנָה דָּתוֹ, שיוירד עַל פִּי מְדוּתָיו“. הכוונה: חוסו על נדיב (בשם זה מכנה עמנואל את עצמו) וכו' ואל תחוסו על איש שְׁנֵי־לֵב הִנָּחַן שינה את דתו, כלומר, הורידו מגדולה לשפלות, כפי שבאמת נָאָה וְנָאָה לָו, וכן בשורה 13: „חוסו על נדיב התגלגל עליו גלגל עם טרדותיו, אך לא תחמלו על עשיר שיוירד עַל פִּי מְדוּתָיו“. השווה גם 24,173: „והאיש שואל שאלותיו, ואני עונה עַל פִּי מְדוּתָיו“. 11,186: „מדוע שָׁנָה הִנָּחַן דָּתוֹ? — מכעס בניו ובנותיו“. 4,248: „ושמן הענוה על הראש שיוירד עַל פִּי מְדוּתָיו“. 4,252: „ואני עונה אותו תעתועים עַל פִּי מְדוּתָיו“. 10,493: „לא חנם שָׁנָה הִנָּחַן דָּתָהּ, רק עַל פִּי מְדוּתֶיהָ“. 21,660: „דינו במה שראינו מחמודותיו, מלבד שמן הענוה שיוירד עַל פִּי מְדוּתָיו“. 25,809: „מלבד שאר חרדותיו וטרדותיו, שסובל עַל פִּי מְדוּתָיו“. חידוד על פי תהלים קלג ב.

10,498: „בנים גדלתי ורוממתי ונשאתי טרחם, וְקָרַבְתִּי אֲלֵיהֶם בְּקָרְחָם“. 6,499: „זה משכרתי חלף כי כן קָרַבְתִּי לָהֶם יוֹם בָּרְחָם“. 26,835: „ויהי בשמעי זכרתי מעלת דניאל אחי, אשר הנחני בדרך אמת וישר את ארחי, ואשר קָרַב

אֲלֵי בְּקָרְחִי. על דרך הכתוב: „ולבני ברזלי הגלעדי תעשה חסד והיו באכלי שלחןך כי כן קָרְבוּ אֲלֵי בְּקָרְחִי מפני אבשלום אחיך” (מלכים א ב ז). והרעיון הוא כעין 17,503: „לֹא דִי שְׁלָא הִיוּ בְּצָרְתִי קְרֹבִים”. 19,684: „אשר היית בָּצַת צָרְתִּנוּ קְרֹבָה”. כלומר, עזרתי להם בעת צרתם.

16,498: „הודעתי בעמים צָנָם, וכי הם יָתֵר הָנָזָם”. חידוד על־פי הכתובים: „אתה האל עשה פלא הודעת בעמים צָנָה” (תהלים עז טו), „יָתֵר הָנָזָם אכל הארבה” (יואל א ד). ואצלנו „צָנָם” = עזות פניהם, חוצפתם, יתר הָנָזָם = גִּזְמִינִים ושקרנים, כנאמר להלן 18,503: „שדברו עלי פְּזָבִים”.

22,503: „בני נָתָן, בני נבל בלי שם”. נראה שצ”ל: בני נָתָן (וכן סטנוב, קנט), כינוי־לזול, מלשון: „כל הַנְּתִינִים ובני עבדי שלמה” (עזרא ב נח, ועוד). השווה גם 4,57: „תעגבנה לְנִתְיָנִים”.

22,519: „ובאנו בעול־מנו סכלים, וישבנו פה מִתְרַשְׁלִים, ונצא ממנו מְקַרְחִים, דחופים ומבהלים”. השווה מוסרי הפילוסופים א יג: „אבל אדע שבאתי בעולם הזה מוכרח וחיייתי בו משתומם ואצא משם בעל כרחי”. יוסף כספי, דברי חכמים בנחת נשמעים, הברמן, מנחה ליהודה, 181: „יצאתי לעולם מוכרח, וחיייתי בו נבון, ואצא ממנו עצב”. ואולי צ”ל גם אצלנו: וישבנו בו מִתְרַשְׁלִים, וכנראה הושפעו הפתגמים מאבות ד כב: „שעל פְּרָחָה אתה נוצר ועל פְּרָחָה אתה חי ועל פְּרָחָה אתה מת וכו’”. לשימוש בצורה „מְקַרְחִים” השווה גם 8,147: „כל המצוים מלבדו הם מתפעלים סרים למשמעת, חשים ומגבלים ומְקַרְחִים הם לעבד איש איש עבודתו” (למובאה זו הקבל, לפי זָנָה, תרביץ ה (תרצ”ד), 337, את פירוש המשניות לרמב”ם לפרק חלק לפי הנוסח שנדפס במקראות גדולות: „כי כלם מוגבלים ומוכרחים על פעולתם ואין רשות להם ולא חפץ אלא רצונו ית’”). 1,558: „וזאת חלקה מְקַרְחֵת”. חובות הלבבות, סוף שער הפרישות (מובא על־ידי זָנָה, שם, 333): „והתרפה להם (העולם לפרושים) וימצאוהו מוכרח” (במקור הערבי: مملوّة, כלומר, כפוי, אנוס). ולפי זה אין הכרח בתיקונו של פְּרִיס־חורב במאמרו: „מוברחים”.

20,527: „והטוב שבחצים (צריך) לנוצה”. בקצה החץ היו מצרפים, כידוע, נוצה כזנב, להגדיל את מהירותו (עד היום משמש בכתב סימן החץ כזה «»—— המזכיר את עוקץ החץ ואת זנבו המנוצה). וכן פירש הנגיד „הברו החצים” (ירמיה נא יא) מן „יאבר נץ” (איוב לט כו). כלומר: האברו, עשו אברה לחצים, „כי החץ ידביקו בו אברת העוף כדי שיעוף במהרה” (לשון ר’ יצחק בר אלעזר בספר הרקמה שלו, כת”י, ערך אבר, מובא על ידי ש’ אברמסון בפירושו לבן־משלי שצו, עמוד 387).

5,535: „וממעלת הסבל כי בו תקציף השנא, וְהִסְכֵּל עַל הַדָּאָה וְאָגַת הַמִּקְנָא”. הכוונה: בסבלך והבלגתך על הדאגה — תגרום דאגה לשונאיך ולמקנאיך, שציפו לראותך מיצר על צרותיך.

8,537: „הדת מנהג יְנִהֲנָנוּ מִלֵּךְ חכם בידעתו”. צ”ל: יְנִהֲנָנוּ (וכן סטנוב, קעא). השווה 17,536: „והדת מנהג וכו’ יְנִהֲנָנוּ המִלֵּךְ”.

17,538: „ומבחר השירים אשר הוא כַּף בְּשָׁנָיו, וְהַמְגָנָה בהם אשר ימות בטרם מות אדניו”. הכוונה: השיר המעולה נשאר תמיד, כביכול, צעיר לימים. לצירוף „כַּף בְּשָׁנָיו” השווה 7,53: „ידאג פן תתפתה עת היא כַּפֹּת שָׁנִים”. על־פי המימרה הידועה: „ויקראו לפניו אברך, זה יוסף שהיה אב בחכמה וְכַף בְּשָׁנִים”

(ספרי דברים א. וכעין זה בראשית רבה צ). לרעיון השווה: „וימות בן-בני ובנו זקנים, ושיחי אחרי מותם יָדִים” (ר״ש הנגיד, הכימים, בן תהלים, הברמן ב. 12). „וטרם ילדו כרו קברים לשיריהם ועמהם טמונים” (רשב״ג, עטה הוד, ביאליק-רבניצקי א. 97). „וימות – ויחיו אמרי פיו, והוא יבלה – ויתחדשו כל יום נְעוּרִים לאמרותיו” (תוספת בכתב־יד פרמה לשיר „בשם אל” לרמב״ע, ברודי, באור לדיואן, תנב). ועיין עוד תרביץ יד (תש״ג) עמוד 30 (בראון) ועמוד 215 (אברמסון).

21.539: „אמנם הפקדתיך על הצדק ועל הַיִּשָּׁר, ובדרך חכמה הוריתיך הדרכתיך במעגלי יִשְׂרָאֵל. צ״ל: על הצדק ועל הַפֶּשֶׁר (וכן סטנוב, קעב). השווה 9.518: „בקשת למצא דברי חפץ וכתוב יִשְׂרָאֵל, ולהדבק בדרכי הענוה וְהַפֶּשֶׁר”. 5.543: „כל הגוים אין נגדך, אפס נחשב פֶּגֶר כתושב”. על דרך הכתוב: „כל הגוים כאין נגדו מאפס ותהו נחשבו לוֹ” (ישעיה מ יז). והכוונה הברורה: כל הגוים הם כאין נגד האלוהים, אין הבדל בין הגר ובין התושב, כזה כן זה נחשב כאפס בעיניו. וכנראה צ״ל: גֵּר כתושב, לשם המשקל (וכן הברמן, ברן־יחד, קיד). 23.543: „רכב שחקים, אות ברית בי שתה, יצרי אזי מטהרו השבת וכו׳ חרפת עבדיך לעדות היתה יום יום בפנינו חֲתוּמֵי מִטָּה”. חתומי מטה = מולים. חידוד על־פי הצירוף השגור בנוסח שטרות: „יודעים אנו, עדים, חֲתוּמֵי מִטָּה”. 4.549: „ירדן תעודות, מה לך תסב אחורנית וְדָמִיתָ קָיָם פֶּגֶרְתָּ”. צ״ל: וְדָמִיתָ, כלומר, וְהָיָה דָמִיתָ בגדלך לים כנרת. השווה 22.437: „נבקעו ענני דמעותיה קָיָם פֶּגֶרְתָּ”. רשב״ג, תריבון איש, ביאליק-רבניצקי א. 125: „והומה בבכי תמיד כאלו פָּרַת עֵינָיו וְכָנְרַת במעיו”. 11.550: „אשאף כעבד צל וְדָמִיתִי למו הרה אשר כל יום וליל סופרת”. צ״ל: וְדָמִיתִי.

4.553: „היה תמול השיר דברו נעלם אף מעלתו מאנוש נסתרת, גם המליצה נסתרה לא ידעה איש, היתה הַעֲזָקִים שׁוֹקֶרְתָּ”. על דרך הכתוב: „ושוכר כסיל וְשׁוֹכֵר עֲבָרִים” (משלי כו י). והכוונה אולי: היא שוחקת ולועגת לכל אדם, כדברי עמנואל בפירושו למשלי: „ושוכר כסילים, אומ׳ כי הוא שוכר הכסיל ושוכר העובר על דבריו, כלומר שהוא שׁוֹחֵק וְלֹעֵג לכל אדם ונוצח אותם והם נמשכים אחר רצונו כעבדים או כשכירים”.

17.567: „ועל הכל הִנֵּה צָרוֹת רָאוֹת הכלה ועיניה תרוטות”. אולי צ״ל: ועל הכל הִיוּ צָרוֹת רָאוֹת הכלה, כלומר, צָרוֹת עֵינֵי הכלה החולות עלו על כל הַצָּרוֹת. השווה שורה 9: „הִיוּ לָנוּ הקטטות והכעסים, וְצָרוֹת כִּמִּים לִים מכסים”. והשווה הערה ל-6.455.

2.568: „אמרו וְיָבֶרֶךְ בכפתור ופרח, הקדים אביהו וברכו בסנפר”. אולי צ״ל: וְיָבֶרֶךְ, כלומר, המסובים חשבו כי אביו של החתן וְיָבֶרֶךְ אותו בכפתור ופרח. השווה 14.567: „וכאשר הגיע התור, קָבַרְךָ החתן בפרח או בכפתור, ראינו מעשה לסתור, כי אמר אביו אחרי רבים להטות, וברכו בשנים עשר פרוטות”.

9.568: „ורציתי שתחבר שתי שׁוֹרוֹת”. שתי שׁוֹרוֹת ממש, שכן השיר שחיבר והבא בסמוך מורכב באמת משתי שׁוֹרוֹת: דלת וסוגר נחשבים כשורה אחת. ואין הכרח בתיקונו של פד־יס־חורב במאמרו: „שתי שׁוֹרוֹת” (ואינו דומה ל-21.576: „חבר לי שתי שׁוֹרוֹת”, שהן שתי שׁוֹרוֹת ממש: 23.576: „וואת היא הַשִּׁיחָה האִימה וכו׳”. 5.577: „וואת היא הַשִּׁיחָה הַאֲחֻרָנָה וכו׳”).

4,588: „ואקום קל חיש ואחבר לִי זה השיר וכו' ויקחהו האיש וכו'." צ"ל:

ואחבר לו.

15,588: „וחשב בשכלו גֶּאֱנוֹחַ הזמן נמיכות". נראה שצ"ל: גֶּאֱנוֹחַ.

14,590: „ומִדְּיוֹ יפשיטהו". צ"ל: ומִדְּיוֹ יפשיטהו (וכן כ"נ וסטנוב, קצא).

כמו בהמשך, שורה 22: „הורדתי מעליו עֲדִיו". השווה גם 24,588: „תפשיט וכו' את עֲדִי וכו'". ר"א קליר, איכה ישבה חבצלת, קינה לתשעה באב: „ומִדְּיוֹהָ הפשטה".

17,623: „ויגש השמונה עשר ויאמר: אדני שמעתי שאמרים הרבנים, בכל

עת יהיו בגדיך לבנים, ואנה הניחו הצבעים המשעשעים וכו' ואען ואמר וכו' הלמד במלת לבנים היא לשמוש, ופרשו אנשי התבונות, כי המלה מגזרת, ויולד בנים ובנות, וְאָמַר הֶחָכָם: אם תחפץ להרבות הונך, שמר שמירת הכלי קנייך, ועשה מבלויי בגדיך לבניך". וְאָמַר הֶחָכָם "אצלנו אינו נוסח פתיחה למאמר חכמים, אלא פירושו: וכה כוונת דברי שלמה, החכם מכל אדם, בכתוב „בכל עת יהיו בגדיך לבנים".

17,625: „ועל כן זה הפסוק (הוי כל צמא לכו למים) כתוב בְּמִגְלַת אֵיכָה".

נימוק בדוי, הבא לחזק את תירוצו של עמנואל לשואלי הבורים כי „בְּתִשְׁעָה בָּבֶל הכתוב מדבר". מראי-מקומות ואף נוסחאות בדויים, שעמנואל ממציא לו כדי להתל בשואליו, מבלי חשש להתבדות על ידיהם, רבים במחברת הכ"ב. השווה למשל 12,627: „ואען ואמר, בָּנִים (במקום: קָנִים!) תעשה את התבה' פֶּךְשׁוֹ הַגְּאוֹנִים, שהוא מבושרם כי בהיותם בתוך התבה דחוקים ומענים, ישרצו בגדיהם בָּנִים!"

24,633: „ואני לא אדע את פֶּשֶׁר הדבר וְשָׁבְרוֹ". נראה יותר נוסח סטנוב,

רג: „את מִסְפֵּר הדבר וְשָׁבְרוֹ", על דרך הכתוב: „את מִסְפֵּר החלום ואת שָׁבְרוֹ (שופטים ז טו), השווה גם 20,651: „את מִסְפֵּר החידה ואת שָׁבְרָה".

26,633: „אמנם ראיתי וראו האנשים בְּעֵינֵיהֶם". נראה שצ"ל: בְּיָמֵיהֶם (וכן

סטנוב, רג), כמו בשורה 24: „כי לא ראיתי בְּנִי ולא ראה אדם בְּדוֹרוֹ".

11,651: „הנני בצל אילן התפוח הזה אתלונן וכו' בזאת תבחן וכו' אם

תאמר לי דברים אמתים, כמספר התפוחים אשר בו נִתְתִּים". צ"ל: אשר בו נִתְתִּים (וכן סטנוב, רז), מלשון: „כי שם ארם נִתְתִּים" (מלכים ב ו ט).

10,653: „אמנם הזקן הכביד עֲלָיָה (סטנוב, רח: עולין)". צ"ל: עֲלָיָה, על דרך

הכתובים: „אביך הִכְבִּיד את עֲלָנִי" (מלכים א יב י), „על זֶקֶן הִכְבִּידָה עֲלָהּ מאד" (ישעיה מז ו).

9,662: „ושאלתך, השר הנכבד, מורנו רבי שמואל, מאתנו, ליעץ אל הנכבד

אחיק פלא זמננו, לשוב מהר אל מחוז חפצו, אל נוהו ואל ארצו, אף על פי שהשאלה היא לנו נִגְדִית, למעלת הנזקין נשום להם בעידי עידית". השווה פירוש עמנואל לתהלים סט כ (Perreau, חוברת XXXIII, חלק IV, עמוד 65): „נִגְדִידָה כל צוררי, כלומר, צוררי הם נִגְדִיִּים לָךְ ועושים נִגְדִּי רצונך". חוד חידה ומשול משל, הברמן, סיני כו (תש"י), 6: „והמחשבה נִגְדִית לדבור מר ממות".

14,674: „כי מעלת החכם להאיר הזמן האפל, ולחדש נגה בערפל, ולהיות

אברהם בימי אמרפל, ובימי בָּחַן עֲפָלָה". חידוד על-פי: „עֲפָלָה נִבְחַן היה בעד מערות" (ישעיה לב יד), כלומר, להיות בימי מָסָה — בְּמִבְצָר איתן.

3,676: „עפרתך, הצבי, תעבר לפני במחול, וְשִׁלְחָתִי לָהּ (כ"ו: לך) ברכות כחול". נראה שצ"ל: וְשִׁלְחָתָהּ.

16,676: „אבי, התחממה על אשר עשקוך הימים, ולא חתמה איך יעשקו השמש במרומים, וישוב — אחר היות זהרו מאיר — קודר, ואחרי הגלותו — נִסְתָּר חֲדָרָה". הכוונה: בזמן הליקוי הופך השמש להיות קודר, ואולם אחרי שהוא נִגְלָה, כתום הליקוי, הוא שב לאיתנו וְחֲדָרָה כֵּל נִסְתָּר.

13,683: „אי, אשת נעורי, ביד מי הנחת נערי, אשר טִפְּחָתִים ואשר רִבִּיתִים, אשר עמלת במ ואשר גִּדְּלָתִים". הכינוי בפעלים „טִפְּחָתִים, רִבִּיתִים, גִּדְּלָתִים" הוא כינוי הנוכחת: אַתְּ טִפְּחָת אֹתָם וכו'.

21,685: „במסתרים תבכה נפשנו לראש אשמרות, על אשר לא זכינו להיות על פני אמנו בהפרדה, לנוד לה ולספדה, הוי אם והוי הודה, כראוי לכבודה, ומה מאד חָטַאתָם, אשר לא קראתם, לנו לשפך את נפשנו, אל חיק אמנו". נראה יותר נוסח כ"ו: „ומה מאד חָטַאתְכֶם כְּבֹדָה, אשר לא קראתם לָנו, לשפך את נפשנו, אל חיק אמנו".

23,690: „זאת נִתְּלִית צֶלְ שֶׁכֶר לֹא יוֹסִיף". חידוד על-פי: „ולא נִתְּלֶוּ צֶל שֶׁכֶר יוֹסִיף" (עמוס ו ו), והכוונה: היא דואגת ומשתדלת לחסל את הרעה. 4,701: „וכל איש יעשה יינו מוֹלִין". כבר העיר הברמן כי צ"ל: יִינוּמְלִין, במלה אחת. ואולי צ"ל: יעשה יינו יִינוּמְלִין, על דרך: „אבל עושין את הַיֵּין יִינוּמְלִין" (תרומות יא א).

12,706: „צַת יתנודד, צַת יתגודד". הכוונה: פָּעַם יתנודד, פָּעַם יתגודד. השווה הערה ל-2,379.

1,707: „לו היו העבים יין או שכר ממטירים וכו' לא יִרְאֵנִי המשבריים". צ"ל: יִרְאוּנִי (וכן סטנוב, רכג). כמו שהוא ממשך ברבים גם בהמשך: „אף לא קִיְנוּ גן עדן, רק להיות בים נִקְבְּרִים".

4,712: „אומר היין: אין לתמוה אם יקיאני ילוד אשה, בעל נֶפֶשׁ קְדוֹשָׁה, אחרי שהדג הקיא את יוֹנָה על היבשה". הכוונה: האיש החסיד, בעל נפש קדושה, מואס ביין הַרְבֵּמֵי, שכן הקיא גם הדג את יונה על היבשה. דרש יוֹנָה מלשון הַיִּנְיָה. השווה 1,767: „אין לתמוה אם הדג הקיא את יוֹנָה על היבשה, כי אחרי היות דגים בית צֶדֶק היה להם הַצֶּדֶק לְמִרְשָׁה". לְצִירוֹף „נֶפֶשׁ קְדוֹשָׁה" השווה 5,432; 4,623; 18,667; 4,684; 9,831.

10,712: „אומר היין: אני שותה בכפל רסני אכבוש, וליפיי ערום יראני ולא אבוש, ולזה לא אשאל בגד ללבוש". הכוונה: אני כובש את השותה בכפל רסני, אני מושל בו, ואין אני בוש להיראות ערום בכוס של זכוכית. השווה 22,715: „אומר היין: בהיותי בכוס זכוכית אשרי, כי בו יראו פני ואחורי, ולא אירא פן יראו בי ערות דבר ושבו מאחרי". 3,722: „ולהראות העמים יפיי על גלדי שק לא חפרתי, ערום יראוני לא אבוש, לא חפרתי כי נהדרתי".

19,712: „אומר היין: אֶנְכִי (מלה זו נשמטה בטעות, ויש להוסיפה, על פי ישעיה נד טו) בראתי משחית לחבל וכו'". הכוונה הברורה: היין אינו מביא לעולם אלא צרות ופגעים. השווה גם 1,425: „ועשו בעיני שפוטים וכו' כי אנכי בראתי משחית לחבל". 7,814: „כי הוא בן מנבל אב, נברא להיות משחית לחבל". 22,713: „אומר היין: המים בסופה ובסערה דרכם ומפחדם אישים ירהו,

והמנהג כמנהג יהוא, באלהא דסנינא להוא". הכוונה: הנני נשבע בשם אלוהים, ששונא אני אותם, את המים.

16.716: "אומר היין: מי שלא ראה הצביה שכורת, ומיד החושקים בקרת, לא ראה מעולם אש בנעורת". בקורת, מבוקרת על-ידי החושקים, החושפים את צפונותיה. השווה 18.186: "מה עשה הספר בבית הגבירה?—ראה ויספרה, הכינה וגם הקרה". אש בנעורת, על-פי מאמרם: "אפשר, אש בנעורת ואינה מהבהבת?" (סנהדרין לו.).

4.719: "אומר היין: מחרפת המים על גחונם ילכו, וממעלה אל מטה ימשכו, ועמי קברים ובאו וממקום קדוש יהלכו". הכוונה: אפילו המתים יעורו משנתם ויקימו לריח היין. השווה 4.721: "יאמר יין: עז אזורתי, לפגרים נפש החזרתי וכו' היו שוכני עפר יום על לבם טל אורות המטרת". וכעין זה 23.429: "ואם אל ארץ תביט (היפה) תקיץ ישיני אדמת עפר".

19.729: "לא חשבתם ולא חשבנו, כי הזקן ישיבנו כאשר שָׁבְנו". נראה שצ"ל: "ישיבנו כאשר שָׁבְנו, כלומר, הפכנו לאשר הפכנו להיות. השווה בהמשך 23.730: "מה נדבר ומה נצטדק והיעלות החשוקות שָׁבו מיד הזמן עשוקות וכו' והבנות העליצות וכו' שָׁבו כאבני גיר מנפצות וכו' וְשָׁבו הפנים היפֹת צַמֹּת וכו'". 6.731: "ושפתות השושנים נהי נהיה נְנָהוֹת". צ"ל: "נָהוֹת, על דרך הכתוב: "נָנְהָ נהי נהיה" (מיכה ב ד).

4.732: "והגבירות מעשי ידי אמן וכו' יִסְתֵּר בהם הזמן והדמן". אולי צ"ל: יִשְׁחַק בהם הזמן (וכן סטנוב, רל). השווה 7.25: "שִׁשְׁקָתִי (כן צריך לומר, ולא שִׁשְׁקָתִי, כנדפס) על הזמן והיום בי שוחק".

21.733: "איך שָׁב אמל ראש ככרמל דלות ראש נִשְׂאת חֲמָשָׁן". נראה יותר נוסח סטנוב, רל: "נִשְׁאָרו חֲמָשָׁן, וכפירושו של י"ח טבירוב, אוצר השירה והמליצה, 182: "רק החמש נשאר מקוצותיהן". השווה בשיר זה 13.735: "נִשְׁאָר בלהן זעון ועקן". 20.735: "נִשְׁאָר תחת זמרן יקשן".

20.740: "שמה עבדים מאדוניהם חפשים ושם פָּהָה אֶמֶת נִגְעָם". צ"ל: פָּהָה, כניקודו של ברודי, מבחר השירה, שו. והוא על דרך הכתוב: "והנה פָּהָה הַנֶּגַע" (ויקרא יג ו. נו). והכוונה היא: ושם נרפא באמת נגעם, כפי שמפרשים גם את הפועל "כהה" בכתוב "אין פָּהָה לשברך" (נחום ג יט), לתפקיד המלה אֶמֶת במקום זה נזכיר את דברי משה בן עזרא: "שהמשורר יכניס מלים מיותרות לתוך הבית, כדי שיתקיים המשקל וישלם השיר, וההוספה הזאת תתן לוית חן לבית. המשורר הערבי אומר: נשבעתי בכבודי אמת שלא יתנגד להם עד שבטן הרוחה יתנגד לשער. הרי המלה, אמת' לא נאמרה אלא בשביל המשקל והמשורר הוסיף בה תוקף לכונתו ויפי לשירו" (שירת ישראל, שער מלים מיותרות בשביל המשקל, הלפר, קפג). השווה גם 9.73: "אך מעשי עפרה, אֶמֶת, יצאו עם כל צבא מרום ואילי שחק". 22.218: "ילדתך תעודת אל וטרם ילדתך, אֶמֶת, היתה עקרה". 12.221: "אבל מה אומרה, ובני עדתי, אֶמֶת, לא ישקלו כסף מחירה". 24.366: "אחרי בלוחו היתה אל הזמן עדנה וצרותיו, אֶמֶת, נשכחו". 5.368: "הוא מעדן כימה יקשר, גם כסיל שירי עליצותיו, אֶמֶת, פתחו". 9.368: "וילבבו אותי בשירים נמלצו, לבי בטוב לקחם, אֶמֶת, לִקְחוּ". 16.369: "אין לי בעולמי לבד שירך אשר בו כל תלאותי, אֶמֶת, הודחו". 13.495: "הוא ממרור עם לענה הרוני, עד ממצוא חפצי, אֶמֶת, נואשתי". 1.788: "וירבה אשמיו וחטאת

עלומיו כחול יסוספר, אָמַת, לא יכילם. "והשב לו, אָמַת, מנחה שלוחה" (ריה"ל, גביר תורה, זמורה ג, 152). "בכל לבי, אָמַת, ובכל מאודי אהבתיך" (ריה"ל, בכל לבי, זמורה ה, 228). "נחנו, אָמַת, זרע קדוש אל חי הלוקחים דתו למורשה" (תחכמוני מא, קאמינקא, 323). "אם בעלי משרה כמו עין – אתה, אָמַת, להם כמו אישון" (תחכמוני נ, קאמינקא, 398). "אני – מחלה ונעה שם בנתי, ושם בני, אָמַת, מחלון וכליון" (אברהם בן יצחק בדרשי, נודו לנפש, ברודי, מבחר, רצח). מלת-מלאי "קלאסית" אחרת היא: "הָכִי", השגורה מאוד בשירת ספרד, ושגם משוררנו משתמש בה, כמעט בלי שום הוראה מיוחדת. למשל 13.81: "יבקעו כל מעינות דמעה עדי ארץ ושמים, הָכִי, ידמעו". 16.229: "בבקרנו, הָכִי, נציץ ונחלף ולערב, הָכִי, נשכן חררה". 11.263: "לדעתה יצאו ידי גדודים ועד בקר, הָכִי, נרוה בדדים". כן משמשת בתפקיד זה המלה "הָלָא", למשל 26.145: "עמו, הָלָא, עצה ותושיה". 20.218: "ידעתך, אבי חכמה ומוסר ולנדיבות, הָלָא, ראש ועטרה". 23.222: "ידיהם יזלו גשמי נדבות ורגליהם, הָלָא, רגל ישרה". 25.228: "ואתה לזמן נר מערבי ולעדה, הָלָא, שמשה וסהרה". ולפעמים מרחיב המשורר את המשפט על ידי הוספת שם הגוף, גם כשאין צורך בהדגשה מיוחדת, כדי להרוויח יתד (אָנִי), או תנועה (הוּא, הֵם). למשל 13.25: "אראה, אָנִי, נכאב ויומי רד מאד". 15.25: "אראה, אָנִי, תבל וידה תחזיק בכנף מעיל הודי ויקרע". 16.26: "ואהיה אמון, אָנִי, אצל אמון". 8.221: "ומי יתן ויכלתי לכבות, אָנִי, נרה וגחלתה וזכרה". 2.513: "אראה, אָנִי, המן ואראה השליו". 15.525: "ביום שבותי, אָנִי, מרעיד ומשמים". 10.95: "מה חכמו צבאות גדודי מעל אם עוררוך, הֵם, עשות תפארת תבנית כבודם לעמד בינינו". 10.219: "עך ישתחוו, הֵם, ממקומם וישימו באפך קטורה". 1.373: "פגעו בשכלי מלאכי שירתך, הנם לנפשי, הֵם, כסות עינים". השווה גם דברי דוד ילין, גן המשלים והחידות ב ב, XXIII, על מלים וזעירות מיתרות.

15.742: "ומה עוד יהיה הלב עקש, לשכח המות אשר לא ישכחהו וכו' ואם לא ישימהו לעמת רעיוניו, לאות על ידיו ולזכרון בין עיניו". צ"ל: ואיך לא ישימהו. 23.742: "ידי זקן ושבה עצבוני, קָחִי מָרְו (סטנוב, רלד: קָחִי קָרְו)". צ"ל: קָחִי מָרְטו, על דרך הכתוב: "גוי נתתי למכים וקָחִי מָרְטִים" (ישעיה נ ו). 1.747: "ועטרות קָחִי (סטנוב, רלו: לבי) אענדנה". צ"ל: ועטרות קָי אענדנה, על דרך הכתוב: "אענדנו עטרות קָי" (איוב לא לו).

24.752: "אשר כל הנשון יקָא אוחה וחי". צ"ל: ונקָא, על דרך הכתוב: "והיה כל הנשון ונקָא אתו וחי" (במדבר כא ח).

6.761: "ושנים עשר נשיאים קָצַמְתָּם יחולו במחולות". חידוד על-פי: "שנים עשר נשיאים קָאמְתָם" (בראשית כה טז). וסטנוב, רמ, גורס: לאמתם.

5.762: "יאמר טלה: עליתי למעלה מכוכבי אל בעֻנְתִי, ולא עזרני אל זה קלותי". צ"ל: בעֻנְתִי, כלומר, בסיבת מידת הענווה שבי. השווה 6.763: "כמה גדולה מדת הַעֲנָנָה, שהרי קדם טָה במזלות לכל בצִי העצם והגאווה". וכן מנמקים בהמשך גם מזלות אחרים את עלייתם השמימה במידות טובות שיש בהם: "יאמר שור: עליתי אל השחקים בסבת עֵץ סָבִי, ולא עזרני אל זה גבורה היתה לי" (כלומר, בסיבת מידת הסבלנות שבי (השווה ספר שעשועים ז, דודון, 76: "הגבורה לאריה וְהַסָבֵל לְשֹׁר"). "יאמר תאומים: הייתי בשחק בסבת קָאָנָה". "יאמר דגים: לא העלני אל השמים רק הַשְתִּיקָה" (לדגים אין קול ו).

- 11,762: „יאמר סרטן: הייתי בשמים להיות לרשעים תְּכָנִית, להסב את לבם אחורנית“. תְּכָנִית = דוגמה, כי הסרטן הולך אחורנית. השווה גם 12,763: „אין לתמה אם נדיבי עמים ילכו קדורנית, אחרי היות סרטן בשמים וחזור אחורנית“. 22,766: „אין לתמה אם היפה כלבנה תחזור אחורנית לעת זקנה ותקטן, אחרי היות בית לבנה סרטן“. והשווה גם את המובא בהערה ל-4,767.
- 1,764: „לא ידעה נפשי איך עלו הדגים בשמים, עד ראיתי כוכבים כדלי יוצאות לשאב מים“. הכוכבים אשר במזל דלי, בשאבם את המים מן הנהר, העלו גם את הדגים השמימה. השווה שורה 5: „ראיתי בשחק דלי ואין בור ואין מים, ואולי כי הוא לדלות ולהעלות נפש הצדיק בשמים“. השווה גם 18,175: „מה אומרת בתולה? — ופרשו השמלה, וכוכביה אשר בשמים? — יוצאות לשאוב מים“.
- 4,767: „אין לתמה מן הירח אם הוא לפעמים במהלכו נָזֹר, שהרי ביתו סרטן והוא אחורנית נָזֹר“. צ"ל: והוא אחורנית חוֹזֵר, לשם החרוז. השווה גם את המובא בהערה ל-11,762.
- 12,769: „ועתה הואֹל וחבר עֲלִיָּה שיר וכו' ואקום ואחבר עֲלִיָּו זאת השירה“. צ"ל: ואחבר עֲלִיָּה, כמו לַמַּעֲלָה: „ואחבר עֲלִיָּה“.
- 23,769: „ואמרו: מה טבם? עניות: מה טובם“. כלומר, מה טובים הם! כִּלְשֹׁן הכתוב: „מה טובו ומה יפיו“ (זכריה ט יז). והמשורר מרבה להשתמש בפסוק זה (2,112; 21,262; 11,660; 11,831).
- 2,770: „ואלו דום שמש ואיש חשך ימש תצו היפה — מאמר אסתר קים“. הכוונה: אילו צוותה היפה שהשמש יעמוד דום ושכל איש ימשש באפלה, היו מקיימים את פקודתה. השווה 10,769: „ולו תאמר: שמש בגבעון דום וירח בעמק אילון, לא תמצא נגע וקלון, וכל אחד מהם מאמר אסתר קים“. 24,553: „לו תאמרה: שמש בגבעון דום וירח — לקולך שמרו משמרת“.
- 5,773: „העביר שכלו לתאותו, וירעשו הרים מַנְעֲנָתוֹ“. צ"ל: מַנְעֲנָתוֹ, לשם החרוז, ועל דרך הכתוב בתהלים מז ד.
- 17,776: „ובְּמָרוֹם המעלות נצבה“. צ"ל: ובְּגֵרָם המעלות (וכן סטנוב, רמה), על-פי מלכים ב ט יג.
- 8,781: „וְהָאֵשׁ תזרח ותערב בפניה“. כבר הוער בפרק א (עמוד 28) כי צ"ל: וְהִשְׁמֵשׁ תזרח ותערב בפניה. השווה גם 17,128: „ולחיה כל הָאֲרִיִּים במ תזרחנה במ תערבנה“. 15,211: „ושור שֶׁמֶשׁ בְּפָנֶיהָ מצחק“.
- 1,795: „ושם כל הנביאים אשר נבאו בְּצַעֲרִי“. צ"ל: בְּבָצֵל (וכן כ"פ), על דרך הכתוב: „והנביאים נבאו בְּבַעֲלִי“ (ירמיה ב ח).
- 1,798: „ראיתי איש היה מאילי הארץ וכו'“. השווה 2,573: „יש בשכונתי זקן מלא ימים וכו'“.
- 3,799: „אמרתי בלבי בְּשָׁמַיִם אעלה“. צ"ל: הַשָּׁמַיִם (ישעיה יד יג).
- 10,799: „ולא היה לי בן ובת וכו' ולא קרוב אשר לראות טוב בְּטוֹבִי איחלִי“. צ"ל: בְּטוֹבוֹ.
- 25,799: „וְחִלְזִנִּי שקופים אטומים“. צ"ל: וְחִלְזִנִּי (מלכים א ו ד).
- 13,813: „כי הוא אֶסֶף כל חרפה וגנות, זְדוֹנוֹתִי לא במסכנות“. צ"ל: וְזְדוֹנוֹת (וכן כ"פ).
- 18,817: „העמיקו שְׁחַת (ברישא וקושטא: שחתן; סטנוב רנח: שחתו) בימי הגבעה“. צ"ל: העמיקו שְׁחַתוֹ (הושע ט ט).

19,824: „וקצתם היו לעונשם סבה, באשר היו מוציאי דָּבָה, כי הִדְבֵּק (סטנוב, רס וגולדשמידט, לה: הרבה) אשר מלבם בְּדֹאוֹהוּ, נִחְשָׁבָה צְלִיָּהֶם כֵּאלֹו צִשְׂאוֹהוּ. צ"ל: כי הִדְבֵּק אשר מלבם בְּדֹאוֹהוּ, נחשבת עליהם כאלו צִשְׂאוֹהוּ (וכן כ"פ). במקום „צְלִיָּהֶם" מוטב: אֲלֵיהֶם.

7,838: „לא התקצפו על נפשותם, והיות מיתתם אכזרית ומרה, חשבו אותם על ראש נפשותם עטרת צבי וצפירת תפארה". צ"ל: חשבו אותה.

20,839: „ואיך לא חשבתי אנכי, זרע קדושים, כי כל מרבית ביתי מְחוֹ אנשים". צ"ל: מְחוֹ, על דרך הכתוב בשמואל א ב לג.

26,851: „וכל מַצְרֵמִיָּהֶם הם (סטנוב, רסח: מערומיסהם) הלבישו". צ"ל: וכל מַצְרֵמִיָּהֶם הלבישו (דברי הימים ב כח טו).

ג. מקורות ודימויים

2,26: „מה אמרה, נכאב, ואין לי אם ואב". 17,380: „היום אני נכאב, ואין לי אם ואב". רשב"ג, נחר בקראי, ביאליק-רבניצקי א, 4: „נכאב, בלי אם ולא אב".

19,31: „הזמן וכו' כאב ואנחנו לו נחונים, ומעשה אבות יעשו בנים". אלעזר בן יעקב הבבלי, לחיי מבכי, ברודי, ז: „זמן כאב ונחנו לו כבנים".

27,34: „שנת הבלי, שנת חבלי וחילי מַעְבֵּרַת וצרתה כפולה, ואררי יום — שנת הבלם פשוטה ומחלתם יהי לה קץ ותכלה". ר"ש הנגיד, שירה בפיו, בן תהלים, הברמן ב, 41: „כל שר פשוטה היא שנת חסדו, אולם שנת חסדך מַעְבֵּרַת".

3,42: „וכבר בארו אנשי הסגלה, כי הפרוטה איננה תהלה, וגְּנָה אֵינָנָה מַעְלָה". ר"י חריזי, תחכמוני ג, קאמינקא, 426: „בראותך איש אין ישר בו, רק בעשר נפשו יקרה, אל תשת לב אל גאותו, כי מַעְלָתוֹ מַעְלָת גָּה".

6,50: „ולו במחנה אלדד ומידד, הכי יתנבאו אֵל דָּד וּמִי דָּד". טדרוס אבו אל-עאפיה, באהבה שבתי, ילין א, 80: „אפתח במשל פי בעת יד אשלח אֵל דָּד, ומִי דָּד יעלת חן אֲמִיץ".

25,101: „ובוחן ובו חן"; 5,102: „אמונה אמונה"; 16,102: „חניניה חנינא". צימודים אלו באים גם בשיר אמונה היא, תחכמוני לג, קאמינקא, 276, 278. השווה גם אלעזר בן יעקב הבבלי, נאם תבל, ברודי, כז: „נאום תבל לאיש בוחן ובו חן".

18,118: „ואשים לדרך פעמי והרים וגבעות דרכתי, ונדדים שבעתי, עד אשר אל בית השר הגעתי". דרך-תיאור קבוע אצל המשוררים. 26,325: „כי כאשר אל ארץ נוד יצאתי בעוני, הרים וגבעות דרכתי, וכצל כנסותו נהלכתי". 24,595: „במקומות רחוקים הלכתי, ואיים רחוקים דרכתי". 23,680: „סבבתי כמה הרים ועיי העברים, ומעונות אריות והררי נמרים, צלמות ולא סדרים". ר"י חריזי, תחכמוני, הקדמה, קאמינקא, 13: „ביתי נטשתי, ודרכים ארחתי, ואניות רכבתי, וימים עברתי". הוא, מוסרי הפילוסופים, הקדמה: „כי ממזרח שמש יצאתי, ועד אפסי ארץ באתי, ודרכתי הרים, ובקעתי נהרים, ובאתי ממעוני אריות, מהררי נמרים". ספורי האהבה של יעקב בן אלעזר, שירמן, ידיעות המכון לחקר השירה העברית ה, רכ: „הלא נתיבותי דרכתי, וארחות עקלקלות הלכתי, ובאתי יערות, ועברתי נהרות, וירדתי בקעות, ושפכתי רב דמעות, וירדתי ימים על ימים, ובאתי ציות, שמות ושואות וכו'".

10,131: „אתמה כי תקצנה בי, כי טמא וקסיל תשפךנה“. על דרך הכתוב: „ושקר קסיל“ (משלי כו י).

16,163: „שנאת עם הארץ לרבן“. פסחים מט: „גדולה שנאה ששונאין עמי הארץ לתלמיד חכם וכו“.

4,227: „ונצפן הון לאישים יבעלו את נשותינו“. 12,799: „והנחתי הכל לאשר עם אשתי ישכב“. 8,803: „ולאשר שוכבים על מטות שן עם נשותיהם עזבים“. מבחר הפנינים מד מט, הברמן, סט: „כמה בני אדם מקבצים לבעלי נשותיהם“.

2,236: „אלו פגעו בו נשרפו שדרך מישך מגחלתו“. רשב"ג, התלאה מנשא, ביאליק-רבניצקי ו. 21: „ולו קרבו מחם צלעי אזי בו נשרפו מישך ושדרך“.

10,245: „את אשר אסרו התרתי ואשר התירו אסרתי“. 27,722: „את שהתירו אסרתי, גם את שאסרו התרתי“. ודוי הגדול של רבנו נסים, פ"ר, 325: „את אשר התרת אסרתי, ואשר אסרת התרתי“. רשב"ג, תעה לבבי, ביאליק-רבניצקי ג א. 56: „אשר אסרת התרתי ואשר התרת אסרתי“.

25,248: „את בין עצי יער וכו“ „בשיר ניכרת השפעת שירו של ריה"ל: „את בין עצי עדן וכו“ (זמורה ב, 7): אותו משקל, פתיחה וקצת מליצות דומות.

22,266: „ונמשלו המשררים החכמים, אל ערוגות הבשמים, אם העננים ישקום, יודו על חסדם בלשון בשמם לעיני כל היקום“. רמב"ע, שירת ישראל, הלפר, פב: „לשון המשורר דומה לארץ שלא תוציא פרחים אלא אם כן ירד המטר עליה בתחלה“ 8,288: „ויאמר השר“

מי שמסר החכמה לחכמים עשה חסד עמם ועמה

ביען היא תדרש שלומם והם ימתיקו בפי האנשים טעמה

ומי שמסר אותה למי שאינו ראוי לה – הניחה שלא במקומה

ובז לכבוד האל יתברך אשר יחדה לבעלי השכל והחכמה.

ואען ואמר:

ישאו החכמה החכמים ולא תנתן רק לסגלה

ולא ישמר אותה כראוי זולתם ביען לא תחוס עינם עליה לחמלה

ומשמירת החכמה לא תנתן אלא לבעליה וליושבים בצלה

ולא תנתן לכסילים שאינה ראויה עליהם והם אינם ראויים לה“.

רש"ט פלקירא, ספר המעלות, ווענעטיאנער, 56: „ואריסטו אומר וכו' ואמנם ישאו החכמה בחכמים ולא תנתן אלא להם, ולא ישמור אותה כראוי זולתם ולא

תנוח אלא עמהם, כי משמירת החכמה שלא תנתן אלא לבעליה הראויים לה השומרים אותה, ולא תנתן לכסילים ולפתאים שאינם ראויים לה, כי מי שמסר

החכמה למי שראוי לה – עשה חסד עמם, ומי שמסר אותה למי שאינו ראוי לה והניחה שלא במקומה – בז לכבוד האל ית' אשר יחדה לבעלי הכבוד והחכמה“.

מבחר הפנינים א נג, הברמן, י: „אל תמסרו את החכמה למי שאינו ראוי לה“. שירת ישראל, קצו: „אחד החכמים אמר: אל תמנעו את החכמה מן האנשים הראויים

לה כדי שלא תרעו להם, ואל תתנוה למי שאינו ראוי לה כדי שלא תרעו לה“.

25,288: „אין רע ומר כמי שידע הטוב ולא יפעל ממנו פעלה

והמורה לבני אדם מה שהוא לא יעשה תבואהו קללה

דומה בעניניו לסומא בידו אבוקה יאיר סביבו בהלה

שהוא מאיר אל אחרים והוא הולך בחשך ובאפלה“.

ספר המעלות, ווענעטיאנער, 79: „והפילוסופים אומרים: אין רע ומר כמי שיודע הטוב ולא יעשהו. ואמר אפלטון: המורה בני אדם בדבר (נ"א: במה) שהוא לא יעשה — כסומא שיש בידו נר ומאיר לאחרים והוא הולך באפילה”.

8,289: „רב המתעסקים בלמוד אינם עושים הפעלים התמימים אבל משתדלים לדעתם וחושבים שהם מחכמים בה והם שלמים — לדמיון החולים שהם מקשיבים לקול הרופאים והחכמים ולא יעשו מה שיצו, שהם רחוקים מהבריאות באמת ובתמים”.

ספר המעלות, ווענעטיאנער, 80: „ואמר אריסטו: רוב בני אדם המשתדלים בלמוד אינם (נ"א: ואינם) עושים הפעלים הטובים, אבל הם משתדלים לדעת אותם וחושבים שהם מתחכמים בהם ושלמים בזה הענין — כמו החולים שהם מקשיבים לקול הרופא הקשבה יתירה ואינם עושים ממה שצוה אותם דבר, וכמו שגופות אלו החולים רחוקים מהבריאות — כמו כן אלו רחוקים מהטובה וההצלחה”.

47,289: „ההצלחה לא תשג בפעלים הנאים שיפעלם האדם בהכרח.

רק בבחירתו
ולפעמים יפעלם במקצת הדברים ובמקצת הזמן ולא ישיג בהם
אל הצלחתו
עד שיבחר הנאה בכל מה שיפעלהו וזמנו כלו עד אחריתו
ושיבחרהו להיותו נאה בלבד ומפני עצמו, לא להשיג בו
דבר וזולתו”.

ספר המעלות, ווענעטיאנער, 76: „אמר אבונצר: וההצלחה לא תושג בפעלים כשיפעלם האדם בהכרח, אלא כשיפעלם בבחירתו. ולפעמים יפעל האדם הפעלים הנאים בבחירתו אבל יפעלם במקצת הדברים ובמקצת הזמנים ולא ישיג האדם עם אלו ההצלחה, אלא עד שיבחר הנאה בכל מה שיעשה ובזמנו (נ"א: וזמנו) כולו. ולפעמים יבחר האדם הנאה בכל מה שיפעלהו לא מפני הנאה, אלא להשיג עושר או דבר אחר, ולא ישיג ההצלחה בנאה כשלא יכון בפני עצמו, אבל תושג בו ההצלחה כשיבחרהו האדם מפני שהוא נאה בלבד ומפני עצמו, לא להשיג בו עושר או ממשלה או מה שדומה לזה”.

26,289: „אין ראוי מפני שאחד מן המעינים בחכמות טעה בדעתו ועבר

את פי התורה
אם לחסרון שכלו או מפני שלא למד החכמה על סדרה או
שתאותו עליו התגברה
כמו הרופא שידע הזק המאכל ותאותו עליו התגברה ופי
החכמה מרה —

שימנע אותו מן האדם ההגון בעבור המקרה אשר לזה האחד קרה”.

ספר המעלות, ווענעטיאנער, 74: „ואין ראוי מפני שאחד או שנים מהמעיינים באלו החכמות טעה בדעתו ועבר את פי התורה, או לחסרון שכלו, או מפני שלא היה עיונו על הסדר, או מפני שתאותו נתגברה עליו, כמו הרופא שיודע היזק המאכל ותאותו התגברה עליו ויאכל אותו, או מפני שלא מצא מורה שוירהו מה שבחכמות — שימנע אותו מהאדם שהוא הגון להם”.

8,290: „כמו שיש מן החולים מי שאינו מרגיש בחליו ויאלם

ומהם מי שיחשב היותו ברי ושלם וימרה מצות הרופא ולא יכלם

והתחזק בזה במחשבתו עד שלא יקשיב לקול מוריו ויתעלם –
 כן מחולי הנפשות איש לא ירגיש בחליו ויחשב היותו חסיד ושלם.
 ספר המעלות, ווענעטיאנער, 83: „וכמו שיש מהחולים מי שאינו מרגיש בחליו,
 ומהם מי שחושב שהוא בריא והתחזק בזה מחשבתו עד אשר לא יקשיב לקול
 הרופא, כמו כן מי שהיה מחולי הנפשות לא ירגיש בחליו ויחשוב שהוא שלם
 וחסיד ובריא הנפש הוא לא יקשיב כלל לקול יועץ ומורה ומדריך בדרך ישרה”.
 והשווה שמונה פרקים לרמב"ם ג.

17,290: „בריאות הגוף בהסכמת היסודות אשר מהם הרכב בחחלה
 וחליו כשינצח האחד את האחד ושנוייהם והיא סבת המחלה
 והישר הוא הסכמת החלקים הפשוטים מהנפש אשר מהם קיום כלה
 והעול בהפך זה בהיות אין הסכמה ביניהם והיא סבת הרשע והעולה”.
 ספר המעלות, ווענעטיאנער, 45: „בריאות הגוף בהסכמת היסודות שהוא מורכב
 מהם, כמו שחוליו שניצח האחד אל האחד ושנויים, והישר הוא הסכמת החלקים
 הפשוטים מהנפש אשר מהם קיום כלה, והם (נ"א: והם לא, והם לה) במעלת
 היסודות, כמו שהעול הפך זה”.

26,290: „אם תהיה השתדלותך שתהיה שלמותך בעשר – אז תהיה
 כחולם חלום;

או שתהיה שלמותך בבריאות – אז תהיה עבד בטבע ולא תדע
 דרך שלום;

או שתהיה שלמותך במדות היציריות – תהיה מנהיג וולתך
 במתג ורסן עדים לבלום;

או שתהיה שלם בשלמותך המיוחד לך – לא תצטרך למציאות
 וולתך ותהיה כהן לאל עילום”.

ספר המעלות, ווענעטיאנער, 58: „והפילוסוף היה מצוה לתלמידו ואומר לו:
 אם תרצה שיהיה השתדלותך ושיהיה שלמותך בעושר – אז תהיה כחולם; או
 שתהיה שלמותך בבריאות – ואז תהיה עבד בטבע; או שיהיה שלמותך
 במדות היציריות – ואז תהיה מנהיג וולתך ממה שצריך אל מנהיג וכו'; או
 שתהיה שלם בשלמותך המיוחד לך – ותהיה אז שלם בעצמך, ולא תצטרך
 למציאות וולתך, אבל כל אדם הווה ונפסד אצלך”.

8,291: „בפעלים הגופניים – בהם האדם נמצא ומהשיג אל הצלחתו יתאחר

וברוחניים – הוא בהם נדיב ושוע ותהיה טל ילדותו מרחם משחר

ובשכליים – הוא במ חסיד אלוהי וטוב סחרו מסחר כסף עת

בם יסחר

אם כן – בעל החכמה בהכרח אדם חסיד אלוהי ולוקח מכל

פועל הנבחר”.

ספר המעלות, ווענעטיאנער, 51: „ואמר הפילוסוף וכו' והפעלים הגופניים הוא
 בהם האדם נמצא, וברוחניים הוא בהם נדיב ושוע, ובשכליים הוא בהם אלהי
 חסיד, ואם כן בעל החכמה בהכרח הוא אדם חסיד אלהי, והוא לוקח מכל
 פועל הנבחר”.

הנה כי כן נוכחנו כי עשרת ה„מרובעים” הראשונים של עמנואל נמצאים

כולם ב„ספר המעלות” לפלקירא.

7,296: „כמה התאוו אל יום אשר איננו מימיהם, ופחדו וקוּוּ אל מה שלא

הגיע לעולם אליהם". מבחר הפנינים מד נה, הברמן, עא: "ואמר החכם: כמה פוגע ביום שלא ישלימהו ומיחל למחרת ואינו מימיו".

27,298: "מה נאווה המחילה בהיות היכלת על הנקמה". בן המלך והנזיר

ח: "מה יקרה המחילה, והיא בעת היכולת יותר יקרה".

3,313: "כי כבר אמרו חכמים כי אדם ענק, לפעמים בזבוב נחנק". ברכיה

הנקדן, משלי שעלים טו, הברמן, כה: "ואמרת החכם צרופה באמרו: אדם גדול כענק, לפעמים בזבוב קטן נחנק".

8,315: "לא ערכתי מלחמה עם איש רב חכמות ונצחני, אכן בעל חכמה

אחת יום נלחם בי הבריחני". שו"ת חות יאיר מג: "וכבר אמר הרמב"ם: מימי לא נצחני אדם אלא בעל מלאכה אחת".

19,321: "בנסיונות יובנו האחרונות". מוסרי הפילוסופים א טו: "ראה

עניניו מי שהסתכל באחרונות". "לא תכשר העצה כי אם בשלושה: בבחינת הענינים, וידיעת התקון, ולחשוב באחרונות". שם א ה: "ועל חותם אותידוש (היה מפותח): בנסיונות ואחרונות רפואה הנחה". שם ב טו: "ואמר (אנינוס): מי שירבה דברים יחטא, ומי שיחשוב יראה האחרונות".

8,322: "בצרך תכיר חבריך". מוסרי הפילוסופים ב כא: "בעת הצורך

תכיר חברך".

17,322: "שתוק או דבר בחכמה". כן במוסרי הפילוסופים ב כא. השווה

גם 17,758: "או נדבר מדבר חכמה רמה או נחריש".

14,350: "כי כאשר נקרא לשמש מין ואם הוא יחידי כן אקראך מין ויחש

לתעודה". פרוש המשניות לרמב"ם סנהדרין פרק חלק: "כמו שיאמר לשמש מין ורק היא יחידה".

10,361: "רגלי אחת בפנים ורגלי אחת בחוץ". עירובין נב: "רגלו אחת

בתוך התחום ורגלו אחת חוץ לתחום".

21,362: "ויבן הנער כי אני כמהתל בו וכמוצא עלילות, ותולה בכל דבר

שאוכל לתלות". נדה ח ב: "ותולה בכל דבר שהיא יכולה לתלות".

15,375: "ולו נדר להשחית כל יקרים—במות דודי אזי שלם לנדרו". רשב"ג,

בימי יקותיאל, ביאליק־רביניצקי א, 54: "אם נדרו נדר להשחית כל יקר — בו שלמו נדרם אשר נדרו".

17,375: "אמת כל משברי תבל מצאתים וקלו מנשרים לי לשברו". רשב"ג,

התלאה מנשא, ביאליק־רביניצקי ו, 21: "אמת כל משברי תבל מצאתים ועלי כבדו, קלים לשברך".

21,378: "אלו בתת כפר פדינוך — אזי כל אוצרות חשך לך הורקו". 21,613:

"אלו פדות אב יהי לך לעזר — אחיש פדותך, בני, קל מהרה". ר"ש הנגיד, כבר שלמו, בן תהלים, הברמן ב, 112: "ולו ישוב במו כפר — פדיתיהו בכל יש ליי".

20,381: "יחשבו דמיו פני אל חי כמו דמים עלי יד אהרן נזרקו". רשב"ג,

בימי יקותיאל, ביאליק־רביניצקי א, 59: "יכון ויחשב לאל דמו עולות עלי יד אהרן הקטרו". והשווה גם 26,553.

14,394: "וימהר נִיְרְתָם פְּרִדִּי הַפְּרִידָה, ויקח הנסיעה לו לצידה". 14,542:

"וזכר וכו' יום נִקְתָּמו ימים פְּרִדִּי הַפְּרִידָה". 8,657: "וכאשר נִקְתָּם רִבְכֵּי הַפְּרִידָה".

וכן צ"ל בתחמוני כ, קאמינקא, 198: ורתמתי פרדי הפרידה (תמורת): "ורחמתי עירדי

הפרידה", לגרד, 97: "ורחמתי פרידי הפרידה". פְּרִדִּי הַפְּרִידָה — לשון נופל על לשון.

22,454: "יהפך אותה ויתגלו אליו מומיה". מוסרי הפילוסופים ב א. ר"י זבארה, ספר שעשועים ב, דודון, 31: "הפוך תוכה לברה, ויתבונן לך כיעורה". 23,468: "ואם לא אגבר עליכם בשירה חדשה, בשפה ברורה בנעימה ובקדשה". על-פי לשון התפילה (תתברך, שחרית).

8,491: "חוסו על נדיב אשר התגלגל עליו אופן הגלגל". מבחר הפנינים א סה, הברמן, יא: "ואמר: חמלו על נכבד שנקלה ועל עשיר שנורש".

11,493: "ולכן נשים היאוש והמניעות פרי מדברותיך, וישא משלו ויאמר: אשר קוה להרבות את נדיבותך ברצות לך את משאלותיך, קפץ ידך ושים את המניעות והיאוש פרי מדברותיך". מוסרי הפילוסופים ב כ: "ואמר (מהרריס): מי שיקוה להראות נדיבותיך בשאלותיך, שים היאוש והמניעות פרי יגיעתו".

11,505: "ודמו החכמים בשכלם, העולם הזה לסלם, זה יורד בו וזה עולה". במדבר רבה ג ו: "שאלה מטרונה אחת לרבי יוסי בן חלפתא, אמרה לו: הכל מודים שבששת ימים ברא אלהים את העולם, משה ולכאן מהו עושה? אמר לה: מעלה סולמות ומוריד סולמות, פלוני שהיה עשיר יעני, ופלוני שהיה עני יעשיר". והתמונה מושפעת מחלום יעקב.

15,518: "ועתה, בני, יהיו דברי על לוח לבך חרותים, ולא אהיה כמנגן אל המתים, וכצועק אל הצלמים". 4,853: "ויהיו דברי על לוח לבותם נרשמים, ולא אהיה כמנגן אל המתים וכצועק אל הצלמים". מבחר הפנינים מב ז, הברמן, נג: "ודע, כי המוכיח את מי שאינו נוכח והמלמד את מי שאינו למד, כמנגן בין המתים או כצועק אל הצלמים".

20,518: "ואמר החכם: די בנסינות מוסר ומנוחה, ובתוכחות הימים תוכחה" מבחר הפנינים יח ד, הברמן, כח: "ואמר: די בנסינות מוסר, ובתהפוכות הימים תוכחת".

12,520: "מי שזרע קנאה קוצר חרטה, וטרם שבע שנים יעשה שמטה". מבחר הפנינים נג א, הברמן, עט: "אמר החכם: מי שיוזע השנאה יקצור החרטה". 23,521: "אמרו כי נמצא כתוב על חותם החכם אפלטון, כי המנהג עם ההרגל מצא על כל דבר שלטון". מוסרי הפילוסופים א י: "הרגילות על כל דבר שלטון". ש ב ב: "אמר אפלטון: לרגילות על כל דבר שלטון".

16,523: "יהתבונן על חריצותך על העולם, אנוש מדעת נבער, אשר תרדף אחריו ותהמה ותסער, ובכל דבר זולתו תגער, ולא השגת ממנו כי אם מעט מזער, ומה תשיג מן העולם האחר, אשר אינך בו בוחר, ולא רודף אחריו ולא פנוי משחר". מבחר הפנינים מה ג, הברמן, עב: "ואמרו שחכם עבר על אדם אחד, אמר לו: היאך חריצותך לעולם? אמר: אני רודף אחריו, אמר לו: השגת ממנו דבר? אמר לו: לא, כי אם מעט מזער, אמר לו: אם לא השגת מהעולם הזה, שאתה רודף אחריו, כי אם מעט מזער — מה תשיג מהעולם האחר, שאינך רודף אחריו?".

15,524: "ונדר נדיב — מתנה מהירה ומקללה, ונדר הכילי — האחור והעלילה". מבחר הפנינים ל ד, הברמן, מ: "נדר הנדיב — מתנה מהירה, ונדר הכילי — האחור והעלילה".

18,524: "אין הנדיב מי שמשיב גמול וגומל חסדים, רק המקדים לעניים ומרודים". בן המלך והנזיר יא: "ואמרו החכמים: אין הנדיב המשיב גמול והמשלם חסדים, כי אם המקדים לעניים ומרודים".

13.526: „ועתה, אם יחשב שיוכל להזיק — יועיל לנפשו אם יוכלי. מוסרי הפילוסופים ב יט: „מי שיחשוב כי יוכל להזיקני — יועיל לנפשו אם יוכל“.

4.527: „ואמר אחר: אין דבר קרוב לשמים וחשוק, מתפלת העשוק“. בן המלך והנזיר כו: „אמר: אי זה דבר יותר קרוב מהשמים? ענה: תפלת העשוק“. הערה: לשימוש „קרוב מן“ בהוראת קרוב אל (על-פי הערבית) השווה בן המלך והנזיר לב: „כי לפי קירוב כל עצם מהשורש ולפי רחקו ממנו יהיה זכותו ועביו, מפני שכל מה שיהיה מהעצמים יותר קרוב מהשורש וכו' יהיה יותר בהיר וכו' כי האש בעבור שהוא קרוב מהגלגל הוא יותר זך ונקי ובהיר מהרוח“. שם לג: „האור המשולח מהשכל יש לו שלוש מדרגות: מדרגה עליונה קרובה מגבול השכל וכו' ומדרגה תחתונה רחוקה מגבול השכל וכו' ומה שהיה הנפש המדברת אורה במדרגה העליונה קרוב מגבול השכל תהיה רוחנית קרובה מהשלמות“. ועיין במילון בן-יהודה, ערך קרוב, עמוד 6166.

3.528: „וממעלת האיש השואל עצה נכוחה, כי הוא משבח עם ההצלחה, ומנצל בעת לא יגיע אל הרוחה“. בן המלך והנזיר יג: „ואמרו עוד: המרבה לשאל עצה לא יסור משני דברים: משובח בעת ההצלחה, ומנוצל בעת המקרה“. 10.529: „כי אין דבר מגנה כסכלות בזקן“. מבחר הפנינים א ג, הברמן, י: „כמה מגונה הסכלות בזקן“. ספר חסידים תש"מ, 188: „אין דבר מגונה כסכלות בזקן“.

21.533: „ואמר חכם אחד: הזמן עיט צבוע, ותבל דומה לַגֶּשֶׁר רָעוּץ, ותחתיו נחל שוטף עמוק ונתון בו חבל גרוע, והדולה בו עצל וצרוע, והדלי רצון וקרוע, ואם בא לדלות ישבר כד על המבוע“. רבנו בחיי, ברכי נפשי, תוכחה, נספח לחובת הלבבות: „והחיים והמות אחים, שבתם יחד, איש באחיו ידובקו, יתלכדו ולא יתפרדו, אחוזים בשתי קצות גֶּשֶׁר רָעוּץ, וכל ברואי תבל עוברים עליו“. בן המלך והנזיר יד: „ואמר אחר: העולם הזה כַּגֶּשֶׁר, עברו עליו ואל תשבו בו“, ידעיה הפניני בדרשי (בן גילו של עמנואל), בחינות עולם ח: „העולם ים זועף, רב מצולה, רחב ידיים, והזמן גֶּשֶׁר רָעוּץ בנוי עליו וכו'“. השווה גם 10.793: „ובאחרית הגענו אל גֶּשֶׁר רָעוּץ ותחתיו נחל שוטף“.

14.534: „ואתמה אם איש בעולם הזה יאמין ויחסה, כי הוא יתחיל להפשיט קדם שיכסה, וקדם שיתן יגזל, והטוב בו ביקר והרע בזול, ולא יכסה דבר יהיה בו בוחר, שלא יגלה אחר, ולא יתן לאחד מעלתו, אם לא יכאיב זולתו, יחתך מהרה מתנותיו, ויפריד פתאם מחברותיו“. בן המלך והנזיר טז: „וקצר יד העוים הזה ונבלותו וכו' כי הוא יתחיל להפשיט קדם שיכסה, ולגזל קדם שיתן, ולא יכסה דבר עד שיגלה אחר, ולא יתן לאחד אלא מה שיכאיב בו זולתו וכו' יחטף מהר מתנותיו, ויפריד פתאם מחברותיו“.

20.534: „ודמותו החכמים (את הזמן) לכף מאזנים, ישפילו היתרים ויעלו החסרים עד לשמים“. בן המלך והנזיר ה: „ובאמת המשילו בעלי החידות והמשלים, הזמן הרע עם בני הנבלים, בדמותם אותם למאזנים אשר ירימו החסרים, וישפילו השלמים היתרים“.

6.535: „ומי שאינו רוצה בגזרת הבורא הוא כבהמות יער“, מבחר הפנינים

ו ח, הברמן, יח: „מי שאינו רוצה בגזרת הבורא אין לשטותו רפואה“.

9:535: "ודע כי מי ששם הסבל תכליתו וקצו, יגיעהו הסבל אל מחוץ הפצו". מבחר הפנינים ט יט, הברמן, כא: "מי ששם הסבל תכליתו, יגיעהו הסבל אל הפצו".

15:535: "ולכן יזמן בעל נפש יראה, לכל פגע סבל ולכל טובה הודאה". מבחר הפנינים ט ה, הברמן, כ: "ואמר: אני תמיה על מי שלא זמן לכל פגע סבל ולכל טובה הודאה".

25:535: "העולם הזה והבא כשתי צרות, האחד כשפחה והשני כגברת, לא תרצה אחת עד שתקציף האחרת". ר"ש הנגיד, בן קהלת שנה, ששון, שיא: "רעי, התזכה לעולם בא – ורגלך אלי תענוג אשר טוב בעולם זה ממהרת, אתה כאיש לו שתי נשים, בעת יעשה לזאת רצונה – יהי מכעים לאחרת". חובות הלבבות, חשבון הנפש ג: "ואמרו: העולם הזה והעולם הבא כשתי צרות, כאשר תרצה האחת מהן תקציף השנית".

8:536: "ומנדיבות העולם הבא שהוא רחוק מן השוא, נמצא למבקשיו, ונדרש לשואליו ולדורשיו, וקל הדרכים והמעברים, פתוח השערים". בן המלך והנזיר טז: "אמרו החכמים כי מרחב יד העולם ומנדיבותו כי הוא נמצא לכל מבקשיו, ונדרש לכל שואליו, קל הדרכים, פתוח השערים".

6:539: "ואמרו חכמים כי ימי האדם שלשה, תמול והיום ומחר, ותמול חלף ואל ארץ לא ידענו סחר, והיום לחלף יעז ויחגבר, ומחר נעלם ולא נדע מאדותיו דבר". ר"ש הנגיד, בן קהלת קיח, ששון, רעג: "דע כי ימותיך שלשה, היום ויום אתמול ומחר, תדע דבר אתמול והיום, לא מה במחר המאוחר".

3:540: "והשכל וכו' יציץ לך מחרכיו, ויופיע עליך מהודו על השלמתך, שעור להשלים זולתך". 6:661: "הוא הימן וכלכל, אשר לא ישוב מפני כל, על השפע האלהי אשר שפע על פני מעלתו, עודף על השלמתו, שעור להשלים לזולתו". פירוש עמנואל למשלי ג כז (עמוד 17): "אם חונך (צ"ל: חננך – ד"י) האלהים חכמה ושכל שעור שהשלימך ועודף על השלמתך שיעור להשלי' זולתך, אל תמנע מזה, רק כבוד הש' ית' והאציל מחכמתך על זולתך, ממבחר כוונתך ודיעותיך, ולא תעלימם מאנשי החכמה הראויים עליהם (צ"ל: אליהם – ד"י)". 17:548: "עורי מליצתי ברב תפארת". שיר זה דומה בחרו, במשקל ובכמה מליצות לשיר "אתן לאלי עז וגם תפארת" (ענק) לרשב"ג (ביאליק-רבניצקי א, 173 – 180), שעמנואל רומז לו ב-4,217.

22:549: "לא ידעה נפשי אבל היום לבד כמה וכמה חרבך דוקרת". רשב"ג, בימי יקתיאל, ביאליק-רבניצקי א, 54: "לא ידעה נפשי, אבל היום לבד, אם ימאסו ימים ואם יבחרו".

21:552: "עורך להוד שירך זמיר זולתך – עורך לקול צפיר אתון נוערת". רמב"ע, הענק א, ברודי, שד: "עורך גדלו אל גודל שר – עורך גור אריה אל אליו". שם, שיד: "ערך נדיבותך לעב, יערך לבוש שקים לבד". אלעזר בן יעקב הבבלי, ברודי, פב וכן צא: "ומושל את תבונתו לבלתו, כמושל האריות לזבובים". שם, צד: "ומושל את נדיבותו לימים, כמושל הנשרים לזבובים". טדרוס אבו אל-עאפיה, עורך לים, ילין א, 71: "עורך לים-חסדו בתבל ים הוא כאנוש עורך לקדש חל".

8:553: "עד שכלך בא אל מלון קצה, וגם קורא ופושט בה כמו אגרת". אוצר הגאונים מגילה, התשובות, לוין, 25: "ורבינו האי זצוק"ל אמר: מנהגא דחזינון

קורא (את המגילה בפורים) ופושט כאגרת". ועיין טור אורח חיים סימן תר"צ. 26,553: "תבחר ותקרב את מליצתי כמו עולה עלי יד אהרן נקטרת". רשב"ג, בימי יקותיאל, ביאליק-רבניצקי א. 59: "כיון ויחשב לאל דמו כדם עולות עלי יד אהרן הקטרו". והשווה גם 20,381.

1,558: "אם הוא נמצא (המקום, הוא) או מְשַׁכֵּל או מְרַגֵּשׁ. מורה נבוכים א נא: "במציתה ענינים רבים מבוארים גלויים: מהם—מושכלים ראשונים ומורגשים". 4,560: "אמר נא המשורר אויבנו, הזורק האש בעיר לעיננו". יחזקאל י

ב: "ומלא חפניך גחלי אש מבינות לכרבים וזרק על העיר ויבא לעיני". 23,577: "קרא אשר דגר ולא ילד (על גונב המליצות)". אלעזר בן יעקב

הבבלי, זמן החיה, ברודי, קצו: "בְּקִרְאָ יגנבו שירים". ועיין בהערת הפרופ' נ"ה טורטשינר למקום זה אצל הבבלי, לשוֹנָנוּ יא (תש"ג), 282.

11,598: "צופה לקץ ימין, מחכה יום יום ביאת משיח אל ואלהיו". תפילת יגדל: "צופה ויודע סתרינו וכו' ישלח לקץ ימין משיחנו, לפדות מחכי קץ ישועתו". 25,611: "לא מת נשיאנו — וחכמותיו על לוח לב הזמן חרותים, ואיך מת—

וספריו יחיו מתים". מוסרי הפילוסופים א טו: "לא מת מי שהקדים פעלים טובים שזכרוהו בהם, או השאיר חכמה שילמדו ממנו". שם ב יא: "ואמר (בטלמיוס): לא מת מי שהחיה אותו החכמה".

18,617: "הנה אנחנו בעמקי הספקות, וככלבים אלמים בסלע המחלוקות". תחכמוני כח, קאמינקא. 246: "ובכל יום ירבו מריבות ומחלקות, וכל הלבבות נחלקות, עד קראתי שם העיר סלע המחלקות". עליפי שמואל א כג כח.

5,621: "ויגש השמיני ויאמר: למה הזכיר הכתוב 'הללוהו בצלצלי תרועה' ולא אמר הללוהו בצלצלי שְׁשָׁשָׁה שְׁבָרִים ותקיעה". 24,643: "כי הרוח יגרם לעשות תקיעה ותרועה וּשְׁשָׁשָׁה שְׁבָרִים". ראש השנה לד: "אתקין רבי אבהו בקסרי תקיעה שְׁשָׁשָׁה שְׁבָרִים תרועה תקיעה וכו'".

19,647: "שמחת על שיר וכו' כשמח יונה הנביא עת שמח על הקקיון". 22,766: "תשמח בו כשמחת יונה על הקקיון". רשב"ג, ביום קצר אפי, ביאליק-

רבניצקי ג א. 39: "ותשמח ברננה בארץ כמלונה כמו שמחת יונה עלי הקקיון". 2,669: "הרוחות יִשְׁבוּ ולא על תאות בעלי האניות". רמב"ע, אמת תאות,

ברודי, פט: "והרוחות לחפצם נושבות על פני ים, לא עלי חפץ אניות". רש"ט פלקירא, המבקש, לג: "ראה כי נושב הרוח ולא כאשר אָנִי תואל". והוא תרגום מבית ערבי של אלמַתְנַבִּי, כפי שהעיר דוד ילין, תורת השירה הספרדית, 329. 5,669: "ולא יעמדו על החמץ כי אם תולעיו". ר"ש הנגיד, בן משלי,

אברמסון, 279: "ולא יעמד בכד חמץ לבד רמה אשר יש בו". 19,669: "לא יבחן האל כי אם האצילים". בראשית רבה לד: "אין הקדוש

ברוך הוא מנסה אלא את הצדיקים, שנאמר: ה' צדיק יבחן (תהלים יא ה)". 20,669: "וכן בשמים כוכבים אין מספר וחילים, ואין הלכות רק לשני

המאורות הגדולים". דוד ילין, תורת השירה הספרדית, 41: "אחד המשוררים הערבים אומר: בשמים צבא כוכבים בלי מספר ולוקים רק השמש והירח".

3,801: "וסבלתי מן המכאוב והצער מה שאין הפה יכל לדבר ואין האוזן יכולה לשמע". ראש השנה כז: "זכור ושמור בדיבור אחד נאמר, מה שאין הפה יכול לדבר ואין האוזן יכולה לשמוע". השווה גם רש"ט פלקירא, המבקש, האג, כב (מובא במלון בן-יהודה בערך עלה, 4493): "ויוליכוהו אל מקום כלו

אורה וכו' ובו מההדר והתפארת וכו' מה שאין הלשון עולה לספר ולא הפה להביע". ומסתבר שז"ל גם שם: שאין הלשון יכולה (וכן במפורש במהדורות ארם-צובה תרכ"ז, י.).

16.805: "קראו בשם הנדבכה בריעה, ושם אחיותיה מחלה ונעה". אברהם בן יצחק בדרשי, אני גבר, מבחר השירה, ברודי, רצח: "אני—מחלה ונעה שם בנותי, ושם בני, אמת, מחלון וכליון". טדרוס אבו אל-עאפיה, הליל החושקים, ילין א. 118: "ומחלת אהבתי אין צרי לה ונועי מבלי קצה ותכלה, ובי התחתנו יחד בחשקו בנות האהבה נועה ומחלה".

18.807: "כי כל איש כפי כח הכרתו נתבע, ולכן איש אשר בים הסכלות יטבע, נפש יקבע, ואין טענה למתדלל ומתעלם". חובות הלבבות, חשבון הנפש ג (מובא על-ידי זנבה, תרביץ ה. 332, כהקבלה ל-11.232): "ואל תאמר: ימצאני מה שימצא הכסיל, כי אתה נתבע כפי הכרתך, וענשך יותר חזק, והחשבון על התעלמותך יותר מדוקדק, ואל תסמוך על דבר שאין לך בו זכות ותנוח דעתך על טענה שהיא עליך ולא לך".

14.808: "לא ידעו כי מי שלא יוכל להיות מלך — טוב להיותו משנה, מהיותו במדרגת האיש אשר הזבל יפנה, וכו'". רש"ט פלקירא, ספר המעלות, ווענעטיאנער, 7: "והפילוסוף אומר: ואולי תחשוב בנפשך אחד מהפתאים חסרי הדעת ותתיאש וכו' על כן אומר לך, כי אינך אלא כאדם ראה מעלת המלך ומה שעמו מהשרים והסגנים והחיל והעושר והכבוד והממשלה, והיה נמנע בעיניו להגיע לזו המעלה הגדולה, והיה יכול להגיע למעלת הסגנים או למעלת השרים או למעלה אחרת תחתיה שהיא גבוהה על מעלתו, ואמר בלבו: אחר שלא אוכל להגיע למעלת המלך ולהיות כמוהו — די לי שאהיה ממשליכי הזבל וכו'". 15.829: "חייך כי שמע שפרשת, פתך אכלת חקיאנה, מגורת וכי יפתה אמר: עת לשחק". פירוש עמנואל על משלי כג ח: "גם נכון לפרש פתך מן כי יפתה איש נער" (צ"ל: וכי יפתה איש בתולה. — ד"י) שהוא מעניין פתוי והסתה. ובעבור שהזכיר למעלה מזה אכול ושתה יאמ' לך אמ' החכם הזה אל האיש האוכל מלחם רע עין דרך תימה: מה זאת עשית שנתפתית לדברי האיש רע עין האומר לך אכול ושתה בפיו, ואם פתה אותך האיש רע עין בדבריו ואכלת מלחמו — יהי רצון שתקיאנה".

חיים ב' ריון

הערות אטימולוגיות

1. לטאה

שם זוחל זה מופיע בס' ויקרא י"א ל', והוא בלתי ברור במוצאו. שני ניסיונות הביאור האלטרנאטיביים, המובאים במילונים, ראויים להידחות: האחד משורש "לוט" מטעמי התצורה והפוניטיקה כאחד, והשני המשיך את הה"א שבראש המלה לשם עצמו ואינו מבארה בתור ה"א הידיעה מטעם זה, שכל שמות החיות הנזכרות באותו פסוק נושאים את ה"א הידיעה: "והאנקה והכח והלטאה והחמט והחנשמת".

מוצאים אנו בהודית עתיקה את המלה *latā*, שמובנה כל דבר זוחל ומתפתל¹ המצוי בטבע. כגון שריג, ליאנה, מחרוזת פנינים וכדומה; ובמיוחד סיגלה לעצמה הצורה הדימינוטיוית של מלה זו *latikā* את ההוראה חיה זוחלת, "לטאה". הגזע הסאנסקריטי *latā* קרוב במבנו ובמובנו קרבה כה גדולה לשם "לטאה" עד כי יוכל לשמש לביאור המלה המקראית הזאת. והרי מעבר מלים בין סאנסקריט ובין השפות השמיות אינו מקרה ללא תקבולות; בייחוד בשטח הזואולוגיה ידועה השאלת השם *kapi* — קף; קיימת גם השאלת השפות ההודו-אירופיות מהאכדית; המלה *pilaqu* (גרזן) נכנסת ללשונות ההודו-אירופיות בצורה קדומה. שהיא לפי ההשערה *pelaqu-s** בצירוף סיום הנומינאטיבוס: ביונית היא מצויה בתור *πέλαγος* ובסאנסקריט בתור *paraśu* בייצוגי הגאים חוקיים (כמו, למשל, שורש הפועל ההודי העתיק *sru* — שמע — בהשוואה אל הפועל היווני שווה-ההוראה *κλύω* או אל השם הרומי *cli-ens*, בעיקר, "השומע בקול אדוניו").¹

2. גבל — *Búβλος*

אין הכוונה כאן להסבר מוצאו של השם גבל. הרי הובהר די צורכו, שהוא קשור ל-*جبل* הערבי ול"גבול" שלנו.² הדבר הטעון עדיין הסבר הוא ההגה הראשון של שם זה ביונית: *Búβλος*.³ מותר להניח, כי גימ"ל בוטאה במלה זו בתנועה חטופה, שגונה התקרב כלשהו לגון *u*, בייחוד אם נחשוב על קשר המלה ל"גבול" (כמו *Σολομών* ל"שלמה" או *Γομόρρα* ל"עמרה" ועוד *Σουμωήλος* "שמואל" בכתובות יווניות אחדות בישראל).

1. לקשר אפשרי שבין שמות החיות "שועל" *ثعلب*, *Schakal*, *jackal* לבין *sḡāl* (שועל בסאנסקריט) איני רוצה כאן אלא לרמוז, אם כי יש הדוחים אפשרות זו. וכן אזכיר את ההשאלות אבן ברכת *marakata*, **gola* — *ḡā*, *ḡā* — *ḡā*, *ḡā* — *ḡā* (ר', "לשוננו לעם" י"ב, עמ' 28).
2. דרך אגב, לא עמדו עדיין על כך, שיש לפנינו ביונית אותו זיווג הוראות בדיוק: *ḡros* (חר) — *ḡros*, באיניית *ḡros* או *ḡros* (גבול).
3. להסבר זה רומז מר שמואל ייבין בעמ' 71 של מאמרו בחוברת זו.

הרי חוק הוא ביוונית, לייצג כל הרכב הגה חכי ועיצור למחצה או תנועה חטופה שפתיים — על ידי הגה שפתי $\left(\pi < q^u ; \beta < g^u \right)$, וכך מתאים $\beta o\tilde{u}s$ יווני (פר, פרה) ל- go בסאנסקריט, cow, Kuh בלשונות הטוטוניות ואילו „צעק” מובע ביוונית על ידי $\beta o\tilde{a}u$ ו- $yo\tilde{a}u$ כאחד.¹

אין לנו כאן צורך אלא בהנחה אחת, והיא, שנקלט השם „גבל” במבטאו הטיפוסי ליוונית בתקופה קדומה למדי, עד כי יכלה עוד הלשון הקולטת להפעיל את חוקה הפוניטי, ההופך $*g^{u}bl-os$ ל- $B\tilde{u}\beta los$.

3. עצמות חמור

„אומרים צדוקים: קובלין אנו עליכם, פרושים, שאתם אומרים: כתבי הקדש מטמאין את הידים, ספרי המירם אינן מטמאין את הידים. אמר רבן יוחנן בן זכאי: וכי אין לנו על הפרושים אלא זו בלבד? הרי הם אומרים: עצמות חמור טהורים ועצמות יוחנן כהן גדול טמאים!” (משנה ידים ד' ו').

לא אבוא כאן אלא להציע הצעת-קוניקטורה לפירוש ביטוי, שמתקשים בהבנתו.

מוסכם בדעת רוב המלומדים, שספרי המירם — או המירס, המרס לפי חלק הגרסאות — הם ספרי $O\mu\eta\rho os$, האפיקאי היווני.

תמוה קשר תשובתו של ר' יוחנן בן זכאי לקונטסט הסוגייה; ויש מנסים לראות ב„עצמות חמור” רמז לשירה היוונית, כדי ליצור קשר אל ספרי הומירוס; מאידך יש להבין את דברי ר' יוחנן בן זכאי, המביא כאילו טענה נוספת בשם הצדוקים („לנו”), כאירוניה מסוימת ובנימה של בדיחות הדעת.

מתוך כך בא אני להניח, שטמון מאחורי הלשון „עצמות חמור” ביטוי יווני, המתייחס לשירה ההומירית עצמה — ביטוי, אשר סורס לשם צחוק ולעז בדרך קאָפּימיסטית — $O\mu\eta\rho os = \xi\sigma\mu\alpha\theta' =$ שירי הומירוס. $\xi\sigma\mu\alpha$ היא מלה יוונית ידועה היטב; אף כי מטעה במקצת מבחר המקומות, המובא במילונם היווני של $\xi\sigma\mu\alpha$ — קטגוריס-מקקנזי לגבי מלה זו, כאילו אין היא מכוונת לשירים סתם, כי אם לשירים דתיים, הימנונים, במיוחד (במקרה משתמש אפלטון במלה זו לגבי שירת המקלה של סטיסיכורוס). הרי יודעים אנו, שאין הגבלה זו חלה על שימוש המלה מחוץ לתקופה הקלאסית. שיר השירים נקרא בפי מתרגמיו $\xi\sigma\mu\alpha$, ו„שיר” בביטוי הרווח עד ליוונית החדשה הוא $\xi\sigma\mu\alpha$ ולא כל מלה אחרת.

והנה יכולים אנו להצביע² בסביבה הקרובה ביותר, גם מבחינת המקום וגם מבחינת הזמן, למקום של המשנה, בכתבי יוסף בן מתתיהו, על מקום.

1. דוגמאות ניספות: כבד: $\beta a\rho\tilde{u}s$ (יוונית) — guru (סאנסקריט) — gravis (רומית); השורש היווני שב-„אפ-טיקה” לעומת oc-ulus ועוד. עיין: Schwyzer, Griechische Grammatik, I, S. 295, S. 300 ($\beta, 1$).

2. כך הפרופ' שאול ליברמן, שהרצה על מקום זה בפני „התיאטרוס” (חברה עברית למדעים קלאסיים בירושלים) ב”ט בסיוון תשי”.

3. על כך הורני מר מנחם שטרן.

שבו באה מלה זו, *ῥῶμα*, בשימוש מפורש לגבי השירה ההומירית; מפליא הדבר, שמקום זה דווקא, שמרכיב לצטטו להבהרת הבעיה ההומירית, לא מצא את זכרו במילונות החדשה של הלשון היוונית:

“Ὅλως δὲ παρὰ τοῖς Ἑλλήσιν οὐδὲν ὁμολογούμενον εὐρίσκεται γράμμα τῆς Ὅμηρου ποιήσεως πρεσβύτερον. οὗτος δὲ καὶ τῶν Τρωϊκῶν ὕστερος φαίνεται γενόμενος. καὶ φασιν οὐδὲ τοῦτον ἐν γράμμασι τὴν αὐτοῦ ποιῆσιν καταλιπεῖν, ἀλλὰ διαμνημονευομένην ἐκ τῶν ῥσμάτων ὕστερον συντεθῆναι, καὶ διὰ τοῦτο πολλὰς ἐν αὐτῇ σχεῖν τὰς διαφωνίας. — (Ios., contra App. 12).

ובכלל אינה מצויה אצל היוונים כל תעודה כתובה, הקדומה, לדעת הכול, מיצירת הומירוס. ונראה, שאף הוא נולד אחרי מלחמות טרויה. ואומרים, שהוא לא השאיר אחריו את יצירתו (*ποίησις*) בכתב, אלא היא הורכבה אחר כך לפי הזיכרון מהשירים (*ῥσμάτα*), ומסיבה זו יש בה אי-התאמות (או: ליקויים בחסר) רבות* (יוסף, נגד אפיון, 12).

ואין משחק מלים קאקופימיסטי זה היחידי המצוי בתלמוד בנוגע לספרות שמחוץ לספרי הקודש; ידוע היטב המקום, אשר בו נאמר, כוונה אל ספרי הבשורה הנוצריים (*εὐαγγέλιον*): “דר’ מאיר קרי ליה און גליון. ר’ יוחנן קרי ליה עון גליון.”

מקום זה כמקומו הוא פרי השאיפה, המתגלמת בדברי חז”ל עצמם: “כבר נאמר אבד תאבדן, אם כן מה ת”ל: ואבדתם את שמם מן המקום ההוא” לכנות לה שם, יכול לשבח? סיד, — אלא יכול לא לשבח ולא לגנאי? — ת”ל שקץ תשקצנו ותעב תתעבנו.” (עבודה זרה מ”ו).¹ שגם השירה ההומירית היא בבחינת “עבודה זרה”, לכך רומזים גם מקומות אחרים בספרות התלמודית.

כדאי להתעכב על שני פרטים בתמונה ההגאית של הזיהוי עצמות חמור = כדאי להתעכב על שני פרטים בתמונה ההגאית של הזיהוי עצמות חמור = *Ὀμήρου* ‘*ῥσμάθ*; האחד, צ במבטא *s* או *s* כתמורת *σ* יוונית, מוצא את תקבולו בתעתיקים כגון פרצוף = *πρόσωπον*; והשני, ע להעתיקת ה-*spiritus lenis* היווני, בתעתיקים כגון עמיל, עמילן = *ἄμυλος*, *ἄμυλος* = ענבל = *ἔμβολον*. וכד’. ונדמה, ששני משחקי המלים, שדנו בהם כאן, “עצמות חמור” = *Ὀμήρου* ‘*ῥσμάθ* ו”עון גליון” = *εὐαγγέλιον*, מקורם עשוי להיות באחד הניבים, שאבדה להם נחציותה של העיין תוך שיוויה ההגאי לאל”ף.

ועתה לקונטכסט הדברים: מעניין לראות, ששני משחקי המלים הללו באים בקונטכסט דומה למדיי. כבידים ד’ ו’ מדובר אף בשבת קט”ז א’ על סוגי ספרים תוך העמדתה של מידת קדושתם זו מול זו; ואף שם קוראים אנו בקשר לדיון

1. שבת קט”ז א’; בש”ס הרגילים אין מלים אלו נמצאות כתוצאת צנזורה; אולם מצויות

הן בכתב יד מינכן ובאחרים ובדפוסים ראשונים, וכן הסתמך עליהן רש”י בפירושו למקום, אלא שאף קטע זה מדברי רש”י נפל קרבן לצנזורה. — ועיין דקדוקי סופרים, עמ’ 260, וערוך השלם, ערך “און גליון”.

2. השווה דברים י”ב ב”ג.

3. ועיין גם מגלה מ”ה ב’, כפי שהורני הפרוס, טורסיני, שלו חייב אני תודה על עידודו בעיבוד ניסיון זה.

זה ותוך הופעה נשנית וחוזרת של המלה גליונין, המאפשרת כנראה את האסוציאציה הבדחנית אל ה-*εὐαγγέλιον*, את הביטויים „מטמאין את הידים” ו-„אינן מטמאין את הידים”. והנה מסתבר, שהנהוג היה, כאשר כבר הזכרתי, לקרוא לספרים „בלתי-קדושים”, ש-„אינן מטמאין את הידים”, בשמות בדחניים, מגנים. ואחרי שהזכיר ר' יוחנן בן זכאי את עצמות החמור — וניתן לאנשי סביבתו להבין שאין הכוונה אלא לשירי הומירוס — יכול הוא לצאת מ-„עצמות” אלו ולהביא כנגדן את עצמות יוחנן כהן גדול — אף זאת ברוח לא רצינית ביותר —, כדי לחזור בסוף הסוגיה אל נושא העיקרי: ספרי „המירים”, ספרי הומירוס, שאינם מטמאים את הידיים.

היוכל ניסיון פירוש „אטימולוגי” זה להוסיף דבר להבהרת המקור ולהיות לעזר לחוקרי מקורותינו הקדומים?

4. עפתא — עֶפָה

בכרך י"ב (תש"ו) של „ידיעות החברה לחקירת א"י”¹ פירש הפרופ' טורטשינר (טור-סיני) טבלת השבעה, שנמצאה בסוריה ושלשונה עברית.

בטבלה זו מופיעה דמות אגדית, המכונה ע פ ת א (בניקודו של טור-סיני: עֶפָתָא); בפירוש זה שילב הפרופ' טור-סיני את הפסוקים איוב י' כ"ב (ארץ עֶפְתָּה וגו') ועמוס ד' י"ג (עשה שחר עֶפָה) וייחד למלה עֶפָה על יסוד שלושתם כאחד משמעות צל, חושך, בהבינו בעֶפְתָּא את האנשתם (פרסוניפיקציה) של צללי הלילה.

ונדמה, שיכולים אנו להביא ראיה נוספת לפירוש זה. לפי כל הסימנים היה שורש, המתאים לעֶפָה במשמעות חושך, קיים עדיין בחודעתם של היהודים בני תקופת הבית השני, וזאת למדנו מתרגום השבעים.

אין להסיק מסקנה ברורה מנוסח השבעים באיוב י' כ"ב, הרי שם נשמטת מלה אחת: ארץ עפתה כמו אפל = *eis gēn skotos alonion*; ואין אנו יכולים לשפוט, אם אין *skotos* מתייחס ל-„אפל” דווקא; ואילו יתר בהירות קיימת בעמוס ד', י"ג, ששם מתרגמים השבעים עיפה ב-*μίχλη* (ערפל).

אולם רמז ברור ביותר נמצא בספר שופטים ד' כ"א (בסיפור סיסרא): והוא נרדם, וַיִּצֹץ וימת. ידוע, כי קיימת אי-בהירות מה בקשר להבדלת השורשים עוץ, עיף, יעף; והנה אשר הבינו השבעים: שפירושו „החשך, סנוור, סחרר”, נגזר משם העצם *skotos*, המשמש גם במקום הנ"ל באיוב, אולי לתרגום „עפתה”. בפרשת סיסרא מדובר, להבנת המתרגמים, על כי „חשכו עיניו” או כדומה.

ייתכן, כי הבינו השבעים כאן „וַיִּצֹץ”; על כל פנים ברור, שחיי בתודעתם הלשונית שורש יעף (או אפילו עוף), שמשמעותו „חשוך”.

אם כך הדבר, הרי יתייחס לשורש זה שם עצם, שצורתו — בהקבלה ל-„עצה” אל „יעץ, עוץ” — עֶפָה = חושך, כפירושו של הפרופ' טור-סיני; וכתיבו החסר של שם זה צריך להיות — כמו בספר איוב — ללא יו"ד.

1. עתה גם „הלשון והספר”, א' עמ' 48 ואילך; בייחוד עמ' 50.

הערות ונוספות

(א) הרומות

בספר דקדוקי הטעמים, הוצאת בער ושטראק, נמצא סימן על המתג (318) בזה הלשון: „סימן געיה קטנה... וכל געיתא על שלשה דרכים הם: יש געיה בשוא ודגשה באות כמו וַיִּדְבְּרוּ (הדוגמאות הבאות וַיִּשְׁמְעוּ, וַיִּגְדְּלוּ וכו') הן כנראה שלא במקומן. נ"ב), ויש געיה בשוא ופתחה באות אחת כמו וַיַּעֲשֻׂה, ויש געיה בשני אותות שיש בהם שתי שְׁנוֹיֹת בתיבה אחת [כמו הִלְלוּ, צִלְּלוּ, יִלְלֵת]. ונשאלתי, משום מה לא הבאתי במאמרי (לשוננו ט"ז, 172, פרק ג) את הדברים האחרונים על הגעיה, האומרים בפירוש שב„הדומות“ יש מתג. והרי סימן זה של דקה"ט שייך לחלקים העתיקים של הספר, וישנו בכ"י L (B 19 A משנת 1008) ממש כמו 338, המדבר על „שתי אותות בתיבה אחת צבותות“, התשובה היא, שהדוגמאות המוקפות בחצאי מרובע ושהמהדיר מעיר עליהן, שאינן נמצאות בכ"י, ניתוספו ע"י מעתיק, שטעה במובנן של „שתי שויות בתיבה אחת“. שויות הוא הריבוי של שְׁנָא (וניקודו משובש כאן, ושמא הוא מעשה ידי המהדרים כמו החטף של הללו ושאר מקומות בספר), והכוונה היא על צורות מעין וַיִּשְׁמְעוּ, וַיִּגְדְּלוּ, שהעמידו בהן נקדני טבריה געיה. המעיין ב5 11, העוסק בהגיית השווא, ימצא בו שויות במובן זה בנוסח של כה"י העתיק A (של אהרן בן אשר?), שבו בא גם הסימן על שתי אותות צבותות: „וכן אם יהיו שתי שְׁנוֹיֹת בתיבה כמו וַיִּשְׁמְעוּ, וַיִּשְׁלְחוּ, וַיִּקְרְאוּ וכו'“.

(ב) ד' ומ' לפני ת'

בנידון הגיית „הדומות“ האלה בפי נקדני טבריה (לשוננו שם, ריש עמוד 177) מצאתי בארמית שבקוצא ה' ח: וַעֲבִידָתָא דְּךָ בנסוג אחר ובמירכא תביר. טעמים אלו הם עדות על כך, שהשווא הזה בלתי הגוי הוא בפי מניחי הטעמים הסברנים, כמו שהראיתי בהערה בלשוננו שם, ע' 170. הנגינות האלה ישנן גם במקרא מהדורת קיטל-קאהלי שעפ"י כ"י L, המועתק מספרי אהרן בן אשר (בהוצאת גינצבורג מובא נוסח שני בטעמים אחרים), ואכמ"ל בדבר השווא הנח הנמצא אחרי התנועות הגדולות בארמית המקרא בתיבה הזאת עֲבִידָתָא המוטעמת מלעיל בנסיגה ובתיבת עֲבִידָתָא המוטעמת מלרע (דניאל ב מט) ובתיבות מְדִנְתָּא (עזרא ה ח, ועוד), שְׁאֲלָתָא (דניאל ד, יד), מְרָדְתָּא ובאשְׁתָּא (עזרא ד יב).

ג) כתיב כנגדו וקרינן כניגדו

לשוננו, ט"ז, 152

י' בכתיב התלמודי המלא מסמנת את תנועות החירק והצירי אך אינה מסמנת את הסגול שאינו במקרא מלא יו"ד (לפי בן-חיים, ע' הערת המערכת בעניין זה בלשוננו י"א, 216), ולא נתכוון ר' אלעזר בדבריו ביבמות ס"ג לקריאת כניגדו בסגול כדעת י' בביא"ל, כי אם לקריאה בחירק לפי דרך נטיית מלה זו בדיאלקט הבבלי. את הנטייה בחירק מביא א' פורת בספרו לשון חכמים לפי מסורות בבליות, ע' 106: לנגדי, כנגדו, שנגדו, לנגדכם ונגדן (והוא מעיר על הגיית כניגדו בחירק בדברי ר' אלעזר). וכך נמצא בניקוד בבלי בתהלים צ', בכ"י ברלין qu 680: שת עונתינו לנגדך (קאהל). דער מאסארעטישע טעקסט וכו', ע' 90.

ד) אותות = אותיות בעברית איי (?)

א' אברונין מעיר (לשוננו י"ז, 46) על השימוש של הקליר בריבוי אותות במובן סימני הא"ב, ומוסיף זב"ח ומביא צורה זו אצל בעל דקדוקי הטעמים: ד' אותות נסוכים (גם בציטטות שהבאתי לעיל בהערה א' יש געיה בשני אותות", משתי אותות בתיבה אחת צבותות" (במאמרי, לשוננו ט"ז, 172 נדפס בטעות "אותיות"). אפשר שזהו שימוש של עברית א"י, וכן נמצא במשנה כ"י קויפמן (אולם במסכת ידיים ג ה: אותיות) ובמתניתא דתלמודא דבני מערבא, הוצאת וויליאם הנרי לו, כמה פעמים. ועיין אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ע' 1257, המביא נוסח זה גם ממשנת הירושלמי כ"י ליידין וכן נמצא בירושלמי ובפיוטי ינאי ועוד. ומעניינים דבריו של ר"א ברי' עזריאל בעל ערוגת הבושם, המובאים אצל אפשטיין. ר"א תופס את הפייטן על שכתב בפיוטו ידיד עליון, אהבה לפ' עקב, אותות במקום אותיות, "כי מה שאנו קורין לכל אות מכ"ב אותיות אות לא נמצא במקרא, אלא רבותינו קראוהו אות... וכדי לחלק ביניהם ובין האות הגדול קראו לאלה אותיות". לא ידע בעל ערוגת הבושם, שתחילה נקראו גם האותיות בפי החכמים אותות.

ה) תבלין

לשוננו י"ז, 11

מצאתי בירושלמי דמאי, פרק א, הלכה ג': "תבלין שאלתי משכינתא ולא עישרתי" בלשון יחיד על דרך תבלין אחד שבמסכת שבת. כן הנוסח בדפוס קרוטושיץ, דף כ"ב, א' ובהוצאת ראם ווילנא תרפ"ב, ושם גם בהגהת הגר"א כתב יד א', וכן הוא גם בדפוס ראשון ויניציאה רפ"ג. בעל גליון הש"ס שבירושלמי ראם מעיר: "מכאן משמע דתבלין חייבין במעשר" בלשון רבים כדרך לשון חכמים ולשון הפוסקים.

מ' מדן

רִצְפָּה

(למאמרו של נ' ברגרין, לשוננו י"ז, 4)

להשערתו של ברגרין, שרִצְפָּה שבמקרא עיקרו ממשקל דגושי עי"ן השורש, יש סיוע מדברי רוויה בעין הקורא על מגילת אסתר א ו (סדר ימי הפורים, רעדלהיים, תקפ"ה) ומדברי ר"מ הנקדן במאמר דרכי הנקוד והנגינות המובאים שם, וז"ל רוויה :

וברוב ספרינו הצד"י רפה בזה ובכל חביריו אבל בכי"י רִצְפָּת הרי"ש במת"ג והצד"י דגוש ובח"פ, גם הר"מ הנקדן בסוף ספרו שבגליון המערכת העיד שהצד"י דגוש וכה אמר, כל שו"א שבראש התיב' לא ידגיש אחריו וכו' רק במלת שְׁתִּי שְׁתִּים לבד וכו' ואמנם גם היא מצאנוה רפויה במקום אחד והוא מְשִׁי עֵינִי מפלשתים, והטעם כי השי"ן דגושה כדין כל מ"ם הבאה במקום מלת מן המדגשת אחריה, וחק דגשות השי"ן מרפה התי"ו כאשר עשו במלת מְקַדֵּשׁ ה' כוננו ידיך, ובמלת ולא יכלה עוד הַצְפִּינוּ, וְרִצְפָּת בהט, עכ"ל.

שָׁנָן — "עוסק בריפוי-שיניים" — מרפא-שיניים

(מתוך מכתב למערכת)

כשהובאה לפני הכנסת הצעת חוק (הצעות חוק 34), לתיקון סעיף 7 של פקודת רופאי השיניים, 1945, עורר ויכוח גדול בפנים הכנסת ומחוצה לה השם "שָׁנָן", הכתוב בהצעת החוק החדש במקום "עוסק בריפוי-שיניים" שבחוק שלפניו (משנת 1945), שאף הוא בא במקום "מרפא שיניים" שבחוק שלפני-פניו (משנת 1934). היו שחששו שמא נגזול מן המתעסקים בריפוי שיניים חסרי הסמיכה שם שהוא בבחינת "רכוש" המיוחד להם ושיש להם בו "זכות קניין", והיו שחששו שמא נשחית את הוד יופיה של הלשון העברית עלידי חידוש זה. משום כך נראה לי, שכדאי לבאר את העניין ברבים. הצעת החוק הנ"ל מטעם הממשלה אינה — כידוע — אלא פשרה מוכרחת בין דרישות קיצוניות של הסתדרות רופאי השיניים בישראל מצד אחד ושל הסתדרות "מרפאי השיניים" בישראל מצד אחר. בין הטענות המרובות והשונות של רופאי השיניים כנגד "מרפאי השיניים" (להלן, לשם הדיוק והקיצור: "העוסקים בריפוי-שיניים", או "העוסקים") הייתה טענה אחת קשה וחמורה על השימוש של העוסקים חסרי הסמיכה בתואר "מרפא-שיניים". הרופאים דרשו לאסור על העוסקים את השימוש בתואר זה בכוח החוק. וצריך לומר כי דרישה זו נראתה בעיני הכול (לרבות: רופאים, משפטנים ובלשנים שעסקו בהכנת החוק החדש) צודקת לגמרי מחמת הטעמים המפורשים להלן:

(1) "מרפא" אינו אלא בינוני פיעל של "רפא"; בעוד ש"רופא" הוא בינוני קל, ובידוע שהפיעל מורה כרגיל על פעולה חזקה ואינטנסיבית, או על פעולה נכפלת או מתמדת. אם כן, מה צדק ומה טעם יש בדבר לקרוא למי שלמד שנים רבות באוניברסיטה ועמד בבחינות ושימש חכמים והוסמך לרפואת שיניים, בשם "רופא", בקל, ולמי שלא למד ולא נבחן ולא שימש חכמים ולא הוסמך, אלא קיבל היתר עבודה על פי סעיף 7 הנ"ל, בשם "מרפא", בפיעל? ולא תהא כוונת כפונדקית?

(2) הגלמה "מרפא" מביעה בעצם את הפעולה שעושה הרופא: הרופא מרפא. וכבר אמרו חז"ל: "ורפא ירפא" — התורה נתנה רשות לרופא לרפא (מכילתא דרשב"י, הוצאת האפפמאנן, עמ' 128; וראה בבלי ברכות ס ע"א; בבא קמא פה א' וב'). אם כן, רופא שיניים הוא

מ' מדן

רִצְפָּה

(למאמרו של נ' ברגרין, לשוננו י"ז, 4)

להשערתו של ברגרין, שרִצְפָּה שבמקרא עיקרו ממשקל דגושי עי"ן השורש, יש סיוע מדברי רוויה בעין הקורא על מגילת אסתר א ו (סדר ימי הפורים, רעדלהיים, תקפ"ה) ומדברי ר"מ הנקדן במאמר דרכי הנקוד והנגינות המובאים שם, וז"ל רוויה :

וברוב ספרינו הצד"י רפה בזה ובכל חביריו אבל בכי"י רִצְפָּת הרי"ש במת"ג והצד"י דגוש ובח"פ, גם הר"מ הנקדן בסוף ספרו שבגליון המערכת העיד שהצד"י דגוש וכה אמר, כל שו"א שבראש התיב' לא ידגיש אחריו וכו' רק במלת שְׁתִּי שְׁתִּים לבד וכו' ואמנם גם היא מצאנוה רפויה במקום אחד והוא מְשִׁי עֵינִי מפלשתים, והטעם כי השי"ן דגושה כדין כל מ"ם הבאה במקום מלת מן המדגשת אחריה, וחק דגשות השי"ן מרפה התי"ו כאשר עשו במלת מְקַדֵּשׁ ה' כוננו ידיך, ובמלת ולא יכלה עוד הַצְפִּינוּ, וְרִצְפָּת בהט, עכ"ל.

שָׁנָן — "עוסק בריפוי-שיניים" — מרפא-שיניים

(מתוך מכתב למערכת)

כשהובאה לפני הכנסת הצעת חוק (הצעות חוק 34), לתיקון סעיף 7 של פקודת רופאי השיניים, 1945, עורר ויכוח גדול בפנים הכנסת ומחוצה לה השם "שָׁנָן", הכתוב בהצעת החוק החדש במקום "עוסק בריפוי-שיניים" שבחוק שלפניו (משנת 1945), שאף הוא בא במקום "מרפא שיניים" שבחוק שלפני-פניו (משנת 1934). היו שחששו שמא נגזול מן המתעסקים בריפוי שיניים חסרי הסמיכה שם שהוא בבחינת "רכוש" המיוחד להם ושיש להם בו "זכות קניין", והיו שחששו שמא נשחית את הוד יופיה של הלשון העברית עלידי חידוש זה. משום כך נראה לי, שכדאי לבאר את העניין ברבים. הצעת החוק הנ"ל מטעם הממשלה אינה — כידוע — אלא פשרה מוכרחת בין דרישות קיצוניות של הסתדרות רופאי השיניים בישראל מצד אחד ושל הסתדרות "מרפאי השיניים" בישראל מצד אחר. בין הטענות המרובות והשונות של רופאי השיניים כנגד "מרפאי השיניים" (להלן, לשם הדיוק והקיצור: "העוסקים בריפוי-שיניים", או "העוסקים") הייתה טענה אחת קשה וחמורה על השימוש של העוסקים חסרי הסמיכה בתואר "מרפא-שיניים". הרופאים דרשו לאסור על העוסקים את השימוש בתואר זה בכוח החוק. וצריך לומר כי דרישה זו נראתה בעיני הכול (לרבות: רופאים, משפטנים ובלשנים שעסקו בהכנת החוק החדש) צודקת לגמרי מחמת הטעמים המפורשים להלן:

(1) "מרפא" אינו אלא בינוני פיעל של "רפא"; בעוד ש"רופא" הוא בינוני קל, ובידוע שהפיעל מורה כרגיל על פעולה חזקה ואינטנסיבית, או על פעולה נכפלת או מתמדת. אם כן, מה צדק ומה טעם יש בדבר לקרוא למי שלמד שנים רבות באוניברסיטה ועמד בבחינות ושימש חכמים והוסמך לרפואת שיניים, בשם "רופא", בקל, ולמי שלא למד ולא נבחן ולא שימש חכמים ולא הוסמך, אלא קיבל היתר עבודה על פי סעיף 7 הנ"ל, בשם "מרפא", בפיעל? ולא תהא כוונת כפונדקית?

(2) הגלמה "מרפא" מביעה בעצם את הפעולה שעושה הרופא: הרופא מרפא. וכבר אמרו חז"ל: "ורפא ירפא" — התורה נתנה רשות לרופא לרפא (מכילתא דרשב"י, הוצאת האפפמאנן, עמ' 128; וראה בבלי ברכות ס ע"א; בבא קמא פה א' וב'). אם כן, רופא שיניים הוא

הוא המרפא שיניים. איך אפוא נוכל לייחד או לייחס „זכות קניין” בשם או בתואר „מרפא-שיניים” לעוסקים שאינם רופאים דווקא?

(3) גם השם „עוסק בריפוי-שיניים” לא הניח את דעתו של שום צד. „רופאי השיניים” טענו כי גם הם, או שדווקא הם, „עוסקים באומנות זו של ריפוי-שיניים, והתנגדו לייחוד של השם או של התואר הזה לאלה הקרויים בפקודה של שנת 1945 „עוסקים בריפוי-שיניים”. מצד אחר „העוסקים” אין דעתם נוחה כלל וכלל מן התואר „עוסקים”; והא ראייה: במשך כל השנים מאז קיבלה הפקודה של שנת 1945 תוקף „הוסיפו להשתמש בתואר „מרפא-שיניים” דווקא. ועוד זאת: השם „עוסק בריפוי-שיניים”, אף על פי שהוא תרגום מדויק ל-dental practitioner, (בנוסח האנגלי של החוק בימי המנדט), הריהו ארוך מדי, ואינו נוח לשימוש ולא יצלח לפרט. משום כך היה הכרח גמור למצוא שם חדש קצר, שיביע בדיוק את חוכנו של dental practitioner.

אני הצעתי „שינן”, והצעתי נתקבלה לכתחילה על דעתם של כמה חכמים וגם על דעתו של עורך „רשומות”. השם „שינן” כשלעצמו איננו „חידוש”, אלא ישן הוא ועתיק ימים. שמואל אחד משני ראשי אמוראי בבל, היה קורא לרב יהודה „שיננא”; (ברכות לו ע”א ובנסמן שם). „שיננא” בארמית — „שינן” הוא בעברית. החידוש הוא התוכן החדש שהוצע לשם הישן.

וכמה מעלות טובות להצעת „שינן”; שמות על משקל קָטַל מצויים גם בארמית וגם בעברית, כגון: קָבַר, קָבַר, קָבַר. מטבע הלשון העברית שהצירי משתנה לחיריק, וכל השומע „שינן” יודע שהוא נגזר מן „שָׁן”. „שינן” אפשר לכתוב מלא, באופן ששום אדם לא יטעה בקריאתו. ואחרון חשוב! המלה עתיקה ויפה.

ואולם נמצאו מתנגדים להצעה הזאת בין חכמי הלשון, אבל לא מטעמים של המתנגדים מבין חברי הכנסת. וכך כתב אליי אחד מחכמי ועד הלשון: „הטענה העיקרית נגד קביעת „שינן” ל„דנטיסט” היא שהמלה הזאת משמשת בתלמוד במשמעות אחרת („גדול שיניים”), ואם נוציאה ממובנה המקורי, נשלול מלשוננו מלה ציורית ויפה. אפשר (איני בטוח בכך), שעד היום לא השתמשו בה „סופרינו, אבל מי יודע, אולי מחר תהיה דרושה לאחד מהם ולכולנו”.

יש שהציעו: „שָׁן”, ע”מ קָטַל המצוי לגבי בעלי-מלאכה, כגון: בָּנָה, סָפָן, תָּפַר, בָּמַל וכדומה. אבל הקשר שבין שָׁן ל„שן” רחוק יתר על המידה ואינו ברור למדיי לשאינו מדקדק. אף לא נוכל בשום אופן לכתוב מלא „באלף אחר השי”ן, ורבים יטעו בקריאתם יש שהציעו: „שָׁן” ע”מ קָטַל. אבל משקל זה מצוי לגבי בעלי-מום, כגון: אֵלֶם, גִּבָּן, גָּדָם, עָרָה, קָטַע וכיו”ב, ולא לגבי בעלי-מלאכה. ההצעה האחרת הטובה אף היא בעיניי היא: „שָׁנִי”, או בכתב מלא „שינאי”.

בסוף אני מביע את השתוממותי על מנהג חדש שבא למדינה, להתווכח על בימת הכנסת על שאלות לשון. אנה אנו באים, אם ננהג לשלב ויכוחים סילולוגיים בוויכוחים על הבימה חמיחודת לעניינים מדיניים בלבד? ומה נעשה אם ביום מחר תתעורר שאלה בכימיה, באנטומיה או בפיסילוגיה, הנתווכח עליה בכנסת ונכריע על פי רוב דעות? שאלות לשון אינן מסורות לחברי הכנסת אלא לחכמי לשון; לא הכנסת אלא ועד הלשון העברית, האקדמיה ללשון העברית, נקרא להכריע בהן.

א”ל גלובוס

ירושלים, כסלו, תשי”א.

הערת המערכת:

ועדת הדקדוק דנה בשאלת המונח העברי ל-dentist וקבעה שָׁן, אף על פי שאינה מסכימה עם כל נימוקי המציע. הוועדה רואה את המלה כמורכבת מן השם שָׁן (שן) והסופית יָן; סופית זו שגורה לציון תואר קבוע, כאומנות.

מפעולות ועד הלשון

מונחי תברואה

בכסלו תש"ט הגישה המחלקה לתברואה באגף להיגיינה ציבורית של משרד הבריאות ללשכת ועד הלשון בתל-אביב רשימה של מונחי תברואה אנגליים וביקשה את תרגומם לעברית. לאחר שהוכן החומר על-ידי המזכירות המדעית של ועד הלשון בעזרתו של אינג' שרגא אירמאי, נדונה הרשימה בשתי קריאות בוועדה למונחי בניין בתל-אביב. בכל הישיבות המוקדשות לנושא זה נכחו ה"ה אשר ברש, א' ליליען ויהושע שטיינבוק ובקצתן גם ה"ה ד"ר ברזל, דוד טוביה, אהרן עמרמי וד"ר מ' שחם. כמזכיר הוועדה שימש ד"ר עלי איתן.

באדר תש"ט נשלחו הצעות הוועדה לחברי ועד הלשון ולבעלי-המקצוע לשם עיון וחוות-דעת. אחרי קבלת הערותיהם של ה"ה ש' אירמאי, ד"ר ז' בן-חיים, ש' ייבין, ש' פונרוב ונ' שיפריס ז"ל דנה הוועדה ברשימה בקריאה שלישית והגיעה לידי ההחלטות המתפרסמות כאן. רשימת מונחים זו באה להשלים ולתקן את רשימת מונחי הבראת מעונות, שיצאה בשנת תרפ"ח בזכרונות ועד הלשון העברית, מחברת ו', ע' 41—42. השינויים, שחלו בקצת מונחים, מקורם בהתפתחות המקצוע ובהתפתחות לשוננו בשלושים השנים מאז נקבעו המונחים שברשימה הראשונה.

drain pipe	צנור נקוז	sanitation	תברואה
bi-transit waste, overflow pipe	צנור-ברזץ	sanitary	תברואי
by-pass]	צנור עוקף; עקיפה	installator	מתקין
developed length	אורך הפרוש	installation	התקנה; מתקן
back-flow	זרם הפוך; זרימה הפוכה	sewage	שפכים
back-pressure	לחץ נגדי	waste	(מים) דלוחים
conductor, eaves gutter	מְרִיב	soil	(מים) צואים
leader, down-spout	צנור-גשם, גשמה	industrial waste	שפכי תעשייה
branch interval	כינת הסעיפים	sludge	בציה
flashing, apron	סוככית	mud	רפש
house slant	משפך-בית	cesspool	בור-שפכים (אטום)
hydrant	הדרנט	cesspit	בור (—שפכים) מטוּחַל
bull-headed tee	קמץ רחב-רגל	combined sewer	ביב כולל
ball joint	מפרק-כדור	floor-drain	אביק-רצפה

urinal	משתנה	bell, hub	מצמדת
trap	מחסום	coupling	מצמדת כפולה תבריגית
siphonage (התרוקנות המחסום)	גשות (התרוקנות המחסום)	burr	חספסת
anti-siphonage pipe	צנור מונע גשות	bushing	תותב
sand-trap	מחסום-חול	caulking	חסימה
drum trap	מחסום תפי	caulking tool	מחסם
S-trap	מחסום עקל, מחסום-S	chase	בית-צנור
P-trap	מחסום קרוס, מחסום-P	close nipple	מסברת תבריגית
catch basin	תא לוכד	double nipple	מסברת כפולת-תבריג
crown	ברך עליונה	cup joint	מחבר-נביצ
base	ברך תחתונה	die stock	תברוג
seal	חתם	drainage fitting, מתאם תברואי,	מתאם דרוג,
crown weir	עלית החתם	recessed fitting (Durham fitting)	
dip	תחתית החתם	flange union	מחבר-אנגנים; חבור-אנגנים
deep-seal trap	מחסום צמק-החתם	gasket	אטם
vent	אור	ground joint	מחבר מטטש
venting	אזור	increaser, reducer	מצמדת מצרה
back vent pipe	אור חוזר	lock-nut	אם חוסמת, אם נגדית
circuit vent	אור משתף	long screws	צנור ארך-תבריג; תבריג ארך
battery venting	אזור מקבץ	sweat joint	מחבר לחום-אש
dual vent	אור לשני מחסומים	swing joint	חבור ניד
relief vent	אור פורק	tampion	מפתה
crown vent	אור הברך (העליונה)	tap, screw-tap	מברז
wet vent	אור לח	union	אחד (ר' אחדות)
wet venting	אזור לח	Tucker fitting	מתאם חד-תבריגי
stack	קולטן	flux	תלחים (תכשיר הלחמה או רתוך)
stack venting	אזור בקולטן	fixture	קבועה
terminal	סיום	fixture	יחידת ספיקה של קבועות
gate valve	מגוף	(discharge) unit	
bonnet	בית המגוף	slop sink	עביט-שפכים
ball cock (valve)	שסתום-כדור	kitchen sink	משטח
globe valve, disk valve	שסתום דסקי	wash-basin	קערת-רמץ
ground-key valve or faucet	ברז-מגופה	bath-tub	אמבט
needle valve	שסתום מחט	W.C.-bowl	אסקה

מונחי פסיכולוגיה

(רשימה ז')

לאחר הפסקה של שנה שלמה חידשה הוועדה למונחי פסיכולוגיה את עבודתה בכסליו תש"ט. בימי הפסקה זו, שנגרמה ע"י מלחמת השחרור, שכלה הוועדה שניים מחבריה הפעילים, את היו"ר פרופ' א' יוסף בונבנטורה ואת ד"ר מנחם-בנימין קלאר. שנספו בשיירת הרה-צופים בד' בניסן תש"ח. — הי"ד.

חברי הוועדה, שהשתתפו בעיבוד פרקים אלה היו ה"ה ד"ר ח' אורמיאן, ד"ר מ' ברכיהו, ד"ר ב' ברנר, ד"ר צ' וויסלבסקי (יו"ר) והחברים החדשים שצורפו לוועדה: ד"ר א' פורת מטעם ועד הלשון וה"ה ד"ר א"ח מרצבך וד"ר ג' קפלן (שנצטרף לוועדה בישיבותיה האחרונות) כמומחים במקצוע. בקריאה שלישית של הפרקים השתתף ד"ר ז' בן-חיים; מזכיר הוועדה היה ה' מ' מדן.

ביסוד הפרקים הנדפסים כאן הייתה רשימת מונחים, שהוכנה בידי חבר הוועדה ד"ר מרצבך והושלמה ע"י שאר חברי הוועדה (בייחוד ד"ר אורמיאן וד"ר קפלן) במשך הישיבות. עיבוד פרקים אלו נמשך עד ניסן תש"י, שמונה עשרה ישיבות. בשתי ישיבות מיוחדות בטבת תשי"א דנה הוועדה במספר מונחים, שראתה להכלילם ברשימה, שנתחברה בי"ח הישיבות הקודמות. בין הקריאה השנייה לשלישית נשלחו הפרקים (בתשרי תש"י ותוספת בטבת תשי"א) לעיון לחברי ועד הלשון ולאנשי המקצוע, ובקריאה שלישית עיינה הוועדה בהערות שנשלחו מאת ה"ה ד"ר ש' איינהורן (ז"ל), ד"ר ע' איתן, י' בורשטין, פרופ' ש"ה ברגמן, א' ברש, ש' ייבין, פרופ' נ"ה טור-סיני, ד"ר י' כץ, ד"ר י' לוי, החלק האנגלי של הרשימה נתחבר ע"י ד"ר ברנר והושלם ע"י ד"ר קפלן; החלק הצרפתי שבה נתחבר ע"י ד"ר איתן וה' ע' גורביץ. עובד-עראי במזכירות המדעית של ועד הלשון, והושלם ע"י ד"ר יעקב לוי. הוועדה מודה לכל המסייעים בידה על עזרתם החשובה.

-
1. עיין „לשוננו כרך ט"ז עמ' 90 בהערות למטה, שבהן נמנו חברי הוועדה בהרכבה הקודם וצוינו המקומות, שבהם נדפסו הרשימות הקודמות.
 2. במלאות שנתיים למותם הקדיש ועד הלשון לזכרם את שש הרשימות הקודמות של מונחי הפסיכולוגיה, שנדפסו במכפלת, בשל ריבוי הדורשים להם.

יא. פסיכופתולוגיה

נָלִיו	1. מַנְחִים כְּלָלִיִּים
perverse pervers pervers	פְּסִיכּוֹפָתוֹלוֹגְיָה psychopathology psycho-pathologie Psychopathologie
perversion perversité Perversion	נְרוּזָה neurosis névrose Neurose
sincerity (of personality) כְּנֻת (הַאִישִׁיּוֹת) sincérité (de la personnalité) Echtheit (der Persönlichkeit)	פְּסִיכּוֹנְרוּזָה psychoneurosis psychonévrose Psychoneurose
insincerity (of personality) אִי-כְּנֻת (שֶׁל הַאִישִׁיּוֹת) insincérité (de la personnalité) Unechtheit (der Persönlichkeit)	מוֹצָא נַפְשִׁי (שֶׁל מַחְלוֹת); psychogenesis psychogénèse הַשְׁתַּלְשְׁלוֹת חַיִּי הַנַּפֶּשׁ Psychogenesis
קוֹ מְנַחָה (שֶׁל הַאִישִׁיּוֹת, לֹא־אִישִׁיּוֹת) ligne conductrice (de la personnalité) Leitlinie (der Persönlichkeit)	מַחְלוֹת שֶׁמְקוֹרָן psychogenic disorders maladies psycho- בְּנַפֶּשׁ, — פְּסִיכּוֹגֵנִיּוֹת gènes psychogene Erkrankungen
clinical picture חֲזִי, חֲזִיו שֶׁל אָדָם portrait clinique Zustandsbild (des Menschen)	מַחְלוֹת שֶׁמְקוֹרָן somatogenic disorders maladies soma- בְּגוּף, — סוֹמָטוֹגֵנִיּוֹת togènes somatogene Erkrankungen
differentiation רְבִנְיָמִיּוֹת différentiation Differenziertheit	גּוֹרָמִים נַפְשִׁיִּים psychosomatic factors facteurs psychosomatiques גּוֹפְנִיִּים, — פְּסִיכּוֹסוֹמָטִיִּים
indifferentiation חֲדָנְיָמִיּוֹת indifférentiation Undifferenziertheit	פְּסִיכּוֹסוֹמָטִישֶׁת psychosomatic factors facteurs psychosomatiques פְּסִיכּוֹסוֹמָטִיִּים psychosomatische Faktoren
lability רְפִיפוּת, אִי-יָצִיבוּת labilité, instabilité Labilität	מַחְלַת-רוּחַ mental illness, — disease, — disorder maladie mentale, trouble mental Geisteskrankheit
2. הַאִישִׁיּוֹת וְהַתּוֹדָעָה existence consciousness תּוֹדָעַת הַהוּיָה ("cogito ergo sum") conscience de l'être Existenzbewusstsein	הִיגִיֵּנָה נַפְשִׁית mental hygiene hygiène psychique Psychohygiène
self-feeling הִרְגָּשָׁת עֲצָמוֹ sentiment de soi Selbstgefühl	פְּסִיכּוֹזָה psychosis psychose Psychose
integrated personality אִישִׁיּוֹת שֶׁנִּתְכַּבְּלָה personnalité intégrée integrierte Persönlichkeit	הִיפְנוֹזָה hypnosis hypnose Hypnose
	סְלוּק-דַּעַת absent-mindedness distraktion, absence Geistesabwesenheit

stupefied saisi, stupéfait, consterné, fasciné benommen	מכה-תמהון	disintegrated personality personalité désintégrée desintegrierte Persönlichkeit	אישיות שנתפרדה
stupefaction saisissement, stupéfaction Benommenheit	מכת-תמהון	integrity intégrité Integriertheit	מכיל
twilight state état crépusculaire Dämmerzustand	דמדומים	coconsciousness co-conscience Doppelbewusstsein	דו-תודעה
fugues fugue Fugue	הפלג	alternating personality (Dr. Jekyll and Mr. Hyde) personnalité alternante wechselnde Persönlichkeit	אישיות מתחלפת
absence absence Absence	פסיק-התודעה	alternation (of personality) alternation (de la personnalité) Wechsel, Alternation (der Persönlichkeit)	התחלפות (האישיות)
depersonalisation dépersonnalisation, perte de la personnalité Depersonalisation	ניפוך סובלניזציה ¹	splitting (of personality) dissociation (de la personnalité) (Persönlichkeits)spaltung	התפצלות (האישיות)
derealisation déréalisation Derealisation	טשטוש הממשות	trance état de trance Trance	קרגון
unresponsiveness Unansprechbarkeit	אטימות (לב, רוח, -אוזניים, -הכרה)	dreamy state état de rêve traumhaftes Bewusstsein	עמומי-תודעה
confusional state état de confusion Verwirrtheit, Amentia ²	בבול מחין	unconsciousness, loss of consciousness inconscience, perte de conscience Bewusstlosigkeit	חסר-תודעה
amentia ³ faiblesse mentale Schwachsinn	קוּת-שכל	unconscious inconscient, sans conscience bewusstlos	חסר-תודעה
faculty for orientation faculté (sens) d'orientation Orientiertheit	3. התפיסה והזכרון	blurred consciousness troubles de la conscience Bewusstseinstrübung	עכירות-התודעה

1. הוועדה לא ראתה אפשרות להביע מושג זה בעברית בלא להיזקק לתרגום בן שלוש מלים.

כגון: טשטוש תודעת עצמו.

2. לפי שימוש האסכולה הווינאית.

3. לפי שימוש האסכולה האנגלית.

5. הנשיקה	disorientation ההתמצאות
weakness of association חלשות הסמיכות	perte d'orientation
faiblesse d'association	Desorientiertheit
Assoziationsschwäche	difficulty of perception קשי התפיסה
flight of ideas מנוסת רעיונות	difficulté de perception
fuite d'idées	Auffassungsschwierigkeit
Ideenflucht	memory gap פרצה בזכרון
incoherence(of thought) חשיבה) למקטעין	lacune de mémoire
incohérence (de la pensée)	Gedächtnislücke
Inkohärenz, bruchstückhaftes Denken	paramnesia ¹ תצותע הזכירה
autistic thinking חשיקה אבטיסטית	illusion mnémonique
pensée autistique	Erinnerungstäuschung
autistisches Denken	paramnesia סיוף הזכירה
autism אבטיסמוס	déformation mnémonique
autisme	Erinnerungsentstellung
Autismus	pseudomnesia זכירת-בדאי
compulsive (or obses- חשיקה טורדנית	pseudomnésie
sional) thinking	Pseudomnesie
pensée obsédante	distortion צוות
Zwangsgedanken	Entgleisung
obsession ; רעיון (או מחשבה) טורדני(ת)	to confabulate
compulsive idea	fabuler
obsession ; idée obsédante	zusammenfabeln
Zwangsidée	confabulation בדוי
exaggerated idea רעיון (או מחשבה)	fabulation
idée exagérée, (ת) - מגזום	
exagération d'idées	
überwertige Idee	4. החושים
fixed idea רעיון (או מחשבה) תקוע(ה)	analgesia קהות לכאב
idée fixe — שנתקע(ה)	analgésie
fixe Idee	Analgesie, Schmerzlosigkeit
delusion רעיון-שוא, רעיון-רום, רעות-רום	anaesthesia קהות למגע
illusion	anesthésie
Wahnidee, Wahnvorstellung	Anästhesie
מיני רעיון-שוא	loss of thermal sen- קהות לטמפרטורה
grandiose — של גדלות	sitivity
délire des grandeurs	perte du sens de la température
Grössenwahn	Temperaturunempfindlichkeit
nihilistic — של אפסיות	paraesthesia חישת מדמה
— du néant	paresthésie
Nichtigkeitswahn	Parästhesie

1. יש למחוק את התיבה paramnesia ברשימה שב"ל שוננו" י"ג, עמ' 174.

coldness of feeling frigidity de sentiment Gefühlskälte	קרירות הַרְגָּשָׁה —	hypochondriacal — (הפּוֹכּוֹנְדְּרִיָּה = hypochondria) — d'hypocondrie hypochondrisch(er Wahn)	— הפּוֹכּוֹנְדְּרִי
intensification of feeling Gefühlssteigerung	עֲצוּם הַהֲרָגָשָׁה	— of unworthiness — d'indignité Unwürdigkeitswahn	— שֶׁל שְׁפָלוּת
impairment of feeling Gefühlsabschwächung	רַפּוּי הַהֲרָגָשָׁה	— of selfaccusation, selfaccusatory — — d'accusation de soi-même Selbstanklagewahn	— שֶׁל הַרְשַׁצַּת עֲצָמוֹ
bad mood mauvaise humeur Verstimmung	רוּחַ טָרָה	grotesque —	— תִּמְהוֹנִי
moodiness changement d'humeur Stimmungsumschwung	הֲלוּפִי מַצְב־רוּחַ	systematized — systématisé— (systematization=שוּט) systematisiert(er Wahn)	— מְשוּט
overestimation surestimation Überwertung	הַעֲרֵכַת יָתֵר	unsystematized — unsystematisiert(er Wahn)	— לֹא-מְשוּט
underestimation sous-estimation Unterwertung	הַעֲרֵכַת חֶסֶר	idea(or delusion) of reference Beziehungswahn	טְרוּף מְזוּמָה
vulnerable, touchy vulnérable verletzlich	נוֹחַ לְהַפְגֹּעַ, — לְהַעֲלֵב	delusion of persecution manie (ou délire) de la persécution Verfolgungswahn	טְרוּף הַרְדִּיפוּת
irascible irascible jähzornig	נוֹחַ לְכַעַס	residual delusion délire résiduel Residualwahn	שְׁרִי טְרוּף, שְׁרִידֵי טְרוּף
	7. הַרְצָיָה	weakness of judgment troubles du jugement Urteilstschwäche	רַפְּיוֹן הַשְּׁפִיטָה
perplexity perplexité Ratlosigkeit	אֲבָדֵן עֲצוֹת		
instability instabilité Haltlosigkeit	רַפְּיוֹת נַפְשִׁית	harmony harmonie Harmonie	הַרְמוֹנִיָּה, תֵּאֵם
unstable instable haltlos	רַפְּה־נֶפֶשׁ	disharmony manque d'harmonie Disharmonie	אִי-הַרְמוֹנִיָּה, אִי-תֵאֵם
suggestible suggestible verführbar	נוֹחַ לְהִתְפַּתּוֹת	emptiness of feeling le vide de sentiment Gefühlsleere	רִיק הַהֲרָגָשָׁה

6. חֵי הַרְגָּשׁ

vitality	חיוניות	negativism	שְׁלִיָּנוּת, אִינְיוּת
vitalité		néguvisme	
Lebhaftigkeit, Vitalität		Negativismus	
agility	עֲרֵנוּת	life denial	שְׁלִיָּת הַחַיִּים, אִינְ חַיִּים
agilité		néguvion de la vie	
Agilität		Lebensverneinung	
iteration	חֲזָרָנוּת	self destruction	כְּדֵוּי עֲצֻמוֹ
itération		destruction de soi, auto-destruction	
Iteration		Selbstzerstörung	
logorrhoea	דְּבָרָת	coma	קוֹמָא
logorrhée			
Logorrhoea (Redefluss)			
echolalia	מְלִל־הִדְהוּד		
écholalie			8. תְּנוּעוֹת הַגּוֹף
Echolalie (echohaftes Nachsprechen)			
echopraxia	פְּעֻלַּת הִדְהוּד	akinesis	הַעֲדָר נִיעוֹת
échopraxie			
Echopraxie (echohaftes Nachmachen)		Akinesie, Unbeweglichkeit	
stereotypy	טִפְסִיוֹת	hyperkinesis	נִיעוֹת־יָתֵר
stéréotypie			
Stereotypie		Hyperkinesie, Überbeweglichkeit	
coordination (של פעולות)	לְקוֹת הַתְּאוּם	grimace	עֲוִי (פְּנִים)
disturbance		grimace, contorsion	
troubles de coordination		Grimassieren	
Koordinationsstörung			
accompanying motion	תְּנוּעַת לְוֵאי	compulsive movement, obsessional —	תְּנוּעָה טוֹרְדָנִית
Mitbewegung		mouvement obsédant, tic	
		Zwangsbewegung	

י"ב. פסיכולוגיה של הנבכים

analytical psychology	פְּסִיכוֹלֹגִיָּה	1. מְנַחִים כְּלָלִיִּים
(Jung)	אַנְלִיטִית (יונג)	
psychologie analytique (Jung)		פְּסִיכוֹלֹגִיָּה שֶׁל הַנְּבָכִים
analytische Psychologie (Jung)		Tiefenpsychologie
training analysis	אַנְלִיזָה מְכַשֶּׁרָה	
Lehranalyse		psychoanalysis (Freud)
lay analysis	אַנְלִיזָה בִּידֵי הַדִּיוֹטוֹת	psychanalyse (Freud)
		Psychoanalysis (Freud)
Laienanalyse		
determinism	דֵּטֶרְמִינִיזְמוֹס	individual psychology
déterminisme		אַנְדִּיבִּדּוּאַלִּית (אדלר)
Determinismus		psychologie individuelle (Adler)
		Individualpsychologie (Adler)

<i>Id</i> <i>le ça</i> <i>Es</i>	ה"סֶתֶם", ההיוֹרִי	narcissism narcissisme Narzissmus	נַרְקִיסִיזְמוֹס
<i>superego</i> <i>le surmoi</i> <i>Überich</i>	"אֲנִי" עֲלִיוֹן	catharsis catharsis Katharsis	טְהִירָה
regression régression Regression, Rückkehr	נְסִיגָה	complex complexe Komplex	מַסְבִּיךְ
suppression suppression Unterdrückung	דְּכּוּי	to abreact abréagir abreagieren	פְּרָקָן ¹
to repress réprimer verdrängen	הִדְחָה, הִדְחָה	abreaction abréaction Abreagieren, Abreaktion	פְּרָקוֹן
repression refoulement, répression Verdrängung	הִדְחָה, הִדְחָה	defence mechanism mécanisme de défense Abwehrmechanismus	מְגַנָּנוֹן הַהִתְגּוֹנָנוֹת
unconscious conflict conflict inconscient unbewusster Konflikt	הִתְנַגְּשׁוֹת לֹא־מוֹדָעַת	reaction formation	תְּצוּרַת־הֶקְבָּה
fixation fixation Fixierung	קִבְּיָה	censure censure Zensur	צְנוּרָה
condensation condensation Verdichtung	מְזוּג, עֲבוּי	transference transfert Übertragung	הַעֲבָרָה
displacement déplacement Verschiebung	הִתְקָה	countertransference Gegenübertragung	הַעֲבָרָה שְׁכִנְגָד
symbolization symbolisation Symbolisation	סְמוּלָה	resistence opposition Widerstand	הִתְנַגְּדוּת
dream symbol symbole onirique Traumsymbol	סִמְלָה שֶׁבְּחִלּוֹם	identification identification Identifikation	זִהוּי; הִזְדָּהוּת
imago image Imago	דִּיוִקָן	rapport rapport Rapport	יֶקֶה, רֶפּוֹרְט
masculine protest revendication, protest masculin männlicher Protest	מִתְאָה גְּבִרִית	Ego le moi Ich	"אֲנִי"

1. נגזר לא מן המועל "פרקי", אלא משם העצם "פורקן".

slip of the pen	פְּרִיטֶת-קוֹלָמוֹס	trauma	הֶבְרָה
lapsus calami		sublimation	עֲדוּן
Verschreiben		sublimation	
	הֶפְס־עֵין	Sublimation	
		libido	לִיבִידוֹ
Versehen		libido	
		Libido	
overdetermination	רַב-סֶבְתִּיּוֹת	pleasure principle	יְסוֹד הַהֵנָאָה
Überdeterminierung		principe du plaisir, principe hédo-	
		nistique	
		Lustprinzip	
	3. תּוֹפְעוֹת קְבוּצִיּוֹת	reality principle	יְסוֹד הַמַּמְשׁוּת
		principe de réalilté	
		Realitätsprinzip	
ritual	פְּלִחָן, עֲבוֹדָה	erotism	אַרְוִטִיקָה
rite		érotisme	
Ritual		Erotik	
taboo	טָבוּ	anal erotism	אַרְוִטִיקָה אַנָּלִית
tabou		érotisme anal	
Tabu		Analerotik	
fetishism	פְּטִישִׁיזְמוֹס	oral erotism	אַרְוִטִיקָה אוֹרָלִית
fétichisme		érotisme oral	
Fetischismus		Oralerotik	
extraversion	פְּנִיָּה חוּצָה	urethral erotism	אַרְוִטִיקָה אוֹרְתֶרֶלִית
extroversion		érotisme urétral	
Extraversion		Uretralerotik	
introversion	פְּנִיָּה פְּנִימָה	parapraxis	מַעֲשֵׂה-כֶּשֶׁר
introversion		parapraxis	
Introversion		Fehlleistung	
archetypes	אַרְכִּיטִיפּוֹסִים	slip of the tongue	פְּרִיטֶת-פֶּה
archétypes		lapsus linguae	
Architypen		Versprechen	

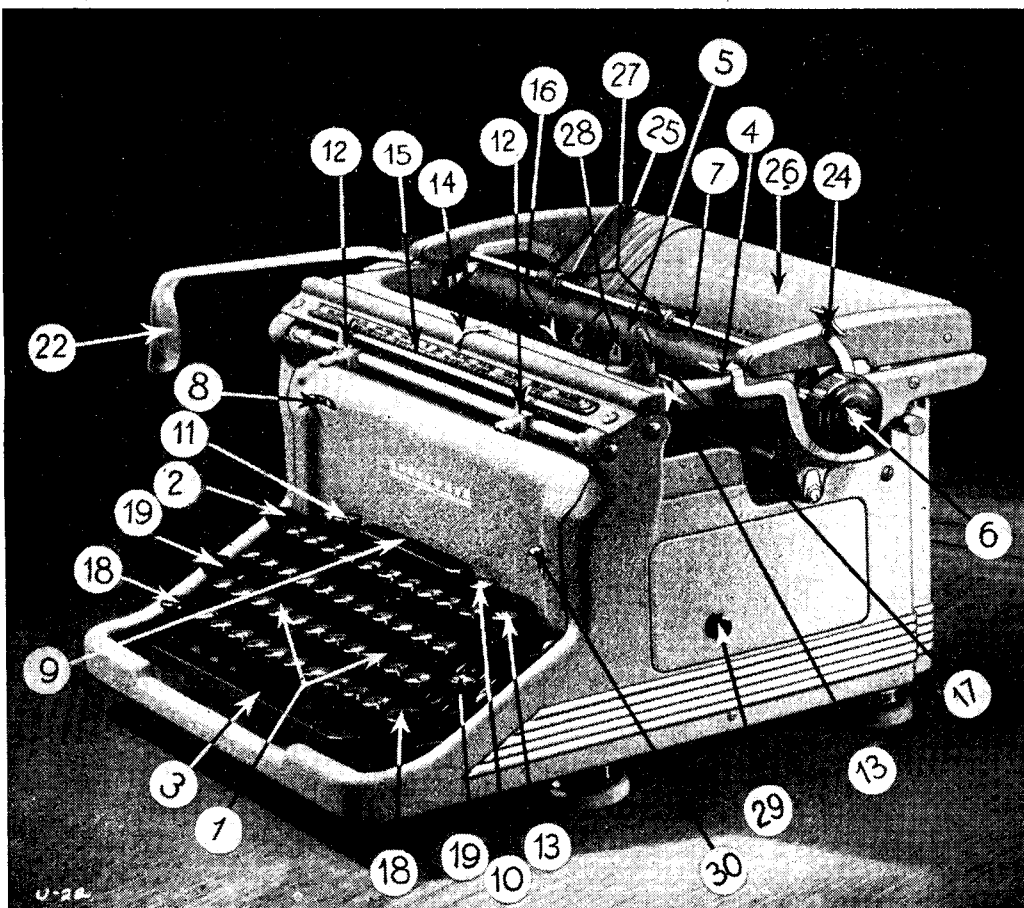
מונחי מכוונת-הכתיבה

ההצעה הראשונה לרשימת מונחים זו הוכנה בישיבות הוועדה המרכזית למונחי טכניקה מטעם ועד הלשון והטכניון העברי בחיפה והוגשה לחברי ועד הלשון ולבעלי-המקצוע בחוזר מס' 108 מאייר תש"ז. אחרי קבלת הערות והצעות תיקון מאת ה"ה ד"ר עלי איתן, ד"ר זאב בן-חיים, ד"ר ברוך ברגר, שמואל ייבין (חבר ועד הלשון) ונתן שיפריס ז"ל (חבר ועד הלשון) נדונה הרשימה בקריאה שלישית בוועדת-משנה של הוועדה המרכזית למונחי טכניקה. חברי ועדה זו היו ה"ה י' ארליך, מ' ארנרייך, ד"ר י' בן-נון, פרופ' י' ברזר, ד"ר מ' מהלר, י' נסיהו, פ' פולונסקי, י' קרני, בצ' תובל.

בשעה שנערכה הרשימה לדפוס במזכירות המדעית של ועד הלשון בתל-אביב בעזרת מר נתן שיפריס ז"ל וכמה בעלי-מקצוע, ביניהם מר א' בארי, היה צורך להוסיף ולשנות עוד מספר מונחים עבריים ולועזיים, כדי שהרשימה תהיה מכוונת יפה למספר גדול ככל האפשר מן הסוגים הרבים והצורות השונות של מכוונת-הכתיבה. בריבוי הסוגים והצורות של המכוונות הנמצאות בשימוש קשור גם חוסר האחידות במונחים הלועזיים המתהלכים, שכן כל בית-חרושת כמעט משתמש במונחים מיוחדים לחלקי המכוונות שלו. מהמון המונחים הלועזיים האלה ניתן כאן רק מבחר הנפוצים והברורים ביותר מתוך תקווה, שלפיהם לא יקשה ויהיו החלקים המכוונים.

מלבד האנשים הנ"ל, שעזרו בהכנת המונחים, נחונה תודת ועד הלשון העברית גם לה"ה בראון ובניו, שהעמידו לרשותנו ספרות לועזית על מכוונת-כתיבה, ובייחוד למר ד' ונגרוביץ, שממנו קיבלנו את התמונה לגלופה ועזרה מקצועית חשובה.

small letters, lower case letters Kleinbuchstaben	סימנים פתוחים	typewriter Schreibmaschine	מכוונת-פתיקה
capital letters, upper case letters Grossbuchstaben	סימנים עליונים	key Taste	מקש (1)
dead letters tote Buchstaben	סימנים מתים	key bar Tastenhebel	זרוע המקש
type bar Typenhebel	מנוף האות	keyboard Tastatur	מערכת המקשים
type guide Typenführungskopf	פגנת האותיות	type basket Typenkorb	סל האותיות
back space key, back spacer Rücktaste, Rücktransport	מקש מחזיר (2)	carriage Wagen, Schlitten	ג'ר
space bar Leertaste, Zwischenraumtaste	מקש הרווחים (3)	main spring Wagenhebefeder, Spiralfeder	קפיץ ראשי
carriage way rods Wagenlaufschienen	פסי הג'ר	escape Zahnrad-schaltung, Auslösung	גלגל-מחזר
		type Type	אות

tabulator key
Tabulatortaste

tabulator rack
Tabulatorzahnstange

tabulator stops
Tabulatorreiter

tabulator stop set key (10)
Tabulatorestell-taste
(בטבלר אבטומטי)

tabulator stop (11)
clear key
Tabulatorauslösetaste
(בטבלר אבטומטי)

tabulator scala
Tabulatorskala

מקש הטבִּלָּטוֹר (9)

בדית הטבִּלָּטוֹר

מצצורי הטבִּלָּטוֹר

כוננת הטבִּלָּטוֹר (10)
(בטבלר אבטומטי)

משמט מצצורי הטבִּלָּטוֹר (11)
clear key
(בטבלר אבטומטי)

מדר הטבִּלָּטוֹר

carriage release lever (4)
Wagenauslösehebel

cylinder, platen, roller
Schreibwalze, Papierwalze (5)

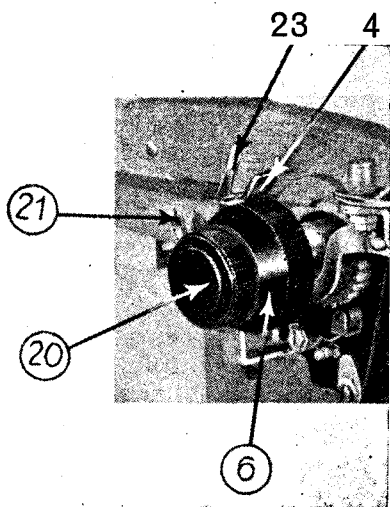
cylinder knob, (6)
platen knob
Walzendrehknopf
כפתור הנָּלִיל, כפתור המעגִּילָה

paper bail, paper holder, מהדקת הגזִּיוֹן
paper lock scale (7)
Blatthalter, Blattandrücker

touch regulator, touch
control
Anschlagsregulator
כוננת המַעֵץ (8)

tabulator
Tabulator
טבִּלָּטוֹר

card holder Postkartenhalter	אָקוז הגליונות (28)	margin stop Randsteller, Anschlag	מחסום השוליים (12)
warning bell Signalglocke	מצלצת התרעה	margin release Randauslösung	מתר השוליים (13)
ribbon Farbband	סרט	carriage frame pointer Wagenstandsanzeiger	מסנן הנקר (14)
ribbon spool Farbbandspule	סליל הסרט	front scale, cylinder scale (15)	מדד השוליים (15)
ribbon reverse Farbbandumschaltung	מחזור הסרט (29)	vordere Wagenskala, Randstellerskala	
ribbon fork, ribbon carrier, ribbon centre guide Farbbandgabel, Farbbandträger	פונת הסרט האמצעית	aligning scale, writing-line scale (16)	סרגל השורה (16)
lateral ribbon guide, guide roller seitliche Farbbandführung	פונת הסרט הצדדית	thumb piece Wagengriff, Daumengriff	מבנה (17)
ribbon shift lever, colour change lever, ribbon indicator Farbzoneneinsteller	מפתק הסרט	shift key Umschalter	מחלק (18)
typist Maschinenschreiber(in), Typist(in)	כתבן, פתבנית	shift lock Feststeller	נוצל, מציב (19)
sight method, visual typing Zweifingersystem	דרך העיון	variable line spacer, variable line space button (20)	כפתור זכונין השורה (20)
touch method, non-visual typing Blindschreibesystem, Zehnfiingersystem	דרך העלים	Walzenfreilauf, Stechwalze	
		platen release lever, line finder (21)	מתר הגליל, מתר המעגליה (21)
		Walzenauslösehebel, Zeilenabstellhebel	
		line space lever (22)	מסוט (22)
		Zeilenumschalthebel	
		line space adjusting lever, line space regulator (23)	מכונם השורות (23)
		Zeileneinstellhebel, Zeilenabstandhebel	
		paper release lever (24)	מתר הגליון (24)
		Papierauslösehebel	
		paper guide (25)	פונת הגליון (25)
		Papierführung, Papieranschlag	
		paper shelf, paper rest (26)	מצע הגליון (26)
		Papierhalteblech, Papiereinführungsblech	
		paper support, paper scale (27)	מסעד הגליון (27)
		Papierhaltebügel, Papierskala	
		paper clamp, paper finger (28)	הדק הגליון (28)
		Papierklammer	
		backing sheet (29)	גליון סומך (29)
		Unterlageblatt	
		feed rollers (30)	גלילי הולכה (30)
		Papierandrucksrollen, Papierführungsrollen	

ד"ר שמעון איינהורן ז"ל

שבט תרמ"ב — הושענא רבא תשי"א

בהושענא רבא תשי"א נפטר בתל-אביב חבר ועד הלשון העברית, ד"ר שמעון איינהורן, זיכרונו לברכה.

נולד בחודש שבט תרמ"ב בעיר פולוצק (בילורוסיה) למשפחה של רבנים למדנים ומשכילים, ששלשלת היוחסין שלה נמשכת כמה מאות שנים. קיבל חינוך יהודי מסורתי בבית הוריו וחינוך כללי בבית-ספר תיכון בדווינסק. למד רפואה באוניברסיטאות לייפציג ושראסבורג והתעמק גם במדעים אחרים כגון מתימטיקה, פיסיקה, ביולוגיה ובלשנות. מעטים היו בקיאים כמוהו בתנ"ך ובשאר מקורות לשוננו. בשקידה מיוחדת עסק בחקר הפולקלור היהודי ופרסם מאמרים רבים במקצוע זה בכתבי-עת בחו"ל ובארץ.

במלחמת העולם הראשונה שירת כרופא בצבא הרוסי ואחרי תום המלחמה מילא תפקידים חשובים בהנהלת הקהילה היהודית במינסק. בייחוד במשא-ומתן עם השלטונות הגרמניים והפולניים. בשנת תרפ"ה עלה לארץ-ישראל ואף כאן היה פעיל בעבודה ציבורית. בפרט באגודת הרופאים ובחברת "ידע-עם". בשנת תרצ"ג נבחר לחבר בוועד הלשון העברית בזכות בקיאותו הרבה בספרות העברית הקדומה ובייחוד במה שנוגע לספרות הרפואית. במשך כל השנים היה חבר בוועדה למונחי הרפואה של ועד הלשון בירושלים. היה חבר הוועדה למונחי ההתעמלות, והושיט עזרה רבה לוועדה למונחי הפסיכולוגיה ע"י הערותיו המעמיקות, אף ענייני דקדוק הלשון היו קרובים ללבו, כעדות הערותיו הרבות לוועדת הדקדוק.

תיקוני טעויות

במאמרו של נ' אלונים, "לשוננו" ט"ז, עמ' 184, הערה 9 צ"ל: "דבריו של ריב"ג מובאים בספר השרשים לרד"ק ערך אליף". ע"י ההשמטה המצערת של שתי התיבות (המודגשות כאן) עשוי היה הקורא לטעות ולחשוב, כי דברי וילנסקי כבר באו בספר השרשים לרד"ק. ולא היא.

במאמרו של נ' ברגגרין, "עיונים לכסיקליים בליח", "לשוננו" י"ז: (1) בעמוד 6 שורה 9 צ"ל ישמיע לו סָגָן, בסגול איי אחר הס', ולא אחר הג'. (2) בע' 10 שורה 9 מלמטה צ"ל: וכן ניקד יצחק בער בסידור עבודת ישראל בסילוק לשבת הגדול הנ"ל: ולמה תִּקְרֶין בתוכו מוגבלים. ניקוד זה לא נראה בעיניו תמיד, וניקד בשווא וקמץ בסליחה אורח צדקה (סליחות אשכנז, צום גדליה) וגם בלקט צבי במשנה ביצה: תִּקְרֶין נדוכין.

במונחי הכימיה, "לשוננו" י"ז עמ' 56, שו' 4 מלמעלה צ"ל: במרחשוון תש"ט.

במאמרו של מ"מ בראפמן בחוברת זו, עמ' 87, בשורה האחרונה: במקום qatal צ"ל qatal.

ד"ר שמעון איינהורן ז"ל

שבט תרמ"ב — הושענא רבא תשי"א

בהושענא רבא תשי"א נפטר בתל-אביב חבר ועד הלשון העברית, ד"ר שמעון איינהורן, זיכרונו לברכה.

נולד בחודש שבט תרמ"ב בעיר פולוצק (בילורוסיה) למשפחה של רבנים למדנים ומשכילים, ששלשלת היוחסין שלה נמשכת כמה מאות שנים. קיבל חינוך יהודי מסורתי בבית הוריו וחינוך כללי בבית-ספר תיכון בדווינסק. למד רפואה באוניברסיטאות לייפציג ושראסבורג והתעמק גם במדעים אחרים כגון מתימטיקה, פיסיקה, ביולוגיה ובלשנות. מעטים היו בקיאים כמוהו בתנ"ך ובשאר מקורות לשוננו. בשקידה מיוחדת עסק בחקר הפולקלור היהודי ופרסם מאמרים רבים במקצוע זה בכתבי-עת בחו"ל ובארץ.

במלחמת העולם הראשונה שירת כרופא בצבא הרוסי ואחרי תום המלחמה מילא תפקידים חשובים בהנהלת הקהילה היהודית במינסק. בייחוד במשא-ומתן עם השלטונות הגרמניים והפולניים. בשנת תרפ"ה עלה לארץ-ישראל ואף כאן היה פעיל בעבודה ציבורית. בפרט באגודת הרופאים ובחברת "ידע-עם". בשנת תרצ"ג נבחר לחבר בוועד הלשון העברית בזכות בקיאותו הרבה בספרות העברית הקדומה ובייחוד במה שנוגע לספרות הרפואית. במשך כל השנים היה חבר בוועדה למונחי הרפואה של ועד הלשון בירושלים. היה חבר הוועדה למונחי ההתעמלות, והושיט עזרה רבה לוועדה למונחי הפסיכולוגיה ע"י הערותיו המעמיקות, אף ענייני דקדוק הלשון היו קרובים ללבו. כעדות הערותיו הרבות לוועדת הדקדוק.

תיקוני טעויות

במאמרו של נ' אלונים, "לשוננו" ט"ז, עמ' 184, הערה 9 צ"ל: "דבריו של ריב"ג מובאים בספר השרשים לרד"ק ערך אליף". ע"י ההשמטה המצערת של שתי התיבות (המודגשות כאן) עשוי היה הקורא לטעות ולחשוב, כי דברי וילנסקי כבר באו בספר השרשים לרד"ק. ולא היא.

במאמרו של נ' ברגגרין, "עיונים לכסיקליים בליח", "לשוננו" י"ז: (1) בעמוד 6 שורה 9 צ"ל ישמיע לו סָגָן, בסגול איי אחר הס', ולא אחר הג'. (2) בע' 10 שורה 9 מלמטה צ"ל: וכן ניקד יצחק בער בסידור עבודת ישראל בסילוק לשבת הגדול הנ"ל: ולמה תִּקְרֶין בתוכו מוגבלים. ניקוד זה לא נראה בעיניו תמיד, וניקד בשווא וקמץ בסליחה אורח צדקה (סליחות אשכנז, צום גדליה) וגם בלקט צבי במשנה ביצה: תִּקְרֶין נדוכין.

במונחי הכימיה, "לשוננו" י"ז עמ' 56, שו' 4 מלמעלה צ"ל: במרחשוון תש"ט.

במאמרו של מ"מ בראפמן בחוברת זו, עמ' 87, בשורה האחרונה: במקום qatal צ"ל qatal.

נ"ה טורסיני

הכתובת הכנענית הגדולה מקארא־טפה

בחפירות בקארא־טפה (ההר השחור), השוכנת צפונית מעמק אדן שבקיליקיה (קנה העתיקה), בשפלה זו המשתרעת מצפון למפרץ אלכסאנדרטה, בין הר אמנה במזרח, מעבר לנהר ג'יהאן, (Pyramos של היוונים) עד לנהר סיהון (Sarus), נמצאו בחפירות משנת 1946 ואילך כתובות חשובות מאוד, וביניהן הכתובת הגדולה ביותר בלשון הכנענית הקדומה, שנתגלתה לנו עד היום. בחפירות האלה, שנערכו על ידי האוניברסיטה בקושטא, בהנהלת המלומדים H. Th. Bossert ו־U. Badahir Alkim, נחשפו שרידי חומות ושערים שעל ידם דמויות אריות גדולים, ובשערים כתובות, גם בכתב החיתי התמונתי וגם בלשון כנענית טהורה, קרובה מאוד בצורתיה ובדפוסי ביטוייה ללשוננו העברית. בשני מקומות מובאת אותה הכתובת בשתי השפות, בחיתית ובכנענית, והקבלת הכנענית כנגד החיתית התמונתית משמשת כעת יסוד מוסמך לביאור הכתב ההירוגליפי הזה, שלא פוענח כל צורכו עד היום; ועיין על כתב זה ועל ניסיונות קודמים לפענוחו במאמרי, בערך אלפבית באנציקלופדיה המקראית, א עמ' 375, ושם גם העתק השורה הראשונה של הכתובת בחיתית הירוגליפית כנגד אותן המלים בכנענית (לפי בוסרט). הנוסח החיתי לא נתפרסם עדיין בשלמותו, ואפשר שפענוחו הסופי יפיץ גם אור על כמה פרטים בכתובת הכנענית. אבל בעוד שאין שני הטפסים האלה של הנוסח הכנעני שלמים (עי' גם בהמשך), נתגלה לבסוף עוד טופס שלם של כל הכתובת בכנענית, שאין על ידו תרגום לחיתית, עדות מובהקת לחשיבות שנודעה ללשון הכנענית, ללהג־אחים זה של העברית היהודית, אף בחבל ארץ מרוחק זה בקיליקיה אשר הרי אמנה חוצים בינו לבין המלוכות הקדומות של שמאל ויאדי, אשר כתובותיהן הכנעניות והארמיות, בנות המאות ט ו־ח לפני הספירה, נתגלו בזנג'ירלי שבסוריה הצפונית.

בכתובות הכנעניות טיפלה, מאז נתפרסמו ראשונה, טובי החוקרים ודנו בהן מצד הלשון והעניין לכל פרטיהן. ואני לא אדון כאן בצד ההיסטורי, שנפתחו בו כמה בעיות מעניינות, אלא בהבנתה הלשונית של הכתובת, שנשארו בה כמה מקומות קשים אף אחרי טיפול החוקרים בה. ואך על פי מחקרם של המלומדים

1. אוכיר כאן כמה מאמרים חשובים שהכתובות האלה נדונו בהן:

H. Th. Bossert, Die phönizisch-hethitischen Bilinguen vom Karatepe, Oriens, 1 (1948), pp. 163-192; 2, pp. 72-120; Archiv Orientalní XVIII, 3 p. 10-42.

J. Friedrich, E. altphönizische Inschrift aus Kilikien. Forschungen u. Fortschritte XXIV, 1948, p. 77-79.

R. D. Barnett, I. Leveen, C. Moss, A. Phoenician inscription from Eastern Cilicia, Iraq, X (1948), p. 56-71.

שקדמוני אסכם כאן בקווים קצרים את הרקע האישי וההיסטורי שמבעד דברי הכתובת.

את השערים ומצבות הכתובות שעל ידן הקים איש, הקורא לעצמו בשם חית-אננני: אותו, Azitawadd. כפי שהוא מספר על עצמו, גידל (בלשון הכתובת: אדר) אתו אורך מלך הדנניים, הוא כנראה Urikku, מלך קוה (Que), שנזכר באחת מכתובות תגלת-פלאסר השלישי (728–746), ולפי זה קובעים רוב החוקרים את זמנו של אותו לסוף המאה השמינית לפה"ס, כבן זמנו של חזקיהו מלך יהודה; ואמנם אפשר, שלא היה אורך שמו של מלך אחד בלבד, ומתוך השוואת ניצחונותיו של אותו על עמי המערב (מלכות שמאל ויאדי), הנזכרים בכתובתו, אל מה שמסופר בכתובת כלמו מלך יאדי, בן המאה התשיעית, כי הצליח להשתחרר מלחץ הדנניים (עמו של אתווד) בעזרת מלך אשור, מסיק כ' גורדון, שעלינו לייחס את אותו ואת כתובתו למאה התשיעית לפה"ס. שושלת

A. Alt, D. Geschichtliche Bedeutung d. neuen phönizischen Inschriften aus Kilikien, *Forschungen u. Fortschritte*, XXIV (1948), p. 121–124.

J. Obermann, Discoveries at Karatepe, A. Phoenician Royal Inscription from Cilicia, Supplement No. 9 to the *Journal of the American Oriental Society* 68 (1948).

A. M. Honeyman, Phoen. Inscriptions from Karatepe, *Museion LXI* (1948), p. 43–57.

A. Dupont-Sommer, Notes sur le texte phénicien, *Oriens* 1 (1948), pp. 191–197; 2 (1949), pp. 50–55; Azitawadda, roi de Danouniens, *Revue d'Assyriologie XLII* (1948), pp. 161–188; Etude du texte phén. *Archiv Orientální XVIII*, 3 p. 43–47.

M. Dunand, Les inscriptions phéniciennes de Karatepe, *Bulletin du Musée de Beyrouth VII* (1948), pp. 1–17. Une nouvelle version des inscriptions phéniciennes de Karatepe, *Bulletin du Musée de Beyrouth VIII* (1949), pp. 2–20.

R. Marcus and I. J. Gelb, The Phoenician Stele Inscription from Cilicia, *Journal of Near Eastern Studies VIII* (1949), pp. 116–120.

C. H. Gordon, Phoenician Inscriptions from Karatepe, *Jew. Quart. Rev. N. S. XXXIX* (1948), p. 41–50; Azitawadd's Phoenician Inscription *JNES VIII*, pp. 108–115.

R. T. O'Callaghan, The Great Phoenician Portal Inscription from Karatepe, *Orientalia* 18 (1949), pp. 173–205, plates XXI–XXVIII.

R. T. O'Callaghan, An Approach to some Religious Problems of Karatepe, *Archiv Orientální XVIII*, 1–2 (1950), pp. 354–365.

G. Levi della Vida, Osservazioni all'iscrizione fenicia di Karatepe, *Atti della Accademia Roma, Rendiconti IV*, 1949, pp. 273–290.

Isidore Levy, Les inscriptions de Karatepe, *La Nouvelle Clio*, 1950, pp. 105–171.

המלכים שמשלו על הדנניים נקראת בכתובת „בית מפשׁ“ (בטא: Mopsh), המתייחס אל מלך קדום, אשר שמו נשמר גם בשמות מקומות Mopsekrene, Mopsuestia. אותו אורח, וכי שמו אותו האלוהים לאב למלכים וכו', עלינו להבין זאת בדמיון למה שנאמר על יוסף (בראשית מה, ח: וישימי לאב לפרעה) או על הבן הנולד לנביא (ישעיה ט, ה: ויקרא שמו פלא יועץ אל גבור אבי עד שר שלום); ואם הוא מתפאר, כי ישב על כיסא אביו (עי' לקמן), אין הכוונה לכיסא מלכות ומלוכה, אלא לכיסא כיועץ וזרוע למלך, שירש אותו מאביו.

בכתובת נזכרים השמות של עמק אדן, ושל עיר המבצר שבמקום, שהיה שמה פער, והנזכרת בכתובות אשוריות בצורה Pahri, ואשר אותו נתן לה, אחרי בניית ביצוריה וחומותיה, את השם אותודי: שייך לאותוד. כמו כן נזכרים בכתובת כמה שמות אלוהים, בפרט: בעל והאלם, ועי' על שמות האלים האלה וכינוייהם בפירוש הכתובת. בעל זה או בעלים אלו (עי' בפירושו) נקרא(ים) גם בשם מלא: בעל כרנתריש, לדעת לוי דלה וידה בייחוס למקום, הנקרא היום Kalenderis, ולפי איזידור לוי Kyliendros. על שם האל „רשף צפרם“ עי' בפירושו לכתובת.

כתובת כנענית גדולה זו מימי מלכות בית דויד ביהודה לימוד רב בה גם על דרכי לשוננו העברית בתקופת המקרא. באוצר לשונה, במבנה צורותיה ובצירופי משפטיה, ובמטבעות ספרותיות שבה, אשר כתמורתן תבואנה בכתבי הקודש שלנו. וכדאי שיכיר אותה כל המעוניין במקרא ובלשוננו. ומתוך כתובת חשובה זו יש ללמוד גם בכללים ובפרטים על כמה כתובות כנעניות אחרות, שלא התפרשו כל צורכן, וכעת מתבררות כמה מסתומותיהן, ואולי אוכל לשוב ולדון באחדות מהן בהזדמנות אחרת.

והנה אביא כאן, בהעתקה לכתב שלנו, את נוסח הכתובת שבטופס השלם (C). שנתגלה באחרונה. בטופס זה כמעט כל האותיות ברורות הן, ואין ספק בקריאה אלא לגבי שניים שלושה מקומות הנזכרים לקמן במפורש. אך אין בכתובת זו נקודות או קווים להפריד בין מלה למלה ואף לא בין משפט ומשפט. כנהוג ברוב הכתובות הקדומות, ועל כן יש פה ושם ספק לגבי חלוקת האותיות למלים וגם בהפרדת משפט ממשפט. את שינויי הנוסח של הטופס הראשון (הנקרא לקמן A) רשמתי בהערות מתחת להעתקה. טופס זה גם הוא כמעט שלם הוא (בעיקר חוץ מסוף הכתובת). בכל זאת יש חללים ריקים בתוך הטופס הזה, ואפשר שהיו שינויים גם במקומות אלו. אך רוב השינויים אינם אלא כדוגמת שמור וזכור שבשני הטפסים של עשרת הדיברות, שאינם משנים את העניין. בטופס השני (B) לא נשמרו אלא צירופי מלים בודדים ממה שנאמר בטופס המלא בשורות 20 – 12, מבלי כל שינוי גרסה לגבי הטופס שלפנינו. בדרך זו נוסחת הכתובת מקוימת היא ברובה על ידי יותר מטופס אחד, ורק במקום קשה אחד, במלים „עקרת פער“, שבשורה א, 6, מורגש החסר בטופס נוסף, שהיה מרשה לקבוע את הגרסה בבירור.

נוסח הכתובת לפי טופס C

- (א) אנך אותוד הברך בעל עבד
 בעל אש אדר אורך מלך דננים
 פעלן בעל לדננים לאב ולאם יחו אנך אית
 דננים ירחב אנך ארץ עמק אדן לממצא ש
 מש ועד מבאי וכן בימתי כל נעם לדנני 5
 ם ושבע ומנעם ומלא אנך עקרת פער ופע
 ל אנך סס על סס ומגן על מגן ומחנת על
 מחנת בעבר בעל ואלם ושברת מלצם
 ותרק אנך כל הרע אש כן בארץ ויטנא אנך
 בת אדני בנעם ופעל אנך לשרש אדני נעם 10
 וישב אנך על כסא אבי ושת אנך שלם את
 כל מלך ואף באבת פעלן כל מלך בצדקי ו
 בחכמתי ובנעם לבי ובן אנך חמית ע
 זח בכל קצית על גבלם במקמם באש כן
 אשם רעם בעל אגודם אש בל אש עבד 15
 כן לבת מפש ואנך אותוד שחנם תחת פעמ
 י ובן אנך חמית(?) במקמם המת לשבתנם דננ
 ים בנחת לבנם וען אנך ארצת עזת במבא
 שמש אש בל ען כל המלכס אש כן לפני וא
 נך אותוד ענתנם ירדם אנך ישבם אנך 20
 בקצת גבלי במצא שמש ודננים
 ישובת שם וכן בימתי בכל
 גבל עמק אדן לממצא שמש
 ועד מבאי ובמקמם אש כן
 לפנם נשתעם אש ישתע אדם ללכת
 דרך ובימתי אנך אשת חך לחד 5
 י דל פלכם בעבר בעל *ואלם*
 וכן בכל ימתי שבע ומנעם ושבת
 נעמת ונחת לב לדננים ולכל עמ
 ק אדן ובן אנך הקרת ז *ושת
 אנך שם* אותודי כ בעל ורשף 10
 צפרם שלחן לבנת ובני אנך ב
 עבר בעל ובעבר רשף צפרם ב
 שבע ובמנעם ובשבת נעמת ובנחת
 לב לכני משמר לעמק אדן ולב
 ת מפש כ בימתי כן לארץ עמק א 15
 דן שבע ומנעם ובל כן *מתם לדנני
 ם לל בימתי* ובן אנך הקרת ז *שת*

שינויי נוסחאות שבטופס A (בעמודה א, שלא נשמרה בשלמות בטופס זה, אין שינויים):

א. 6: ובעבר אלם, — 9-10: ושם, — 16-17: מתם לל בימתי לדננים, — 17: ושת, —

תרגום הכתובת

- (א) אנוכי אֶזְמַנֶּה הַבְּרוּךְ-בַּעַל, עַבְדִּי
 בַּעַל, אֲשֶׁר אָדָר (אוֹתוֹ) אֹרֶךְ מֶלֶךְ דְּנַנְיִים.
 פַּעֲלָנִי בַעַל לְדַנְנִיִּים לֹאב וּלְאֵם. הִנֵּה אֲנוּכִי אֶת
 דְּנַנְיִים, הִרְחֵב אֲנוּכִי אֶרֶץ עֵמֶק אֲדָן. לִמֵּן מוֹצֵא שֶׁ-
 5 מִשׁ וְעַד מְבֹאֵו, וְהָיָה בִּימּוּתַי כָּל נֹעֵם לְדַנְנִי-
 יָם וְשׁוֹבַע וּמִנְעָם. וּמֵאָּ אֲנוּכִי הִקְרָה (?) פֶּסַע וּפּוֹעַ-
 ל אֲנוּכִי סוֹס עַל סוֹס וּמִגֵּן עַל מִגֵּן וּמַחֲנוֹת עַל
 מַחֲנוֹת בַּעֲבוּר בַּעַל וְאֵלִים וּבִשׁוּרֹת הַנְּבִיאִים.
 וְגֹרֶשׁ אֲנוּכִי כָּל הָרַע אֲשֶׁר הָיָה בָּאֶרֶץ וְהָקָם אֲנוּכִי
 10 בֵּית אֲדוּנִי בְּנוֹעָם, וּפּוֹעַל אֲנוּכִי לְשׁוֹרֶשׁ אֲדוּנִי נֹעָם.
 וַיּוֹשֶׁב אֲנוּכִי עַל כִּסֵּא אָבִי וּשְׁתִּי אֲנוּכִי שְׁלוֹם אֶת
 כָּל מֶלֶךְ, וְאָף בָּאֲבוֹת פַּעֲלָנִי כָּל מֶלֶךְ בַּצִּדִּיקִי וְ-
 בַּחֲכַמְתִּי וּבִטּוֹב לְבִי, וּבֹנָה אֲנוּכִי חוֹמִיּוֹת עַ-
 זוֹת בְּכָל קְצוֹת עַל גְּבוּלוֹת, בְּמִקְוֹמוֹת בָּאֲשֶׁר הָיוּ
 15 אִישִׁים רַעִים בַּעֲלֵי הַגְּדוּדִים, אֲשֶׁר אִישׁ לֹא הָיָה
 עוֹבֵד לְבֵית מִפֶּשַׁח, וְאֲנוּכִי אֶזְתּוֹד שְׁתֵּים תַּחַת פְּעָמִי-
 י, נוֹתֵן אֲנוּכִי חַנּוּיּוֹת (?) בְּמִקְוֹמוֹת הָהֶם לְשִׁבְתָּם דְּנַנְ-
 יִים בְּנַחַת לֵבָם, וְצִנָּה אֲנוּכִי אֶרְצוֹת עֲזוֹת בְּמִבּוֹא
 שֶׁמֶשׁ, אֲשֶׁר בָּל עֵינָיו (אוֹתוֹן) כָּל הַמְּלָכִים אֲשֶׁר הָיוּ לְפָנַי, וְאֶ-
 20 נוּכִי אֶזְתּוֹד עֵינִיתִים; הִרְדָּם אֲנוּכִי הוֹשִׁיבָם אֲנוּכִי
 בְּקִצּוֹת גְּבוּלִי בְּמוֹצֵא שֶׁמֶשׁ, וּדְנַנְיִים
 הוֹשִׁבְתִּי שָׁם, וְהָיָה בִּימּוּתַי בְּכָל
 גְּבוּל עֵמֶק אֲדָן לִמֵּן מוֹצֵא שֶׁמֶשׁ
 וְעַד מְבֹאֵו — וּבְמִקְוֹמוֹת אֲשֶׁר הָיוּ
 לְפָנַי נְשִׁתָּעִים, אֲשֶׁר יִשְׁתַּע אָדָם לִלְכַת
 5 דֶּרֶךְ, וּבִימּוּתַי אֲנוּכִי אִשָּׁה תֵּלֶךְ לַחֹדֶר-
 הַבַּיִת מִקְלוֹת, בַּעֲבוּר בַּעַל וְאֵלִים —
 וְהָיָה בְּכָל יְמֹתַי שׁוֹבַע וּמִנְעָם וּשְׁבִיבָה
 טוֹבָה וְנַחַת לֵב לְדַנְנִיִּים וּלְכָל עַמִּי-
 ק אֲדָן, וּבֹנָה אֲנוּכִי הִקְרָת זֶה וּשְׁתִּי
 אֲנוּכִי (ה)שֵׁם: אוֹתוֹדִי, כִּי בַעַל וְרִשְׁףִי-
 10 צִיפּוֹרִים שֶׁלְּחוּנִי לְבָנוֹת, וּבֹנָהוּ אֲנוּכִי בִ-
 עָבוֹר בַּעַל וּבַעֲבוּר רִשְׁף־צִיפּוֹרִים בִּ-
 שׁוֹבַע וּבְמִנְעָם וּבִשְׁבִיבָה טוֹבָה וּבְנַחַת-
 לֵב לְהִיּוֹת מִשְׁמֵר לְעֵמֶק אֲדָן וּלְבִ-
 15 ית מִפֶּשַׁח, כִּי בִימּוּתַי הָיָה לְאֶרֶץ עֵמֶק אֶ-
 דָּן שׁוֹבַע וּמִנְעָם, וּבָל הָיָה קֶמֶתִי לְדַנְנִי-
 יָם לֵיל בִּימּוּתַי, וּבֹנָה אֲנוּכִי הִקְרָת זֶה, שֶׁתִּ

נוסח הכתובת לפי טופס C (המשך)

- אנך שם אזתודי *ישב אנך *בם*
בעל כרנתריש *וילך זבח לכל*
(ג) *הם סכת זבח ימם אלף | וב[עת ח]רש
ש | ובעת קצר ש *| וברך בעל כר[נ]
תריש אית אזתוד *חיים ושלם
ועז* אדר על כל מלך לתתי בעל כרנתריש
5 *וכל אלן קרת* לאזתוד ארך ימם ורב
שנת ורשאת נעמת ועז אדר על כל מל
ך *| וכן הקרת ז בעלת שבע ותרש ועם
ז אש ישב בם יכן בעל אלפם ובע
ל צאן ובעל שבע ותרש וברבם ילד
10 וברבם יאדר וברבם יעבד לאז
תוד ולבת מפש בעבר בעל *ואלכ*
ואם מלך במלכם ורון ברזנס ואם א
דס אש אדם שם אש *ימח* שם אותו
ד *בשער ז* ושת שם אם אף יחמד א
15 ת הקרת ז *ויסע השער ז אש פעל א
זתוד ויפעל ל שער זר* ושת *שב* עלי
*אם בחמדת יסע אם בשנאת וברע יסע
השער ז* וזח בעל שמם ואל קן ארץ
ושמש עלם ון] כל דר בן אלם אית הממלכה הא ואית המלך הא ואית
אדם הא אש אדם שם אפס
שם אזתוד יכן לעלם כם שם
שמש ו ירח

שינויי נוסחאות שבטופס A (המשך):

- 18: וישב אנך האלם ז. — 19: ליחא
ג, 1—2: ליחא (אך עיי' לקמן, 7), — 3—4: בחיים ובשלם ובעז. — 5: ליחא. — 7. במקום
זה בקירוב מה שנאמר לפנינו בשורות 19, 3, 1, ואמנם לא נשמרו בטופס כל האותיות; וזבח אש
י[לך ל]אלם כל[הם ס] (ע' כת ז) — — — — — זב[ח] [ימם אלף | וזב(!)עת
חרש [ש | ובעת קצר ש |, — 11: ובעבר אלם. — 13: יאמר[ר] תחת 14: והמל[ך] א[ש] — — — — —
14: ליחא. — 15—16: ויאמר אפעל לור. — 16: שמי. — 17 מכאן ואילך רק: יז ימ[ה]
האלם אש על אזתוד [ב]על כרנתריש אש בב [—] [—] [ז]—[חב] [ח]—[—] אש אש[—] — — —
א[—] — — — — — א[—] — — — — —

תרגום הכתובת (המשך)

- אנוכי (ה)שם אותו. הושב אנוכי במ
בעל כרנתריש והולך זבח לכול-
(ג) מ. סכת זבח (ה)ימים: שור 1, ותרומת חריש
שה 1 ותרומת קציר שה 1. יברך בעל כרנ-
תריש את אותו (ב)חיים ו(ב)שלו
5 ו(ב)עוז. אדיר על כל מלך, לתחו בעל כרנתריש
וכל אלוהי קרת לאותוד אורך ימים ורוב
שנים ושיבה(?) טובה ועוז אדיר על כל מל-
ך. והיה הקרת זה בעלת שובע ותירוש, ועם
זה אשר יושב במ, יהיה בעל בקר ובע-
ל צאן ובעל שובע ותירוש, וברבים ילד
10 וברבים יאדר, וברבים יעביד לאו-
תוד ולבית מפש בעבור בעל ואלים.
ואם מלך במלכים ורוון ברוונים אם א-
דס אשר אדם שמ(1), אשר ימחה שם אותו-
ד בשער זה ושת שמ(1), אם אף יחמוד א-
15 ת הקרת זה וְיָסִיעַ השער זה אשר פעל א-
ותוד ויפעל לשער זה ושת שם עליו,
אם בחמדה יסיע, אם בשנאה וברוע יסיע
השער הזה, ומחה בעל שמים ואל קונה ארץ
ושמש ון [כל דור בני אלים את הממלכת (ה)היא ואת המלך (ה)הוא ואת
אדם (ה)הוא אשר אדם שמ(1), אפס
שם אותו: כפון לעולם כמו שם
שמש וירח.

הערות

א, 2. אש אדר. אשר אדר אותו. מלת הזיקה הכנענית אש איננה אלא
הרחבה של ש, ש. הבאה בעברית, וכן גם sha באכדית לכל תקופותיה. אבל כשם
שבוטאה מלת הזיקה ש בעברית בדגשות האות שאחריה (שִׁשְׁלָמָה וכדומה), כן
ביטאו בדגש כזה גם את הצורה המורחבת 'אש' כדוגמת אֶשְׁכְּנָה, ומתוך כך נולדה,
לדעתי, הצורה הנהוגה בעברית, אֶשֶׁר (כְּנָה). בשימוש (דיסימילציה) שבבי"ת הכפולה,
כדוגמת שְׂרִיטַט במקום שְׂרִיט (מִן שְׂרִיט). אין אפוא גם אֶשֶׁר אלא צורה אחרת
של ש, אֶשֶׁ. — השורש אדר משמש בעברית ובכנענית א) בהוראה רועה (מכאן
במקרא אדירי הצאן, ועי', הלשון והספרי, א, עמ' 416 וכו'), ב) בהוראת גדולה
וחוזק, ואפשר לשאול, איזו הוראה היא הקודמת, זו של הרועה, השולט כמובן
בצאנו, או זו של הגדול והאדיר, שהשתלט גם על עדרו, ואמנם לפי הקשר אל
אֶדְרִי וּאֶדְרָת (שְׁעָר) מסתבר לראות את משמעות הרועה כראשונה, ולמעשה אפשר
שיש להבין גם במקומנו: אשר רָעָה (אדר) אותו אורך מלך הדגנים. — דגנים.
כתיב זה ביו"ד מורה על כך, שאין כאן סיום הריבוי בלבד, אלא לפני כן סופית
היחס, בדגשות היו"ד.

3. פעלן בעל לדננים לאב ולאם. השווה, מלבד בראשית מה, ח (עי' לעיל) את דברי כלמו מלך יאדי בכתובתו על יחסו אל בני עמו: למי כתאב ולמי כתאם ולמי כתאח (כלומר: לאחד הייתי אב, ולאחד הייתי אם, ולאחד הייתי אח). — יחו אנך. הַחֲנָה אנוכי, במקום החייתי. בכנענית בא במקום ההפעיל העברי בניין יפעיל, ובכתובת זו בא במקום העבר הממושך, לפחות בבניינים נגזרים, צירוף המקביל לזה שבקהלת ד, ב: 'וְשָׁפַח אֲנִי אֶת הַמַּתִּים מִן הַחַיִּים, וּסְפָק הוּא אִם יֵשׁ לְרֹאוֹת בֹּזֵה, כְּדַעַת כְּמֵה חֻקִּים, צִירוֹף שֶׁל כִּינּוּי עִם מְקוֹר מוֹחֲלָט, או צורת בינוני בלי מ"ם (במקום מְשַׁפֵּחַ וכדומה) על פי השפעת הבינוני, חסר מ"ם, שבבניין קל, ומצדי נראית לי אפשרות זו יותר. שימוש כזה בבינוני עם כינוי הגוף במקום העבר מצוי הוא גם בכתובות קדומות מגבל כגון פעל אנך, ועוד בכתובת יחומלך, שורה 3 וכו'. ושים לב לצורות אלו גם בהמשך, אשר שמרתי עליהן גם בתרגום, הואיל ונמצא כצורה הזאת גם במקרא. — אית. הצורה המצויה בכנענית במקום "את" בעברית, ית, ות בכמה להגים שבארמית.

4. ירחב. הַרְחֵב, כפי הנאמר בשורה 3, וכאלה הרבה בכתובת.
5. וכן. מן כוּן, הבא בכנענית במקום 'היה' שבעברית, וכן, כידוע בערבית. — נעם. כך כידוע בכנענית גם במקום 'טוב' שבעברית, שאינו בכתובות כנעניות, ועי' בהמשך.

ומלא אנך עקרת פער, הפירושים שהוצעו בשביל עקרת במקום זה, במשמעות בתים וכדומה, אינם מסתברים. יותר נראה לי להניח, כי לפנינו כאן כתיב פוניטי בעי"ן, תמורת הקרת או אקרת (השווה 'אגדדם' בשורה 15), בהשפעת הקו"ף הנחצית על מבטא ההגה הקודם. לצערנו אין תמורת המים האלה בטופס אחר. — ופעל אנך. וַשֵּׁת אנוכי, וַשֵּׁם אנוכי, ועי' על הוראה זו של 'פעל' לקמן שורה 12.

8. בעבר בעל ואלם. אין 'בעבר', ז"א בעבור, בא כאן בהוראת בשביל, למען, אבל לא מדויק הוא, אם מצאו חוקרים שטיפלו בכתובת כאן את ההוראה של: בחדס (בעל והאלם). עיקר הוראת המלה היא כאן: לפי רצון (בעל). על פי מצוות (בעל ואלם). כי לפני כל פעולה נשאל האל, ועל פי תשובתו החיובית נעשה כל דבר. — ואלם. צורה זו של הריבוי באה על יד הצורה המורחבת בנו"ן המשמשת לקמן בסמיכות: אלנ. עי' ג, 5. — ושררת מלצם. צירוף זה לא מצא עדיין את פירושו, וזאת בעיקר מפני ההבנה הבלתי מדויקת של 'בעבר', שדובר עליה לעיל. אין כאן 'ושברת' צורת פועל (ז"א: ושברתי). אשר בהמשך לצירופים הקודמים היה צריך לבוא בצורה: 'ושבר אנך'. ואין להבין 'מלצם'. בהוראת לצים ורשעים, אלא כשימוש המלה מְלִיץ, מְלִיצִים במקרא ובכתובות. במקרא "מליץ" (השווה בראשית מב, כג, ועוד) הוא המתורגמן, המתווך בין דוברי לשונות שונות, ובאותה הוראה יש להבין (עי' הערתי בספרו של סלושץ אוצר הכתובות 5, 88 וכו') גם את הצירוף הכנעני 'מלץ הכרסים', ז"א מתורגמן ופקיד מתווך של הכרתיים, בני האי כרת, בשינוי מבטא זה המצוי גם במלים יווניות כגון *téttaqa, téssaqa; xreíssow, xreítow* ועוד; ובמיוחד מדובר בספר איוב על מליצים, המתווכים כאילו בין האלוהים לאדם; כך שם טו, כ: מליצי רעי, כלומר רְעֵי רוצים לשמש כמליצים ביני ובין האל? אין אני רוצה בכך, אלא: אל אלוה דלפה עיני; ושוב בדברי אליהוא: אם יש עליו (ז"א אצל אלוהים) מלאך מליץ אחד מני אלף להגיד לאדם ישרו (לג, כג). וגם כאן 'מלצם' הם נביאים, או אף

שליחי אלוהים (מלאכים), המגלים לאדם את רצון האל. ולפי זה יש לבאר את השם 'שברת' כקרוב לאכדית shabrû (מן shubrû, שפעל מן barû, חזה: הראה חזון, בעיקר חזון חלום, לאדם), חזה פותר חלומות, וכמלה מקבילה אל 'שבר' שבכתוב: 'יהי כשמע גדעון את מספר החלום ואת שְׁבָרוֹ' (שופטים ז, טו) ז"א את פתרונו. פעולת אותו גדעון נעשתה לפי רצון בעל והאלים ולפי (רצון) פתרונות החזונים, המליצים, שהוא שאל מהם את רצון האלים.

9. ותרק אנך. אין 'תרק' אלא מבטא נחצי של הפועל תרך, המצוי בארמית, בפרט כתרגום של 'גרש' בעברית; השווה, למשל, בראשית ג, כד (ויגרש את האדם) ת"א: ותרין ית אדם, כי כך הופכת כ"ף תכופות לקי"ף על יד ריש, כגון 'בכר־בקר' ועוד, וכן באוגריתית דרך במקום דרך בעברית. — ויטנא אנך הפועל 'טנא', שבמקרא בא ממנו רק השם טָנָא, מצוי הוא בכתובות כנעניות בבניין קל ויפעיל במשמעות הקים (מזבח, מצבה וכדומה).

10. בת אדני. הואיל ואין לראות את אותו כמלך (עי' בדברי ההקדמה), על כן אפשר לבאר כאן בת אדני בהוראות הרגילה: בית אדוני (הוא המלך אורך). — לשרש אדני, לגזע אדוני, לכל אחיו וזרעו.

11. וישב אנך על כסא אבי. על כיסא פקידותי שירשתיו מאבותיי. בדומה לכך יש להבין את הנאמר על יוסף, אבי פרעה, בבראשית מא, מ: 'רק הכסא אגדל ממך' במשמעות: כיסאי יגדל וירום מכיסאך, והשווה ירמיה נב, לב על יהויכין מלך יהודה השבוי: ויתן את כסאו ממעל לכסא המלכים אשר אתו בבבל.

12. ואף באבת פעלן כל מלך בצדקי וכו'. לשווא התקשו מפרשי הכתובת בביאור המלה 'אבת' במשפט זה. לפנינו הקבלה מעניינת ומאלפת לכתוב בירמיה ג, יט: 'ואנכי אמרתי איך אשיתך בבנים ואחן לך ארץ חמדה וכו' ואמר אבי תקראי לי' וכו', כך שחו (עי' בנאמר לעיל על 'פעל') גם מלכים אחרים את אותו באָבֹות, נחנו לו תואר וזכויות של אב למלך!

13. ובנעם לבי. בטוב לבי. — חמית עזת. הצורה חמית, ובריבוי חומיות, מקוימת היא גם על ידי הכתיב humîtu במכתבי עמארנה, וגם על ידי משלי א, כא: 'בראש המיות תקרא' שבמקומו בשבעים: בראש חמיות (עי' בספרי 'משלי שלמה', עמ' 104), וכן באוגריתית.

14. קצית. קצוות, אבל בסמיכות (שורה 21): בקצת גבלי. — על גבלם במקמם. בסיום בזכר, במקום: גבולות, מקומות.

15. בעל אנדרדם. בעלי הגדודים, השודדים בדרכים. — אש בל עבד כן. מילולית: אשר לא איש עובד היה.

16. לבת מפש. לשושלת בית המלוכה; עי' בהקדמה. — שתנם תחת פעמי. השווה תהלים ה, ז: 'כל שטה תחת רגליו', כינויי המושא מחוברים לשורש בכנענית גם בעבר בנו'ן במקום ה"א שבעברית.

17. חמיות(?). כאן אולי בתי חומה, ואמנם אפשר שיש לקרוא כאן 'חנית', במשמעות מקומות חנייה. — לשבתנם דננים בנחת לבנם. גם כאן במקור ובשם אותה נון' במעבר שבין שורש לכינוי, הכינוי שב'שבתנם' מקדם את נושא הפעולה, הנזכר אחריו; כאילו: לשבתם של הדנניים, וכן לקמן ג, 4 וכו': לתת... לאותוד.

20. ענתנס. עינתי אותם, הכנעתי אותם. — ירדם אנך ישבם אנך. הַדִּיּתִי אותם, הושבתי אותם (יפעיל מן ישב).

ב.2. לממצא שמש ועד מבאי. למן מוצא שמש עד מבואו. במקרא (מלאכי א, יא; תהלים נ, א; קיג, ג): 'ממזרח שמש (ו)עד מנאוו'. כינוי הנסתר בכתובת זו נכתב ביו"ד ולא בה"א, כבכתובות כנעניות אחרות.

4. נשתעם. נוראים. — אש ישחע אדם ללכת דרך. הפועל 'שתע', הבא גם במקרא בישיעה מא, י (אל תירא כי עמך אני אל תשחע כי אני אלהיך אמצתיך), ושם פס' כג (ונשתעה ונרא יחדו). שנגזר בטעות גם מן 'שעה' או 'שעע', בא כאן, ובכתיב ת'תע גם באוגריתית, בהוראה הברורה: ירא, פחד.

5. ובימתי אשת תך לחדי דל פלכם. משפט זה, שלא הובן כראוי על ידי קודמיי, יש לפרשו: ובימותי אני תלך (שם) אשה לחוד, בלי מקלות (משענות). הפועל 'תך' במקום 'תלך', תהלך, בא כאן באותה הבלעת הלמיד (המצויה בלשונות הרבה, השווה, למשל, בצרפתית au במקום à le אנגלית wood לעומת Wald בגרמנית, וכדומה) כמו בארמית 'הך, תהך', במקום 'הלך, תהלך', וגם בעברית, כבארמית: 'אָפֶק שמים' (תהלים קלט, ח) במקום 'אסלק'. — לחדי. יש להבין, כדעת כמה מקודמיי, כתמורת הארמית 'לחודיה, לחודיה', במשמעות לבדו, כי כן באים כינויי הנסתר(ת) בצורת הזכר בכתובת זו, גם כשהמדובר על מלה בנקבה (עי' בהמשך הפירוש). ואמנם לא נמצאה צורה זו, 'לחד, לחוד', עד כה אלא בארמית, ולא בכנענית, ואולם גדולה השפעת הארמית בכתובות הקדומות האלה, עד שלמשל גם כלמה, מלך יאדי, קורא לעצמו כלמו בר חיא (בכתובתו שורה 9), במקום 'בן חיא'; ואף אפשר שלפנינו ביטוי שבפתגם, ששימש בסביבה זו בצורה דיאלקטית, שלא כחוקי הכנענית הטהורה, ואף לא מן הנמנע הוא, שאין לגזור את הארמית ואת הסורית 'לחוד', וכן כאן 'לחד', מן 'אָחַד, בארמית 'חדא', אלא ממלת 'חד', המקבילה לערבית חד, גבול וכדומה. המלה 'דל' היא הבאה בהוראת בלי, מבלי, גם בעברית של תקופת המשנה והברייתות, ובאותה משמעות גם בכתובות כנעניות. השווה בתלמוד, למשל, את הנאמר בראש השנה ז ע"ב (על המשנה: ארבעה ראשי שנים הם, באחד בניסן ראש השנה למלכים ולרגלים, באחד באלול ראש השנה למעשר בהמה וכו'): 'אמר רבא ארבעה (ראשי שנה) לדברי הכל, לרבי מאיר ארבעה דל (מבלי) (ראש השנה ל)רגלים, לרבי שמעון ארבעה דל מעשר בהמה'; בכתובות הכנעניות השווה בלוח הקרבנות מקרת חדשה (סלושן, אוצר, 129) שורה 15: 'בכל זבח אשר יזבח דל מקנא אם דל צפר בל יכן לכהנם מנם' (כלו' בכל זבח אשר יזבח אדם מחוץ למקנה או מחוץ לציפורים לא יהיה לכהנים מאומה); ועי' את הערתי בספרו של סלושן על מלה זו. המלה 'פלכם', ז"א פלכים, מקלות, באה כאן באותה משמעות כמו בשמואל ב ג, כט, בקיללת דויד את יואב וביתו: 'ואל יכרת מבית יואב זב ומצרע ומחזיק בפלך ונפל בחרב וחסר לחם', כפירושי המפרשים: 'נשען על מקלו מחמת חולי הרגלים' (לשון רש"י), והשווה את דברי המשנה על היראים ללכת דרך (ראש השנה א, ט): 'מי שראה את החודש ואינו יכול להלך, מוליכין אותו עד החמור, אפילו במטה, ואם צודה להם (ז"א אם הוא מפחד, ועין הערתי במילון בן-יהודה עמ' 5384), לוקחין בידם מקלות'. במקום שאיש (אדם) היה ירא ללכת, שם תלך אשה לבדה, ואף בלי מקלות בידה.

ושבת נעמת. אין כאן לשון ישיבה נעימה כדעת קודמיי (כלשון 'הנה מה טוב ומה נעים שבת אחים גם יחד'), אלא שִׁיבָה טובה, אורך חיים טובים, כביטוי הרגיל במקרא, ועי' ג.6.

9. הקרת ז. בכינוי בזכר על יד הנקבה, ועי' לקמן, שורה 10.
10. ורשף צפרם. הוראת המלה "רשף" במקרא נתבררה לי על ידי הביאור החדש שיכולתי לתת לכתוב באיוב ה. ו וכו' ב. "הלשון והספר" א עמ' 386 וכו', ושוב בעיבוד חדש של פירושי לאיוב, שנמסר לדפוס. אין 'בני רשף' שם אלא עופות טרף אגדיים, ההארפיות של היוונים, החוטפים והורגים את הילדים מלידה ומבטן. ואין כוונת החרוזים בא וכו' ה. ו-ז: 'כי לא יצא מעפר און ומאדמה לא יצמח עמל, כי אדם לעמל יולד ובני רשף יגביהו עוף', אלא זו: כי און זה, אשר חורשי האון חורשים אותו, לא יצא ממש מן העפר, ומאדמה לא יצמח עמל זה, אשר זורעי העמל זורעים אותו. וכי יולד אדם, ילד, לזורעי העמל, כי אז בני רשף, ההארפיות הטורפות, יחטפו ויגביהו עמו עוף לשמים. מתוך הוראה זו של עופות טורפים דמיוניים אלו מתבארים כל שימושי המלה 'רשף' במקרא, אף כביטויים תמונתיים לרשפי אש, ורשפי קשת, טורפים והורגים, ומכאן גם מקור ההשקפה של הרשפים כדמויות אלוהיות בכתובות, הבאות גם בצירופים כגון 'רשף-חץ' וגם 'רשף צפרם' כאן. והואיל והמלה 'צפר' (כמו issāru באכדית, 'עצר' באוגריתית) משמשת בכתובות לא רק לגבי ציפורים קטנות, אלא במשמעות עוף בכלל (המלה עוף עצמה איננה בלשונות אלו), על כן טבעי הוא לראות 'רשף צפרם', ככינוי לרשפי ציפורים, בני רשף מן העופות (הדמיוניים) בכלל, ולא לראות במלה "צפרם" שם מקום, אשר רשף זה או זה יוחס לו (כך איזידור לוי). וגם השם 'ציפורי' של המקום הידוע בגליל, אולי מקורו במקום פולחן לרשפי ציפורים כדוגמת שם המקום רשפון, המורה על פולחן אחד הרשפים שם. — ובני אנך, יויד של יובני' היא כינוי הזכר, המשמש גם לגבי צורת הנקבה 'קרת': וובונהו (במקום ובונה אותה) אנוכי.

14. לכני משמר. להיותו (במקום: להיותה, הקרת) משמר, כערבית ܟܢܢܐ (لكنة).

16. ובל כן מתם לדננים לל בימתי. את פירושו המוצלח של משפט זה מצא בחוש לשון יפה ח"א גינזברג (כנזכר עי' דילה וידה): ולא היה מתי שהוא (כערבית מתימא, ميمًا) ליל בימותיי, ובסדר אחר במשפט בטופס A במקום זה: ובל כן מתם לל בימתי לדננים, פירושים אחרים שהוצעו אינם באים בחשבון.

18. שת אנך שם. במקום 'שמי', ז"א שמו. — אזתודי. של אזתוד, — ישב אנך בן. מושיב אנוכי בו, בעיקר: 'בני', בכינוי הזכר. —

19. בעל כרנת ריש. עי' בהקדמה, אך במקום זה בטופס A: האלם ז בעל כרנתריש, מה שמורה על צורת ריבוי, אולי במבטא ܦܥܠܝ (כרנתריש, ועי' בהמשך. — וילך זבח לכל להם (ג.1), כך יש לדעתי לצרף ולבאר: ויו ליכו (בעיקר צורת יפעיל, ועל כן בשמירת למ"ד בפועל, בניגוד אל 'תך', ב.6) זבח לכולם. צורת הריבוי מתבארת מתוך הנאמר לעיל על בעל כרנתריש. מכאן נפתרת גם הזרות שבהנחת צירוף כגון: וַיֵּלֶךְ זבח.

ג.1: סכת. נסך, כדוגמת טעת, תת, מן נטע, נחך. — ובעת חרש ש | ובעת קצר ש |. אמנם נמצאת המלה עַת בצורה זו בשימוש פיוטי בכתובות

כנעניות, כגון בכתובת אשמנעזר מצידון, 2 וכו': נגזלת בל עתי (נגזלתי בלא עתי), אך 'בעת' אינו נמצא בהן בשימוש כזה; לעומת זאת באה מלה אחרת, 'בעת', במשמעות תרומת הזבח בתעריף הזבחים מקרת חדשה (שורה 1: בעת המשאתת אש טנא האשם אש על המשאתת, כלומר: תרומת המשאות (מן הזבח) אשר הקימו האנשים אשר על המשאות, וכן כנראה סלושץ 7,144: בבעת ז[נבח] וגם שם 4,110 'בעת ר אדר' בענייני מקדש (שורה 3) וזבח (שורה 6); ועל כן אפשר שעלינו להבין גם כאן בעת חרש ובעת קצר כתרומת חריש וקציר. הבחנה זו של עונות החריש והקציר מקרבת על כל פנים את ההנחה שאין 'זבח ימם' כאן זבח יומם, אלא 'זבח הימים' (שמואל א.א. כא; ב, יט) שמקרב בשני החגים הגדולים בשנה, הפותחים את עונת ימי החמה (פסח) ושל ימות הגשמים (סוכות). — במקום פסקה זו על סדרי הקרבנות באה בטופס A פסקה אחרת, אולי מלאה קצת יותר, שאמנם לא נשמרה בשלמותה. ועי' בשינויי הנוסחאות.

2. יברך בעל כרנת ריש אית אזתוד חים ושלם ועז. מעניין השינוי התחבירי לעומת 'בחים ובשלם ובעז' בטופס A, בפרט בשים לב לשימושים דומים במקרא כגון 'לאורו אלך חשף' במקום 'בחשך' (איוב כט, ג), ועוד.

4. לתתי בעל לאזתוד. לתת לו (בקידום המושא) לאזתוד.

5. ארך ימת ורב שנת ורשאת נעמת. גם צירוף מלא זה, שבא בו במקום 'שבת נעמת': 'רשאת נעמת', מורה על כך, כי עלינו להבין ביטויים אלו במשמעות שיבה טובה, ומכאן יש לבקש את פירושה של המלה 'רשאת', שאמנם לא נמצאה בשימוש מתאים בלשון שמית אחרת.

7. וכן הקרת זו. בצורת הזכר, — נגד: בעלת שבע ותרש, בנקבה. — כדוגמת הצירוף 'שבע (שובע בלחם) ותרש' (במקום משקה ויין) בא כעת במגילת סרך היחד ממדבר יהודה VI, 4 וכו', הצירוף: 'כיא יערכו השולחן לאכול או התירוש לשתות'.

9. וברבם ילד וכו'. — כנראה הכוונה: כאשר ירבו ללדת ולגדול, כן ירבו לעבוד לאזתוד.

תוכן הקללה (ג, 12 — 21) למי שינסה להסיע את השער ואת הכתובת, ברור מתוך התרגום ומתוך הדמיונות המרובים ללשון המקרא וללשון יתר הכתובות הכנעניות. קללה זו באה בטופס A בניסוח אחר, שלכאורה מכון הוא בשינויו לתנאי המקום השונים בשער שהכתובת A הוקמה בו, אך לצערנו אין להכיר אלא חלק מן הדברים, ואף על פי שאולי אפשר לעמוד על עיקר כיוון הדברים, לא אנסה כאן להשלים את הפרוץ המרובה על העומד.

ארפכשד ומולדת האבות

השם ארפכשד, בשבעים *Arpaxad*, אצל יוסף בן מתתיהו *Arpaxadēs*, המייצג בלוח העמים שבבראשית י אחד העמים הגדולים בעולם הקדום, נזכר שם בין בני שם בן נח בפס' כב: "ולשם יָצָד גם הוא אבי כל בני עבר אחי יפת הגדול, בני שם עילם ואשור וארפכשד ולוד וארם", ואחר כך בפירוט זרעו בפס' כד, ושוב במניין שנותיו בפרק יא, י—יג. אבל פירושו וזיהויו של השם והעם לא עלו עד היום בהצעה מסתברת בידי פרשנים וחוקרים. הדעות שהובעו במסורת הפרשנות והמחקר, המסוכמות לאחרונה בערך 'ארפכשד' באנציקלופדיה המקראית א, 602 על ידי ש' לוונשטם (שם גם ביבליוגרפיה), הולכות בעיקר בשתי דרכים. הראשונה היא בקירוב זו, שהלך בה יוסף בן מתתיהו בקדמוניות א, ו, ד, באמרו: "וארפכשד קרא לאלה הנקראים עתה כשדים, כשמשל עליהם, ארפכשדים". *Ἀρφαξάδης δὲ τοὺς νῦν Χαλδαίους καλουμένους Ἀρφαξάδαίους ὀνόμασεν ἄρξας αὐτῶν*. ואמנם אין זה מדויק מה שמעיר H. St. I. Thackeray בהוצאתו של יוסיפוס (וכן גם אחרים, וגם בעל הערך הנזכר באנציקלופדיה), כי ראה יוסיפוס ב"ארפכשד" שם מורכב ביסוד "כשד", כאילו קָשָד זה הנזכר בבראשית כב, כב; אלא לפי ניסוח דבריו מבין הוא, אדרבה, את שם הכשדים כמאוחר, כמבטא מקוטע של "ארפכשדים", שהוא שמם האמיתי והמקורי של עם הכשדים. אבל על יסוד זיהוי זה של ארפכשד בכשדים ראו אחרים את השם ארפכשד כמורכב ביסוד כשד(ים), אלא שלא הצליחו למצוא ביאור מניח את הדעת ליסוד הראשון שבשם: ארפ. ואמנם היו שהשוו יסוד אַרַפ או אַרַפּ, המצוי בשמות עצם פרטיים חוריים הנזכרים בתעודות מנוזי, אבל הלא אין ארפכשד באמת שם איש, אלא שמו של אחד העמים הגדולים, שאפשר היה למנותו ביחד עם עילם ואשור וארם, ועל כן בוודאי אין לבקש בו שם מורכב מיסודות שונים כאלה, יסוד חורי מזה ושם עם ידוע מזה.

ועל כן הלכו מלומדים אחרים בדרך שונה מזו, שהובעה גם היא מכבר, כי כוונת הכתוב לחבל ההרים שעל נהר זאב העליון, צפונית-מזרחית לנינוה, הנקרא אצל הגיאוגרפים היווניים: *Ἀρραπαχίτις*. ואולם גם דעה זו יש לדחות מכמה טעמים שבלשון ושבעניין: חבל הרים זה, שבעצמו הוא חלק מאשור, אינו יכול להימנות כאחת המלכויות הגדולות, שהכתוב בבראשית י, כב מונה אותן; ואין השם *Ἀρραπαχίτις* יכול להתבטא אלא באותיות העבריות ארפכ, או יותר טוב: ארפח, בלבד, ואם הובעה הדעה, כי באותיות "שד" מסתתרת המלה האכדית *shad(û)*, הרי נסתרת הנחה זו על ידי העובדה, שאין המלה *shad(û)* באה בשמות ההרים באכדית אחרי שם ההר עצמו, אלא לפניו בלבד, ואין דוגמה לכך, שייכתבו שמות הרים במקרא בתוספת המלה האכדית, במקום תרגומם הטבעי: הר אררט, ודדומה.

והנה מצד העניין אין ספק בכך, כי ברשימת העמים הגדולים, המצורפים בבראשית י, כב כבני שם, בא השם "ארפכשד" באיזה אופן במקומה של ארץ בבל הגדולה, ואי אפשר היה שלא תיזכר ארץ זו כלל ברשימת העמים שנתפלגו ונולדו אחרי המבול; ואמנם לא יכלה ארץ זו להיזכר בשמה "בבל", הואיל ואך בפרק יא מסופר, כי "על כן קרא שמה בבל כי שם בלל ה' שפת כל הארץ" (פס' ט), ומשום כך ארץ זו נזכרת כאן באיזה אופן בשם קדום יותר.

וכיצד יוכל "ארפכשד" להיות שם לארץ בבל כולה? ברור, שיש לקבל אפוא דעה קדומה זו, כי בצירוף האותיות האלה מייצג היסוד "כשד" את עם הכשדים וארצם. ואולם הנתרון לאותיות "ארפ" ניתן לנו על ידי בדיקת הצירוף "אור כשדים", שרגילים לראות בו עתה אך ורק את שמה המקראי של העיר אור, Uru שבבבל, אבל למעשה אין התורה, בדברה על אור כשדים, מתכוונת כלל לאמור, שעיר זו ולא עיר אחרת שבבבל היא מולדת האבות, אף על פי שהשקפה זו נשתרשה עמוק בתודעתנו. אור כשדים שבתורה היא ארץ בבל כולה ולא העיר אור בלבד, כשם שתרגום השבעים בצדק – אמנם כנראה בהשמטת השם אור בכלל, – בתרגום הכתוב מדבר על *χωρα τῶν Χαλδαίων* ז"א, על ארץ הכשדים. הוראה זו של "אור כשדים" יוצאת בפירוש מן הנאמר בבראשית יא, כח: "וימת הרן על פני תרח אביו בארץ מולדתו באור כשדים", והכוונה היא לארץ כולה, ולא לעיר, גם ביחוד הכתובים שבמקרא: "ויקח תרח את אברם בנו ואת לוט בן הרן בן בנו ואת שרי כלתו אשת אברם בנו ויצאו אתם מאור כשדים ללכת ארצה כנען" (שם פס' לא), ז"א מארץ בבל אל ארץ כנען, וכן שם טו, ז: "אני ה' אשר הוצאתיך מאור כשדים לתת לך את הארץ הזאת לרשתה", באותו ניגוד שבין ארץ לארץ, וכן בנחמיה ט, ז: "אתה הוא ה' האלהים אשר בחרת באברם והוצאתו מאור כשדים" וכו'.

ואין שימוש השם של העיר אור, אור כשדים, כשם לארץ הכשדים, לארץ בבל כולה, אלא כשימוש שם העיר בבל בשביל ארץ בבל כולה בתקופה המאוחרת יותר, שהייתה בה בבל העיר הראשית בארץ. וברור, כי שימוש זה של שם העיר אור (כשדים) בשביל הארץ כולה, מקורו בידיעות על תקופה קדומה זו, שקדמה לשלטון בבל, ואשר אור ומלכה שלטו בה על ארצות שומר ואכד. ובזה עדות חשובה למקורות ההיסטוריים של מסורת זו, הקוראת לארץ בבל לא בשמה המאוחר אלא בשם המשקף תקופה קדומה יותר: אור כשדים.

אלא שגם זה מובן וברור, כי לא בני בבל, דוברי אכדית, קראו לעיר אור ולארץ ממשלתם בשם זה אור כשדים, ז"א אור זו של הכשדים, אור שישבו בה שבטי הכשדים; אלא שם זה, שהתורה משתמשת בו, שאיל הוא, מתורגם הוא בלי ספק מאחת התרבויות והלשונות הגדולות, אשר שם נקראה העיר והארץ בכינוי כזה. ואין ספק בעיניי, שהייתה זאת ארץ מצרים, וכי מאלה למדו העברים את השם והשתמשו בו אחר כך בצורה המתורגמת ללשונם, כשם שלמדו לתרגם גם ביטויים גיאוגרפיים אחרים, אשר השתמשו בהם ראשונה בלשון מוצאם; ודוגמה לכך, למשל, שם הארץ "פדן ארם", המשמש בתורה כצורתה המקורית בלשון ארם, בעוד שמקורות מאוחרים יותר מדברים על "שדה ארם", כדבר הושע יב, יג: "ויברח יעקב שדה ארם".

אבל במצרית עצמה, אשר פ משמש בה במקום ה"א הידיעה בעברית, הייתה צורת הצירוף הנה, אור (של) הכשדים, בהכרח: אר – פ – כשד, כלומר: אור

הכשדים.¹ וזה גם ביאורן הפשוט והטבעי של אותן האותיות בתורה, שהניקוד לא מצא דרך אחרת לבטא אותן אלא אֶרְפַּכְשֶׁד, בקריאת האותיות האילמות בתנועה a, שהיא הטבעית לבטא אותיות, כשאינן מצטרפות באמת למלה. כי באותה דרך ביטאו הנקדנים גם שמות אחרים, שלא ידעו עוד את מבטאם הנכון, בתנועה a, כגון סִנְבַּלֶט במקום Sin-uballit וכדומה, ומכאן יש לפרש כמה ניקודי שמות תמוהים במקרא, וממש כך רגילים אנו לצרף ראשי תיבות למלים. וכן מורה העניין, שאין פירוש טבעי יותר לכתובים, אלא אם כן נבין ארפכשד בלוח העמים, בקירוב בדרכו של יוסף בן מתתיהו, כאבי הכשדים, ז"א כשם לארץ הכשדים, ארץ בבל. כי רק כך ניתן מובן טבעי לרשימה שבבראשית י, כא – כב: „ולשם ילד גם הוא אבי כל בני עבר אחי יפת הגדול, בני שם עילם ואשור וארפכשד ולוד וארם“, אין מלכות גדולה אחרת חסרה ברשימה זו אלא מלכות „בבל“, או, בתקופה הקדומה: אר – פ – כשד, אור הכשדים, הארץ, ולא העיר בלבד. ואין כל המשך הפרקים י – יא (ומעין זה בדברי הימים א, יז וכו') אלא מילוי למסגרת הניתנת בפסוקים ראשונים אלו.

אפשר לראות אפוא כעובדה, כי נזכרת ארץ בבל בלוח העמים ובראשית תולדות בני תרח בשני השמות המזוהים: ארפכשד ואור כשדים. והכרה זו קובעת, לדעתי, יסוד היסטורי חשוב לגישתנו אל מקורות קדומים וסתומים אלו.

1. את הדמיון של רוב אותיותיו של השם ארפכשד אל אור כשדים ראו גם חוקרים אחרים

ובייחוד F. Hommel, מבלי שעמדו, לפי ידיעתי, על ביאורו הפשוט של השם.

הפועל "תכתך" ומדרש קשה

הפועל "תכתך" אינו במילונים, אבל מציאותו בלשון הספרות העתיקה שלנו אינה מוטלת בספק. במדרש שמואל, הוצ' בובר, פר' י"ט אות ו', אנו מוצאים מאמר זה: "וישלח ויביאהו והוא אדמוני וגו' (ש"א ט"ז י"ב), כיון שראה שמואל את דוד התחיל מתכת ועולה, אמר אף זה שופך דמים [הוא כעשו], כמה דאת אמר ויצא הראשון אדמוני (בראשית כ"ה כ"ה), א"ל הקב"ה עם יפה עינים, דוד מדעת סנהדרין הוא הורג, אבל עשו מדעת עצמו [הוא הורג]: ויאמר ה' קום משחתו כי (הוא זה) [זה הוא], (שמואל שם), א"ל הקב"ה קום מלפניו". המשפט "כיון שראה שמואל את דוד התחיל מתכת ועולה" אינו ברור כל-עיקר; לפי תחבירו צריך לומר, ששמואל "התחיל מתכת ועולה", אבל מה פירוש "מתכת ועולה"? בובר, בהערה כ"ג שם, אומר: "דפוס ראשון התחיל מתכתך ועולה, ובאיזה דפוסים מרתת ועולה וככ"י מן מדרש שמואל התחיל להתפחד". בובר אינו מכריע בין הגירסאות, אבל אין שום ספק שהג' "מתכתך" (= מתכתך) ועולה" היא מקורית, שהרי אין להעלות על הדעת, שאיזה מעתיק או המדפיס בדה מלבו גי' בלתי מובנת זו, ומסתבר שאין "מתכת" אלא שיוור של "מתכתך" הגירסאות "התחיל מרתת ועולה" ו"התחיל להתפחד" הן, כנראה, גירסאות עשויות בהשפעת המקבילה בב"ר, פר' ס"ג סי' ח': "אדמוני אמר ר' אבא בר כהנא כולו שופך דמים, וכיון שראה שמואל את דוד אדמוני דכתי' וישלח ויביאהו והוא אדמוני (ש"א ט"ז י"ב) נתירא, אמר אף זה שופך דמים, אמר לו הקב"ה עם יפה עינים, שם שם), עשו מדעתו הורג, אבל זה מדעת סנהדרין הורג", ובכן מה פירוש "מתכתך"? לכאורה נדמה, שהמקבילה בב"ר מחייבת כאן את ההוראה "מתיירא", אולם אפילו אם נניחס הוראה מוזרה ובלתי-מוכחה זו ל"מתכתך", עדיין קשה הביטוי "מתכתך ועולה": מה עניין "עולה" לכאן? מאין ולכן ולמה היה שמואל עולה? האמת היא, שאין המקבילה בב"ר מקבילה גמורה למאמר שלנו, ואם כן אין לדון גזרה שווה בזוהרות משם; ודאי הוא שאחרי המלה "התחיל" נשמטה במקרה, ובזמן מוקדם, המלה "השמן", והייתה כאן גי' מקורית "התחיל השמן מתכתך ועולה", וזוהי כוונת המאמר: כיוון שראה שמואל את דוד התחיל השמן רותח ועולה מאליו מתוך הקרן, כלו, זה היה סימן, שדוד ראוי למלכות, אבל שמואל לא השגיח בסימן, סירב למשוח את דוד ואמר: אף

1. במאמר מובא ממדרש שמואל בילקוט המכרי תהלים, מזמור י"ח אות י"ז, ושם הגי' היא, התחיל מתכתך ועולה" וצ"ל: מתכתך.
2. כ"ח (במקום, "כאלו" שבדפוסים) כמהירות תיאודור, שממנה הבאתי את המאמר; אבל הדברים המעניינים אותנו כאן שונים בכל כתיב-היד ובכל הדפוסים. אגב אורחא כדאי לציין, שר' אבא בר כהנא קרא כנראה "אדמוני כלו" לצורך דרשתו, ובלי ספק נתכוון לומר שכל אָדוּם, כלו, כל הרומיים הם שופכי דמים.

זה שופך דמים, משום שצפה ברוח הקודש שדוד הורג נפשות, שהוא „אדמוני” בלשון הכתוב הנדרשת; אז אמר לו הקב"ה שדוד מדעת סנהדרין הורג וצדיק הוא, ואין לדמותו לעשו ה„אדמוני”. השופך דמים מדעת עצמו ורוצח הוא; ולבסוף אמר לו במפגיע: „קום משחחו כי זה הוא”, קום מלפניו, לפי דרשת המלה „קום” בכתוב, כלו', עמוד על רגליך וחלוק כבוד למלך שלפניך.

אגדה זו, שהשמן עלה מאליו מתוך הקרן כשהופיע דוד לפני שמואל, נשתמרה לנו במקומות אחרים, ומן המפורש שם אפשר ללמוד את הסתום כאן. בילקוט המכירי תהלים, הוצ' בובר, מזמור קי"ח אות כ"ח, מובא מדרש ממקור בלתי ידוע,¹ ואף על פי שקדמותו של מדרש זה בצורתו השלמה מפוקפקת ביותר, יש בו לפי הניכר, חלקים שונים שחותם העתיקות טבוע עליהם, ובגלל חשיבותו של חלק מן המדרש הזה לענייננו כדאי להביא את כולו כאן, כדי שייראה החלק במשבצתו בתוך התוכן השלם. „אבן מאסו הבונים היתה לראש פנה. הן בעיון חוללתי (תהלים נא. ז) מלא כתוב בשני ווי"ן, פליגי בה תרי אמוראי במערבא, חד אמר דוד בן אהובה היה, וחד אמר דוד בן שנואה היה, כיצד, ישי ראש לסנהדרין היה, ולא היה יוצא ונכנס אלא באוכלוסא בס' רבוא.² והיו לו ס' בנים גדולים ופירש מאשתו ג' שנים, לאחר ג' שנים היתה לו שפחה נאה ונחאוה לה. א"ל בתי תקני עצמך הלילה כדי שתכנסי אלי בגט שחרור, הלכה השפחה ואמרה לגברתה הצילי עצמך ונפשי ואדוני מגיהנם, א"ל מה טעם, שחה לה את הכל, א"ל בתי מה אעשה שהיום ג' שנים לא נגע בי, א"ל אתן לך עצה, לכי תקני עצמך ואף אני כך, ולערב כשיאמר סגרי הדלת תכנסי את ואצא אני, וכך עשתה, לערב עמדה השפחה וכבת את הנר, באת לסגור את הדלת, נכנסה גברתה ויצאה היא, עשתה עמו כל הלילה ונתעברה מדוד, ומתוך אהבתו על אותה שפחה, יצא דוד אדום מבין אחיו, מכאן אמרו חכמים צריך אדם לקשט עצמו ולעמוד כנגד אשתו בשעה שהיא עולה מבית הטבילה. לט' חדשים בקשו בניה להרגה ואת בנה דוד, כיון שראו שהוא אדום, אמר להם ישי הניחו לו ויהיה לנו משועבד ורועה צאן, והיה הדבר טמון עד כ"ח שנה, כיון שא"ל הקב"ה לשמואל [ו]לך אשלחך אל (בית) ישי [בית] הלחמי (ש"א טו. א), כיון שהלך הקריבו לו את אליאב, כיון שראהו, אמר אך נגד ה' משיחו (שם שם, ו), אמר הקב"ה אל תבט אל מראהו וגו' (שם שם, ז). הקריב הב' והג' עד שבעת בניו, א"ל שמואל לישי התמו הנערים, א"ל תמו, א"ל הקב"ה א"ל (לכה) [ולך] (ו)אשלחך אל ישי, ואתה אומר תמו, א"ל עוד (נ)שאר הקטן והוא רועה בצאן. א"ל (שלח והביאהו) [שלחך וקחנן], כיון שבא התחיל השמן מבצבץ ועולה, א"ל הקב"ה לשמואל שמואל אתה עומד³

1. ונראה לי, שצ"ל המדרש הוא ששמואל אמר „והוא אדמוני” והקב"ה אמר „עם יפה עינים”, ותו"ו של „והוא” נדרשה כאן כמו הו"ו בדרשות „מוסיף על הראשונים” במקומות אחרים, כלו', ששמואל אמר: „והוא אדמוני: אף זה שופך דמים, ולא שהיה דוד אדמוני ממש, אלא ששמואל צפה ברוח הקודש שדוד עומד לשפוך דמים, וכן נדרש „עם יפה עינים”: לא שהיה יפה עינים ממש אלא שהיה עומד להרוג מדעת סנהדרין שהם עיני העדה, ובב"ר שם נשתנה המדרש ולא לטובה.

2. הציון שם הוא „מדרש”, ובובר, בהערה מ"ג שם, אומר: „לא מצאתי המאמר והי' לפני באיזה מדרש הנאבד”.

3. עיי' ברכות נ"ח ע"א. 4. צ"ל: זי'.

5. הכתוב המובא כאן לדרשה „קום משחחו וגו'” מעיד, שצ"ל: אתה יושב ומשיחי עומד.

ומשיחי עומד קום משחהו כי זה הוא, סינה השמן על ראשו ונקרש באבנים טובות ומרגליות חזר הקרן מלא כשם שהיה, והיה יורד על פי מדותיו, וישי ובניו היו עומדין ברתת ואימה, אמרו לא בא שמואל אלא לבזותינו ולהודיע לישראל שיש לו בן פסול, ואמו של דוד שמחה מבפנים ועצבה מבחוץ, כיון שנטל כוס ישועות שמחו כולן. עמד שמואל ונשקו על ראשו, פתח ואמר ה' אמר אלי בני אתה (תהלים ב, ז), באותה שעה אמרה אמו, אבן מאסו הבונים הבנים כתיב, אמרה אי בן שמאסו אותך אחיך היתה לראש פנה, ועלת על כלן, א"ל בניה מאת ה' היתה זאת, לפיכך זה היום עשה ה' נגילה ונשמחה בו". אין לנו עסק כאן בחקירת מדרש מתמיה זה לכללו או לפרטיו, אבל ברור שהדברים "א"ל הקב"ה לשמואל שמואל אתה עומד (צ"ל: יושב) ומשיחי עומד קום משחהו כי זה הוא" יש להם קשר לדרש "קום מלפניו" במדרש שמואל, וקל לראות, שהמשפט שלפניהם "התחיל השמן מבצבץ ועולה" מקביל למשפט "התחיל מתכתך ועולה", זאת אומרת: המשפט המקורי במדרש שמואל היה "התחיל השמן מתכתך ועולה".¹

אגדת השמן בשינויים מסויימים נמצאת עוד בילקוט, שמואל א, ט"ו, רמז קכ"ד: י, "ויהי בבואם וירא את אליאב ויאמר אך נגד ה' משיחו. אמר זה ראוי למלכות וכו' נטל קרן השמן ובא לצוק על ראשו וברח השמן לאחריו, כשראה כך אמר גם בזה לא בחר ה', וכך היה השמן עושה לכולן, כיון שבא דוד ראה השמן רץ וניצק בראש דוד וכו'".

מאחר שנתברר, שהפועל "מתכתך" במדרש שמואל אינו מביע פעולת אדם אלא פעולת נוזלים, לא יקשה לקבוע את הוראתו. בברכות, ל"ט ע"ב נאמר: "אמר אביי והוא דיתיב אבי תפי ועביד תוך תוך", ופירש"י: "כלומר ששלוך ונמחה מאד וקול רתיחתו נשמעת כקול תוך תוך". מכאן מסתבר, שאין "מתכתך" אלא מלה אונומטופיית, ופירושה: רותח וקופץ ומשמיע קול רתיחה. אגב יישוב מדרש קשה הרווחנו כאן פועל מעניין המתאים לשימוש בשפתנו המדוברת.

1. יש להעיר כאן, שאף על פי שיש חקבולת בין המשפטים הנידונים, אין המלה "מבצבץ"

"בולה לסייע לפירוש המדויק של "מתכתך" מפני האפשרות שתוקנה הגי' המקורית במדרש המאוחר.

2. הציון בילקוט הוא "תנחומא", ולא מצאתי את המאמר לא שם ולא בשום מקום אחר.

ואולי הבאה היא מאחת המהדורות של התנחומא שלא הגיעה לידנו.

עיוני כתב ולשון

א. פאין כפופות בסוף התיבה

אחת מן הראיות החזקות על עתיקותם של המגילות הגנוזות היא שבהם האותיות כנפ"צ הסופיות הן גם כן כפופות. בקשר לזה יש חשיבות מסוימה, להעובדה שלהלן, היינו שבכמה כתיי, שנכתבו באפריקה הצפונית ובאיטליה, הפאין הסופיות באות לפעמים כפופות.

יש לנו אמנם עדות כזו על כל ארבעה אותיות הסופיות הנ"ל, אלא שהעדות אינה ברורה, ולפיכך אין להסיק שום מסקנה ממנה. כ"ד גינצבורג בספרו האנגלי: Introduction etc. וכו' כותב, שבכ"י אחד של נ"ך בכתובה צרפתית-גרמנית מאמצע המאה ה"ב, ד' האותיות הנ"ל הן בסוף התיבה בכלל לא ארוכות יותר מאותם שבאמצע התיבה (are as a rule no longer than the medial ones, p. 631). אולם ד' אותיות אלו הסופיות הן שונות מן האחרות לא רק בגודלן אלא גם בצורתן, ועל אודות זה אין גינצבורג אומר כלום. עפ"י המסורה למשל נמצאות ג' נונים (סופיות) זעירין: ארן (ישעיה מד, יד) ונבושזבן (ירמיה לט, יג), ונרגן (משלי טז, כח); בכ"י שהיו תח"י, הנונים הן אמנם קטנות, כלומר אינן יוצאות מתחת לסרגול, אבל צורתן היא של נונים סופיות, כלומר הן פשוטות. מלבד זה, אין מרגליות בתיאורו המפורט של כ"י זה (סי' 116 ברשימתו), כשהוא מזכיר תכונותיו המיוחדות של כה"י, מזכיר תכונה זו, אף על פי שתיאורו הנזכר של גינצבורג היה ידוע לו, לפי שהוא מראה מקום לו.

החוקר היחידי לפי ידיעתי, שרשם אופן כתיבה זה של הפא הסופית, הוא מרגליות הנ"ל ברשימתו סי' 204. כה"י מכיל לפי תיאורו פירוש רמב"ן על התורה בכתובה ספרדית אפריקאית משנת רל"ב, והוא מציין שגם הפאין הסופיות שבו הן כפופות.

כותב הטורים האלה היו לו הזדמנויות לראות אופן כתיבה זה בכמה כ"י ואפילו בספרי דפוס, שהמגיהים אותם היו דייקנים וחיקו את המקור שלהם, את כה"י, גם באופן כתיבת האותיות. מספרי דפוס נודמנו לי:

(1) הספר זרע יצחק לר' יצחק לומברוזו, מכיל שיטות על הש"ס ועל לשונות הרמב"ם, נדפס בתונס(?) בשנת תקכ"ח. בהקדמה, ג' נאמר: מורי הרב ח"ק (חסידא קדישא) יוסס (המלה האחרונה נדפסה באותיות מרובעות). ד' קאזוס בספרו הצרפתי: Notes bibliographiques (עמ' 293) חשב זאת לטעות גסה. (2) בליקוטים מפירושו הערבי של בן עלי הקראי על תהלים, במהדורתו של L. Bargès (1846). למשל: ערפ (עמ' 33, ש' 2). צעים (37, ש' 2), גשם שוטפ 39, ש' 9. פסוק ביחזקאל יג, יא), כוס מן אלסים (עמ' 43). אולם הרוב המכריע של הפאין שם הן פשוטות. מן כה"י אני רושם:

(1) אותו שנרשם ברשימת נייבואיר של הבודליאנה בסי' 2218 בחלק 1. ברשימה נאמר, כתב ספרדי רבני מודרן, עכ"פ הוא נכתב לא יאחר מן המחצית

הראשונה של המאה הי"ז, לפי שהוא מן כת"י של פוקוק. האחרון רכש כת"י כששהה במזרח באותו זמן. תצלום מהקטע נמצא ב־Annual של ביה"מ לרבנים בסינסינטי כרך 11 (עמ' 366): ויוסף (ש' 7 מלמטה), סופ (ש' אחרונה), המהדיר כנראה חשב זה לטעות גסה ושינה את הפאין לפשוטות. בלי להעיר על כך. 2. תצלום מכ"י זבח השלמים לר' יעקב צמח בקרית ספר (כרך כז, עמ' 110): יוסף (ש' 8). התאריך של כה"י הוא א' דחנוכה ת"ו, ונכתב בירושלים.

מכאן ואילך אני רושם כת"י, קניין ביה"מ לרבנים בסינסינטי ואלו הם: (3) ספר תוכחות מוסר, פירוש על דרך דרש על חלק מספר איוב (מתחילתו עד פרק יח, ח) לר' חיים ברי' אברהם הכהן מארם צובה, תלמידו של ר' חיים ויטל (מספר 34), קורסיב איטלקי מסוף המאה הי"ז. כה"י הוא מסודר כך, שהפסוקים המפורשים כתובים מצד אחד לחוד, והפירוש מצד השני לחוד. המקומות שרשמתי הם: הגשם (כלומר גשם הגוף) חלפ הלך לו (הקדמה), ונוסף עוד (דף יא, ע"א וגם ע"ב), תואר נוסף (יא ע"ב, ב' פעמים), לבסוף (יב ע"א), הוסיף (שם), שואף (לד ע"א, חלק המכיל הפסוקים המפורשים), טרפ (ס ע"ב, כמה פעמים), אולם עפ"י הפאין הסופיות הן פשוטות.

בהזדמנות זו כדאי להעיר שמחבר הספר תורת חכם (ויניציאה תי"ד, תע"ז דף פוליו), ר"ח הכהן, מונה בהקדמתו את ספרנו בין הספרים שאבדו לו בדרך. הוא מספר שם שיצא מעיר מגוריו ארם צובה, כדי להדפיס את ספריו שלקח עמו ושלא היו לו מהם שום העתקות, כדי להדפיסם באיטליה. ביניהם נמצאו "קצת מפי' איוב... ופי' על ספר התורה". בנסיעתו, קרוב להאי מלטה, התנפלו עליו שודדי ים, והוא הוכרח להשליך עצמו בתוך הים, ולאחר כמה הרפתקאות שעברו עליו, ניצל סוף סוף, אולם "לשלום מר לי מר שאבדו כל הספרים לא נשאר אלא אחד בהם. כמו שראינו הספר הגדול תורת חכם נדפס, וגם כנראה ספרנו לא אבד. עכ"פ אין שום ספק, שר"ח הכהן הוא מחברו. שם נאמר: "ועוד שמך דבר נמצא בו שנתן (איוב. –מ"ו) לפרעה שש מאות רכב כמשחז"ל מהיכן היו מהירא את דבר ה' וכבר כתבתי בפי' התורה כי מלת בחור ר"ל שנתן לפרעה סוסים ורוכביהם בחורי חמד כלם (דף 13, ע"ב בכ"י). הבאה זו נמצאת באמת בספרו, תורת חכם" הנזכר (דף קנא, טור א). (4) קטעים מחיבוריו, עפ"י בדרוש, של ר' אליהו צרפתי, רב בפאס במאה הי"ח (סי' 36): אפ' ידי יסדה ארץ (בתחילתו), הדפס הזה... הדפס של[א]חריו (רשימה בעיפרון על דף 122 ע"ב).

(5) פירוש על פירוש רש"י לויקרא-דברים (סי' 40) [לר' יעקב בן משה טולידאנו, כמו שהוכחתי במקום אחר], קורסיב של אפריקה הצפונית, לאחר שנת תמיד. רשמתי: והאספסופ (86 ע"א), סופ (167 ע"ב), הנואפ (168 ע"ב). (6) חלק של מפתח על האגדות הנמצאות בעין יעקב לר' אליעזר בן יצחק ריאוטי. כתיבה איטלקית מהמאה הי"ח או הי"ט (סי' 49). במקומות אחדים.

(7) חידושים על כמה מסכתות לר' יאודה בן מאיר טולידאנו (סי' 114). הכתיבה כנ"ל מהמאה הי"ט: "דפ פ"ט ע"ב... לסופ שתי שנים" (66 ע"א) "דפ כ"ג ע"ב" (72 ע"א) וכן בכמה מקומות. הקוצים על הפא של דפ נמצאים בכ"י. (8) חידושים על כמה מסכתות לר' שמואל בן שלמה בן זקן ולהרב הקודם (מספר 116). כתיבה מערבינית מהמאה הי"ח או הי"ט: "דפ זה דפ פ"ג" (39 ע"ב), ועוד בכמה מקומות.

(9) פסקים למחברים שונים, (מספר 160). כה"י הוא מלוקט ויש בו כתיבות שונות של זמנים שונים. יש בו למשל „ושם הקטן יוסף“ (36 ע"א), „אפ כי שכחוני“ (44 ע"ב), „יאודה שארפ דיין“ (225 ע"א).

(10) הספרים חסד לאברהם ובריכת אברהם לר' אברהם אזולאי, אביו זקנו של אבי זקנו של רח"י אזולאי (מספר 596). בשירו של המחבר קודם הספר הראשון, המתחיל: אור חכמה ורב עצמה, בש' 3: יפה ענפ... ורב סעיפ; שם בש' 5: וייפ. כה"י נשלם בכ' באלול תקמ"ב בליוורנו.

(11) ספר שו"ת טעם זקנים ח"א לר' שבתי אלחנן מהזקנים (מספר 677). בהסכמה של ר' יעקב לבית חזן ור' יום טוב אלגאזי משנת משנת תקל"ג בקסאלי: וצורור הכסף; בהסכמה שלהם על פסק המחבר (ח"א סי' נ'): אפ ידינו תכון עמו.

12. מספר 895 מכיל כמה ספרים, ביניהם חלק הספר שארית יוסף, קביעות השנה אצל יהודים, נוצרים ומוסלמים, והס' שערי ציון לר' חיים בר' אברהם הכהן. הכתיבה היא כנראה תימנית מהמאה ה"ט. בס' הראשון: שארית יוסף אמר יוסף בן שם טוב בן ישועה (2 ע"א). בשני בשיר: אור הגנוז בלובן המחשום (12 ע"א). ביחס להאותיות כמנ"צ לא נזדמן לי לראות מנהג בזה.

הבאתי כל כך הרבה דוגמאות, כדי להראות, שאין כאן מקום למקרה, אלא היה במקומות אחרים מנהג שלא להקפיד על ההפרש בין הפאסופית לשאינה סופית.

ב. „ספר פלוני“ במשמעות „ספרו של פלוני“

השם ספר יש לו שתי משמעות ראשיות: משמעות של חפץ, למשל כתב זאת זכרון בספר (שמות יז יד), ומשמעות של דבר רוחני, של תוכן הספר, כגון לא ימוש ספר התורה הזה מפ"ך (יהושע א, ח). לפיכך גם הביטוי „ספר של פלוני“ יש לו שתי משמעות. האחת היא, שפלוני הוא בעליו של הספר הגשמי, שהספר הוא קניין כספו, כמו שאנו משתמשים ביחס לשאר חפצים: מתנו של שלמה (שה"ש ג, ז), חצרו של אדם קונה לו שלא מדעתו (ב"מ יא ע"א). במשמעות השנייה, הספר הוא קניינו הרוחני של פלוני, הוא מחברו של ספר. במשמעות השנייה משמשים לפעמים את המלה „שלי“. הדוגמה המפורסמת של השמטה זו הוא הכינוי ספר מרדכי לספר ההלכי לר' מרדכי בר' הילל, אולם המקרה הזה הוא לא היחיד. ר' שלמה בן פרחון בתחילת הקדמתו לספרו מחברת הערוך כותב: כגון ספר חיוג ר' יהודה, כלומר ספרו של ר' יהודה חיוג (הקדמת שם המשפחה לשם הפרטי היא כנראה טעות דפוס). בן דורו הצעיר, ר' יהודה בן תיבון כותב: ספר המקמץ (הקדמה לחובת הלכות), כלומר ספרו של מקמץ, אלא מכיון שבגוף הערבי נאמר: וכתאב אל מקמץ, ביידוע, תרגם גם א"ת את המלה בהא הידיעה.¹

עפ"י זה תתיישב לנו עובדה ביוגרפית אחת. בספר מנחת שי לר' ידידיה שלמה מנורצי יש הגהה על הפסוק האחרון של ספר בראשית. וז"ל: „ויישם במקרא כ"י כתוב בגליון ויושם כתי“ ויישם ק' וכן מצאתי בס' שכתב ר' אברהם חיוג עכ"ל. על סמך זה מונה צונץ את אברהם חיוג בין המעתיקים (צייטשריפט פיר הבר' ביבליוגרפיה, 1915, עמ' 58). כ"ז גינצבורג, שלא ראה כנראה את ההגהה

1. בדפוס אמשטרדם של הספר (תמ"ה) בטעות: עצומה.

2. אמנם צפראני במהדורתו (עמ' 101) חושב זה לטעות מצד א"ת שתפס, לפי דעתו של צפראני,

ששם הספר היה מקמץ, אבל אין על זה שום ראיה.

במ"ש. מביא בתיאורו את כה"י הנרשם אצל מרגליות במספר 54, כ"י איטלקי, הנכתב במחציתה הראשונה של המאה הי"ג. רשימה מסורתית כעין אותה שבמ"ש, ואולי היא בעצמה (Introduction etc., עמ' 484 הערה 4. שם חסרות המלים ויישם ק', אבל אולי זו טה"ד) ורוצה להסיק מזה שמלבד המשפחות בן אשר ובן נפתלי היתה גם משפחה של בעלי מסורה בשם חיוג. אולם קשה להניח שלמשפחה חשובה כזו לא נשאר שום זכר.¹

ההשערה היא קרובה, שיש לנו כאן עסק בטעות סופר. בתחילה היה כתוב: וכן מצאתי בס' חיוג שהעתיק (ר"ל שתרגם. —מ"ו) ר' אברהם. ראב"ע היה מפורסם באיטליה בתור מתרגם ספרי חיוג, ולא היה צורך להוסיף את שם משפחתו. המעתיק מאותו כ"י לא הבין את המלים „בס' חיוג” ו„תיקן” את הנוסח כמו שהוא לפניו. ובאמת אנו מוצאים בספר אותיות הנוסף לחיוג, ערך שום בתרגומו של ראב"ע בדיון בנידון זה. וז"ל: „...רק ויישם בארון איננו כמנהג וי"א שהוא כמו ויישם לפניו (בראשית כד, לג)... וזה רחוק”. אמנם חיוג, אינו מזכיר שום מסורה, אבל כך הוא מנהגו. למשל בערך אסר הוא אומר: וכן עשו במלת ה' (כלומר בשם בן ד' אותיות. —מ"ו) אם יכנס עליו אחד מארבע אותיות והם בוכ"ל העלימו האלף... וכן במלת אדונים כמו אדני... ובאו מהם שבעה במספר כשרש (כמו שצריך להיות בלא נחות האלף. —מ"ו) אֲדָנִיָּהם... (שם מ, א), ומונה את כל שבעה הפסוקים, שבהם האלף מבוטאת, אבל אינו מזכיר שזוהי מסורה.

ג. קו הבריות

אנו נוהגים להשתמש במליצה זו עפ"י רוב בשלילה, כדי לסמן מצב ממוצע בין בריאות וחולי גמור. על אדם שנמצא במצב כזה אומרים, שאינו בקו הבריות. בן־יהודה במילינו ערך בריאות (עמ' 621, טור ב) מביא בדוגמאות לזה: אינני עדיין בקו הבריות וכחי הראשון סר מעלי (שמש צדק) מורפורגו הסכי' הרבנים ח).² כי עיפה נפשי ואינני בקו הבריות (יל"ג, אגרות ב רה). הדוגמה הראשונה היא משנת תע"ט.

כנראה התחלת השימוש במליצה זו הייתה באיטליה. השימוש היותר קדום, הידוע לכותב הטורים הללו, הוא לא יאוחר משנת ש"ע ב ר' אברהם שער אריה (Porta Leone) כותב בחתימתו לספר אביו, שלטי הגבורים (מנטובה, ש"עב): ועל הרוב היה נוטה (אביו. —מ"ו) מקו בריאותו. ר' יהודה אריה די מודינה כותב: וגם היא (אשתו. —מ"ו) ואני נוטים מקו הבריות תמיד אין שלום בעצמינו (חיי יהודה עמ' נא, בשנת ת"ז או ת"ח). ר' שמשון מורפורגו כותב: הנה עדיין לא שבתי על קו הבריות (פחד יצחק, אות ס, הוצ' מקיצי נרדמים, דף פט ע"ב. משנת תפ"ח). ר' יצחק בר' אשר פאציפיקו, רב בוויניציה, כותב בתשובתו

1. גינצבורג במפתחות לספרו רושם גם את יעקב חיוג, אבל במראה מקום שלו (עמ' 602) נזכר רק חיוג' בלא שם פרטי, וכיוון שכן, קרוב לומר, שהכוונה היא לחיוג' המדקדק. בהרבה „מסורות” נזכרים מדקדקים ופרשנים, וגם באותו כ"י עצמו נזכרים בגליון ר' שלמה, כלומר רש"י, קמחי, ספר מכלול ועוד.

2. שמש צדקה הוא כידוע ס' שו"ת ויש שם גם הסמכות על הדפסתו, אולם לשווא תחפשו שם מליצה זו. היא נמצאת בספר עצמו בחלק חושן משפט (שאלה לג, סי' ח). בעל התשובה הוא ר' יהודה מצליח פאדובה, רב במודינה, והיא מסכימה לפסקו של ר' שמשון מורפורגו, מחבר הספר, שנמצא שם קודם.

משנת תק"ה: כי אינני על קו הבריות (שו"ת טעם זקנים לר' שבתי אלחנן מהזקנים ח"ב, כ"י, קניין ביה"מ לרבנים בסינסינטי, סי' 678, דף קמ"ע"ב). שד"ל כותב: זה לי ירח ימים שאינני על קו הבריות (אגרות שד"ל, עמ' 963, משנת 1845). הם כנראה תיארו להם איזה קו שכש'אדם נמצא עליו הוא בריא לגמרי וכשהוא נוטה, אבל לא נופל ממנו. הוא חולה קצת. בשינוי קצת אנו מוצאים מליצה זו אצל ר' שמואל יצחק בילגראדו: וירגיש (ר' נתנאל טראבוס ממדינה. —מ"ו) מקו מצבו שלא היה מתום בבשרו (אוצר טוב לברלינר והופמן, תרמ"ז, עמ' 11).

אולם היו כאלו שהשתמשו ב"קו" במקום "על קו" עיין בשתי הדוגמאות הנ"ל במילון בן-יהודה. ר' נחמיה בר' יעקב הכהן מפירארה (רב שהמיר דתו) כותב במכתבו לר' ישעיה באסאן משנת ת"צ: כי אינני עדיין בקו הבריות אם כי ב"ה כבר הוטב מצבי (גינצבורג, רמח"ל ובני דורו, עמ' תי"ב). רח"ד אזולאי משתמש פעם אחת באיגרתו במליצה זו (רוזנברג, הצופה מארץ הגר, 1927, עמ' 288). בכלל הוא משתמש באיגרותיו הרבה פעמים ב"חלוש המזג", מליצה שהשתמשו בה גם אחרים.¹

בהמונח קו השתמשו לא רק ביחס לבריות. כבר ר' משה בן עזרא אומר: שב הזמן על קו (מהד' בראדי, עמ' ה). בראדי מפרש: מדה וחק, סדר, ור"ל שב לאיתנו (אבל לכאורה היה צ"ל: על קו) ר' עמנואל פראנסיש כותב בדיואן שלו (מהד' ברנשטיין, שיר ק"ב): גם השאר אירש בעזרת אל על קו שאלתו ומאוי, ר"ל, לפי חפצו ורצונו, כמו שאומרים באנגלית: in the line of (עיין וילנסקי, HUCA, כרך יז, עמ' מז של חלקו העברי). ר' מנחם נוויררה כותב: שאלה אחת אשאל ממנו יעמידנו על קו האמת (שו"ת פני יצחק ח"ב בתשובת קרוא מקרא, דף כג, ע"א).

1. במילון בן-יהודה ערך מזג אין דוגמאות לשימוש זה. הוא אמנם מביא דוגמה או שתיים לביטוי זה. אבל שם משמעותו מצב תמידי, לא עראי. [ע"י גם בדוגמאות הנוספות לשימוש זה שהבאנו במילון בן-יהודה, בערך קו עמ' 5814 — נה"ט].

רישומים לשוניים מן הספר הרפואי של אסף *

במאמרים שונים¹ על ספר הרפואות לאסף באתי לידי המסקנה, שהספר נערך על ידי אסף הרופא במאה השישית בא"י או בבבל. אולם כמה חלקים של הספר הם הרבה יותר קדומים.

בדרך כלל ניתן לקבוע גם את זמן חיבורו של ספר מסוים על סמך לבושו הלשוני: הדקדוק, הכתיב והטרנסקריפציה של מלים זרות. שיטה זו נתקלת בקשיים בספר אסף, כי ראשית כול, נקבצו בו תעודות רפואיות בלשונן ובסגנון מן המאות הקדומות לפני אסף; שנית, הוכנסו ע"י המעתיקים אשר בארצות השונות ובמאות השונות תיקונים, תוספות והערות אל תוך גוף הספר, כפי שמתברר מהשוואות כה"י השונים; שלישית, שונים המונחים הלועזים שלהם והטרנסקריפציה שניתנו לביאור המונחים העבריים למחלות ולרפואות בכל אחד מכתבי היד, הכול לפי ארץ מוצאו של אותו המעתיק. לפי השכלתו ולפי התקופה אשר בה היה חי, כ"י אוכספורד מוסיף לשאר השמות הנרדפים בארמית, פרסית, יוונית, לטינית גם את המונח בלשון הגרמנית העתיקה, שאינו מובא בכ"י מינכן. בכ"י אשר בפריס מצויים במקום שאר השמות הנרדפים לעתים רק השם בפרובנסאלית וכיוצא בזה. קשה להבר את המושג מן התבן, ובהוצאתי שהכינוי לדפוס השתמשתי אמנם כמעט בכל כתבי היד המצויים בעולם, בערך שנים עשר, (1a) אולם יסוד ההוצאה שימשו לי כ"י אוכספורד וכ"י מינכן (בחלקו), שהם השלמים ביותר.

(*) כאן ניתנת רק תמצית מקיפית על לשונו של אסף שתבוא במלואה במבוא להוצאתי. שם יבוא עוד הפרקים: סגנונו של אסף, דוגמאות לניבים ומליצה, לשם הפועל, צורותיו וחיבוריו, לשם החומר, תואר הפועל וכו'.

1. א. ביבליוגרפיה ותיאור כ"י השונים של ספר אסף הופיעו במאמרי ב"קריית ספר", 1947.
ב. על חיי אסף, ארצו ומולדתו, תקופתו, המשקל והמידה, תקופת העריכה, על המסמכים ההיסטוריים, האגדה על מסורת הרפואה, ועל הספרות הקדומה המזכירה את ספר אסף בשמו המפורש או ברמו עיין בחוברות ניסן-סיון ואילך של "הרפואה" 1947. כ"כ ב"Bulletin of the History of Medicine, Baltimore 1951.

ג. על המקורות אשר אסף שאף מהם עי' בכ"ע, "ספרד" 1947.
ד. על תוכן הספר, שיטת הריפוי, הסמים (מעולם הצמח, החי, הדומם) והרפואות המורכבות, האנטומיה ושאר מקצועות הרפואה, ב-"Journal of the History of Medicine, New York, 1947".
ה. על החוקר והחכם הרפואי, שהיה נאמן למסורת ישראל ולעם ישראל ולא"י, ועל עמדתו לבעיה הסוציאלית של הרופא העברי, יפורסמו בקרוב מאמרים בעיתוני הארץ השונים.
ו. על דברי מוסר קלסיים מפי אסף הרופא מתקופת האמוראים עיין, הרופא העברי", ניו-יורק, חוב' א' תש"ז (1947).

על הסבר להקדמתו אשר בספר אסף יתפרסם מאמר בכ"ע Archeion, פריס 1951.
ז. על המידה והמשקל אצל אסף השווה לעיל סי' ב, וכן מאמרי הגדול על המדה והמשקל וערכם בימי קדם בתוך ספר הרמב"ם על הטחורים, בהוצאתי.

שפת הספר היא לשון המשנה והמדרשים הקדומים שלנו. בכמה מקומות מרגישים כיצד התקשה המחבר בהבעת מלים זרות בלבוש עברי, אבל רוב הנוסח נכתב בלשון עברית חיה ושוטפת. אין בו שפת המליצה של המתרגמים העבריים או של הסופרים העבריים מן המאה העשירית ואילך. אין להרגיש בכל הספר את כובד הלשון המצוי בספר הרפואות (המרקחות) של דונולו מן המאה העשירית (עין מהדורתי שיצאה בהוצאת מוסד הרב קוק). ספר אסף משובץ ניבים ומונחים עבריים לרוב. מרגליות, העלולות לשמש מקור ויסוד לחקר השפה הרפואית בעברית. דוד קויפמן² תמה על שפע המונחים המצוינים שמתגלים בספר אסף, לעומת „השפה המתה” של הספרות העברית הרפואית המאוחרת. וניציאנר³ אומר, שאסף מציא ממש כמכשף מלים ומונחים מן האדמה, „כי לאסף לא היו סופרי מופת קדמוניים בעברית”, שעליהם היה יכול להסתמך בנוגע לשפה. הוא רואה באסף את אביה של הרפואה המדעית הסולל דרך לחכמה זו בעברית, ושעליו היה להמציא מונחים מתאימים.

אסף טרם ידע את המלה חוקן (חוקנא) השאולה מן השפה הערבית, הוא מדבר על כיבוס המעים או „מסיכה” או „פולקין”, ואין אני יודע את מקור המלה האחרונה, אע”פ שברור, שהכוונה במלה הזאת היא לחוקן (Clystier), כפי שיצא מפרק 78: „להמסיכו מתחת במסיכת הרופאים הנקראת פאולקין”, או פרק 241: „לרפא תחתית הבטן בכל דבר חם, במעשה פאולקין, הוא אפוקטיפיון”, ועוד. מלה אחרונה זו, המצויה כבר בתלמוד, „אפוקטיפיון”, הטעתה את ווניציאנר לסברה, שפירוש פאולקין הוא רפואה להקיא. הוא כינן לו את הצורה היוונית: *φιλάρχων* — שממנה שאולה המלה. אינני יודע פרסית, אבל כדאי היה לחפש אם אין שורש פרסי, מסתתר מאחורי המלה הזאת אשר פירושה חוקן ולא אמצעי הקאה. והרי כאן עוד מראה מקומות אחדים; 598: „אפוטפיון הוא פולקין, יועיל לכאב החלציים והכסלים”; 248: כל אדם שישתה משתה תרופה לכיבוס מעיו ממעל או מתחת, אף בפולקין... מי מסכה (049911). פרק 43: המסיכות הנקראות טבלקין (צל: פולקין). פרק 118: „וכל מיני תרופותיו יהיה מתחת, מעשה מסכת הרופאים הוא פולקין, הוא אינימא (Enema) (=חוקן). פרק 702: אחרי כן תמסכו מתחת במסכת הרופאים”. פרק 1558: „וגם יועיל במסיכה מתחת”, את הווינה (Vena) הוא קורא וויתן או חוטא דכפלא = *Vena cephalica* (מכאן המלה הלועזית *cephalica*?). כגון 679: „חוטא דכפלא, הקיז דם ממנו, והוא חוט של אצבע גדול...” בזמן שהמלה שחן לא היתה שגורה, ובמקומה שימשה מי רגלים, הוא אומר (120), „השתן, שהוא מי רגלים”. והוא הדין במקווה השחן (9); אינו משתמש במלה התלמודית שלפוחית, אלא: „מקוה השחן, שהוא נבל מקוה המים” (Cysta urinaria). במקום חום (febris, Fieber) הוא משתמש במלה שחן (10). במלה קיבה (Gaster) אינו משתמש בשום מקום. הוא אומר „קרב”, או קרב עליון (7). את חוט השדרה (Medulla oblongata) הוא מכנה „חבל המח” (5). במקום „המשגל” (coitus), מלה השגורה החל מהמאה ה”א, הוא כותב תמיד

2. David Kaufmann, Die Sinne, Leipzig 1884.

3. L. Venetianer, Asaf Judaeus, Budapest 1915, p. 38.

מלבד שטיינשניידר וקל, שהתעסקו בבעית ספר אסף, ויניציאנר הוא היחיד והשוב ביותר

שהתעסק בנושא „אסף” — עד היום הזה.

„משכב“ או „שכבת נשים“ (13). כשהוא מונה ארבע תקופות השנה באי, שהן בעצם רק שלוש, הוא אומר „אביב וקיץ, בציר וחורף, ואינו מזכיר סתיו (25). הוא משתמש במושג „חרבוני הצמא“ (48). את החומר שהוא כותב עליו הוא קורא תמיד „קרטיס או כרטיס הוא קלף“ (649⁴¹). כמו התלמוד לא מדובר אצלו על כוס מציצה (ventosa) אלא „קרן מציצה“, כי אז שמו במקום כוסות „קרנים“ של איל היפוקרטס (332,770). את המושג „צרבת“ (*δυσρηγμία*, Sodbrennen) הוא מביע בפרקי היפוקרטס I. Aphor. VI (350). בשם „מחמצת“ (350).

אסף מזכיר את שם ספר אנונימי והוא נקרא ב„ספר הרפואות“ (איסקורדיון) (115¹¹³) הכוונה כנראה לספר רפואות של דיאוסקורידס אף הוא מזכיר את היפוקרטס, גלינוס וסוראנוס, ומשתמש לגביהם בביטוי „דקדקו (=חיברו) ספרים“ (05724).

ואלה דרכי לשונו ומונחי הרפואה הראויים לציון מיוחד:

א. השימוש בנפעל:

אסף משתמש הרבה בבנין נפעל. במקומות שאין נפעל שכיח בספרות אחרת ובתקופות אחרות, כגון: לעיניים הנאדמדמות, לעיניים הננשפות, הנשדפות, 0635⁵. — אזניים נאטמות וסתומות, 616. — שיניים נבאשות ונכאבות, 538. — נזעף נבהל ונבעת, 96. — נבעת, 1. — נבחן, 613. — נבלל, 642⁵. — שיער הניבל, 155¹⁷. — מי שנגדל בו הטחול, 155⁴⁸. — עיניים נגרדות ונדמעות, 539 (beissend tränend). — נזעף (nervös), 155⁴⁷. — שיניים נחלדות (dunkel gew. Zähne), 538. — נחמץ, 87, 109⁵. — מיובש ונחרב (יבש), 73. — נטפש מדעתו (מלשון טיפש), 155¹. — לכאב הלב הנטפש, 155⁹¹. — כליות נכאבות, 155⁴⁵. — נכלחים (verkrampft), 79. — עיניים נלבנות, 621 (eiternde A.). — צרעת נלבנת או אדמדמת, 68. — אש נלהבת, 83. — נמאר (שחין נמאר) = ממאיר (Gangrän, Carcinom), 611. — נמחח השחין, 639. — נמלח (מלוח), 74. — להמסך (ausmischen), הדם יימסך במרירה השחורה, 63. — נמסכו, 8. — הנוסף, הגירוע, 61. — הנוסף, הנגרע, 62. — נמעדים ברגליים, 550. — נמעט שכבת זרע, 155¹. — ראש נמרט, נסרט, 11. — גרונים נינחרים (Rachenkatarrhe), 200. — ננחר, „לכל נגעי החזה והגרונות הנינחרים, והשיעול“, 641. — הבטן הננפת, 155⁴⁹. — לכבד הנכאב והננפת, 648²⁸. — נכלחים ונפליגים, 155¹⁸. — הגופים הנקדחים, 197. — האטמנה האזניים ותיקוט הנפש, 227. — נקשה (=מוצק), 181. — נקשה ונעבה, 537. — נרוים, 155¹⁵. — נרעדו איברי (Paralysis agitans), 75. — נשבתו זרועותי, 155⁵. — נשדפים, 530. — לקרב הנשחת והנרקד (Gastritis), 645². — נשעל (=הנגוע בשיעול), 641. — נשקי סם המות, (שהורעלו, שהושקו סם התערלה, 155⁵ ובכל מקום. — שרץ הנשרץ במעיים, 123. — בשר נתלע, 587. — ירק הנתלש מן הארץ, 125¹⁸.

ב. השימוש בפועל ובהפעיל.

משכבו יהיה מזוקף (=תלול), 78. — מכולח, משוסע, מנותק (epileptisch, hemiplegisch, aussätzig), 426. — ממוסך (= מוכן ממוצע, mittelmässig), 109¹⁰, 87. — מפורפר (cyanotisch), 498²⁰, 454, 440 ועוד. — מקוצע (=מקולף), „איספרגלים מקוצעים ומפועלים“ 642¹². — מוריק (מלשון ירוק, הצבע) „עיניים מוריקות ומכורכמות מפני הירקון“, 453. — „פניה (של האשה) מוריקות

כחציר", 507. — העיין המלבינה (purulent), 15580. — "יוכתו ויולשו" (סמי המרפא) 1257 ובכל מקום.

ג. מונחים כלליים.

אגודות (Glandulae lymphoidales), גם במובן Tophi, 1258. — אגודות שחין, Scrophulae, 12518. — אכולתא, (Ulcus serpens), 610. — אישיאטיקוס, הוא כאב הרגלים (איסכיאגרא, Ischiagra), 527. — אסכרא, הוא קולוס (Colica), 15585. — אפוטפיון הוא פוולקין (Clyisma, חוקן), 598. — "אשכים הם ביצי המבושים" (Testiculi), 5. — בהק (Vitiligo), 68. — בהרת בבשר (Leukoma), 68. — ביאוש מן הפה (Foetor ex ore), 15515. — בכוציקוס (Bachus furor percitus) "בלשון ארם (!) קינדרופוס (כך גם בתלמוד — *κυνάθρωπος*), 1259. — בעיתה, עיין נבעת, 96. — בציר (autumnus), 25 ועוד. — "ברסם הוא פריניטיקוס" (Phrenesia, Meningitis) אבל פרושו גם Rhinitis, 12515, 49712. — בשר יתיר (Hornhaut), 6783. — "גביע", במקום כוס 631 ועוד. — נגע הגידמים (Lepra), 147—1127. 79. — גורל, במובן חלק מחלקה, 7.8. — נגע גיד הנשה (Ischias), 146. — גלולות (Pillen), 602. — גלל, צואה, דומן (Faeces, Stuhl), 458. — גרד (Juckreiz), 06354. — גרש (Gries), 49710. — גרש החיטים (פתותי הגרעינים=חול, Gries, Sand), 432. — דאבון לבב, 96, 27. — דאווה (aegritudo), 11. — דבש (Dromedar), 60. — דוה המאדמת הנקראת פירכמוס (פיראניטיס Phrenitis (?) (Erysipelas), 603. — דומן (Scybala), 423. — דפק כורע הגד (pulsus altus), 422. — דוק (?) (Pleuritis), 518. — דוקר בשני הצדדין (Pleurisia), 48. — דופק סוחב (flacher Puls), 422. — דקרים בצד שמאל (Neuralgia intercostalis sin), 79. — דראריחים (מלה פרסית) "הזובובים השורצים על הרתמים והקוצים בימי הקיץ" (הכוונה ב־Cantharidae), 638. — הלוך דם (Dysenteria haemorrhag.), 190. — הלוך המעיים — שלשול (Enteritis), 12543. — חולי הפכפך (Morbus recurrens), 2595. — זאבה, סיניכוס (Angina tonsillaris), 229, 306, 224. — חבל המח (=חוט השדרה, Medulla oblongata), 5. — חולאים חדידים (Acutus, Morbi acuti), 439. — כלי חדוד (Scharfes Messer, instrumentum acutum), 555. — חדרי הנסתר (Unter-) leibsorgane אצל האשה, גם "מסתרים", 529. — "חדרי הערוה של האשה" (Pubes), 15513. — חובש (Emplastrum), 568 ועוד. — חוטא דכפלא, או חוט של האצבע הגדולה (Vena cephalica), 6791. — חורב (Siccitas, ariditas), 12539. — "חזיונים" תנאי מזג האויר, 96, 213, 163. — חזיוי מצרים, לבנון, ירושלים וכו', 496. — חזוית (Acne), 638, 126. — חזירים, חזירות (Scrophulae), 12527. — שחין חזירים בגרון (Mumps), 234. — חלב חטים (Amylum), 619 ועוד. — חלות (Trochisci), 524 ועוד. — כאב בחלץ (במקום חלציים), 242. — חלציים, 125, 51, 50 ועוד. — חמה (Toixikose), 520. — חמת התאוה (Libido), 51. — חקרן (Forschung), Studium, 438, 164. — חרבוני הצמא (Durstgefühl), 15570, 48. — חרי צפור דרור (Faecalia hirundinis), 614. — חרס שחין וגרוב (Pruritus, Eczema), 52. — חרצובות ("לכאב החלציים והמתניים ... עם החרצובות"), Einschnürungsgefühl, Tabische Krisen? — טבלקין ראה פוולקין. — "טולטלת היא ערלת הגרון" (Velum palatin), 495 ועוד. — טרי (Serum, Secretum serosum), 132 ובכל מקום. — "יותרת הכבד" אצל אסף (Gallenblase, Vesica fellea): "קח פלפלין ארוכין והטביעם ביותרת

הכבד של חיה... ואז הוציא את הפלפלין מן היותרת", 606. — יעוף 11 = יעף
 (עיפות) (Labilitas), 109. — נגע היריכיים (Arthritis coxarum) (Ischias), 146. — ירכתי
 הגידים (Peripheria arteriarum), 121. — ירקון (חוסר דם — Chlorosis, Anaemia)
 49. — ירקון = איקטיריקון (Icterus), 125¹⁰. — כאב העצמות (Neuralgia)
 (Rheumatismus), 608. — כאב הכסלים (Lumbago), 125². — כאב עיניים וסנורים
 ונשף (Glaucoma, Amaurosis, Cataract), 125². — כאב הרקתיים (Trigeminus)
 (Neuralgia), 125¹⁰. — כבד נקשה ונעבה (Cirrhosis hepatis), 537. — כוסמים (כך
 בכ"י מינכן, בכ"י אוקספורד): קוצמים (Kleie כוסמת) 498^{36, 38} ועוד. — חולי כופי(?)
 "הוא חולי האבן" (Lithiasis), 757. — כירה (Speculum ?), 713. — כלבים
 נסערים בחמה (כלב שוטה Rabies, Tollwütiger Hund), 155⁴⁵. — כלח
 (Epilepsia), Aphor. V. 7. — כלח הוא פרליסיאה (במקום המלה
 היוונית Hippocr. Aphorism. III, 22 ἐπιέψια), 231. — כלי המוצץ (כוס רוח
 ventosa), 125¹¹. — כנפי הלב (Auriculae cordis), 96. — כסלים (Lumbalis), 78. — כערכו
 (ana. aa), 641 ובכל מקום. — כרטין הוא הקלף, (Charta, id est Pergament),
 585³. — לובן העיין (הכוונה במוגלה שבעיין), 128. — ליבוב (?), 11. — לכלכת
 הראש (קשקשים squamae), 126. — מגדים (Obst), 125³⁸. — מדוה (malum — Leiden),
 1. — מדוכה "או יושחק במדוכה עד הנתך" עלי (Stössel), 599. — מדפקות
 (Pulsschläge), 499 ועוד. — מדפקות גיד הזרוע (Pulstempo), 196, 421 ועוד.
 — מדקרה (Trauma durch Stich) "לכל מכה ולכל מיני מדקרות חרב וכלי נשק",
 627. — מוהר (Acceleritas, Beschleunigung), 446, 426. — מורק (Infusum),
 124. — מוריסי (Gelee), 702. — מחבושת (חובש על הראש — Funda, Schleu-
 derbinde), 79. — מחייה (במובן צלקת Cicatrix, Narbe) "ואם יירפא, יהיה מקום
 מחייתו עמוק", 378. — מחשכי הגוף (Tiefenperson) Innenleben, 143. — מחמצת
 (Aphor. VI. 1. δὲ σὺν πυρρίᾳ Sodbrennen), 350. — מטחת, להטיח מלמעלה
 (Aufstrich Cataplasma), 0635². — מטלית (Umschlag), 0499². — לשיעול המיושן
 והחדש (T. acuta) Tussis chronica, 642¹². — מימץ (מיץ Extractum), 0635⁹. — מכות
 אש (Combustio), 501. — מלקחיים (Pinzette), 131. — מסגרת הלב (Sternum),
 4.5. — מסיכות גוף האדם (במובן מוגיה Crasis, Constitution), 2. — מסיכות
 יסודי בני אדם (מזג הגוף), 17. — מסיכת הרופאים (Klystier Spritze), 702.
 5006⁷. — מעשה מסיכת הרופאים הוא פוולקין, הוא אינימה (במובן חוקן),
 118. — מסיכה מתחת, 155⁸³ (Clyisma), מי מסיכה, 0499¹¹. — אשה מסקרת,
 "היא אשה הפועלת שוה בשתי ידיה" (ambidexter), 398. — מסרט (Scalpell)
 (Schröpfungsnadel), 700. — מסתמת הכבד (Verschluss, Gallen Verschl.), 648⁶. — מסתרי
 הערוה בנשים (Pubes), 155⁴², 155⁶. — "יועיל לאשה זבה, לשבת בו עד מתניה,
 ותרחוץ ביין מסתריה". — מעד (Rheuma) בכל מקום; נמעד (Rheumatiker). — מעד
 הרגלים והקרסוליים (Gicht, Podagra), 148. — "מעד הרגלים, שהוא פודרגא",
 109³¹, 51, 13 ובכל מקום. — מעלות החולי (= תקופות החולי, העליה והירידה)
 (Exacerbatio), 165. — מעיים, "חלקי המעיים הם ששה: אם השנים עשר
 (Duodenum), מעי הצם (Jejunum), מעי הדק (Intestinum ileum), עיורת הסחום
 (Coecum, Typhlon), קולוס, colon, קוקוס אמיוס (Rectum)", 121. — "ואם לא
 תחדל הקדחת, ולא יפוך הטרי לצאת, אין לו רפואה, כי אם לבקעהו במפציע
 (Scalpell) כדי להוציא את הטרי ואת המיגל, 488. — "לתת מצנפת מעל

התחבשות" (ז), 79. — „ומרגוע ומנוחות", 41. — מרוחי אשך והנבקעים (Hernia scrotalis, H. inguinalis), 141. — (מרט) הנמרט, (איש אשר שערותיו נושרות), 126. — מרום הבטן (Epigastrium), 452. — מרח (Streichflaster. Aufstrich), 548, 639. — מרק בשר, (Bouillon), 245. — מרקח (תכשיר רפואי, Praeparat, medic.), 132. — משמרת (conservatum), 635 ועוד. — מתכנות האדם (apparatus institutio), 59. — מתק הדם (Glycaemia), 90. — נגף, „ויסור הנגף" (Anfall, attaque, impetus), 222. — ניבול (Necrosis Gangraene), 455. — נבול (Beschimpfung), 11. — נבל מקוות המים, מקווה השתן (שלפוחית, Vesica urinaria), 9 ועוד. — נגרע („שועל" = קרחת Alopecia areata, Alopecia), 638. — נדת הנשים נארכת (Hypermenorrhoea), 625. — נזל החך (Rachenkatarrh, Pharyngitis), 131. — „נטל בגוף" (Magendrücken), התמרים, כוחם חם, ונטל בגוף, מרעיבים הנפש, 109. — ניחור הגרון (צרידות, שיעול מהגרון), 642, 641. — שחין הצומח בשיח (ז) (שחי?), הנקרא נמלה, וגם באשכים, שחין הדומה לילפת (Lichen Intertrigo), 299. — נעורת (Pad, Läppchen) 131 ועוד, גם „Gaze" 148 ועוד. — נעורת פשתן, 626. — נשמה (Asthma), 155. — נשף העיניים (Augen-Schwachsichtigkeit), 54. — נתק, 79. — מראה השתן הם כמראה הסובים הם קליפות החיטים (השווה כוסמים) 497¹⁰. — סולת שלוק 181. — חולי הסורים (Morbus syriacus ?), 768. — סותם הנחיריים, ריאומטיקוס (=נזלת האף, Coryza), 229. — עביון (06354) (Anschwellung), עביון הכבד (Hypertrophia hepatis), 125¹⁰. — עביון הנפח, 588. — עביון (=נפוח בעור Oedema), 132. — עבתות של כאבי ראש (Attques), 125⁴⁶. — עוצר המתניים (התקף של כאב, אבן בכליה Stranguria ?), 78. — עוררון (רק במובן רוחני geistige Blindheit), 438. — עוות העיין לטות עם הפה (Facialis paresis), 65. — עצבון (Seelenschmerz, aegritudo), 11. — עצבון (=חצבון ?), 278. — עצבון (Beschwerden), 458. — עצה („חבל ממה הראש אל תוך החוליות ומגיע עד לעצה" — Os sacrum), 5. — עפלים (Bubones), 560. — עיקרים (שרשי העשבים), 1. — ערלת הגרון, הוא הטולטלת (Velum palatini), 125¹⁷, 131. — ערמת הדעת (Halluzinatio), 56. — עשת שן (Ebrunus), 555. — פאוולקין (אפוטיפיו Clystier, φιλάκιστον), 248. — המסיכות הנקראות פוולקין, אינימה (Enema), 43 (השווה לעיל מסיכות. — פוך (Antimon), 605 ועוד. — פוקות (ויאחזהו פוקות, הוא ליניאימוס" (=חפון) (Tachycardia), 299 ועוד. — פלג (Hemiplegia), 65. — פלח („משורש איריוס ט' פלחים" (Scheibenschnitt), 05721. — פנים מכורכמים, שחרחורים מלובנים, אדמדמים 16. — פרות בר, פרות בשר, הנקראות בובאלין (גימוש) (Bos bubalus), 60. — שפתיים מפורפרות (cyanotisch), 411. — פשרון, פשר השתן (=משקע ? Ansatz am Glas, Bodensatz), 498¹⁷. — רוחות הצינה (רוחות המביאות לידי הצטננות) (Wind, Zugwind), 43. — צמיד פתיל (מכסה מהודק לכלי), 147. — צמחונין (Exanthem), 71. — צמרא (=צמרמורת, Schüttelfrost), 660. — צרבת האש (Brandwunde), 568. — קדחת מארכת (anhaltendes, chron.), 215. — קדחת משכמת ומערבת (Morgendliche, abendliche Temperaturen), 530. — קדחת תדירה, קדחת מתמדת (cotidiana), קדחת שלישית (Tertiana), ק'.

רביעית (Quartana), ק' אפימיריס (ephemer) קדחת של יום אחד. 285. — קדרה (כלי בישול של רוקח) (Napf), 652. קולוס אסכרא (צ"ל איסכוריא ischuria) אולם הכוונה היא באיליאוס "Ileus" (תעורר הקיא ויסגור בעד הרוח בתוך) 116 — קולוס (Colica), מזה קולוס אשר הזכרנו, נקרא ע"ש המעי 119, 115. — קולוס עושה צירים וחבלים בגוף, 120. — קולוקיזמוס (= אסכרא שבקולוס המעי — Ileus) 117. — קולנג' (colitis) 666. — קוצמים, קוסמים (Schuppen, Kleie), 247, 289. — השווה כוסמים. קוטב מרירי (Toxicämia, Septicämia), 142 ועוד הרבה Toxikosis (60) Trübsinn. — קטט הנפש (Nausea, Uebelkeit), 230. — קוטל (Spina iliaca coxae) 4, 5. — נגע הקטלאים (Kreuzschmerz Coxitis), 146. קוצר הנפש (Stenocardia, Asthma), 12543. — קרב (Stomachus, Gaster), 7 ובכל מקום. — הקרב העליון (= קיבה), 32. — קרדיאקוס (Cardiakos) — כבר נזכר בתלמוד (Herzanfall), Hypoglycaemia, Schok וכדומה), 1452 ועוד. — קרחון ("Frösteln" = צמרמורת) 309. — "קרטים הוא קלף", 64941. — קרן המציצה (Ventosa, Schröpfkopf), 332. 770. — קרסולים (Condyl), 5. — קשקשת הנחושת (Kupferspäne), 605. — רבייה. הוא המקום בין הבטן לירך (Regio inguinalis), 349. — רחבת המעיים (Coecum, Dickdarm), 122. — רוחות פטורות (Flatus, "abgehende Winde"), 464. — רוויון "השקה דירוויין נפשו" (שבע במשתה נוזלים), 55011. — רטבון ולחלוח (Feuchtigkeit, Hungergefühl), 227. — רעבון (רעיון? נפש) (jejunus, nüchtern), 75. — רעבון (Verschlechterung), 310. 175. — רף (schlaff), 163. — רשף (αἰσος Hitzfieber טיפוס הבהרות), 221. — שברון בעצמות (Hippokr. Aphor. V. 18 Lumbago, Hexenschuss) והשווה יחזקאל כ"א, י"א. 308. — שדפון שבריא (Tuberculosis pulmonum), 60. — נגע השועל (Alopecia השוה נגרע), 127, 638. — שוקיים (Unterschenkel), 5. — שיזרות (= עד העצה = חוליות, Vertebrae), 40. שחין רע ונמאר (= ממאיר), 71. — שחין צומח בפה ובגרון (Aphtae, Angina tonsill), 133. — שחין הרע בברכיים ובשוקיים (Ulcus cruris), 609. — שחין ממאיר (Carcinoma), 587. — שחין נמאר (Gangräne), 611. — מוכי שחין הרע (בעלי Lepra, Dermatitis maligna), 147. שחן (= חום שחנא), 10. — שכבה (coitus), 13. — שכך (Diastole), 421. — שיניים נחלדות (Spast. Bronchitis, Husten, kurzatmig), 538. — שעול קטנות (dunkle Zähne), 12513. — שקערוריות בבשר (Anasarca במחלת Dellen), 69. — שרות (נכונות בריאות), (Normalzustand), 160 ובכל מקום. — שרשור ("לוגדיין, שהוא מוצא הגלל" Rectum), 121. — מראה השתי (באורג Quer), 49837. — שתי אורגים (משובץ שתי וערב), 430, 431. — השתן, שהוא מי רגליים, 120. — תאות מאכל (תאבון), 72. — תגלחת, 614. — "להטיח בתגלחת", 29. — תגרה (Entwicklung, Eintreten, Entstehen), 31 ועוד. — תגרת הליחה (התהוות, התפתחות הליחה), 38. — תועפות (חושים, Sinnesorgane), 3. — תוצאות הגוף (Tractus), 88. — תחלואים (Erkrankungen), 1. תלאה (Beschwerde), 11. — תנוך (של הנחיריים והאזניים, Ala nasi etc.), 351. — תעלות (= כלי הדם Gefässe, Adern), 3. — תרקובית, הם ב' העצמות אשר במרום החזה (Clavicula), 5.

ד. שמות הרפואות מן העולם הדומם.

אבן אגייטיים (*γάγαθος λίθος*), 90. — איפם מתים של עופרת (= עופרת שרופה), 125⁸⁷. — אמוניאקון של ארץ אררט (*Ammoniacum*), 538. — אספלתוס של סדום (*Pix judaica*), 520. — אמיאנטון (*ἀμύανθος λίθος*) (תרכובת של כסף וכסף חי), כ"י מינכן, 193. — אספלטון, הוא חומר היוצא מים הערבה" (*Asphalt*), 523. — אפוניטרון (קולופוניא), מינכן 204. *Natriumcarbonat*. — אפרוסילינו עיין אמיאנטון. — בורית, שריפת בורית (*Borax, Kali*), 639. — בורק (*Borax*), 228. — גבש (*Gypsum*), 232. — גפרית (*Sulphur*), 130. — גפרית בוחקת 125⁴⁶. — זיבק הוא כסף חי (*Argentum vivum*), 232. — זינגר (*Aerugo*), מינכן 186. — זפת (*Pix, πίσσα*), בכל מקום. — חומר חתום (*Terra sigillata*), 520. — חמר האשקלון (*terra sigillata Ascaloni*), 674. — אבן טוטיא (*λίθος θυτήης*) מינכן 199. — טיט היוצר (*Tonerde, Bolus*), 95. — טרטרון (*Tartaron*), מינכן 194. — כוחלא (*Antimon*), 678. — מלח אררט (*Sal armeniacum*), 660. — מלח מחוצב (*Steinsalz*), 642. — מלח הודו, מלח סדום (*Sal Sodomi*), 125¹⁴. — אבן מקרשיתא (הוא *πυριτός λίθος*), 159. — נפט (*νάφθα, Petroleum*), מינכן 99. — נשדוד, נתר מצרי, (השווה גטין סיט:), 199. — נתר, נטרון 128¹¹. — נתר מצרי, 623. (*Soda, Natr.*) *bicarbonic*, 636. — סיד (*calx*), מינכן 199. — סטיפילי, השווה סיריקון, 513. — סיד חי (*Calx viva*), 639. — סיריקון (מלה פרסית!) = שריפת עופרת האדומה, (*συριχόν?*) = בגלא דמניא (*Mennige?*), אספידג, ויש שקוראין אותו איסטיפילו, 531 (רמב"ם, מאירהוף 28 — אבן פוך (*Antimon, στίμιμι*), בכל מקום. — של קברינו (*Sal cabarino?*), 128¹². — קורלין (*Koralle*), 177 מינכן. — קלימייא (של זהב) (*Cadmium, Fuligo aeris*), 199 מינכן. — קורסיא (*Cerussa*): מי האופר הוא קורסיא אבן שחורה וקלה, מצויה בחופי הים, מינכן 165. — קלקנתוס (*Vitriol, καλάκανθος*), מינכן 226, 207. — אבן שדנא (מלה פרסית) (*Haematitis*), מינכן 235. — שמן נפט, עיין נפט. — תותיא (מין אבן, עיין טוטיא), 701.

ה. שמות הרפואות מן העולם החי.

אשתינקוס (הדג סקנקור, *σείγκος*) כ"י מינכן, 172. — ביקלו מרינו, פוקיון (*Phoca*) = עגל הים, מינכן 204. — בהמת הצמר, 87. — דגת הים, 87. — חבשושתא, צלצלי הבתים שאין להם כנפיים, הוא כונפוסא (*Scarabäus*) גם עבור (*Gryllus domesticus*), מינכן 221. — חגבים (*Locusta, ἀκρίδες*) מינכן, 221. חרדון, הוא הצב (!) ההולך על ארבע, (הכוונה היא ל-*Eidechse, σαύρος*, *Stellio vulgaris*), 573. — מינכן 214. חרייונים, חרי צפורי דרור (השווה צואת יונים), 139. — מוסק (*Moschus*), 678¹, 075. — מרגניתא (מרגלית, *Perle*), 677. — מרת (*χολή*) הדג המקושקש (*λεπιδωτός*), 128¹². — מררת ארנבת, 128⁹. — מינכן 97. — מרירת חזיר 130. — מינכן 101. — מרירת אגור (בלעז גרווא *grue*) = כרוכיה (*Kranich*), 75. — עוף הלבן האוכל דגים (*Möve, Larus argentatus*), מינכן 172. — עטלף (כפש) *Vespertilio*, 220, 124 מינכן. — עלוקת המים (*Hirudo Blutegel*), 734. — עשת שן (*Elfenbein, ὀδόντα ἐλέφαντος*), מינכן 106. — (פילגרו-צפור?) 732. — צלצל הבתים שאין לו כנפיים, הנקרא חבשושתא, 594. — צפיעי בקר (גללי

צואת בהמה (Kuhmist), 148. — צפיעי הפרתמים (!), 731. — צמרדע נאבוטה
 (Rana nabbathaea?), 150. — ראם (מין עוף?), 645. — שרפת גלל האדם (צואת
 אדם קלויה), 129. — תולעת עלוקת המים (Hirudo), 499¹².
 על שמות הרפואות המורכבות עיין מאמרי המיוחד בהקדמה לספר אסף
 (טרם הופיע) ושם יותר ממאה שמות „פסנטיות“ לתכשירים הרפואיים שהם מן
 המוכן בבתי מרקחת.

ו. שמות מסופקים.

שמות ומונחים שלא מצאתי את משמעם או שקראתיים ללא נכון:
 אוגדין, כלי פרסי לכתות בו רפואות, 674. — לבשל ביין או במים
 נחספים (מים שהורחתו ושנשאר מהם רק הלק?), 646. — לטפרי עיניים,
 678. — ניץ הנשחת, 155⁶⁴. — סיגות הכרמים — 569. — עטרות — ענורות?
 701. — פרסות העיירים, 618¹. — בגד עמדופן הוא בבקין, 642. — פסילתרון
 הוא דבר להקיא, 503. — להפתיך בדבש, 500⁷. — צרף ציבין (רפואה),
 678. — קחיונים (קוסימוס?) „צו אשר יובא למרחץ ולהמשח בשמן שושנים
 או קחיונים או באחד השמנים המלכחים את הקדחת“, 500¹⁰. — אבני ריחיים
 מנוזפות באש, ויתנהו בתוך שוחה?, 623.

הרגל כתיבה כונוני קדום

(עוד לעניין שלוש סמיני האליף שבאוגריתית)

במאמר ב־Orientalia, כרך 16 (1947), עמ' 466 ואילך, שקיצורו הושמע גם כהרצאה בכינוס למדעי היהדות בירושלים בתש"ז ופורסם ב"לשוננו" י"ז, עמ' 123 ואילך, הצליח מ"ד קאסוטו לפתור את בעיית שימושן של שלוש צורות האליף שבאוגריתית (א₁ או א₂, א₃ או i/e, א₄ או u/o) בהעמידו את הופעותיהן על שני כללים: כלל א' אומר (ובזה מסתמך קאסוטו על קודמיו), כי הסימן א₁ מייצג את הצירוף ההגאי סותם סדקי (glottal stop, הַמְזָה) עם התנועה הרווחה ביותר (והיא a), א₂ את הצירוף המזה עם תנועה לא רווחה ביותר קדמית, (בערך בין e ל־i) והשלישי את צירופו עם התנועה האחורית, שאינה רווחה ביותר (u עד o לערך). אולם בהסתמכנו על כלל זה נשארים מקרי שימוש אחדים ללא הסבר; ופירוש להם מוצא קאסוטו בנסחו כלל ב', כי "היה הסופר האוגריתי רשאי לציין על ידי הסימנים השונים של האליף את התנועה הראשית של המלה, יהיה מקומה של תנועה זו בתוך המלה מה שיהיה". במלים אחרות: יש וצורת אל"ף מסוימת משמשת, כשאין כלל בעקבותיה אותו קגוי (פֻנְמָה) תנועת, האופייני לבחירתה.

יש לראות כחלק הנכבד, אולי העיקרי שבבעיה זו (ושבגללו התעורר המחקר כולו, ושהוא משמש גם פתיחה — עמ' 467 — וגם סיום — עמ' 476 למאמרו האיטלקי של קאסוטו), שאלת ייצוגו של הצירוף סותם סדקי עם קגוי אפס (הווה אומר: "המזה", הצמודה לפונימה עיצורית, ואין ביניהן תנועה מלאה, בעלת ערך עצמאי), או בלשונו של גינזברג ושל קאסוטו אל"ף בסוף הברה (ניסוח זה הוא צר מדי; סותם סדקי — "המזה", המסומנת באל"ף — עשוי להופיע צמוד לעיצור גם בראשית הברה (כמו בעברית: אֶל־פִּים בהתאם ל־קִנְיָדִים, אם נפרש את ה"שווא" בתור קגוי האפס (חוסר תנועה), המקבל ביצועים ("מבטאים") שונים לפי מצביו במבנה ההגאי של המלה: שווא "נח" ושווא "נע").

1. במאמרו Bulletin de la Société de Linguistique de Paris, 46, 1950, עמ' 82 ואילך) מנסה Cantineau (עמ' 116—118) למרוך את הטענה, כי אין שני השוואים, הנח והנע, אלא ביצועי ההגוי אפס, כי אם השווא "נע" מנוגד לחוסר תנועה. ניסיונו זה של קאנטינו (בניגוד להארים) לא עלה בידו, ואני מקווה עוד לעמוד על כך ועל ליקויים אחרים במאמרו בהודמנות אחרת. — יספיק עתה לומר, כי החטפים והשווא הנע אינם מנוגדים בשום מקרה לחוסר תנועה (שווא נח) ומהווים אפוא את הגוי האפס, ביחד עם חוסר התנועה עצמו. חלוקתן של צורות הביצוע של הגוי זה (שווא נח, שווא נע, חטפים) נעשית לפי הכללים הידועים חישוב של תורת הניקוד להכרת "סוגי השוואים".

הקושי המיוחד של סימני האליף בכתב האוגריתית הוא זה, ששלושת הסימנים הללו, בניגוד לכל שאר האותיות שבה, מהווים סימני הברות. במה יבחר הכותב, בשעת הצורך לסמן אותם סדקי (המזה) שאינו מהווה הברה ביחד עם תנועה, העוקבת אחריו?

בקרב הדוגמאות, המובאות על ידי קאסוטו במאמרו האיטלקי, ובחלקן גם בקיצור העברי, בולט מספר מלים, שבהן משמש לייצוג אותם סדקי + אפס + עיצור (המזה, הצמודה לעיצור, ואין הגוי תנועתי ביניהם) – האות, שדרכה לייצג אליף עם התנועה, הבאה אחרי העיצור השני: אַרְבָּה כתוב אֶרְבַּת, אַחִיקם – אֶחֶקֶם, *אַהֶב – אֶהֶב, יֶאֱחֶז – יֶאֱחֶז, תֶּאֱכֹל – תֶּאֱכֹל; י וגם להפך: אם מסיימת ה"המזה" (הסותם הסדקי) הברה אחת (וזאת אומרת "חתך ההברה", coupe de syllabe, Silbenschnitt) הוא אחריו והעיצור הצמוד אחריה פותח הברה שנייה). עשוי סימן האליף בעל התנועה של ההברה (הקודמת) לשמש לייצוגו הגראפי: כך אולי מתבארים המקרים פֶּאֶה – פֶּאֶה, מֶאֶה – מֶאֶה בלשון יחיד לעומת מֶאֶת, פֶּאֶת בלשון הריבוי; מֶרִיא – מֶרִיא; יובן, כי מקרים אלו אינם מצויים בתדירות כקודמים, ואף אינם כה חד־משמעוטיים במובנם, באשר כנראה אין הסטרוקטורה של הלשונות הכנעניות מרשה צורות עיצוריים (consonant clusters) בסופי מורפמות (יחידות צורה) באותה מידה כבראשיתן.¹

אחרי שניסחנו את כלל ב' של קאסוטו ניסוח פונולוגי כלעיל, הרשות בידינו לומר, שאותו הנוהג הכתיבי עצמו – מבחינה פונולוגית – קיים במקום הקרוב ביותר לאוגרית, בכתב ההברות הקיפרוסי, שבין אם מעבירו או אף ממציאו הם הצידונים או לאו, או אם שימש בקיפרוס תחילה בידי אוכלוסייה לא צידונית ולא יוונית (כפי שנוטים לחשוב) או לאו, היה בשימוש חיי בידי שבט כנעני – ואף קשריו אל אלפאביתות יס־ת־כונניות בלתי־מפוענחות (הכתב הליניארי הכרתי) גלויים לעין.

הכתב ההברתי הקיפרוסי מורכב מ־56 סימנים, שמרביתם בנויים בשיטת קבוצות־חמש: כגון (°)u, (°)o, (°)i, (°)e, (°)a; la, le, li, lo, lu; ba, be, bi, bo, bu, וכיו"ב. מה שחסר לכתב ההברתי הקיפרוסי, הם סימנים לעיצורים בודדים, לצירוף עיצור + עיצור אחר, וכמובן בתוך זה גם להגי' כ ללא תנועה אחריו. אפשר לשער במידה מרובה של קרבה לוודאות (ולמעשה מקובל לשער

1. על פי הצורות הקדומות, שביסוד הצורה של הטקסט המסורתי: *ya³hid, *ta³kil (וכך

גם קאסוטו).

2. גם כאן צריך להיעזר בצורות קדומות: *pi³t, שאנו יכולים ללמוד על קיומו לפי פֶּאֶת־, בהקבלה אל הֶפֶה, דֶּשֶׁת, דֶּשֶׁת.

3. בלי להיכנס לבעיות המבנה הדקדוקי של האוגריתית עצמה – שאיני בן בית בה – הרי כמה דוגמאות, שלפי פירושי זה – המרחיב להרגשתי את אופקו של כלל ב' של קאסוטו – מתגלות כמה צורות אוגריות כהות במבן לצורות המקראיות המקבילות: זה נוגע בראש ובראשונה לצורות ריבוי של "סגוליים": אֶרֶם מתאים בדיוק ל־ra³zim' (א נבחרת לפי התנועה a, לא – חס וחלילה – לפי המחסך פתח), ואף לא לפי התנועה היסודית של הסגולי; הבסיס לצורה זו הוא קָלִים כבעברית המקראית; הוא הדין לגבי אֶל־פֶּם, אֶל־פֶּם, אֶל־פֶּם.

כך). שאותו עם, שבידיו שימש כתב זה במקורו, לא היה זקוק לסימנים מסוג זה, באשר לא הכירה לשונו כל צורות עיצורים, וכל הברה בה לא הכילה אלא הגוי עיצורי אחד. אולם יעניין אותנו לראות, מה אירע לו לכתב זה, לאחר שעבר לידי היוונים, שלשונם עשירה בצורות עיצורים, הן בראשית הברות, הן בגבולן.

כשיש צורך ליווני לסמן בכתב הברות זה עיצורים ללא תנועות, הרי הוא בוחר בסימן, הרגיל לציין את העיצור בצירוף התנועה שאחרי צרור העיצורים כולו, אם צרור העיצורים שייך כולו להברה אחת ופותח אותה, — ואת הסימן, המייצג לרוב את העיצור בצירוף עם התנועה שלפני הצרור, אם העיצור הראשון מסיים את ההברה והשני פותח חדשה. בקיצור: עיצור בודד (בחוסר תנועה) מסומן על ידי סימן הברתי בהתאם לתנועת ההברה, שאליה שייך העיצור הבודד. כל זה מתאים בדיוק נמרץ לנוהג כתיבת האלף באוגרית.

דוגמאות:

po-to-li-ne = *πτόλιν*, sa-ta-si-ku-po-ro-se = *Στασίκυρος*, a-ri-si-ta-k/go-ra-se = *Ἀρισταγόρας*, a-ra-k/gu-ro-ne = *ἄργυρον*.

כללים אלו נשמרים בקפדנות כזאת, עד כי ניתנת האפשרות לפונולוג היווני, לקבוע על פי התנועה הנבחרת בכתיב, את מקומו של חתך ההברות: חלוקת ההברות במלה היוונית *μισθῶν* היא *μισ|θῶν*, כי לייצוג הצירוף *σθ* משמש בכתב קיפּרוס *-si-to-* (וזה מלמד, ש-s שייכת להברה הראשונה, כי בהתאם לתנועה של *μ-* נבחר גם הסימן *-si-*); ואילו המלה *κασιγνήτος* מתחלקת *κα|σιγνήτος*, כי כאן כותב הקיפּרוסי: *ka-si-k/ge-ne-to-se* (שבו מלמד, הסימן *-k/ge-* על שייכות ה-g להברה של *-ση-*). כי בהתאם לתנועה e נבחר הסימן *klge* דברים אלו נותנים פתח לשיקולים חשובים ומעניינים בתורת ההגה ההיסטורית של הלשון היוונית ומסוגלים אף להסביר תופעות ידועות במשקלי השירה היוונית — דברים, שאין כאן המקום לדון בהם. המבנה של הלשון היוונית גורם לכך, שאין אנו יכולים להתחקות אחרי ייצוגי סותם סדקי + אפס בכתב ההברות הזה; סותם סדקי (המזה, *glottal stop*), ספק אם היה קיים בתור קגוי יווני — ואם כך, הרי בראשית מורפמות¹ בלבד ובשום אופן לא בתור חלק של צרור עיצורים (אין ביוונית סמוך לפני עיצור, אך, כאשר אמרתי, נוהג הכתב הקיפּרוסי בכל העיצורים כאלפבית האוגרית באות אלף; או במלים אחרות — אם אפשר לראות בשלושת סימני האלף האוגריתיים שרידי כתב הברתי, הרי מתאים נוהג כתב זה לכתב ההברתי הקיפּרוסי. דרך כתיבה זו תופסת אפוא — מבחינה גיאוגראפית — מקום נרחב יותר, מאשר שיערו מראש².

1. עיין: M. Lejeune, *Traité de Phonétique Grecque* p. 258, note 1.

לקוח גם חלק מהדוגמאות.

2. הווה אומר, לגבי המצב הסגולי של הלשון היוונית: בראשית מלים או גזעים.

3. הפרופסור סורסיני הואיל להפנות את תשומת לבי לחוצאות דומות, המתהוות גם במקומות אחרים, כשמתנסים לייצג צורות עיצורים (עיצורים צמודים) בסימני כתב הברתי: בתל-אלי-עמרנה נמצא בדרך, הרומה למתוארת כאן, *zu-ru-uh* = זרע (zu לסימן ? לפני u/o) ובתעודות בבליה נגזות התקופה ההלניסטית מצויים תעתיקי שמות יווניים כגון *Di-me-ti-ri-ia*, *Di-e-mi-di-ri-e-su*

אין זה רחוק לחשוב, שאם מניחים, שכתב אותיות מתפתח מתוך כתב תמונות, הוזה אומר כתב מלים, שחייב להימצא שלב מעבר, שמהותו כתב הברות. כתב ההברות, ששימש בקפריסין, עשוי להוות שלב מעבר ממין זה, אם קשריו אל האלפבית האוגריתי הובנו כאן אל נכון; הכתב האוגריתי עצמו מהווה שלב מתקדם יותר; בנוגע לעיצור אחד בלבד, הסותם הסדקי "אל"ף", (מסיבות, שאולי עוד נבין אותן פעם, כשנתקדם יותר בתפיסת הלשונות הכנעניות הקדומות מבחינה סטרוקטוראלית), שמר כתב זה על אופי הכתב ההברתי; בשאר העיצורים משמש סימן אחד תחת שלושת האפשריים לפי מבנה השפות השמיות; סימן אחד, ב, למשל, ממלא תפקידי שלושת הסימנים, שהיו אולי קיימים בשלב קדום יותר: ב, ג, ד, ביהעדר סימן ד, כמובן.

לבסוף אורשה, להצביע, — בכל ההיסוס הדרוש, על העובדה המעניינת כשהיא לעצמה, שכמה סימנים של האלפבית של ראס-שמרה מגלים דמיון חיצוני לסימני הכתב ההברתי של קפירוס; דמיון זה הוא קיים במידה שהוא יכול להתקיים בין כתב לינארי ובין כתב יתדות; אך לעתים מהווה סימן אוגריתי מקבילה חיצונית לסימן קיפרוסי מתוך החמישייה המתאימה:

קיפרוסי	אוגריתי	
pa, ba	𐤀	ב
ka, ga	𐤁	ג
we	𐤂	ו
la	𐤃	ל
pa (צורת שנייה)	𐤄	פ
se	𐤅	ש
sa	𐤆	ש
ta	𐤇	ת
ʾe, e	𐤈	א.
ʾo, o	𐤉	א.

עבור *Δημήτριος* ti-ri, di-ri לייצוג *te*, חפוחה את ההברה — *te*; עיין: Clay, Babylonian Records, p. 17. — אנשי אל-עמרנה ובעלי התעודות הנזכרות, היו לרשותם אמצעים נרחבים יותר מאשר לקיפרוסאים: כתבם הכיר גם סימנים בעלי טיפוס תנועה + עיצור, ואילו סימני קיפרוס והאל"ף שבאוגריתית הן מטיפוס עיצור + תנועה בלבד; לכן נמצא שם גם תעתיקים בדרך אחרת, כגון Di-e-mi(-i)d-ri-su/i (עיין Clay, שם) או אף כתיבים בסימנים, הנבחרים כנראה בדרך שרירותית: *Tim-gi-ra-te-e* = *Tim-gi-ra-te-e* (עיין Clay; *-ga- = -gi-ra-*), עמ' 18, כמו *ki-lu-bi* = כלוב (אל-עמרנה).

להרחבת הלשון ולתיקונה

מ' גוטשטיין

הלשון העברית המדוברת כנושא למחקר¹

לד"ר מ' פלסנר ליום הולדתו

החמישים בהקרה ובידידות

כשנוצרה בסוף המאה שעברה הסיסמה „שפת עבר – שפה חיה“, לא העלו רבים על הדעת, ששפה זו עלולה להיות „חיה“ ממש, כביכול הרבה יותר חיה משרצו מקצת „מחיי הלשון“. ולעתים דומה, כי אף היום יש מדקדקים אשר אינם מביטים בעין יפה על ה„חיות“ הזאת; נוח היה להם, אילו הייתה הלשון גם עתה בבחינת הומונקולוס שבמעבדה, אשר יוצרו נוהג בו כרצונו. אבל אין להכחיש ואין להתכחש עוד: הלשון העברית חיה, ועל הבלשן לבדוק את חוקיה כשם שהוא בודק את חוקיהן של לשונות חיות אחרות.²

תפקיד חדש זה המוטל מעתה על הבלשן העברי דורש גם בחירת שיטה חדשה. עד עתה עסקנו בראש ובראשונה בחקירת תולדות לשוננו, בהשוואתה ללשונות הקרובות לה ובפירוש חוקיה, כפי שהתגבשו בתעודות מימי קדם הנמצאות בידינו, ומחקרים אלו בוצעו לפי השיטה הדיאכרונית (היסטורית-השוואתית). אולם לשם קביעת חוקי לשון בשלב נתון (כגון הלשון המודרנית) צריך להשתמש בשיטה הסינכרונית, שכן הבעיה שחייבים לפתרה היא: מהם חוקי הלשון בשלב נתון זה, ולא: כיצד הגיעה הלשון לשלב זה.³

השיטה החשובה ביותר לחקר לשונות חיות לפי נקודת הראות הנ"ל, ראש פותחה בעשרים השנים שעברו – בעיקר על ידי לינגוויסטים אמריקאיים – היא השיטה הסטרוקטוראלית. בעזרת שיטה זו מנסים לגלות את הסטרוקטורה הפנימית של הלשון באותו שלב נתון, את התפקידים שאותם ממלא כל חלק וחלק שבה – מן ההגה ועד המשפט המורכב – את הקשרים שבין

1. בעקבות מחקרו של R.W. Weiman, Native and foreign elements in a language; a study in general linguistics applied to modern Hebrew, Philadelphia (Russell Press), 1950, 67 p.

— תודתי נתונה לפרופ' חיי פולוצקי ולד"ר ו' בן-חיים אשר איתם שוחחתי על הספר ועל

הרשימה הזאת. [עי' בהערת המערכת שבסוף המאמר הזה].

2. זריקות חיסון בצורת חידושי מלים ומונחים, הנוצרים במעבדת ועד הלשון וכד' ואשר

נכנסים גם לשון המדוברת, אינן פוגמות בחיות הזאת.

3. חייבים אנו להיזהר-מאד לבל נערבב את שתי השאלות האלה, ובמיוחד לאור העובדה,

כי מרבית הבלשנים העבריים הם גם מדקדקים ומורי לשון, שהם מעוניינים לבנות מערכת דקדוקית נורמטיבית על יסוד החקירה הדיאכרונית. הבא לחקור את לשוננו המדוברת חייב להשתחרר (כמובן, רק להלכה) מכל ידיעותיו בתולדות לשוננו ומכל דעותיו, כיצד צריכים לדבר“.

חלקים אלו ואפשרויות צירופם וכו', ובדרך זו משתדלים לרדת לעמקי חודעתו הלשונית של הדובר.

אולי לא מקרה הוא, שהניסיון הראשון של גישה סינכרונית-סטרוקטוראלית ללשונו המדוברת נערך דווקא על ידי לינגוויסט כללי, אשר אינו מיושבי הארץ ואשר אפילו לא שהה בה, ואף כי יש מקום לטעון, כי השיבושים בספרו מרובים מאד, וכי ידיעותיו של המחבר בלשונו המדוברת אינן מבוססות די הצורך, הרי אין בכוח טענות אלו להפחית מן החוב, שכולנו חבים לו. הלא על ידי עצם מעשהו הוכיח לנו, כי גם בעיני הלינגוויסט הכללי לשונו חיה היא — חיה ממש — ובעבודתו שלפנינו הניח את היסוד לחקירת העברית המדוברת.

מטרת מחקרו לכאורה צנועה היא מאוד: מציאת אבני-בוחן (קריטריונים) פורמאליות גרידא, אשר בעזרתן נוכל לגלות את היסודות הזרים שבעברית. לפי השיטה ההיסטורית-משווה אפשר לפתור שאלה זו בעזרת האטימולוגיה. אולם לא רק, שהאטימולוגיה אינה תמיד מדריכה נאמנה; הלא היא תוכל ללמדנו אך ורק, איזה יסוד היה זר בשעה שנכנס ללשון, אבל היא לא תגלה לנו, איזה מקום חופסים היסודות הזרים במערכת הלשונית של הדובר. האם יש סימן, שהדובר — אשר מדע האטימולוגיה ממנו והלאה — מבחין, שכלוב מלה עברית היא, ואילו קלוב נטע זר הוא? למה „מורגשת“ המלה שולחן כמלה עברית, והמלה ז'ורנל כמלה זרה? במלים אחרות: מה מורגש כ„נורמאלי“, כמתאים לרוח הלשון, ומה מורגש כ„אנורמאלי“?

בשפות אשר נחקרו לפי השיטה הסטרוקטוראלית, אפשר לנסות ולהשיב מיד על השאלות האלה. אולם לשונו טרם נחקרה בדרך זו, ולפיכך הוכרח המחבר לכתוב מעין תקציר מרוכז ביותר מפרקים אחדים של דקדוק הלשון העברית המדוברת לפי השיטה הנ"ל. בבעיות העיקריות המתעוררות בפרקים הללו נעסוק בעמודים הבאים.

תנאי ראשון לביצוע המחקר הוא תיחום גבולות הלשון, אשר אותה אנו באים לחקור. בלשון כגון האנגלית, למשל, קיימים הבדלים בין דיבור אנגלי לאמריקאי וכו', בין לשונו של המשכיל ובין לשון מי שאינו משכיל, ובין דיבור פורמאלי לבלתי פורמאלי.² מה המצב בלשונו?

1. אין כאן המקום לברר את יסודות השיטה הזאת לפרטיה, ואף היא מתחלקת לתתי-שיטות שונות. הקורא העברי ימצא הסבר קצר של יסודות שיטה מתימטית-קיצונית כזאת בהרצאתו של יי. הריס (לשונו כרך יז, עמ' 128 וכו'), אשר ניכה בשעתו לתאר בדרך זו את הלשון העברית ה„מקראית“ (Journal of the American Or. Soc., vol. 61 p. 143 sqq.). גישה שונה, אך עם זאת קרובה, ניגש J. Cantineau, Essai d'une phonologie de l'hebreu biblique; Bulletin de la Societe de linguistique de Paris, 1950, p. 82 sqq. חשיבות מיוחדת נודעת לשיטה הסטרוקטוראלית בחקר לשונות, אשר שלבין הקודמים אינם ידועים לנו כלל (לשונות „פראיות“).

2. ר' וויימאן עמ' 6-7, L. Bloomfield, Language 1934 (Brit. ed.) p. 52. מבחין בין השכבות הבאות: ספרותית סטנדרטית, מדוברת סטנדרטית, פרויבנציאלית סטנדרטית-תת-סטנדרטית, להג מקומי.

אחרי שקבע המחבר שבדיבור משתמשים הכול במבטא „ספרדי“, הוא ממשיך ומבחין בין שני סוגים של הלשון המדוברת: לשון מדוברת פורמאלית (סטנדרדית) ולשון מדוברת בלתי פורמאלית (תת-סטנדרדית).¹ ברצונו לעסוק בלשון אחרונה זו, אשר מצטיינת לפיו בכמה תופעות, הנחשבות לבלתי ראויות (unacceptable). והנה מוצאים אנו ברשימת התופעות האלה (זה בצד זה): שימוש מוגבר ב־ש ל (לפירוק הסמיכות); היעדר כינויי המושא המצורפים; חוסר הגייה של ה־א מופקת; היעדר האלטרנטיבות ה־ה; מָה (במקום ה־; מה) מכאן – ושלילת ההווה על ידי ל־א, והגיות כגון פָּתַחְתָּם; תְּכַנִּית (בקמץ גדול) מכאן. דומה, כי ברשימה זו נקשר מִין בשאינו מינו, שכן מקצת התופעות מצויות אף בלשון המדבר המדקדק ביותר (היעדר כינויים מושאיים מצורפים); רובן נחלת רוב רובם של הדוברים הן, ורק מעט מועיר הוא באמת תת-סטנדרדי (כגון הגיית תכנית בקמץ גדול). מכאן, שהניגוש לחקור את הלשון העברית המדוברת חייב להבחין לפחות בין ש ל ו ש ל ש ו נ ו ת : א) הלשון המדוברת הפורמאלית (המקבילה ללשון הספרותית הסטנדרדית של ב ל ו מ פ י ל ד). לשון זו קרובה ביותר ללשון הכתובה, והיא לשון המדקדקים, השחקנים וכו', אשר מקפידים הקפדה יתרה על דיבורם. לחקירתה נודע ערך מעשי לשם קביעת הרמה הלשונית הנדרשת מתלמידים, סטודנטים, פרחי-שחקנים וכו'. ב) הלשון המדוברת הרגילה בפיאשכנזים משכילים יודעי עברית – ואותה יש לכנות לשון מדוברת סטנדרדית (ולא non-standard spoken Hebrew). כפי שעשה וויימאן. זאת הלשון הנשמעת ברחוב ובחנות, באוטובוס ובבית הקפה, וגם בבית הספר ובשיחות הסטודנטים, באספות ובכנסת, והיא נושא חקירתנו כאן. ג) לשון מדוברת „נחותת-דרגה“ (sub-standard) של מחוסרי השכלה, עולים חדשים וכו'. לחקירתה נודע גם ערך מדעי וגם ערך מעשי (לעקירת שיבושים ולקביעת חומר ההוראה בבה״ס העממי ובאולפנים). בדיקת הממצא הלשוני מתחילה בקביעת הפונימים (phonemes).

1. בפירושו למונח זה התעלם המחבר מן העובדה, שמבטא רוב התושבים אינו נבדל מן המבטא ה„ספרדי“ למעשה בלבד, אלא גם להלכה (כגון בהגיית הצד״י והקמץ הקטן לפני חטף).
 2. תמהני, משום מה פתח המחבר (עמ' 6) במונחים standard / non-standard spoken Hebrew, והמשיך והשתמש ב formal / informal spoken Hebrew.
 3. בצדק יטענו, כי „אשכנזים משכילים יודעי עברית“ אין בו משום תחימת תחום ברור, שכן איש איש מושפע מלשון אמו, ועל יסוד מה תיקבע דרגת ההשכלה והידיעה הדרושה? כוונתי ללשון המיוצגת בפי צעירים ממוצא אשכנזי, אשר נולדו בארץ או גדלו בה, ולמדו בבית ספר עממי עברי (לפחות). אף כי לשונם של צעירים אלו אינה חפשית מהשפעות בית אבא והסביבה, מותר לחשבה לצרכי מחקרנו ללשון אחידה. עם זאת חייב החוקר לגבות עדויות (בצורת רשימות טכססים, הקלטות וכו') מפי מספר גדול למדי של עדים בני שכבות ותת-עדות שונות, והמחקר לא יוכל להתבסס על פי שנים עדים או שלושה.
- אין צריך לומר, כי קיימת גם לשון מדוברת סטנדרדית של דוברים ממוצא ספרדי (מזרחי), ויהיה מעניין מאד להשוות את התוצאות של מחקרים בלתי-תלויים בשתי לשונות מדוברות אלו. [לפי הרושם הכללי הרי המרחק בין שתי הלשונות אינו כל כך גדול, גם אם יש ביניהן איאלו הבדלים בולטים ביותר, כהגיית הגרוניים. ייתכן, כי בדרך זו אפשר גם לבדוק, על מה מבוססת הרגשת האשכנזים, כי לשונם של בני עדות המזרח „נחותת דרגה“ (תת-סטנדרדית)].

המחבר לא השלים את כל החקירות על תורת ההגה של העברית המדוברת. והניח לנו מקום להתגדר בו. הרי לא היה בדעתו אלא להתוות איאלו קווי יסוד כדי לבצע את מחקרו המיוחד, והחוקר העתידי לחבר ספר מקיף על לשוננו המדוברת יצטרך לטפל בשאלות רבות נוספות. דומה, למשל, שגם הגיים שלא נזכרו יש להם ערך פונימי בעברית (דו־תנועות; תנועות „מחורקות“ כגון ü ö, ר' להלן עמ' 239, הע' 2). והאם באמת יש רק פֻּנים אחד x ? כיצד נסביר, ואם כן, שמלשון barax, למשל, נבנה גם hivriḥ וגם hivriḥax (הברי־הבריה)? ודווקא פונימים זרים עלולים לעורר קשיים: האם יש אצל מרבית הדוברים ḡ כפונים עצמאי, או כלום יש רק וארינטות של ḡ ? וכלום רשאים אנו להסתפק בשעת חקירת הדיסטריבוציה של הפונימים בבדיקת המעמדים (פוזיציות) התחיליים, הסופיים והביניים־תנועתיים כדרך שעשה המחבר? הוא מרובים המקרים שבהם נוצרו צרורות עיצוריים (consonant clusters) באמצע המלה על ידי השמטת השוא הנע (ההיסטורי) כגון: sipxux > סִפְחֻ > sibxux > שִׁבְחֻ > xatfux > חֲטָפוּ. מכאן, שיש לבדוק בכל פונים, אם הוא יכול להופיע באמצע המלה בצרור

1. זאת תוצאה חשובה! שכן בלשון המקרא $\text{פ} / \text{פֿ}$ אינם, כנראה, אלא אלטרננטות של אותו פונים, אשר מותנות בנסיבות הגאיות ידועות. ר' עכשיו על ביעה זו קנטינו שם, עמ' 100 וכו'.
2. כנראה שכה המחבר לדון בפונים Z. אולם מאחר שלא הגביל את מחקרו בחקירת לשון האשכנזים, היה חייב לדון גם בפונים המיוצגים בכתב על ידי 'א' ח' ו-ע ובקוויהם האופייניים.
3. גם כאן צריך להיזהר בקביעת העובדות. המחבר מציין (עמ' 15) שאין דוגמה ל צ^{\vee} סופית, אבל כל ילד אוהב "להתגלץ" (לעשות גליץ").

עיצורים ובאיזה מקום בצרור. ומאידך גיסא: כלום יש באמת צרורות תחיליים בהגיית מלים כגון: ילדים, נִיר?

כן חייבים אנו לקבוע ערכים פונטיים מדויקים ככל האפשר ולציין את הוואריאנטות הנהוגות: יש ללא ספק דרכים שונות להגיית ריש אחורית.¹ אבל הגדרתה כמקבילה קולית ל־x וכמקבילה חוככת ל־g (עמ' 17 ו 19) אינה נראית. ומה, למשל, היחס בין הווארינטה S (כגון: yiSkor > יזכור) והפונים s. ובין הוואריאנטה z̃ (כגון: nizba > נשבע) והפונים z̃ (זירנאל).

ואשר לתנועות: מן הפונים i קיימות כנראה שתי אלטרנטיבות: „חיריק מלא“ מוטעם (כגון במלת קִיר) נהגה ב־i קדמית, גבוהה ומאומצת (front, high, tense) [וארוכה יותר?] ו„חיריק חסר“ בלתי מוטעם (תכתוב) ב־i נמוכה ומרכזית יותר ורפה (slack).² כן יש כנראה הבחנה בין e סגורה ובין e פתוחה יותר (אנשי / ילד). אלא שהבחנה זו אינה חופפת את ההבדלה המסורתית בין צרי (צרי יוד?) לסגול מוטעם. שוב יש שני מיני הגיות של u o — מעוגלת יותר (וארוכה?) ומעוגלת פחות (וקצרה?).³ התמונה המתקבלת מראה אפוא, שמספר הפונים התנועתיים מצומצם מאד — הוא אינו עומד בשום יחס לריבוי הסימנים של הכתיב המסורתי⁴ — ואילו מספר הוואריאנטות (והאלטרנטיבות) גדול למדי.

קשיים גדולים מעוררת התנועה הניטרלית (שוא נע). ידוע, כי השוא תופס במדוברת הסטנדרדית מקום פחות חשוב מאשר במדוברת הפורמאלית (מכל שכן בלשון הספרותית). אולם בניגוד לדעת וויימאן (עמ' 23 וכו') נראה לי, כי עלולים אנו להגיע לידי המסקנה, כי במדוברת הסטנדרדית אין שוא בעל ערך פונימי, כי אין שתי מלים הנבדלות זו מזו על ידי שוא בלבד. באותם שני המקרים, שבהם חשב המחבר למצוא שוא פונימי אין, לדעתי, שוא כזה: הניגוד קֶקְמָה / קֶדְמָה; רֶקְמָה / רֶקְמָה אינו קיים, ומסופקני מאוד, אם בדיבור אלגרו רגיל יבדיל מישוהו בין שֶׁר / שָׁר; לָן / לָאן; קֶט / קֶצט וכו'.⁵ אותו שוא הנשמע במדוברת הסטנדרדית שלנו הוא הגה בלי ערך פונימי המשמש לפיצוץ צרורות עיצורים, והופעתו תלויה בעיקר בסביבה

1. ר' על זה באחרונה גוטשטיין, לשוננו טו, עמ' 200 וכו'.

2. האם קיימים גם הבדלים פונטיים בין החיריק הזה, השוא הנע והסגול הבלתי מוטעם

(מֶלֶךְ)?

3. המדובר בהבחנות בפי אותם הדוברים עצמם, כמובן יש הבדלים עדתיים ותת־עדתיים,

אשר מסבכים את הממצא מאד.

4. התהום הזאת היא הגורמת לתקלות רציניות בהוראת הלשון והדקדוק בבתי הספר ובהקניית

מבטא עברי פורמאלי (הש' גוטשטיין, החינוך תשי"ז, עמ' 157 וכו'; תשי"ז עמ' 225 וכו'). מן הראוי לחזור ולהדגיש, כי חקירת הסטרוקטורה הפנימית של הלשון המדוברת הכרחית היא, אם

נרצה ליצור שיטה יעילה להוראת הלשון הספרותית, הדקדוק המסורתי והמבטא המתוקן בבתי ספרנו.

5. שוב יעידו המורים, שמסקנתנו אינה כה מפתיעה. אף תלמידי הגימנסיות שלנו מתקשים

בהבחנת השואים. — כמובן יש שוא פונימי פֶקוֹלֶטִיבִי, אלא שבוזו כבר נכנסנו לתחום הלשון

המדוברת הפורמאלית.

הפונטית.¹ ייתכן מאד, כי חקירה מדוקדקת תוכל לקבוע את תנאי השוא האוטומטי הזה.

לא רק הגיים הפונים ראשוניים, אלא גם הטעם, שכן קיים הניגוד $\text{קָנוֹ} / \text{קָנוֹ} / \text{קָצָה} / \text{קָצָה}$.² לפיכך נודעת חשיבות רבה לחקירת חוקי ההטעמה לשם קביעת הסטרוקטורה הפונימית (ר' גם להלן הע' 3 וע' 238 הע' 2). המסקנה הארעית, שהמחבר היה מעוניין בה במחקרו זה היא, שמלים אשר בהן מרוחק הטעם מסוף המלה שתי הברות (או יותר) הנן ממוצא זר.³ כלל זה נכון כנראה ביחס למלים בודדות, אבל הוא טעון צמצום, שכן צירוף כגון מחנה-יהודה נהגה: máxane (y)húda .⁴

בניגוד לדעה שהובעה בספר (עמ' 28, הע' 1) לא נראה לי, שקיים ניגוד פונימי אורך / קוצר, בזוגות כגון נתתי / נטעתי; הדם / האדם אין להבחין (בדיבור מהיר רגיל) בין תנועה ארוכה לקצרה, ואילו בזוגות כגון שָׁר / שָׁעַר הניגוד הוא בין הברה חד-פסגתית להברה דו-פסגתית.⁵

מכל האמור למעלה ברור, כי עדיין רחוקים אנו מן הקביעה הסופית של הפונימים.⁶ אך עם זאת יש ענין ברשימת הקווים ההבחניים האופייניים של לשוננו המדוברת, כפי שקבעם המחבר (עמ' 27) לאור מסקנותיו בבדיקת כל פונים ופונים:⁷

1. אנפי / בלתי אנפי.
2. קולי / אטום.
3. סגור / בלתי סגור.

1. השוא בצורות כגון: תקספו, נקספה, פטפטו, אשר נראה ברע הראשון כשוא פונימי (נקספה / נקספה!), בא במקום תנועת אפס. כדי למנוע מגישת שלשה עיצורים, הניגוד הוא אפוא: תנועה / אפס (v/o) ולא: תנועה / שוא. בדומה לכך אני מפרש ניגוד כגון $\text{קָנוֹ} / \text{קָנוֹ}$, ור' את דברי ווימאן עמ' 25.

2. בניגוד לדברי המחבר (10 s) אין ההבדל המסורתי בין צורות העבר לצורות הבינוני של גזרת ע' בבניין $\text{פָּעַל מְקָה} / \text{מְקָה קיים עור}$.

3. הדגמותיו חוץ ממלת אמריקה אינן כשרות. מלה כגון ביוגרפיה נהגית: bi(y)ográfya . רשימת המחבר של דגמים (patterns) בהם ההטעמה אינה מלעילית (שם עמ' 19) רחוקה משלמות. אף במה שנוגע לדגמים המצויים בדקדוק המסורתי. חומר נוסף אפשר למצוא לעת עתה ברשימות של "שיבושי מבטא" (כגון אצל שיד גויטיין, הוראת העברית בארץ ישראל, תש"ה, עמ' 92 וכו').

4. הצורה המקראית האלה (כגון ברי' כד, 10) אין בה משום סתירה לכלל, שכן היא חלק של הלשון הספרותית בלבד.

5. חקר ההברה חשוב בכלל, וחשיבות זו לא הובלטה בעבודה שלפנינו כל צרכה. — על תנועות ארוכות ר' גם להלן עמ' 239 הע' 2.

6. בין השאר צריך לטפל גם בבצית הפונימים המשניים, אשר החשוב שבהם הוא הנגינה (pitch). משום מה לא נגע המחבר בשאלה זו כל עיקר.

7. השיטה הסטרוקטוראלית מאפשרת לנו לערוך רשימות מסוג זה, אשר בעזרתן אפשר לקבוע בצורה אוניקטיבית את "אופי" השפה, ולא עוד אלא שבדרך זו אפשר להשוות שלבים שונים של אותה השפה ואף להשוות לשונות קרובות השוואה מדויקת.

4. שפתי / חוד-לשוני / שורק / מלחשש (hushing) / גב-לשוני.¹
 5. קדמי / אחורי.
 6. דרגות פתיחה (4 דרגות).
 7. איכות גרונית.
 8. איכות צדדית (lateral).
 9. איכות תנועה בלתי מוגדרת (ניטרלית).
- לפי רשימה זו – שבה, כאמור, יש להכניס תיקונים ניכרים – קיימים בלשוננו 28 פונימים, אבל רק 20 קווים אופייניים.
- אחת ההבחנות החשובות והמועילות ביותר שנתגלו בעזרת השיטה הסטרוקטוראלית היא ההבחנה בין חוקים הגאיים כללים ובין חוקים הגאיים, אשר כוחם יפה אך ורק ביחס לקבוצות מורפולוגיות מסוימות.² כך, למשל, חוקי בגדכפית (קרי: בכ"פ) אינם חוקי הגיים גרידא (מסוג: אחרי הברה סגורה...), אלא יש דגמים (patterns) מורפולוגיים שבהם הריפוי והקישוי אוטומטיים – או כמעט אוטומטיים – ויש דגמים, שבהם אין השינוי חל כל עיקר, או חל רק ברצון הדובר (המדקדק) האינדיבידואלי. לדוגמה: דגש חזק: גורם לקישוי אוטומטי (הא הידיעה; בניינים כבדים דגושים). דגש קל גורם לקישוי בהכרח רק בראשית המלה (לרוב גם אחרי בכ"ל), ואילו באמצע המלה (אחרי הברה סגורה) רפים ההגיים בקבוצות מורפולוגיות מסוימות (עתיד פִּעַל: יִקְבֹּעַ; יִדְפֹּק). ואילו באחרות קשים הם לרוב (הפעיל). לשם קביעה סופית של החוקים יש הכרח בחקירה ענפה, אשר תצטרך לשים לב במיוחד לבדיקת הצורות שבהן יש, "שוא מרחף" ולצורות שבהן נולד דגש מתוך שאיפה לדיסמיליציה (הִפְחִישׁ).
- אולם אין מן הנמנע, שהרבגוניות של התופעות הלשוניות במצבנו המיוחד

1. תוך כדי דיון הגדיר המחבר את ההגיים (k,g) וכו' כווי לוניים, ומוטב היה לדבוק במונח זה, או לומר גב-לשוניים–וילוניים.
2. לצרכי סקירתנו כאן הקדמתי את הדיון ב-morphophonemics, אשר בהם דן המחבר בפרק חשלישי ממחקרו (עמ' 52 וכו'). גם מי שאינו מחסידיה המושבעים של השיטה הסטרוקטוראלית – וכותב שורות אלו רחוק מלענות אמן אחרי כל המצאותיהם של ראשי מדבריה היום – לא יוכל להתעלם מן התועלת המרובה הצפונה בהבחנות שפותחו על ידה. אולם כל הגזמה תהיה בעוכרינו, וניגודים כגון אם / אמא; אב / אבא, ומרבית § 21 של ווימאן אין מקומם בפרק על ה-morphophonemics.
3. "דגש חזק" פירושו כאן: במקום שלפי הדקדוק המסורתי צריך להיות דגש חזק וכדי, למען נוחיות הקורא אציין כאן את התופעות תוך כדי שימוש במונחים המקובלים, אבל אין צריך לומר, כי בעיני הסטרוקטוראליסט ניסוח כזה פסול. מובן שבביצוע החקירה העתידה תתעורר השאלה המיתודולוגית, אם ההתעלמות מתוצאות המיון המקובל – ובעיקר בשטח המורפולוגיה – יעילה, או שמא מוטב להשתמש בשיטה הסטרוקטוראלית רק לעיבוד שטחים מסוימים (הפונולוגיה בעיקר). כך, למשל, ניסה המחבר למנות בסעיף שלפנינו (עמ' 57 למטה) את הדגמים בהם יש קישוי, וחשב בשעת ניסוח הכלל על דגם העתיד של בניין פיעל (כגון: יִבְשֵׁ), ונעלם ממנו המשקל (ההיסטורי) פָּעַל (יִבְשֵׁ), כן מתעוררים קשיים גדולים, אם נרצה להסביר משום מה x ו v שיסודם ח' ור' אינם מתקשים לפי החוק, או מפני מה k שיסודו ק' לא יהיה רפה לעולם (והשי שם עמ' 58).

תעמידנו לפני ממצא, אשר אף בעזרת ההבחנה בין phonemics ל-morphophonemics לא נוכל לבארו. כבר קבענו, כי חוקי הקשיו והרפוי אינם חוקים פוניטיים גרידא, אלא, מאידך גיסא, רק עצם האפשרות של קשוי ורפוי בדגמים השונים היא בעיה של morphophonemics. ואילו השימוש למעשה מסתבך מאוד על ידי התכונות הפוניטיות של ההגאים הנפגשים. לפיכך ספק בעיניי, אם נוכל להצליח כרגע בניסוח חוקים.

בדומה לכך, למשל, מנסח המחבר (עמ' 55) את החוק, שאם התחילית ן צריכה לבוא לפני הגה שפתי, חשמש במקומה האלטרננטה ף (כגון: ומה). חוק כזה נמצא בדקדוקים המסורתיים והנורמטיביים, אבל אינו קיים בלשון המדוברת. האלטרנציה הזאת קיימת ללא ספק, אלא מה הן חוקיה? יש שהיא באמת אוטומטית, ויסודה בטעמים פוניטיים גרידא (כגון: ובבבל); יש שהיא מורפופונימית, כגון במקרה של תאחיד-מלים (univerbation), שכן נשמע תמיד: ובכן; ויש שבאותם התנאים נשארת ן (ף) נמשכת, המאפשרת לדובר להרהר על המשך המשפט: ן.. מכאן). גם כאן רחוקים אנו מידיעה ברורה של העובדות עצמן, ולא כל שכן מהסברן.

כל מי שמאזין לשיחה בלשונו המדוברת יגיע בנקל לידי המסקנה שהמדוברת נבדלת מן הספרותית בעיקר בתורת ההגה ובתחביר, ואילו תורת הצורות כמעט ואינה שונה. בניסוח „לאומי-היסטורי“: הלשונות הזרות השפיעו על כל חלקי לשוננו — חוץ מאשר על תורת הצורות. מסקנה זו עולה גם מן הפרק הארוך על בניין המלה במחקר שלפנינו (עמ' 31—51), ויש עניין רק בניסיונו של המחבר לבאר את מהות המלה והסמיכות כיחידות הטעמה. לפיו (עמ' 44) ה־simplex הוא „גזע“ (stem), אשר אליו תוכל להצטרף סופית בתוספת טעם (ראשי או צדדי). המלה אינה אלא סימפלכס המוטעם בטעם ראשי, או שרשרת סימפלכסים אשר רק האחרון שבהם מוטעם בטעם ראשי („סמיכות“ בטרמינולוגיה המקובלת). בהגדרתו זו — הרואה את הטעם הראשי כקובע לאופי המלה — מנסה המחבר למצוא מכנה משותף למלה (במובן המקובל) ולסמיכות. דברים אלו אינם נראים לי כלל. ואף חושד אני, כי הדעה המקובלת על יצירת הסמיכות העברית בימי קדם השפיעה על המחבר, ובגללה הרחיב את מסגרת המונח מלה. הגדרתו רחבה מדי, שכן צירוף כגון azamárti (אז אמרת) יש לו דגם הטעמה מאוחד, והוא הדין ביחס להרבה שמות עצם עם לוואיב, קבועים (שוק שחור!). משום מה ייחשבו אלה למלה אחת?

מן הצד האחר לא הצליח המחבר לכלול את הסמיכות (במובן ההיסטורי) כפי שרצה. מכל הצירופים שהוא מביא, רק סמיכות שהפכה למלה מורכבת (כגון: בית-ספר) תיכלל בהגדרה, כי רק לה יש דגם הטעמה מאוחד ברור. אולם צירוף כגון „ראש בית הספר“ אינו מוטעם rōs bêt haséfer, כדעת המחבר, כי אם

1. כמובן נוצרו גם כאן דגמים חדשים, אבל אין חידושים עקרוניים. מכל מקום אין אנו בני חורין להיבטל מחקירה שיטתית — אם כי לא דווקא סטרוקטורלית — בשטח זה. כך, למשל, דומה בעיניי, שאין הנטייה של „חֲבָחָה“ xaverati וכו' (עמ' 86), כי אם xaverti וכו'.

ros^v bèt haséfer¹ זאת ועוד: אם נסתכל במקצת הצירופים שהביא המחבר נראה, כי אותו צירוף (מבחינה פורמאלית) אפשר להטעימו בדרכים שונות: ros^v hamiflagá (בניגוד לראש הממשלה) ו ros^v hamiflagá (בניגוד למזכיר המפלגה). כאן מתברר לנו, כי הטעם בעברית אינו אך ורק פונים ראשי — כפי שראינו לעיל — אלא גם פונים משניים. מכל מקום עצם העובדה, שהסמיכות המודרנית ממלאת נוסף על תפקידיה ההיסטוריים גם את תפקידם של הרבה שמות פשוטים ומורכבים של שפות זרות מוכרחה ללמדנו, כי (מחוץ למורפולוגיה השמרנית) אין עוד „סמיכות“ כדבר אחד ואחיד, ומשום כך אין ערך לטרחו שטרח המחבר. מותר אפוא להשתמש — אם חקירה עתידה לא תסתור את קביעתנו — בהגדרת המלה כצורה חפשית מינימלית (minimum free form). ר' בלומפילד, שם עמ' 178).

וויימאן לא הציב לו כמטרה לחקור את הלשון העברית המדוברת חקירה סטרוקטוראלית מקיפה. מטרתו הייתה אך ורק למצוא בעזרת השיטה הזאת אבני-בוחן פורמאליות להפרדת היסודות הזרים מעל העבריים. ואף כי היעדר מחקר מקיף המיוסד על נתונים לשוניים מדויקים ימנענו לעת מהסיק מסקנות סופיות, הרי בכל אופן עצם העובדה, כי המחבר הגיע למסקנות מסוימות יש בה משום הוכחה ליעילותה העקרונית של השיטה בחקירת לשוננו המדוברת. מן הראוי אפוא לסכם כאן בקצרה את המסקנות האלה (לפי עמ' 63 וכו') בשינוי הסדר והמיון):

מלים ניכרות כזרות:

- (א) אם נמצא בהן אחד הפונים \check{g} , \check{c} או \check{z} .
- (ב) אם יש בתחילתן f או אם יש בסופן b או p .
- (ג) אם האלטרנציות k/x , b/v אינן אפשריות אף באחד מגלגוליהן. (ואמנם, כנרמז לעיל, אין הכלל מתחשב ב $k > p$; $x > h$; $v > l$).
- (ד) אם הן מסתימות בצרור עצורים אשר השני שבהם אינו t , או אם יש באמצען צרור של שלושה עיצורים או יותר.
- (ה) אם יש בתחילתן צרורות העיצורים sp או sb (כגון: ספציפי). נראה לי, כי יש להוסיף את הצרורות zb ; sp ; sb) ואולי עוד.
- (ו) אם הן בנויות לפי הדגם עיצור-עיצור-תנועה-עיצור-עיצור (כגון פֶּרֶט).
- (ז) אם הטעם מרוחק מסוף המלה בשתי הברות או יותר (ואמנם ר' לעיל).

1. גם קביעה זו לא תעמוד בפני הביקורת, כי יש הכרח להבחין עצמות שונות של הטעמה (אסילו יותר משהבחין בלומפילד שם, עמ' 111). במקרה שלנו, למשל, החטעמה היא ros^v bet⁴ ha⁵ se³ fer⁶ (1) היא הטעמה חוקה במיוחד).
2. זה מסליל למדי, ויש לבדוק, שמה דגמי נגינה מטשטשים בשביל אוזנינו (או אוזניי, לפחות) את התמונה.

3. המהות הפונטית של b כזאת (אטומה i) אין לה כמובן כל חשיבות פונימית.
4. במלים כגון נרד מכאן ויבך וכו' מכאן יש משום סתירה לכלל, אבל אפשר להשיב, כי אין אלה מלים החיות בלשון המדוברת.

(ח) אם אינן יכולות לקבל כינויי קניין, לבוא בנסמך וליצור שמות מופשטים על ידי "ות".

האם אלה הן כל אבני־הבוחן? האם קיים בשביל הדובר הבדל בין מלים עבריות "מקוריות", מלים שנקלטו לפני אלפיים שנה בערך, ובין מלים שנקלטו בדור האחרון? האם נצליח לגלות בעזרת השיטה הסטרוקטוראלית את כל היסודות הזרים בלשוננו, או נצטרך להיעזר בחקירה דיאכרונית-אטימולוגית מקבילה? על כל השאלות האלה ועל כל הבעיות הכרוכות בבניין לשוננו המדוברת בכלל נוכל להשיב רק אחרי שתוצאות בטוחות של חקירה נרחבת תהיינה לנגד עינינו. ואל החקירה הזאת צריך לגשת, ובקרב!

ה ע ר ת ה מ ע ר כ ת :

ניתן כאן מקום לדו"ח זה על עבודת מחקר, שחשיבותה בכך, שהיא החיבור הראשון, שדן בשיטות הבלשנות הסטרוקטורלית בלשוננו החיה המחודשת כמות שהיא מדוברת כעת בארצנו. ואמנם אין אנו מתעלמים מן העובדה היסודית, שקשה לנו לראות את מצב הלשון, החיה זה אך שנים ספורות והולכת ומתפתחת בתוך תנודות העלייה וקיבוץ הגלויות, כדבר קבוע ועומד וכנושא מוסמך למחקר כזה. ועוד אנו מקווים, שנוכל לתקן חלק מן המעוות, שחדר לשפתנו בתנאים הקשים של דורנו, בחתאם למטרת התחייה: להשיב בפינו את לשון ירושתנו ככל האפשר, ואולי נוכל להקדיש לשאלה חשובה וכאובה זו מאמר מיוחד.

נח"ט

1. אבחנה זו יסודה בספרי הדקדוק המקובלים, וגם במחקר שלפנינו (עמ' 51) לא בוררה כהלכה. ייתכן, כי בנידון זה יהיה הבדל בין מלים אשר הושאלו זה עתה למלים אשר הושאלו לפני דורות רבים. אולם אף מלים מן הסוג הראשון באות כנסמך (בנק הפועלים) ואילו, מאידך גיסא, חרבה מלים, "עבריות" אי אפשר להוסיף להן את כינויי הקניין ואת סופית ההפשטה. כלל זה טעון ניסוח מחדש אחרי חקירות נרחבות יותר.

2. אם נסתכל, לדוגמה, במערכת התנועות נראה, כי דו־תנועות, תנועות "מחורקות" (ö ו ü) ותנועות ארוכות (שלא ייתכן להחליפן בקצרות) אף הן סימן, שלפנינו מלים זרות (אם השערה זו התאשר על ידי בדיקה, יהיה מקום לדבר על ניגוד טונימי אורך / קוצר!).

הערות למונחי הדקדוק של ראב"ע*

הרעיון לכנס את המונחים הדקדוקיים, שהשתמש בהם ראב"ע, כבר הגה אותו ביז בכר בספרו I. L. E. als Grammatiker¹. אף הוא עשה התחלה חשובה לכך במחקרו על מונחי הדקדוק של ר' יהודה חיוג². בהשוותו את המונחים הערביים, המקוריים, אל מקביליהם העבריים הנתונים בתרגומי ספריו של חיוג, והרי ראב"ע הוא היה כידוע ראש מתרגמיו. ואף על פי כן כשבעים שנים חלפו, מאז העלה בכר את הרעיון הזה ועד שנתגשם התגשמות שלמה בספרו הנידון של א' פריס. ואין צריך לומר, שעצם כינוסו של חומר לשוני ממין זה — חשיבותו גדולה לאין שיעור, הן למילונאות העברית והן להכרת מדע הלשון בהתפתחותו, שכן דלה המילונאות שלנו בחיבורים המתייחדים ללשון של ענף ספרותי מסוים או ללשוננו של סופר מסוים לשם מיצויה בתכלית, ובייחוד ענייה המילונאות שלנו בכל מה שנוגע ללשון המדעית העברית שבימי הביניים, החוסה בצל השפעתה של הערבית. חוץ מן הספרות הפילוסופית לא זכה, נדמה לי, שום ענף אחר למונוגרפיה לשונית כראוי לו. לפיכך ממלא הספר הנידון חסר ניכר בשטח זה.

ברם, מונחי דקדוק בדורות ההם, רובם עדיין אינם סימנים טכניים גרידא; אדרבה, טבוע עליהם חותמה של אותה השקפה בהלכות לשון שנקט המדקדק, שיצר את המונחים או שהשתמש בהם, ולעין הבוחנת לא יקשה כלל לתרגם את המונח לתורה הכלולה בו. מטעם זה לקט של מונחים כזה הוא יותר מלקט לכסיקוגרפי, הוא לפחות השלמה הכרחית לתיאור שיטתו הדקדוקית של המדקדק הנידון.

הבחירה להקדיש מילון מיוחד למונחי הדקדוק של ראב"ע היא מוצלחת ביותר, הלא הדברים אמורים בחקר לשונו וסגנונו של אחד מגדולי המדקדקים שלנו בימי הביניים, שהשפעתו על התפתחות הדקדוק העברי בדורות שלאחריו הייתה עצומה, בין במה שנוגע לתפיסתו ובין במה שנוגע — ובמידה לא פחותה — לסגנונו ולמונחיו. דינו לעבור על רשימת המונחים, שצירפם יחד ראב"ע בפתיחת ספר מאזנים כדי שניזכר כי רישומם ניכר היטב במונחי הדקדוק שלנו היום. ואמנם מחברנו לא החמיץ את ההזדמנות להבליט, אילו מן המונחים, המצויים בספרי ראב"ע, מוסיפים לשמש גם בלשונו.

* סקירה על ספרו של LEO PRIJS : Die grammatikalische Terminologie des Abraham Ibn Esra, Von der Universität Basel preisgekrönte Arbeit. Sepher-Verlag, Basel, Strassburgerallee 90. 1950

1. בדו"ח השנתי של בית המדרש לרבנים בבודפשט, שנת 1821, עמ' 29, (בתרגומו העברי

לאור משנת תרצ"א, חסרים העברים; הרי זה תרגום מקוצר בלבד).

2. Die grammatische Terminologie des Jehûdâ b. Dawid Hajjûg Stizbr. d. Kais. Ak. d. W. Phil.-Hist Kl. Wien 1882 Bd. C-p. 1103 sqq).

לעצם אוסף המונחים (הערוך בסדר אי"ב ומשתרע על פני 125 עמודים בתבנית 8°, מתוך 150 עמודי הספר) הקדים המחבר שישה פרקי מבוא. בהם דן הוא בקיצור ובבהירות: על מונחי הדקדוק שלפני הראב"ע (פרק מקוטע מדאי), על היקף הספר ומטרתו, על האופן שראב"ע בחר בו את מונחיו, על המונחים הנרדפים, על מושגים דקדוקיים שלא מצא להם המחבר מונחים מיוחדים בספרי ראב"ע, ולבסוף על ראב"ע כמתרגם ספרי חיוג.

מן הראוי לציין בייחוד את התוצאה, שעלתה לו למחבר מתוך השוואת ספרי ראב"ע וז"ל, כי ראב"ע היה מתחבט בקביעת מונחיו ושיווה לנגד עיניו את המטרה לטבוע מונחים פשוטים, במקום „סמיכות הדיבור“, למשל, שבספרי הראשונים, אתה מוצא בספרי האחרונים רק „סמיכות“ פעמים היה מוותר על מונחים שחידש בספרי הראשונים, וכך חדל בספרי האחרונים להשתמש במונחים „נצמד“ למצב כינוי (status pronominalis) „נפרד“ לציון היעדר מצב זה.

ונראה לי, שבחירת המונח שמצא ראב"ע לפניו, אינה מותנית בטעמו הלשוני בלבד כפי שמוצא מדברי פ', אלא עתים קבעו אותה נימוקים שמתחום השקפתו הלשונית. למד אני דבר זה מן העובדה, שציין פ', כי ראב"ע נמנע בעקיבות מלהשתמש במונח מקור והנהיג בספרי „שם פעל“ בלבד. כמדומה לי, רצה ראב"ע להתרחק מן המחלוקת, שהיתה רווחת בקרב אנשי הדקדוק הערביים בייחס למשמעותו של המונח *مصدر* (מקור), מחלוקת שהדיה נשמעיים היטב בספרי המדקדקים העבריים. אנשי כופה סברו שה„מקור“ נגזר מפועל (א"כ מאוחר לו במעלה), ואנשי בצרה סברו שהפעל נגזר מן „המקור“ (א"כ המקור קודם במעלה).⁸ ראב"ע נקט בכל מקום שדן בחלוקת הדיבור בספרי אותה הדעה האחרונה, כפי שהורה ריב"ג,⁹ שממנו שאב ראב"ע כמעט את כל תורתו הדקדוקית, וכיוון ש„שם“ זוהי לדעתם המעלה הראשונה העליונה (ראה בסוף הרשימה), בחר בביטוי „שם הפעל“, המוציא מלב השומע כל אפשרות של דעה אחרת. במבוא למונחים מרגיש אני חסרון של פרק אחד, והוא: בירור הקשר שבין המונח העברי ובין אב־טיפוסו הערבי ומידת הסתגלותו של המונח העברי־ערבי, לתנאיו המיוחדים של הדקדוק העברי. היעדר זה מורגש אולי ביותר בגוף המילון על יד כל מונח ומונח. כי המחבר מביא רק אותם המונחים הערביים שנמצאים בספרי חיוג, ותרגמם ראב"ע, אך היקף העניינים הדקדוקיים, שדן בהם ראב"ע, הוא גדול יותר מהיקף הבעיות הדקדוקיות שעסק בהם חיוג, ועל כן יש רק לחלק מועט של מונחי ראב"ע מקבילים בספרי חיוג, כאן עשוי השימוש בספרי ריב"ג להועיל הרבה, ולדעתי אף הכרחי הוא לשם הבנת אמת בדברי ראב"ע הסתומים לעתים קרובות מדאי.

ראוי לשבח הלוח, שערך המחבר להשוואת אופן הבאת המושגים *ساكن*, *لبن* בספרי ראב"ע ור' משה הכהן, המסייע להגדרת תחום שימושם של המונח נח נעלם ודומיו. אתה מוצא טעויות בהבנת המושג הזה בספרי דקדוק שונים. ע"פ

8. עיי' בשאלה ה"ח ב- כתאב الانصاف في مسائل الخلاف بين النحويين البصريين والكوفيين שחיבר אבו البركات الألباري מהדורת ויל (1913) עמ' 102-107. על חד, מחלוקת

זו בדקדוק העברי עיין במקורות לדקדוק העברי שחיבר קוקובצוב בספרו כרך ב' עמ' 181 ואילך.

א. רקמה שער א.

מקרה כנראה נשכח המונח „חלק“, שבא רק בראשית תרגומו של ראבי"ע לאותיות הנוח (למשל דוקס עמ' 7).

טיב העבודה שהושקעה בגוף מילון המונחים, בכינוסו של החומר ובהגדרתו, אפשר להעריך במילואה רק לאחר שימוש ממושך בו לאור מקורותיו. ואע"פ שלא הייתה לי עוד האפשרות להיכנס בעבי הקורה של ערכים רבים, הריני בטוח שלפנינו חיבור העשוי בחריצות, בכישרון ובהכרת אחריותה של מלאכה זו.

עם זאת אעיר כאן הערות אחדות, ממה שרשמתי בשולי הספר, שמא יש בהן תועלת לרבים.

(א) העדויות למונחים לקוחות רובן ככולן מס' מאזנים וס' צחות, ורק אותם המונחים, שלא באו בשני הספרים הנ"ל, מובאים משאר ספרי ראבי"ע. יש להצטער שהמחבר הסתפק במראי המקום משני הספרים הנ"ל. אילו ציין גם מה"מ מתוך שאר החיבורים, היה המשתמש בספרו נהנה כפליים, שכן היה הספר מועיל לו במציאת מקבילות לרוב העניינים, ודברי ראבי"ע הסתומים במקום אחד נמצאים מפורשים במקום אחר.

(ב) במושג „מונח“ כלל המחבר לעתים מלים וביטויים רגילים, כאלה שכמעט אין להם תחליף בלשון. מסופק אני אם אפשר להגדיר „אמר“ כמונח *bilden* (eine grammatikalische Form) על יסוד ביטוי כמו „וכן (כל' יוד' נעלמת באה) בשמות שנמצא כמו בית שי אמר ביתי“ (מאזנים יד ע"ב). כן קשה לכנות „חוץ“ — *ausgenommen* — „לעולם“ — *immer, ausnahmslos*, מונחים דקדוקיים ע"פ השימוש. כגון „חוץ ממלה אחת“, „אם היה אחד מן בגדכפת לעולם יהא דגש“. הם נראים לי מיותרים, כשם שמיותרים הערכים הפך א. עזוב, עשה, תחת, ועוד אחדים.

(ג) „באר“. בספר נרשם רק המובן המקובל היום: הסביר. ואולם ראבי"ע משתמש בשורש זה גם במובן ביטא בשפתיים, כגון: הענין האחד תנועה נראית מבוטאת בהרגשה ונח נראה מבוטא בהרגשה (אותיות הנח, דוקס עמ' 6). מובן זה של „באר“ אינו שואל כלל מן הערבית, אע"פ שהוא מקביל לִיָּין באותה המשמעות עצמה בלשון המדקדקים (ר' דווי במילוננו כרך א עמ' 137a) ואע"פ ש„באר“ בתרגומו של ראבי"ע למקום הזה מקביל לִיָּין בספרו של חיוג' (יאסטרוב עמ' 8). משמעות זו של „באר“ הייתה מקובלת בארמית של השומרונים ובעברית של הפייטנים: ונשתמרה בדקדוקי הטעמים 65, וגם בתרגום הרקמה דא"ת (מהדורת וילנסקי עמ' רנ"ב) אנו קוראים: „מה שהזהירו רבותינו ז"ל ל באר (במקור הערבי אפצאח!) כל שתי אותות דומות“. ושם: „וכאשר יהיה הבאור (במקור אלאטהאר!) יותר טוב“, ועוד. כתרגום לִיָּין משתמש ראבי"ע ב־באר, שם: „והמבואר הנראה באלף ואל תאטר עלי באר פיה“ (תה' מט טז) — פאלטאהר מתל אלאלף אלתי פי ואל תאטר וגו' (יאסטרוב עמ' 8).

(ד) „הַמְשֵׁךְ“ (1). בכל הדוגמאות, שהביא המחבר אין כלל ראייה שלפנינו צורת שם זו. צורה ברורה של ההפעיל כפעל אינה מובאת שם ואינה זכורה לי,

1. עיין מ' זולאי, עיוני לשון בפיטוי ינאי בצירוף מקבילות מפיטוי שאר פייטנים, ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ספר ששי, (תש"ו) עמ' קע"ג; אי אברונין, הערות למילון בן-יחודה, „לשוננו“ י"ז תשי"א עמ' 50.

אבל הקל והנפעל משמשים, וברי, שלפי הכללים המקובלים בלשון סופרי ימי הביניים, הנשענים על השימוש הערבי, יש כאן צורת המקור של נפעל: הַקָּשָׁף, הַקָּשָׁף; בלא ספק צריך לנקד „בעכור הַקָּשָׁף המ"ם עם הטעם". וכן בשאר הדוגמאות, ודמה לכך: „הפון ההבלע... טוב בעיני", רקמה, עמ' רנב (ולואז אלאנדגאס... חסן ענדי למע ע' 236): „לא ישלם הענין, כי אם בהשנותי ההוא", רקמה עמ' שד, אבל מעיד עליה השמע נוצ', שם עמ' שמו ועוד.

(ה) „חזק". הגדרתו של המחבר mit Dagesch lene versehen מתאימה למקום המובא לדוגמה, אך אינה ממצה את העניין. ההבחנה בין דגש „חזק" ל„קל" אינה ידועה לראב"ע ולפי זה כל אות המסומנת בדגש קרויה בפיו חזקה, וכמובן לא דווקא האות המסומנת בדגש קל".

(ו) „בכח" (עמ' 61). אין לתרגם ביטוי זה infolge, durch die Kraft בכגון: „ואם לא ימצא האלף בכתוב הוא ימצא בכח הקריאה" (מאזנים כא ע"א)—Auch wenn das Aleph nicht geschrieben wird, so ist es doch vorhanden infolge [durch die Kraft] der Aussprache. בכח הוא מונח המקביל ל-بتقدير ופירושו: דבר שאינו במציאות אך באפשרותו להיות במציאות בתנאים מסוימים; ובדקדוק בפרט, דבר שחסר במציאות הכתוב (או הדיבור) אך הוא כלול במבטא (או במחשבה).

(ז) „ראה". המחבר לא רשם כלל את השימוש בהפעיל, אף על פי שנראה יותר לקרוא את הדוגמאות שהביא ממאזנים לב ע"א בהפעיל דווקא. היינו בהראות הלמ"ד, בהראות (האל"ף), ואין ספק שאנו צריכים לקרוא הפעיל בתרגום דברי חיוג' „כי הנח הנעלם יותר קל עליהם מאשר יראו אותו ויניעו"... (דוקס עמ' 15), כנגד המקור הערבי עמ' 23: אן אללין ואלאסכאן פיה אכף עליהם מן א ל א ט ה א ר ואיתחריך. יותר מכן: עצם המובן הזה של „ראה" היינו: „ביטוי בפ"ה בניגוד להבלעה (ועיין לעיל ערך באר), לא נרשם, אף כי הוא מן המצויים ביותר בספרות הדקדוקית, ופעמים יבוא הביטוי השלם (אולי המקורי): „ראה במבטא", כגון „השוכן הנראה במבטא" (נוט עמ' 120) ועוד. כן חסר המונח ר א י א (נקד קא"ה) — טהור, כגון: ולא יהיה להם ראה והרגשה (דוקס 13).

(ח) „תוספת". הביטוי תוספת באור בדברי ראב"ע בפירושו לשמות א ט: „מלת עם איננה סמוכה רק בני ישראל פירוש ותוספת ביאור", אינו מיתרגם לדיוקו עי' erläuternde Hinzufügung. הוא מונח קבוע, המקביל לערבית عطف اليان (או „עלי סביל אלביאן", למע' עמ' 189 או „עלי סביל אלתיבין" שם 99), והכוונה במקום הזה, שיש כאן מצב של איחוי בלתי מקושר, היינו כפי שראה אל נכון המחבר ש„בני ישראל" הוא תמורה ל„עם" (השווה על דרך הבאור בתרגום הרקמה למקומות הנ"ל).

(ט) „תמם". פעל זה עצמו עדיין אינו מונח דקדוקי, אלא הצירוף „תם הענין" הוא המונח, ואולם אין לתרגמו במשפט „הלא תראה כי שמריתם

1. האפשרות לנקד הַקָּשָׁפָה, שמוניח וילנסקי (ע"פ הערתו שם ובע' כ"ח הערה 10) אינה מתקבלת על הדעת. אמנם שימוש מלה בעלת סיומת —ות כשם ממין זכר אין בו חידוש כלל, ומסתבר מתוך ההשקפה הדקדוקית הרואה מלים כגון פדות שקולות במשקל פְּעוּל (עיין שער י"ט, עמ' רלט), אך מפני שימוש המקור בשאר גזרות ומציאותה של מלה הַקָּשָׁפָה בבר' מא לב אינני מספק שא"ת קרא בחולם דווקא.

2. וא"ת תרגם טהור שבאותו פסוק המובא בלמע לריב"ג, במלת מראה (ברקמה עמ' שמו).

הענין עד שתזכור שמור" (מאזנים מג ע"ב) dass... der, Sinn (d. H. der Satz) zu Ende ist. מונח זה משמש במקום שאין "עניין" מתאים למושג משפט, ואין לשון גמירה חלה עליו. הוא מקביל למונח הערבי *معنى*, שפירושו "נשלם המובן" בביטוי לשוני מסוים ואין הוא מצד המובן נזקק לביטוי אחר. ע"פ רוב אתה מוצא בספרותנו את הצירוף "נשלם הענין", כמו למשל ברקמה בשער כז, בקלל שהשימוש הפילוגי מחייב הכפלת מלה כגון יום יום, שנה בשנה. שם נאמר (עמ' שד): "כי לא ישלם הענין כי אם בהשנות ההוא", ובמקור (עמ' 250): לם יתם אלמעני אלא בדרך אלתכריר.

א"כ ביטוי לשוני המוגדר כ"שלם ענין" יכול להיות בעל מבנה שונה: משפט, צירוף מלים ואף מלה אחת, כמו במקום הנ"ל במאזנים, ששם פעל עומד מוגדר כ"שלם ענין" (למשל קם), ואילו פעל יוצא (שמר) — כמה שלא נשלם עניינו. (י) לשווא תנסה להסתייע בספר הזה כדי להבין את הביטוי "על דרך סברא" בצחות (מהדורת ארענסוואלד ויערסלוב, ברלין תקכ"ט. כד ע"ב; מהדורת ליפמן לו ע"א). וז"ל: וכאשר תסתכל בשמות העצם שהם מתייחסים לא תמצא שהם כולם על דרך סברא כמו לשפופם אמרו השופמי והנה ימנה על משקל ישוה ואמרו הישווי ולא אמרו הימני. מן הפסקה הזאת עולה ברור, שההתייחסות "ע"ד סברא" היא קבלת י' היחס, השופמי, הישווי, ואילו ההתייחסות שלא ע"ד סברא היא קיום השם בצורתו היסודית. כל העניין הזה נידון ברקמה בשער כא (מהד' וילנסקי עמ' רמט ובמקור הערבי שער כ עמ' 233 ואילך) ושם נאמר: "לימנה משפחת הימנה, פאנה גיר מנסוב בל אבקוא אלאסם בחסבה" (א"ת: ...איננו יחש אבל השאיר השם כאשר הוא). ובכן קביעת משמעות זו של "על דרך סברא": "הצטרפות כינוי היחס" מבוררת ע"י כך כל צורכה. ביטוי דקדוקי זה לא נרשם בספר, וחבל; שכן מעניין לדעת אם הוא בודד ובא במקום הנזכר בלבד, או שמא נשנה בספריו האחרים, ולא היה סיפק בידי לעקוב אחריו.

עצם השתלשלות המשמעות הזאת של סברא, כמדומה לי, ניתן להבינה מתוך תפיסה דקדוקית מסוימת. "הסמיכות" נחלקת על דעת מדקדקים ערביים לשני סוגים, סמיכות אמיתית (או עניינית או טהורה) ושאינה אמיתית (או מילולית או לא טהורה). ריב"ג משתמש במונחים אלה שלא כפי המקובל בערבית. והרי כה דבריו, למע שער יח עמ' 205: אלאצאפה תכון עלי צרבין אחדהמא אצאפה פי אללפט ולאזכרה אצאפה פי אלמעני. פאלאצאפה אלתי פי אלמעני יקאל להא נסבה לאנה אדא נסבת אחדא אלי צנאעה או קבילה או בלד פקד אצפתה אליהא (רקמה עמ' רכד): "הסמיכה על שני דרכים אחד מהם סמיכה במבטא והשני סמיכה בעניין והסמיכה אשר תהיה בעניין יאמר לה יחש כי כאשר תיחש אדם אל מלאכה או משפחה או עיר כבר סבר סמכתו אליה".

ברי אפוא שתצורות כגון שופמי, ישוי וכו' נחשבות גם בעיני ראביע כסמיכות "ע"ד העניין" ולהשקפה זו מכוונים דבריו, אלא שהוא מתרגם כאן מעני במלת סברא ולא כרגיל במלת עניין.

1. אע"פ שנראה לי יותר הקשר שבין הביטוי "ע"ד סברא" לתורה הדקדוקית האמורה, איני מסת

את דעתי מן האפשרות, ש"סברא" כאן מביע את המושג כלל דקדוקי והוא תרגום מקביל ל"הקשה" — قياس. וחשווה: ואלקיאס אלצחיה, אצול עמ' 80⁹⁶, לעומת תרגומו של א"ת שרשים עמ' 19; והסברה

אנו למדים אפוא מה קשה מלאכת הגדרת המונחים בספרי ראב"ע בגלל סגנונו המיוחד והמקוטע, ואיזו תועלת יש בהליכה בעקבות מקורותיו לחיזור פרשיות סתומות בספריו.

יא) לבסוף נציין נא בפסקה זאת מתוך מאזנים מח ע"ב, שמחברנו לא הבינה כראוי. ראב"ע מגדיר שם את המושג שם פעל וז"ל: "כל שם שהוא מקרה שיבוא ממנו פועל עבר או עתיד ואיננו עצם כמו הפועל או הפעול או תאר השם הוא נקרא שם הפועל". וענינו בעבור היות השם שהוא בדמות עצם קודם הפועל שמו שם הפועל כמו שלח שלחתי אליך (במד' כב לו).¹ וכן מפרש פ' את דברי Dieser schwierige Passus, zu dem Heidenheim nichts anmerkt, (137|8 בעמ'): ist so zu fassen: jedes Nomen, das abstrakt ist in dem Sinn, dass es eine verbale Form darstellt (vgl. Art. עצם b), und dass auch nicht eine konkrete Verbalform (vgl. Art. עצם a), wie aktives und passives Partizip darstellt, und auch kein Adjektiv ist, wird שם הפועל genannt. (Mit dieser Bezeichnung des "Nomen des Verbs") hat es folgende Bewandnis: weil, in Formen wie שלח שלחתי, das Nomen עצם ist (s. Art. עצם b) dem Verb שלחתי vorangeht, hat man es (dieses Nomen) genannt: Nomen des Verbs.

פירוש זה המיוסד על הגדרה כפולה של עצם א) : (ב ; Konkretum) ועל ההנחה, שראב"ע משתמש כאן בשני מובני העצם הנ"ל—נראה לי כולו מוטעה. לא ירדתי לסוף דעתו של המחבר בנוגע "לצורה פעלית מוחשית"; על שום מה זכו דווקא הבינונים להיקרא צורה פעלית מוחשית, וכן מה פירוש הדברים: שם שהוא מופשט—היינו "צורה פעלית"? אם בכלל יש מובן למלים אלה, הרי על כל פנים ברור, שאינן מביעות את המושגים, שבהם השתמש ראב"ע. וכן משובש הפירוש בסופו בהניחו, שקדימת השם לפעל בדברי ראב"ע משמעה בקדימה תחבירית, וכבר הרגיש המחבר בעצמו בקושי זה.

ואולם נראה לי, שהגדרת ראב"ע האמורה בהירה כל צורכה ופשוטה, אם נשווה לנגד עינינו את ההשקפה הדקדוקית שהייתה רווחת בזמנו. חייבים אנו לזכור, שקדמונינו חילקו את הלשון לג' מחלקות: השם, הפעל והמלה. חלוקת הלשון זו לא הייתה בעיניהם מיכנית גרידא, כפי שהיא לעתים בימינו, כדי להשתלט על החומר הלשוני ולמיינו לצורכי תיאורו הדקדוקי. הקדמונים האמינו, כי חלוקה משולשת זו נובעת מעצם טבעה של הלשון, של כל לשון. לפיכך הוגדרו החלקים האלה לא לפי סימניהם הפורמאליים או התחביריים החיצוניים, אלא לפי מושגי ההיגיון. כך נראה בשער הראשון של הרקמה הגדרות מפורשות לכל חלק מחלקי הדיבור, "כאשר שמהו הטבע עליו", ואף נראה שהסדר שם, פעל ומלה נחשב כמחויב הטבע, גדולה מעלת השם על שאר החלקים, במה שהוא כולל עצם

הברורה, וכן במקומות אחרים ברקמה ובס' השרשים. ועוד יש מובן ל"סברא"—דרך, מנהג, והוא תרגום מלהב שבמקור הערבי, כגון: ובארתי הסברא בהחלתי" (רקמה שם עמ' שמ) ובמקור עמ' 925: וקד לכחצ אלמלהב פי החלתי; ומצוי זה לעתים קרובות, ובדומה לכך משמשת מלה, "דעת" באותו מקום. אך לזאת בוודאי אין הכוונה בדברי ראב"ע. בין כך ובין כך, "סברא" מונח הוא בדברי ראב"ע וראוי היה שירשם במילון המונחים שלו.

1. בטעות נדפס במאזנים: הפועל.

(כגון בגד, שור) ומקרה (כגון רצוא ושוב, קדרות), בעיד שהפעל פחותה מעלתו מפני שהוא מקרה (של זמן) בלבד. לפי זה נמצא ש"שם הפעל" בהגדרותיו של ראב"ע צריך להצטיין בתכונות אלו: (1) הוא שם-מקרה; (2) הוא מקרה כיה, שממנו אפשר לגזור עבר ועתיד (ואינו מקרה כגון קדרות וכדומה); (3) כיוון שממקרים אפשר לגזור עצמים, כגון קודר (האיש הקודר) מן קדרות, קרם מן קרחת, הורג והרוג מן הרג וכו', אין "שם הפעל" יכול להיות עצם כזה, הן אקטיבי והן פאסיבי; (4) אין הוא יכול להיות תואר, הנגזר אף הוא מן המקרה, כגון טהור מן טהר, רע מן רעה ועוד.

כל אותן התכונות שמנינו נמצאות בפשיטות בהגדרת ראב"ע, ודוק. חלקה השני של ההגדרה מפרש על שום מה נקרא המקור "שם הפעל", והוא, כפי שאמרנו לעיל, מבוסס על ההנחה שמן המקור נגזר הפעל, וממילא קודם הוא לו (גם במעלה); וכיוון שהמקור הוא אמנם מקרה אבל יחד עם זה שם (הוא "כדמות עצם"), ו"בעוד שהיה העצם יותר קדמון מהמקרה קדימה טבעית... הקדמנו השם בסדר" – על כן נקרא "חלק דיבור" זה שם הפעל בהיותו קודם במעלה לפעל.

ודרך אגב אציין, שצד משמשת מלת שלח בלבד, אלא שדרכם של מחברים בדורות ההם להביא גם את המשך הכתוב כדי להבליט בדיוק לאיזו צורה התכוונו, מתוך שלא ננקדו העדים, או שהיה חשש שישתבש ניקודם, כפי שיצא מידיהם. ואמנם המשך הכתוב הוא מונע אותנו לעתים מלהשתבש בהבנת דברי המחבר, כשהמול מנקד את העד שלא ככוונת המחבר. ומפני שלא עמד פ' על דרך הבאה זו סבר, שראב"ע התכוון לסדר התהיירי של שלח שלחתי, ואולם כל מה שאחר שלח אינו עניין להגדרתו.

אין אני צריך לומר, שההערות המובאות לעיל לא באו כלל להפחית את חשיבות חיבורו של א' פריס. זהו ספר-עזר טוב ומועיל להבנת תורתו הדקדוקית של ראב"ע בפירושיו ובספרי הדקדוק שלו.

1. כלשון הרקמה עמ' לא.

2. כמו שלמשל בצחות, ברלין תקכ"ח, מנוקד עשה, וכוונת ראב"ע עשה, מפני שהוא מביא

בפירוש את המשך הפסוק עשה סטים שנאתי, חחל' קא, ג.

בשולי המילון למונחי הקדרות

אנו נאים בנס תחיות השפה העברית, אחרי שפסקה לפני אלפיים שנים ויותר להיות שפה מדוברת בפי העם. היום היא בשימוש בכל שמתי חיינו המורכבים, למן גן הילדים ועד המקצועות המדויקים באוניברסיטה ובמכניון. שפה זו מורכבת, כפי שאפשר להיווכח על נקלה, מאוצר מלים עתיק הנמצא בספרותנו הקדומה וממלות מחודשות, שחידשו חכמים לצרכים היום-יומיים.

ודבר זה ברור הוא, שהמונחים המחדשים צריכים להיטבע לפי חוקי הלשון העברית ובתחאם לרוחה. בייחוד נאמרו דברים אלה לגבי המונחים, שהוחזרו לשימוש בשפת הדיבור, שאם לא כן, אין כאן תחיות לשון, אלא שימוש בלתי נכון באוצר המלים הקדום וסילופו. ודבר זה עלול להביא במרוצת הזמן לידי חוסר הבנת המקורות הספרותיים, שבהם מצויים מונחים אלה. הווי אומר: שימושיהם המודרניים של מונחים עתיקים צריכים להתאים פחות או יותר לשימושיהם העתיקים, כפי שהם משתקפים במקורות הספרותיים. מבחינה זאת נסקור את המילון למונחי הקדרות, שהוציא ועד הלשון העברית והוועד המכין לייסוד האקדמיה ללשון העברית בשנת תש"ו, ועליו להקדים את ההערה הבאה. בדעתי לסקור כאן רק את המונחים העתיקים, שהוכנסו במילון זה והוצעו לשימוש בלשוננו בפעם הראשונה. לא אדון במונחים העתיקים, שנחבלו בפי העם באופן בלתי נכון ונתאשרו ע"י ועדה זו (כגון קנקן לכלי יין הידוע בשם אמפורה ועוד), וכן לא אדון כאן בחלוקה שהוכנסה בשמות הנרדפים ולא בבעיית המיתווה, אף כי הוא היסוד לפתרון נכון או בלתי נכון.

בספרי, כלי החרס בספרות התלמודית, שהולך ונרדס כעת, השתמשתי כמעט בכל המקורות הספרותיים לתיאור הכלים העתיקים וזיהוים באלה הנחשפים בחפירות ארכיאולוגיות. כאן אסתפק רק בשניים שלשה מקורות האופייניים לנושא הנידון והמאפשרים לנו את הזיהוי במידה מינימאלית.

א. המונח "חרס" מצוין לפי מילון זה את כלי החרס. לפני שנצטרפו בכבשן (שם עמ' 24), וזה אינו נכון. במדרש בראשית רבה פרשה יד שנינו: "אמר רבי יצחק ככלי חרס תנפצם אין כחוב כאן (החילים כ"ט), אלא ככלי יוצר תנפצם — כלי יוצר שלא חוסקו יכולין הן לחזור" (לתיקונם). הכלי שלפני הצריפה נקרא אפוא כלי יוצר, ואילו החרס, או כלי חרס, מצוין את הכלי לאחר הצריפה.¹

ב. "אחורי הסיר" מצוין (שם עמ' 26) את המושג back או Rückseite זה נכון בחלקו. מונח זה מסיים בספרות התלמודית את כל צדדי הכלי החיצוניים, את המושג הנזכר ואת הדפנות החיצוניים, השווה כלים כח ח: קומקום שהוא מרחיח אינו חושש שמא יצאו משקים מחוכו ונגעו באחוריו וחזרו לחוכו. כל השטח שמחוץ לשפת הכלי נקרא אפוא אחורי הכלי.

1. לפי קלסו BASOR (1948) Supplementary Studies מס' 5-6 סעיף 5, הם

שמות נרדפים ושניהם מציינים את הכלי לאחר שנצטרף בכבשן.

ג. לחלק שבין דפנות הכלי ובין צוארו צריך לקרוא כתפות כרבים דווקא ולא ביחד (שם לוח ד' ציור א'). השווה תוספתא מקוואות ו ז כב. והוא על דרך שוליים, אחרונים.
ד. החלק התחתון של הכלי מתוכו ומברו נקרא במקורות שוליים, ולא שיפולי הכלי (שם) וכך צריך להיקבע שמו גם היום. בתקופת המשנה והתלמוד נוצרו כלי החרס על פי רוב בשני שלבים. מקודם יצרו את החצי התחתון. והוא הנקרא במשנה ובתלמוד גספרא (כלים ב ו), שפירושו ביוונית: כסן כלומר כסן הכלי. הוא כולל את הקרקעית, השוליים וחלק מאמצע הכלי: אחיב הוסיפו לו את החלק העליון והוא הנקרא במקורותינו אוגן או הוגן (כלים יא ג) הכולל חלק מדפנות הכלי והכתפות. הצואר נקרא במקורותינו סחס: סה (כלים ל ד, ראה פירוש הר"ם שם) ולזה הוסיפו את האזוניים וכו'. בדרך כלל מברילים בכלי של יין שלושה אזורים אלה: א. הפה, הוא הצואר וכוודאי גם השטח הקרוב לו: ב. החלק האמצעי, או שלוש הכלי; ג. השוליים. ובהתאם לזה שנינו בתוספתא בבא מציעא ו יד: כשהיתה חבית (של יין) נסכרת בירושלים בשלשה שערים (— מחירים): פיה (— צואר) שוליה ואמצעיתה. וכן שנינו בננוע ליון נסכים: ואינו מביא (יון נסכים) לא מפיה מפני קמחין, ולא משוליה מפני שמרים, אלא מביא משלישה ומאמצעה (מנחות ח ז), כלומר משלישה שהיא אמצעה של חבית; השווה גם תוספתא דמאי ח יד: קרא שם לשולי חבית לא ישחה מפיה; (קרא שם) לפיה לא ישחה משוליה מפני שהמשקין מעורבין, אבל קורא שם לשולי קדירה ואוכל מפיה (קורא שם) לפיה ואוכל משוליה.

ה. לחלק הצר של נר עתיק שבו נמצא החור לפתילה צריך לקרוא סחס: פי הנר ולא חרסם (שם לוח ד' ציור כ'; וכן שם עמ' 38). השווה כלים ג ב: נר שנישל פיו סחור ושל ארטה שהוסק פיו בפתילה סחור. הכוונה לחלק הצר של הנר כולו.
ו. לכלי הידוע בשמו האנגלי hole-mouth jars קבע ועד הלשון את השם פערור (שם עמ' 23; שם לוח ה' מסי 1). הכלי זהה, לדעתי, לחצב המשני והתלמודי. החצב היה כלי שאיבה מובקע למים (השווה שבת קמח, א ובמקבילות). הפה הרחב הקל עליו תפקיד זה ובאטימולוגיה העממית בתלמוד הוא נקרא כך, ע"ש שחוצב מים מן הנהר (שבת עז ב); עליו נחנו סנבורא (מין תוף) (סוטה מט ב) כדי לחופף עליו, וכן התאימה קרקעיתו המעוגלת לנשיאה על הכתף או הראש כנהוג בכלי מים בארצות המזרח.

ז. המונח „שפת אוגן” לשפה מורחבת ושקועה באמצעיתה במקצת (שם עמ' 28) אינו נכון. על האוגן דיברתי במקצת לפני זה (אות ד'). הוא החלק העליון של הכלי, הכולל חלק מאמצע הכלי, הכתפות בלי הצואר. לשפה מורחבת כזו יש לקרוא בית צביטה או בית צביעה (חגיגה ג א), והיא השפה המתפשטת לפעמים פנימה ומצמצמת את שטח הפה כמו באריכלוס היווני, ולפעמים היא חוזרת לאחוריה ויוצרת בית קיבול ידוע. ראה סעיף הבא.
ח. לשפת כלי המתקפלת לאחוריה ויוצרת כמין צינור באמצע אין לקרוא „שפת מקופלת” (שם עמ' 30), מונח שאינו מצוין לא את הכיוון ולא את הצורה של השפה. לזה מתאים המונח שבתוספתא (מקואות ו ז כג) „שפה שופעת לאחוריה”.

ט. המונח התלמודי לגין, lagenos ברוסית, מצוין במילון את הכלי הידוע בסוגחי המקצוע הארכיאולוגי בשם water decanter (שם לוח ז, 69; שם עמ' 41). והרי זה אינו נכון. שולי הלגין שלנו, כלומר הקרקעית שלה, היו חדים או כדוריים בלי כושר ישיבה, בלי סמיכה. הוא נמצא משום כך ב„בית לגינים” (כלים טז ב) מין כן (incitega) המחזיק אותו במצב הדרוש; או קשור בקרעי המיפה (תוספתא ע"ז ז ח) יג). שאם לא כן עלול הוא ליפול על צדו. הכלי הנידון כבר זוהה על ידי הונימן (1939 PEQ עמ' 80) לבקבוק, הסופיע כשם כלי כשתי פרשיות במקרה (מלכ"א יד ג; ורמיה יט ז), ושניהם השם והכלי נעלמו מן האופק הספרותי והארכיאולוגי, כאחד עם חורבן בית ראשון.

י. הכלי בעל גוף שטוח וצואר צר ואוונניים המהירות את הצואר לכתפותיו (שם לוח ח 73) כונה בשם ה-ampulla; כדאי לציין שמונה זה נמצא במקורותינו בצורת אונפול (תוספתא כלים, בבא מציעא ה י), שאת צורתו המדויקת אין לדעת לא מן המקורות הספרותיים ולא מן המקורות הארכיאולוגיים. ברם, הכלי הנידון וזה לקיתון המפורסם, שמוצאו מן ה-עששִׁיט היווני, שתכונותיו המיוחדות האלה הכשירוהו לחפידיו. קיתון שימש בעיקר כלי לדרך (ב"ב סב א), לו שתי אוניים לכל הפחות (תנחומא, באבער, וישלח ח), פה בצורת צואר צר שאפשר להאריכו כצינור (תוספתא כלים, ב"מ די יז), צורתו אפוא צורת הצפחת («המימיה») שלנו בעל גוף שטוח המתאים למלטול דרכים וכן אפשר לשימו תחת הכר או הכסת, כדי שישארו המים שבו במטפרטורה שלהם (משנה שבת סוף פרק ד), וזה כלי ספק בזמן שהארם ישן עם גופו או ראשו על הכר או הכסת.

יא. כלי השמן העדין, שהתפתח מכלי שהיה בצורת הכישור (spindle shaped) (לוח ח 79), שראשיתו בתקופה ההלניסטית (ראה פי כהנא, ספר יוחנן לוי, passim), וזהה שם כבקבוק (ע"מ 42) ואולם כלי זה צריך לזהותו לצלוחית שלנו, ארוכת הצואר, ששימשה שימוש רב למי חמאת (פרה יב ב; תוספתא שם יב יא) ת-ו), פיה היה צר (שם) ולפעמים ארוך, שהרי יש לספק (לקשר) את האוזב בחוש או בכוש (משנה שם יב א) כדי שיגיע למים שבצלוחית.

גם שימושו לשמנים מריחים שניהנו בקברות (ילקוט נוח סוף רמז מט; מדרש הגדול בראשית ע"מ קנא: תנחומא ישן דף לך אות ג) מלמד על זיהוי זה, הואיל ועיקר הופעתם של כלים אלה הוא במקומות אלה.

יב. המשפך וקוק לחלוקה ניספת, את ההלק הרחב צריך לקרוא בשם קערה (תוס' כלים ב"מ ג יג) ואת החלק הצר בשם פה (תוס' תרומות ג יח).

כאמור, לא הכנסתי בביקורתי זו את המונחים שנשתבשו מכבר בפי העם, אף כי סבורני שהתפקידנו לעקור אותם בכל הדרכים שברשותנו; כמו כן לא דיברתי על מונחים שאינם ידועים כלל כגון: גרב, גורנה, חביטה, מפיה, כופה, כפישה, כחץ ועוד והראויים, לדעתי, שיוכנסו לאוצר לשוננו.

מאת המערכת:

המטרה, שהייתה לעיני ועד הלשון העברית בחיבור «מילון המונחים הקדרות» היא — בדומה לשאר מילוניו — קביעת שמות לכלי-החרס שונים, להלקיחם ולהמריס, שמהם הם נוצרים, לדרך כי לשוננו בזמן הזה, ברי שבשעת המה"מ הממושך על המונחים מתחשב ועד הלשון באוצר לשוננו הקדום ומשתדל להפיק ממנו כל מה שניתן — לדעתו — להפיק כדי להזרימו לשימוש הלשון החיה. גם מעינינו לא נעלמו המלים שמביא בעל המאמר, אלא שחלק לא-מועט של שמות מלים ומכשירים, שנשתקעו בספרותנו הקדומה, זיהויים, כידוע היטב, הוא בחזקת שמה ושנוי במחלוקת החוקרים; ומצד אחר שמות רבים, אף שזיהויים בחזקת ברור בהחלט, אין להם עוד עניין בזמן הזה, ולפיכך אין מקומם במילון המכוון לקביעת השימוש הנכון בזמננו. ההשגות במאמר זה אינן מביאות בחשבון את הנחות היסוד האלה, ואע"פ כן ראתה המערכת לפרסמן כאן, כדי ליתן מקום אף לדעה שכנגד.

לד, לוד, לוד

עיון פוניטי היסטורי

בשלושה מקומות נמצא שם העיר הזאת במקרא: בנחמיה ז, 37; יא, 35; ובה"א ח, 12 וניקודו הטברני בחולם חסר: לד במשקל השם חק, חף וכיוצא בהם משרשי הכפולים. בתרגום השבעים יש במקומות אלו נוסחאות שונות: *λδδ, Λωδ* (*λδδαια, Λοδαδιδ*), וגם *Αυδδα* (צורה זו מעידה כנראה על הגייה בשורק, שהייתה שגורה אף היא באותה תקופה), וכן מוצאים בוולגאטה וגם *Lydda*. בתקופת המשנה שימשה העיר מרכז חשוב ליהודים, ואף אח"כ היה יישוב גדול בה, ומוצאים אנו אותה נזכרת במשנה: שביעית ט, ב; מעשר שני ה, ב; ר"ה א, ו; תענית ג, ט; גיטין א, א (מכפר לודים ללוד); ב"מ ד, ג (הורה ר' טרפון בלוד... ושמחו תגרי לוד); כלים ב, ב (חביות לודיות... מלודיות), ידים ד, ג; בחוספתא, בשני התלמודים ובמדרשים במקומות הרבה. מה הייתה הגיית שם זה בפי העם בימי המשנה, התלמוד והגאונים ועד סוף ימי הביניים, תקופת התפשטות הדפוס בעולם? בניקוד הבבלי של המשנה שנעשה בתקופת הגאונים נמצא במעשר שני ה: ללוד (בחולם בבלי) בתצלום המצורף למאמרו של יצחק ד' מארקון, הקדם, שנה ראשונה, 1907, וכן בפרסומו של פ' קאהלי *The Mishna Text in Babylonia*, פרסום II, בשנתון HUCA, כרך XII—XIII, ע' 320 [46] במשנה ידים ד, בתיבת ללוד שעל הגיליון (בחולם). ושמא יש מעין ראייה נוספת לניקוד בחולם באותה תקופה גם מן חרוזי הקינה הקדומה, שפרסם שמחה אסף בידיעות החברה לחקירת א"י, כרך שביעי, ע' 64—66 נדפסו גם בספר הישוב, ב' ע' 48): ועל זאת... אסלוד / ואהמה על עשרת הרנוגי לוד].¹ בזמן מאוחר יותר אנו מוצאים במשנה כ"י קויפמן כל לוד בחולם. חוץ מן לוד שבשביעית בשורק, וכן שם התואר לודיות, מלודיות במסכת כלים בשורק.² בתקופת הדפוס אנו מוצאים:³ במשניות הוצאת יצחק פואה, ויניציאה 1736 במסכת שביעית לוד בחולם, וכן בגיטין מכפר לודים ללוד, וכל השאר בשורק; במשניות מנטובה 1778, דפוס הרופא אליעזר שלמה מאיטליא בבא מציצא: הורה ר' טרפון בלוד (בחולם)... ושמחו תגרי לוד (בשורק), וכן בידים ובכלים בשורק;⁴ במשניות ליוורנו דפוס Falorni, 1800 בורעים⁵ בחולם: שפלת לוד, לוד מן המערב; אולם בהוצאת יוסט ברלין, 1832 — 1834 (תצלום שלוינגר ווינא 1931) מנוקד בכל המקומות לוד בשורק; וכן הוא בסדר זרעים,⁶ הוצאת שלמה בילפורטי, ליוורנו 1857, ובכל המשנה, הוצאת ב' כהן, ירושלים, 1926 תצלום מדפוס ליוורנו (של הוצאת בילפורטי? שנה?). כך מנקדים בדורות האחרונים מפרשי המשנה ונקדניה ומחברי מילונים, הקרובים אל המסורת החיה

1. שורה 30, ועיין בשורה 15: דוהרי חרב רחמים לא היקנו / וטבחו חבורת אוננו. וראה

גם שורה 14.

2. לודיות, מלודיות מלא ובלי דגש חוק, גם מצורת לד יאמרו: לדי, לדיית.

3. דופס קושטא ת"ד (1644) ודפוס אמשטרדם של מנשה בן ישראל ת"ו (1646) לא היו לפני

ואין ניקודם ידוע לי.

4. לא ראיתי זרעים ומועד של הוצאה זו.

5. מדפוס זה לא היה בידי אלא סדר זרעים בלבד.

6. [ואף בשאר הסדרים. — מ"מ.]

בפי ה"לומדים". וזהו ניקודו במילונו של לוי לתלמודים ולמדרשים, 1876–1889; לוד, לודי ובארמית לודא; בערוך השלם 1878–1892: קָד = לוד, והוא מפרש: קָד בחלק בנימין. גם אי"מ לונץ ניקד בספר כפתור ופרח להרב אשתורי הפרחי, שהוציא בשנת 1897, בעמוד קכח: אחר כן הייתי בלוד, בשורק. וכן הוא במחזור קאטאלאן, שלוניקי 1927 במשנה ר"ה. גם מהדירי המשנה בהוצאת איצקובסקי ברלין 1927–1933 ניקדו כך בורעים, בנשים, בניזקין ובטהרות. אף פאול פֵיביג בהוצאת המשנה של חכמי הגויים, גיסן, נזדקק לדרך קריאת היהודים בדורנו וניקד בר"ה בשורק: ועכבו ר' עקיבא בלוד, שירר, תולדות היהודים וכו', מהדורה רביעית, ב' עמוד 232 מביא בעברית קָד, ובעמוד 432 הוא אומר, שלאחר חורבן הבית נזכרת Lydda או Lud כמקום ישיבתם של חכמים מצויינים. בימינו נוהגים תימנים, ספרדים ואשכנזים לקרוא את השם בשורק.¹

מן הספרים הנ"ל רואים אנו, שבזמן החדש מתפשטת והולכת הנטייה להגות את השם בשורק: לוד, ולפי הגייה זו ניקדו המחזיקים במסורת העם, אלא שכמה מבין המ"שכילים", הנוטים בכל שאלת הגייה לניקוד הטברייני של המקרא ומזלזלים בקריאת העם המסורה, קוראים בחולם, וכך ניקדו הם והמושפעים מהם במילונים.² ובתזכיר הועד הלאומי לממשלת אי"ע על שיטת הכתיב בהעתקת השמות הגיאוגרפיים וכו' (נתפרסם בלשונו ד' חוברת ג' תרצ"ב) הציעה גם ועדת המומחים מטעם החברה לחקירת אי"מ במקום "השם המשובש" לוד את השם המתוקן לוד (מלא).³ ועל פי זה היה הפרופ' ש' קליין מנקד אח"כ בספריו (בתולדות הישוב היהודי בא"י, תרצ"ה, ע' 15, 48. ובספר הישוב, א' תרצ"ט, לוד;⁴ בארץ יהודה, תרצ"ט, ע' 91 ל"ד). אולם מכיוון שמסורת הקריאה לוד בשורק מקובלת בדורות האחרונים בעם, ואף מצויה היא כבר גם בימי הביניים ולפניהם, אין להתנגד לה ולפסלה. שתי הקריאות — בחולם ובשורק — מסורות עתיקות הן, ויש להן על מה שיסמוכו.

1. המהדיר של סדר מועד בהוצאת איצקובסקי, ר' יחזקאל בנעט, העדיף כדרכו לנקד עפ"י דקדוק המקרא לוד (בחולם חסר).

2. ראוי לשוב יצחק אבינרי, שדרכו לעמוד לימין המסורת של קריאת העם ולהילחם לזכותה. ברם אין להפריז ולהטעות את הקוראים הבלתי מומחים על סמך קריאה זו שלנו ושל דורות שלפנינו, שכן היה הדבר מאז ומעולם ולומר: "אין ספק שרבותינו ואבות אבותינו בכל הדורות קראו תגרי לוד. כן קרא גם הגר"א גם המהרש"א גם רמב"ם גם רש"י וכל הגאונים, לבי לי אומר שכן קראו גם חכמי המשנה. גם ר' אליעזר, שקבע את ישיבתו בלוד, גם ר' טרפון ור' עקיבא — כולם אמרו לוד ולא לוד... נקדנו המשינות... ידעו על הניקוד לוד במקרא ואעפ"י כן השכילו לנקד במשניות לוד, כי ידעו ידעו שזה היה שמה המקובל בפי העם כאלפים שנה, ולא בפי עדה אחת בלבד, כי אם בפי כל העדות" (פנת הלשון, על המשמר מיום 29 במרס, 1951), ואנחנו ראינו שקריאת לוד היתה נפוצה מאד במדינות שונות ובדורות רבים.

3. אוצר ישראל של אייזנשטיין, אוצר לשון המשנה של קיסובסקי, וכן מנקד יסטרוב במילונו ותוא' מבדיל בין לוד Lydda, ובין לוד Lydia. — ניקודם של זאלינסון ופ' דליטש בתרגומיהם לברית החדשה, מפעלות השליחים, פרק ט', לוד כדרך המקרא, מובן.

4. חברי ועדת המומחים ש' קליין, בראוור, בן צבי ומייזלר מעירים שם ע' 152: "במקורות העבריים לוד, לוד בכל התקופות" (? נ"ב), "ובמקורות הלטיניים Lydda". יש להוסיף שנמצא גם Lidda, בתנועת i במקום y = u מעוגל.

5. בספר היישוב, ב' תשי"ד, שנערך ע"י ש' אסף ול"א מאיר ניקדו העורכים לפי ההגייה הרגילה בימינו לוד, ולא ראו בו שם משובש, שיש לתקנו.

6. בע' 187 מספר ארץ יהודה משער ש' קליין, שבעלי האגדה ציינו את לוד בשם המסותר לוד (וזג בא מרקת ותפשו נשר ובידם דברים הנעשים בלוד, ומאי ניהו תכלת, סנהדרין יב; היא לוד שצובעין בה תכלת... ואף מלאך המות אין לו רשות לעבור בה, סוטה מו). האם נוכל להביא מכאן ראה, שקראו בעלי אגדה אלו לעיר לוד?

מפעולות ועד הלשון

רשימת מונחי הידראוליקה

(רשימה א')

רשימת מונחים זו ראשיתה בהצעת מונחים, שהכינה אינג' ש' אירמאי, מרצה להידראוליקה בטכניון, לפי החומר הנלמד בטכניון בשיעוריו ובשיעורי פרופ' י' ברור. איתה ההצעה אף נדפסה ב"שדה הטכניקה", שיצא לאור ע"י הסתדרות המהנדסים. במרס 1945 מינתה הוועדה המרכזית למונחי הטכניקה של ועד הלשון העברית והטכניון העברי ועדת משנה לבדיקת ההצעה הנ"ל, שחבריה היו: מר ארליך, אינג' ש' אירמאי, פרופ' י' ברור, אינג' ס' גולדברג ו"ל וד"ר י"א רבין ו"ל. הוועדה קיימה 5 ישיבות במרס — יוני 1945.

לאחר קבלת הערותיהם של ד"ר ע' איתן, ד"ר ז' בן-חיים, אינג' גלברט ואחרים נידונו המונחים שנית באותה ועדה ב-5 ישיבות, שנתקיימו באפריל-מאי 1947.

לאחר הפוגה, בשל מאורעות הזמן, נשלח באפריל 1950 חוזר מיוחד אל חברי ועד הלשון ובעלי מקצוע, הגישו את הערותיהם האדונים: א' אסטרך, ארליך, ד"ר ז' בן-חיים (ועד הלשון), אינג' מ' גולדשמידט (אגף המים), ש' ייבין (ועד הלשון), אינג' מן (עיריית תל-אביב), ד"ר קצ'לסקי (מכון ווייצמן), אינג' מ' רם (אגף המים) ואינג' ק"א שטרק (טכניון).

ועדת משנה בהרכב ה"ה: אינג' ש' אירמאי, פרופ' י' ברור, אינג' ז' גיחון, מר א' פרסמן, אינג' קרשון, אינג' י' קרני ואינג' מ' רם דנה בחודשי דצמבר 1950 — מרס 1951 ב-6 ישיבות בהערות הנ"ל בקריאה ג'. תוצאות הקריאה הוצעו בהוור מיוחד לפני חברי הוועדה המרכזית ואושרו בה. הוועדה המרכזית למונחי טכניקה מביעה את תודתה לכל האנשים הנ"ל על חלקם בחיבור רשימת המונחים הזאת.

מונחי הידראוליקה ועבודות-מים

אפן הנריקה רי הלון הנריקה	storage retenue Speicherung	אגירה, הקנה
impermeability imperméabilité Undurchlässigkeit	אָטִימוּת	basin bassin Becken
impervious, impermeable imperméable undurchlässig	אָטִים	catchment area, drainage area bassin de captage Wassereinzugsgebiet
		אגן-הקוות, תחום הקוות

compressible compressible zusammendrückbar	דחיס	bed lit Bett	אָפּיק
compressibility compressibilité Zusammendrückbarkeit	דחיסות	sluice écluse, vanne Schleuse	אַרְבָּה
disc disque Scheibe	דִּסקָה	pit fosse Grube	בּוֹר (חפור, בניגוד לציסטרנה או דוח, שהיא בנויה)
state of flow régime d'écoulement Strömungszustand	הַלּוּף-וְרִיקָה, אִפְן-וְרִיקָה	pond étang Teich	בְּרִיקָה
water-hammer, hydraulic ram coup de bélier Wasserschlag	הֶלֶם-מַיִם	fish pond étang à poisons Fischteich	בְּרִיכַת-דָּגִים
(pipe)-branch point branchement (de tuyaux) (Rohr)verzweigung	הַסְתַּעְפוּת (שֵׁל צְנֻרוֹת)	swimming pool piscine Schwimmbecken	בְּרִיכַת-שְׁחִיָּה
translation (הַעֲתָק (תּוֹצֵאָה) translation Translation, Parallelverschiebung	הַעֲתָקָה (פַּעֲוִילָה), הַעֲתָק (תּוֹצֵאָה)	flood, highwater crue Hochwasser	גְּאוֹת
to eddy tourbillonner wirbeln	הִתְעַרְבֵּל	to carry (silt) entraîner (alluvions) schleppen (Schlamm)	זָרַף, קָסַף
eddy tourbillonnement Wirbelung	הִתְעַרְבֻּלוֹת, עֲרֻבִיל	entrainment, carrying (of silt) entraînement Schleppen	זָרִיקָה, קָחִיקָה (פַּעֲוִילָה)
loss of energy perte d'énergie Energieverlust	הֶפְסֵד-אֶנְרְגִיָּה	silt alluvion, matières entraînées Geschiebe, Anschutt	זָרִיפָּה (= קִסְחָפָּה זָרָה)
loss of head perte de charge Druck(höhen)verlust	הֶפְסֵד-עָמָד	sounding rod tige de sondage Peilstock-stange	זָשׁוּשׁ, מוֹט-זָשׁוּשׁ
minor loss (of energy or head) perte (d'énergie ou de charge) locale örtlicher Druck(höhen)verlust	הֶפְסֵד מְקוּמִי (שֵׁל עָמָד או שֵׁל אֶנְרְגִיָּה)	wall paroi Wand(ung)	דִּפְן (שֶׁל צִינּוֹר, תַּעֲלָה)
friction loss (of head or energy) perte (d'énergie ou de charge) continue Druck(höhen)verlust	הֶפְסֵד-רִיצוּף (שֵׁל עָמָד או אֶנְרְגִיָּה)	cistern cisterne Zisterne	דּוּת, ר' דּוּתִים

against the current contre le courant gegen den Strom	נגד הזרם		הקניה ר' אגירה
flow écoulement Strömung, Fließen	זרימה	contraction contraction Einschnürung	התכווצות
unsteady flow, non permanent flow, variable flow écoulement variable der Zeit nach veränderliche Strömung	זרימה לא-תמידית, זרימה משתנה בזמן, זרימה משתנה écroulement varié dem Ort nach veränderliche Strömung	lateral contraction contraction latérale Seitenkontraktion	התכווצות צדית
non-uniform flow, varied flow écroulement varié dem Ort nach veränderliche Strömung	זרימה לא-קצובה, זרימה משתנה במקום écroulement varié dem Ort nach veränderliche Strömung	wetted perimeter périmètre mouillé benetzter Umfang	הקף מרטב
gradually varied flow écoulement gradu- element varié (dem Ort nach) allmählich veränder- liche Strömung	זרימה משתנה בהדרגה (במקום) element varié (dem Ort nach) allmählich veränder- liche Strömung	hydraulic jump ressaut Wassersprung	זנק-מים
turbulent flow écoulement turbulent turbulente Strömung	זרימה סוערת, טורבולנטית écoulement turbulent turbulente Strömung	to flow s'écouler fließen	זרם
even or uniform flow écoulement uniforme gleichförmige Strömung	זרימה קצובה écoulement uniforme gleichförmige Strömung	current, stream courant Strömung, Strom	זרם
permanent or steady flow écoulement permanent stationäre Strömung	זרימה תמידית, זרימה קבועה écoulement permanent stationäre Strömung	stream line ligne de courant Stromlinie	קו-זרם
parallel flow, laminar flow écoulement laminaire Schichten- oder Laminarströmung	זרימה למינרית écoulement laminaire Schichten- oder Laminarströmung	stream thread filet de courant Stromfaden	חוט-זרם
tranquil flow écoulement tranquille ruhige Strömung	זרימה שקטה écoulement tranquille ruhige Strömung	stream tube, vein tube de courant, veine Stromröhre	שטופרת-זרם
permeable perméable durchlässig	קדיר	up-stream en amont stromaufwärts	במצלה-הזרם
permeability perméabilité Durchlässigkeit	קדירות	down stream en aval stromabwärts	במורד-הזרם
		with the current avec le courant mit dem Strom	עם הזרם

buoyancy poussée verticale Auftrieb	כח העלוי	coefficient of permeability coefficient de perméabilité Durchlässigkeitskoeffizient	הדירות והסית, קואסיצינט ההדירות
centre of buoyancy centre de poussée Auftriebszentrum	מרכז כח העלוי	particle particule Teilchen	סלקיק
to gauge, calibrate calibrer, titrer eichen	כיל	percolation, seepage infiltration Versickerung	התחול
gauging, calibration titrage, calibrage Eichung	כיוול	roughness rugosité Rauheit	הקמוס
water tower château d'eau Wasserturm	מגדל-מים	rough rugueux rauh	מחוסקס
gate valve <i>or</i> shut-off valve vanne Schieber	מגורף	ditch fossée Graben	הסיר
overfall, spillway déversoir Überfall	מגדלש	wetted section section mouillée benetzter Querschnitt	הסדן הקטב
overfall <i>or</i> weir with free discharge déversoir émergent, déversoir non-noyé vollkommenes Überfallwehr	מגדלש בולט	clay argile Ton	הססית
submerged overfall déversoir noyé Grundwehr, unvollkommenes Überfall- wehr	מגדלש מטבוע	to undermine affouiller unterspülen	הסמר
(depth) gauge échelle hydrométrique Pegel	מד-מפלס, ר' מד-מפלס, מפלס ר' מפלסים	undermining affouillement Unterspülung	התירח (מקומית)
water meter compteur d'eau Wassermesser	מד-מים, ר' מד-מים	lowering abaissement Senkung	הירדה (מושב כללי)
flow-meter débitmètre Flüssigkeitsmengenmesser	מד-הסקיקה	abutment pier culée Widerlage (einer Brücke)	הרבה (של גשר), ר' הרבתים משענה

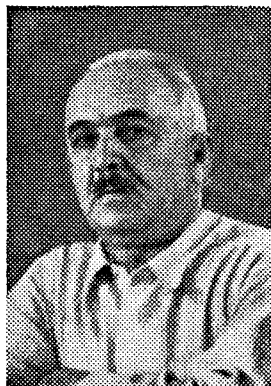
waterfall chute d'eau Wasserfall	מפל-מים (זרם טבעי הנופל)	current meter moulinet hydrométrique Strom(geschwindigkeits)messer	מד-זרם
water stage niveau d'eau Wasserstand	מפלס-מים	screw (current) meter moulinet hydrométrique à vis Schraubenstrommesser	מד-זרם מדחסי
equipotential surface surface de niveau Niveaufläche	משטח שווה-מקלס משטח אקוויפוטנציאלי	cup-(current) meter moulinet hydrométrique à aubes Schalenstrommesser	מד-זרם ספלי
sill seuil Schwelle	מפתן	flap, clack clapet Klappe	מדף
float flotteur Schwimmer	מצוף	batter (מדרון=מישור משופע) talus Böschung	מדרון (של תעלה) (מדרון=מישור משופע)
storage reservoir réservoir de retenue Wasserreservoir	מקנאה, מקנה-אגירה	(water) conduit conduite d'eau (Wasser)leitung	מובייל מים (בין סגור כצינור, בין פתוח כתעלה)
water course cours d'eau Wasserlauf	מרוץ מים	gutter rigole Gerinne	מוט גשוש, ר' גשוש מחילה
damming-up (of water) remous Stau(ung)	גד-מים	reservoir, container réservoir, récipient Reservoir, Behälter	מכל, מקורה
backwater (curve) remous de relèvement Rückstau	גד-העקמות	head water eau d'amont Oberwasser	מי-מעלה
hydraulic drop, falling curve remous d'abaissement Senkungsstau	גד-שקיעה	tail water eau d'aval Unterwasser	מי-מטה
river fleuve, rivière Strom, Fluss	נהר	détroit détroit Einengung	מצר
perfect liquide liquide parfait ideale Flüssigkeit	נוזל אידיאלי, — משלם	ferry bac Fähre	מצברת, עברה
brook ruisseau Bach	נחל (איתן) (המושך מימיו במשך השנה כולה)	eddy, vortex tourbillon Wirbel	מערבלה

porous poreux porös	נקבובי	wady oued Wadi	נחל אֶקֶב (שלא כל השנה יש בו מים)
porosity porosité Porosität	נקבוביות	nozzle tuyère, ajutage Düse, Mundstück	נחיר
silt alluvion, matières entraînées Geschiebe, Anschutt	סחבת	re-entrant nozzle ajutage rentrant ou Borda einspringender Stutzen, Ansatzrohr	נחיר נִכְנָס
erosion érosion Erosion	סחיפה	nozzle ajutage extérieur Ansatzrohr	נחיר יוצא
to circulate circuler zirkulieren	סחרר	converging nozzle ajutage convergent konisch zusammenlaufendes Ansatzrohr	נחיר מתכנס
circulation circulation Zirkulation	סחרור	Venturi nozzle ajutage convergent-divergent doppel-konisches Ansatzrohr	נחיר דו־קוֹנִי, נחיר נְטוּרִי
water jet jet d'eau Wasserstrahl	סילון-מים	diverging nozzle ajutage divergent divergentes Ansatzrohr	נחיר-מתבדר
nappe, sheet (of liquide) nappe déversante Strahl	סילון גולש	lest, ballast ballast Ballast	גָּסֶל, זבורית
nappe adhérente haftender Strahl	סילון דביק	capillary tube (tube) capillaire Haarrohr, Kapillare	גימה
nappe déprimée gedrückter Strahl	סילון דחוס	capillarity capillarité Kapillarität	גימיות
free nappe nappe libre freier Strahl	סילון חפשי, — מאַנְרֶר	fall, drop chute Fall, Gefälle	נְסִיפָה (=ירידה מהירה)
nappe submerged from below nappe noyée en dessous untergefüllter Strahl	סילון מְטָבֵעַ מִלְמַטָּה	bridge pier pile de pont Brückenpfeiler	נציב של נֶשֶׁר
nappe covered by tail-water nappe noyée au dessus Tauschstrahl	סילון מְטָבֵעַ מִלְמַטָּה	pore, interstice pore, interstice Pore	נקבוב, נקבובית

coefficient of discharge coefficient de dépense ou de débit Ausflusszahl	קואפיצינט הספיקה מקדם הספיקה	siphon siphon Heber	סיפון (מורכב מחלק עולה הקרוי גשטה ומחלק יורד הקרוי בת-גשטה)
head charge Druckhöhe	עמד	weir, dam barrage Wehr	סקר
hydraulic grade line ligne de charge Drucklinie	קו העמד	moveable weir barrage mobile bewegliches Wehr	סקר פתיק, — פתיח
sump puisard Sumpf	עוקה (שקע קטן בקרקעית של מיכל שלוחו נכנס צנור היניקה)	the weir is open le barrage est ouvert das Wehr ist offen	הסקר פתוח, — פתוח
	עוקה ר' תא-השיט	the weir is closed le parrage est fermé das Wehr ist geschlossen	הסקר סגור
erosion érosion Erosion	ערוץ (= סחיפה עמקה)	fixed weir barrage fixe fixes,-festes Wehr	סקר קבוע
pontoon ponton Ponton	פונטון	barrage (retaining) dam barrage de retenue, barrage de vallée Talsperre, Staudamm	סקר-גיא, סקר-אגירה, סקר-צברה
shaft puits Schacht	פיר (הפיר עמוק בניגוד לשוחה, שאינה עמוקה)	weir crest couronne du barrage Wehrkrone	קדקד-הסקר
torrent torrent Torrent, Wildbach	פלג-הרים	joues du barrage Flügel der Ufermauer (des Wehres)	יךת-הסקר
water table surface d'eau Wasserspiegel	פני המים	branch branchement Abzweigung	קעיף
crumby, friable friable, grumeleux bröckelig	קריר	adsorption adsorption Adsorption	קסיקה
loose meuble (non cohérent) locker	קריט	discharge, flow débit Durchfluss	קסיקה

junction point of network noeud du réseau Knotenpunkt	צֶמֶת-רֶשֶׁת	looseness pulvérulence Lockerheit	פְּרִיטוּת
pipe tuyau Rohr	צִנּוֹר	orifice, opening orifice, ouverture Öffnung, Mündung	פֶּתַח
suction pipe tuyau d'aspiration Saugrohr	צִנּוֹר יִנְיָקָה	overflow (orifice) trop-plein Überlauf(öffnung)	פֶּתַח-גְּלִישָׁה, פֶּתַח-בְּרוּץ
overflow pipe tuyau de trop-plein Überlaufrohr	צִנּוֹר גְּלִישָׁה, צִנּוֹר בְּרוּץ	to float flotter schwimmen	צָף
delivery pipe tuyau de refoulement Druckrohr	צִנּוֹר-סְנִיָּקָה	floating flottaison Schwimmen	צִיפָה
	קו מים ר' צִיר הִידְרָאוֹלִי	plan of buoyancy or flotation plan de flottaison Schwimmebene	מִישוֹר צִיפָה
path-line trajectoire Bahnlinie	קו-מַסְלּוֹל	axis of buoyancy or flotation axe de flottaison Schwimmachse	צִיר צִיפָה
pipe-line conduite (de tuyaux) Rohrleitung	קו-צִנּוֹרוֹת	surface line, curve axe hydraulique	צִיר הִידְרָאוֹלִי, קו מים
equivalent pipe-line conduite équivalente äquivalente Rohrleitung	קו-צִנּוֹרוֹת שְׂקוּל	rising curve axe hydraulique ascendant Staukurve	צִיר הִידְרָאוֹלִי עוֹלָה
	קוּאֵפִי-צִינּוֹט הַקְדִירוֹת ר' קְדִירוֹת יִחְסִית	falling curve axe hydraulique descendant Senkungskurve	צִיר הִידְרָאוֹלִי יוֹרֵד
caisson caisson Senkkasten	קֶסוֹן	backwater curve of uniform flow axe hydraulique uniforme Beharrungskurve	צִיר הִידְרָאוֹלִי תָקִין
to discharge s'écouler ausfliessen	קָצַח	viscous visqueux zähe, viskös	צָמִיג
efflux écoulement Ausfluss	קְלִיָּחָה	viscosity viscosité Zähigkeit, Viskosität	צָמִיגוּת

(ship)-lock écluse (Schiffs)schleuse	תא-השיט, צנרה	bottom fond Sohle	קרקעית
displacement déplacement Verrückung, Verschiebung	תזוזה	coherent cohérent bindig	קשיר, קביר
	תחום ההקוות ר' אגן ההקוות	cohesion cohésion Kohäsion	קשירות, קבירות
loose pulverulent, meuble locker	תחום (רק לאבקה או לעפר)	hydraulic radius, mean radius rayon hydraulique hydraulischer Radius	רדיוס היידראוליק
permanence permanence Permanenz	תמידות	to be in suspension être en suspension in Suspension sein	קחף (שם פעולה): קחפה
permanent permanent permanent	תמיד	level, stage niveau Niveau, Stand	קמה (= מושג כללי)
permanent state état permanent Beharrungszustand	מצב-קבע, מצב-תמידות	continuity continuité Kontinuität	רציפות
sluice gate porte ou vanne d'écluse Schütze	תריס (= כל מתקן המשמש לסגירת ארובה)	wetted area aire mouillée benetzte Fläche	שטח מקטב
to close (open) the sluice fermer (ouvrir) la porte die Schütze schliessen (öffnen)	הגף (או פתח) את התריס	valve soupape Ventil	שסתם
channel, canal canal Kanal	תעלה	slope (of bottom, water surface, hydraulic) pente (de fond, de sur-face, piézométrique) Gefälle (Sohlen-, Ober-, Wasser-drucklinien)	שפוע (הקרקעית, פני המים, פניוֹמֶטְרִי)
— canalisation Kanalisation	תעור (התקנת תעלות או העברה בתעלה)		
mean motion mouvement moyen mittlere Bewegung	תנועה ממצעת	tube tube Röhrchen	שפופרת
yield (of a well) rendement (d'un puits) Ergiebigkeit (eines Brunnens)	תפוקה (של באר)	lowering abaissement Senkung	שפילה (= ירידה אטית)
suspension suspension Suspension	תרחיף	to depose déposer ablageren	שקע (פועל יוצא): שקע (פועל עומד)

דוד רמז ז"ל נולד בקאפוסט שברוסיה הלבנה ב"ח באייר תרמ"ו (1886). שם קיבל את ראשית חינוכו, וכשהתבגר שימש כמורה במקומות שונים ברוסיה. משנת 1911 למד משפטים באוניברסיטת קושטא, ובפסח תרע"ג עלה ארצה. כאן היה מראשי תנועת העבודה ומוסדותיה, משנת תש"ד עמד בראש הוועד הלאומי, ועם הקמת מדינת ישראל היה חבר הממשלות הראשונות, תחילה שר התחבורה ואח"כ שר החינוך והתרבות. בשנת תש"ב נבחר לחבר ועד הלשון, נודע כאחד המחדשים המקוריים והפורים בלשון העברית, ורבים מחידושיו נשתרו בלשון החיה. נפטר בירושלים ב"ג באייר תשי"א.

הרב ד"ר ישראל א' רבין ז"ל נולד בפרוסקורוב שבאוקראינה בשנת תרמ"ב (1882). את השכלתו קיבל בשווייץ, ולאחר שהוכתר בתואר ד"ר לפילוסופיה בשנת תרס"ט (1909) עלה ארצה ושימש כמורה בבית המדרש למורים בירושלים מיסודה של חברת "עזרה". בשנת תר"ע נבחר לחבר ועד הלשון העברית. בשנות תרע"א – תרע"ד (1911 – 1914) היה מנהל "הישיבה הגדולה" באודיסה והורה בה היסטוריה וספרות עברית. משבא לגרמניה שימש שנים אחדות כלקטור לספרות באוניברסיטת של גיסן ופרנקפורט ענ"מ ואח"כ בבית המדרש לרבנים בברסלאו, בקתידרה של גרץ, עד לשיבתו ארצה בשנת 1934. כאן היה מן החברים הפעילים ביותר בוועד הלשון, חבר הוועד המרכזי שלו כל השנים וסגן יו"ר של הוועדה המרכזית למונחי הטכניקה של ועד הלשון והטכניון בחיפה. עם הסתלקותו, בכ"ד באלול תשי"א, אבד לוועד הלשון אחד מראשוני חבריו, שפעל להתחדשות הלשון העברית בנאמנות ובאהבה.

מרדכי אורחי (קרישבסקי) ז"ל נולד ב"ט בתמוז תרכ"ב (1862) בכפר קוטובקה באוקראינה. ראשית פעולתו הייתה כמורה ללשון העברית בפולטבה, באייר תרנ"ז עלה ארצה ושימש בתחילה כמורה במושב קסטינה (באר-טוביה) ומשנת תרנ"ה – בירושלים, בניה"ס של חברת כ"ח. בשנת תרס"ג נבחר לחבר מרכז אגודת המורים ובשנה שלאחריה נצטרף למעשה לעבודת ועד הלשון, שכחבר בו נבחר בשנת תרפ"ו. עיקר פעולתו הייתה ההוראה וחיבור ספרי לימוד וקריאה, וכחבר ועד הלשון פעל בייחוד בקביעת מונחים במדעי הטבע (בוטאניקה, פסיקה). ביחד עם פ' אוירבך חיבר את "ילקוט הצמחים", שנדפס תחילה ב"לשוננו" כרך א' ושיצא אח"כ בסדרת מילוני ועד הלשון. משנת תש"ה ערך יחד עם ישי אדלר ז"ל ועם א' אברונין יל"ח את המדור "לשוננו לעם" בעיתון "הארץ"; קצת מדברי מדור זה יצאו אח"כ כשישה קונטרסים ראשונים של "לשוננו לעם" ע"י ועד הלשון. עד ימיו האחרונים היה ער לכל עניין מענייני הלשון העברית. נפטר בתל-אביב בכ"ט באלול תשי"א.

יהי זכרם ברוך!